

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЛУНЯК ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 930.1 (44): 94 (477) “15/17”

**КОЗАЦЬКА УКРАЇНА XVI – XVIII ст.
У ФРАНЦУЗЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Колесник Віктор Федорович

Київ
2013

ЗМІСТ

Вступ	5
--------------	----------

Розділ 1. Розробка теми у вітчизняній і зарубіжній історичній науці, джерела та методологія дослідження

1. 1. Стан наукового вивчення теми.	10
1. 2. Характеристика джерельної бази.	24
1. 3. Теоретико-методологічні засади роботи.	34

Розділ 2. Зародження козацької тематики у французькому історіописанні XVI – першої половини XVII ст.

2. 1. Вивчення минулого України в історичній науці Франції XVI – першої половині XVII ст.	40
2. 2. Становлення досліджень історії козацтва в науковій літературі другої половини XVI ст.	49
2. 3. Висвітлення діяльності українського козацтва в творах французьких авторів першої половини XVII ст.	59

Розділ 3. «Країна козаків» у французькій історичній літературі другої половини XVII ст.

3. 1. Політичні та культурні чинники французького історіописання про Україну в другій половині XVII ст.	67
3. 2. Перші тематичні нариси про українське козацтво у середині XVII ст. та започаткування вивчення Хмельниччини.	73
3. 3. Відображення перебігу подій Руїни в тюркознавчих розвідках французьких авторів останньої третини XVII ст.	97

3. 4. Екскурси до козацького минулого України у французькій
полоністиці та русистиці останньої третини XVII ст. 104

Розділ 4. Козацька Україна у французьких історичних працях XVIII ст.

4. 1. Рецепція «країни козаків» у Франції на тлі політичних
і культурних трансформацій XVIII ст. 122
4. 2. Події Північної війни в Україні на сторінках творів
французьких і франкомовних істориків першої половини XVIII ст. 126
4. 3. Відображення питань історії козацької України
в працях просвітників та енциклопедистів. 147
4. 4. Висвітлення занепаду та ліквідації козацького ладу в Україні
французькими істориками другої половини XVIII ст. 172
4. 5. Перші узагальнюючі огляди історії українського козацтва
в XVI-XVIII ст. у контексті студій з історії Росії. 190

Розділ 5. Україна козацької доби у працях французьких істориків XIX ст.

5. 1. Культурно-політичний вплив на розвиток козацької тематики
у французькій історіографії історії України. 213
5. 2. Особливості вивчення історії козацької України
французькими дослідниками в першій половині XIX ст. 219
5. 3. Рецепція козацької України в працях
польської еміграції у Франції. 234
5. 4. Вивчення діяльності українського козацтва в роботах
французьких науковців середини XIX ст. 249
5. 5. Французька історіографія історії козацтва та вплив на неї

Розділ 6. Минуле України козацького періоду у французькій історіографії XX – початку XXI ст.

6. 1. Віддзеркалення козацької тематики у французькій культурі XX – початку XXI ст.	268
6. 2. Визначальна роль українських науковців першої половини XX ст. у розвитку французьких досліджень з історії козацької України.	270
6. 3. Вплив новітньої української історичної науки на вивчення козацької доби в Україні істориками Франції і поглиблення співпраці між французькими та вітчизняними дослідниками.	286
Висновки	304
Список використаних джерел і літератури	309
Додатки	390

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах інтеграції вітчизняної історичної науки до світового інтелектуального простору велику увагу привертає зарубіжна історіографія історії України, зокрема французька. Вивчення українознавчого доробку французьких істориків має безумовний інтерес для науковців двох країн і дозволяє поглибити співпрацю між ними. Україна впродовж століть не мала власної державності. Її назва стала загальнопродуктом історії нового часу, а поняття «українці» почало використовуватися лише з XVIII ст. для означення частин населення на південному заході Російської імперії та південному сході – Речі Посполитої, тих територій, що традиційно вважалися центральними областями так званої «країни козаків». Завдяки козакам і саме в козацький період вітчизняної історії назва України стала відомою в світі й отримала своєрідне усталення в міжнародній суспільній думці: Україна – «країна козаків», козаки – населення України. Така атрибуція породжувала у західних авторів, переконаних у тому, що козаки – це окрема нація, здивовані репліки про унікальність країни, де назва відрізняється від назви її мешканців. Взаємопов'язаність між поняттями «Україна» та «козаки» відбивається майже в усіх дослідженнях, присвячених історії наших земель в XVII – XVIII ст. Поступово як неологізм виникає поняття «українці», яке використовував, наприклад, Вольтер, і, за нашими спостереженнями, на заході воно прижилося раніше, ніж власне на українських теренах.

Звичайно, уявлення про межі тодішньої України весь час змінювалося у зв'язку з геополітичними пертурбаціями XVII – XVIII ст., але, як правило, йшлося про терени, підконтрольні козацькій адміністрації, тобто Гетьманщину та Запоріжжя. Ідея України, як насамперед козацької країни, отримала в політичній думці певну легітимацію. Тому ліквідація осередків козацької автономії Катериною II на фоні інших загарбницьких та експансіоністських заходів російського уряду, часто сприймалася в Європі як акт протиправний,

що порушував традиційні суверенні права козаків. Визрівання ідей відновлення української державності з кінця XVIII та протягом XIX ст. і намагання утвердження автономної, а згодом і самостійної України на початку XX ст. мали в своєму активі опертя, у першу чергу, власне на козацьку традицію. Практично всі державні утворення, які декларувалися на землях нашої країни у новітній час, мали у своїй назві поняття «Україна». Великою підмогою в становленні українського державотворення стало те, що на Заході завжди існувало бачення України в XVII – XVIII ст. як «козацької країни», а в XIX – на початку XX ст. як «колишньої козацької країни». Це створювало політичне й історичне підґрунтя для ідей її відродження, що в завершеному вигляді відбулося лише в 1991 р.

Впродовж століть Франція була і залишається однією з найпотужніших держав. Важливе місце в світовій науці завжди посідає доробок інтелектуалів Франції. Отже, вивчення наукової спадщини французьких істориків, які досліджували минуле України, має велике значення для розвитку вітчизняної історичної науки, як через збагачення фактичним матеріалом, що використовувався й був опрацьований зарубіжними колегами, так і завдяки насиченню новими ідеями та підходами. Важливе значення має також вивчення доробку французьких істориків в плані дослідження тенденцій розвитку світової історичної науки та кращого усвідомлення перспектив інтеграції творчості українських науковців у світовий інтелектуальний простір. Дослідження й узагальнення наукової спадщини зарубіжних істориків України є актуальним питанням сучасної вітчизняної історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснене в рамках науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер – 11БФ046-01), яка розробляється на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дисертаційного дослідження є французькі дослідження з історії України XVI-XVIII ст., періоду, що умовно може називатися козацькою добою.

Предметом дисертаційного дослідження є погляди, наукові підходи, концепції французьких дослідників історії України зазначеного періоду, а також чинники, які впливали на формування цих ідей та їх розвиток.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XVI - початку XXI ст. Відповідно, нижньою межею визначаємо час виникнення у Франції перших згадок про діяльність козацтва (1531), а верхньою – перше десятиліття XXI ст.

Метою цього дослідження є вивчення всього комплексу французьких історичних праць про Україну XVI-XVIII ст.

Виходячи з цього, можна сформулювати основні **завдання** роботи:

- дослідити стан наукового вивчення французької історіографії історії козацької України;
- визначити основний масив французьких історичних праць, присвячених Україні XVI-XVIII ст., і зробити його комплексний аналіз;
- охарактеризувати передумови становлення у Франції історичних студій про українське козацтво;
- показати еволюцію французької історіографії історії козацької України й розкрити чинники (політичні, культурні і т. д.), що впливали на розвиток українознавчих досліджень у Франції;
- виокремити періоди у французьких історичних дослідженнях стосовно України XVI-XVIII ст. й дати їх загальну характеристику;
- проаналізувати історичні праці про козацьку Україну тих нефранцузьких науковців (українців, поляків, росіян та ін.), які в силу різних обставин опинилися на території Франції, створювали свої дослідження французькою мовою й були включені до французького наукового загалу;
- висвітлити взаємовпливи між французькою та іншими історіографіями даної теми, насамперед вітчизняною;

- окреслити перспективи подальших досліджень французької історіографії історії козацької України.

Наукова новизна полягає в самій постановці проблеми. Її можна визначити наступними положеннями:

- Вперше доробок істориків Франції стосовно України козацької доби став предметом комплексного наукового дослідження.

- Показано еволюцію французького історіописання про Україну козацького періоду від зародження перших відомостей про козаків до нинішнього часу.

- Залучено роботи французьких дослідників, присвячені Україні XVI-XVIII ст., які були раніше недостатньо відомі або й невідомі взагалі.

- Опрацьовано й вивчено доробок французьких авторів-сучасників козацької України, творчість яких дозволяє збагатити наше уявлення про минуле новими джерельними свідченнями й побачити його з інших позицій.

- виправлено окремі неточності у перекладах і розумінні праць французьких дослідників України.

- висвітлено вплив різних чинників, насамперед політичних і культурних, на розвиток наукових зацікавлень у Франції минулим України козацької доби.

- виявлено взаємозв'язки й взаємовпливи між французькою та іншими історіографіями, насамперед українською, польською, російською тощо.

Практичне значення одержаних результатів може полягати в тому, що дисертаційне дослідження сприяє кращому осмисленню еволюції не лише французької, але й зарубіжної взагалі, та вітчизняної історіографії про Україну. Результати дослідження можуть бути використані при розробці широкого кола проблем з історіографії історії України козацького часу, при підготовці узагальнюючих праць, підручників і науково-популярних нарисів, а також при підготовці навчальних курсів з історичних дисциплін.

Наукова апробація дослідження. Основні положення, висновки та результати дисертаційної роботи оприлюднені у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та читаннях регіонального, всеукраїнського та

міжнародного рівнів, зокрема таких, як IV міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: погляд із XXI століття» (Ніжин, 2009); V міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); IX науково-практична конференція «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2010); IV міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Острог, 2010)»; Міжнародна наукова конференція «Українська спільнота: культурно-світоглядні перетворення в історичному досвіді та сьогоденні» (Київ, 2010); Міжнародна наукова конференція «Історична пам'ять та етнокультура в державотворенні України» (Київ, 2010); Міжнародна XX конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2011); Регіональна X краснавча конференція «Придніпров'я давнє і недавнє» (Дніпропетровськ, 2011); V міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: історичний і літературний контекст» (Ніжин, 2011); Міжнародна наукова конференція «Цивілізаційний потенціал українства: теоретичні засади осмислення» (Київ, 2011); Всеукраїнська наукова конференція «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави» (Івано-Франківськ, 2012); XXI Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2012); VIII міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (Ніжин, 2012); VI міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми етнополітичної та соціально-економічної історії та культури Криму» (Сімферополь, 2012).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображено в індивідуальній монографії і 37 статтях та інших публікаціях, 25 з яких опубліковані у наукових фахових виданнях.

У структурному відношенні робота складається із вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (1063 позиції) та двох додатків.

РОЗДІЛ 1

РОЗРОБКА ТЕМИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукового вивчення теми

Як одна з найбільших країн Європи і впродовж століть залишаючись рубежем християнської цивілізації, територія нашої держави завжди входила до меж відомого європейцям світу. Оскільки головною військово-політичною силою на наших землях у XVI-XVIII ст. було козацтво, його діяльності почали приділяти все більшу увагу західні автори. Важливим чинником, що сприяв поживленню інтересу до теренів України, стали події, що розгорталися тут і мали великий вплив на хід світової історії. Дослідницька активність французів щодо наших земель мала хвилеподібну сутність, то зростаючи, то згасаючи. Кожен сплеск подібної пізнавальної цікавості був викликаний посиленою увагою західного суспільства до військових і політичних трансформацій, що відбувалися на землях нашої Батьківщини. Втім, її минуле розглядалося лише в контексті історії великих тогочасних держав регіону – Османської імперії-Туреччини, Речі Посполитої-Польщі, Московського царства-Росії. Сама по собі козацька Україна вкрай рідко ставала об'єктом окремого дослідження. Загалом можна виділити кілька таких спалахів інтересу до України, які знайшли чітке відбиття у процесі еволюції французького історіописання.

Перша хвиля цікавості французького інтелектуального співтовариства до українських теренів у середині XVI ст. пов'язана з активізацією на них діяльності козацтва, котре яскраво заявило про себе як про потужну та впливову збройну силу, з якою змушені були рахуватися такі могутні гравці східноєвропейської політики як Туреччина, Крим, Польща та Московія. Саме в цей час у французькій історичній літературі з'являються перші нариси, які торкаються минулого українських земель до середини XVI ст. Здебільшого це

були роботи космографічного характеру таких авторів, як Ф. де Бельфоре [377; 378], А. Теве [987], Г. Постель [882] та ін., де поміж різних земель світу подавався й історичний, географічний та етнографічний опис земель Русі, під якою, як правило, розумілася саме Південно-Західна Русь, тобто сучасна Україна. До цієї хвилі цікавості примикає короткий спалах інтересу до Речі Посполитої та її володінь, пов'язаний з обранням Генріха Валуа на польський престол у 1573 р. Результатом цієї події стали роботи Б. де Віженера, де розглядалася історія українських земель, в тому числі перших козацьких ватажків [1035; 1036]. Всі ці матеріали були короткими, уривчастими, рясніли неточностями, мали небагато оригінальності й переважно являли собою запозичення з латиномовних робіт польських і німецьких авторів. Незабаром вони практично втратили своє пізнавальне значення щодо України.

Друга хвиля активізації французького історіописання про діяльність козацтва України припадає на кінець XVI – перші десятиліття XVII ст. і пов'язана з важливою роллю козаків у зовнішній і внутрішній політиці Речі Посполитої. В цей час одним з головних джерел для французьких авторів стають свідчення очевидців, які побували на землях України чи ж мали контакти з її населенням. Серед праць даного періоду можна згадати роботи Ж. Маржере [763], Ж. Баре [354], М. Бодьє [360] та ін.

Найпотужнішим спалахом цікавості французького суспільства до України стала третя хвиля дослідницького інтересу, пов'язана з Хмельниччиною в середині XVII ст., коли Річ Посполита, що здавалася до того майже непорушною, була поставлена на межу повної катастрофи. Передумовам і ходу цього українсько-польського протистояння присвячено твори Ж. Ле Лабурера [694], Г. Левассера де Боплана [366; 367; 368; 369], П. Шевальє [444; 445; 446], П. Лінажа де Восьенна [738] та ін. З цього моменту так звана «українська війна» стає одним з основних об'єктів уваги для тогочасних французьких авторів, які вивчали історію Польщі, Росії та Туреччини. Про перипетії цієї війни писали К. де ла Магделен [754; 755], де ла Круа [507; 508; 509; 510], Божо - Ф.-П. Далерак [365; 501; 502; 503],

Г. де Танд (де Отвілль) [593], Ф. Авріль [347], Фуа де ла Невілль [845; 846], які відвідали нашу Батьківщину та спілкувалися з її видатними діячами.

Четвертим яскравим історичним моментом, пов'язаним з козацькою Україною, який здобув відображення у французькій історіографії, став перебіг Північної війни на вітчизняних теренах та ролі в ній гетьмана Мазепи. Особливу увагу автори приділяли подіям 1708-1709 рр. В перші десятиліття XVIII ст. спостерігається справжній науковий інтерес до минулого козацької України. Він зумовлювався послабленням таких ключових гравців великої європейської політики як Польща, Туреччина, Швеція на фоні зростаючої могутності Російської імперії. Символом міцї Росії стала Полтава. Саме тому про перебіг Північної війни в Україні в цей час пишуть такі дослідники як А.-Ф. де Лімьє [735], Ж. Руссе де Міссі («боярин Іван Нестезюрануа») [842; 843; 844], О. де ла Мотре [516; 517; 518], А.-О. Брюзен де ла Мартін'єр [889], Ж.-Б.-Б. де Рош де Партене [861; 862; 863; 864], Е. де Мовійон [796; 797; 798], П.-Ф. Гюйо-Дефонтен [586; 587; 588; 589], П. Массюе [784; 785; 786; 787; 788; 789; 790; 791; 792; 793; 794; 795], А. Обер [345] та ін. Однак найбільшим авторитетом в даній царині необхідно визнати Вольтера [1047; 1048], бачення яким ходу Північної війни та романтичні візії постаті Мазепи на довгий час стали визначальними не лише для французької історіографії, але й загалом для європейської, будучи підхоплені діячами культури та мистецтва.

П'ятим і останнім періодом в історії козацької України, який викликав помітну цікавість у середовищі тогочасних французьких науковців, став час від середини до кінця XVIII ст., коли відбувалася ліквідація царизмом основ козацького автономного ладу на тлі зростання могутності Російської імперії, а саме українське козацтво поступово зникало з європейської військово-політичної арени. На фоні цього процесу разюче виділявся фавор братів О. та К. Розумовських, котрі в силу особистої монаршої ласки змогли пригальмувати нищення Гетьманщини. В другій половині XVIII ст. дослідницька діяльність французьких науковців була в основному звернена на вивчення актуальних подій в Україні, які були визначальними для Європи. Це

російсько-турецькі війни, поділи Речі Посполитої, освоєння Росією нових земель на півдні та заході. Увага приділялася й діяльності українського козацтва та його намаганням відстояти свій автономний лад, скасуванню гетьманства та ліквідації Січі, зрештою, фактичному знищенню козацького стану в Україні. Так, розгляду конфліктів між Росією, Туреччиною та Польщею, а також економічним взаєминам між ними і ролі в них України присвячені дослідження Л.-Ф. Гінемана де Кераліо [634; 635; 636; 637; 638], К.-К. де Рюльєра [925; 926; 927], П. Жубера [617; 618], Ш.-Е. де Варнері [1058], К.-Ш. де Пейссонеля [869; 870; 871; 872; 873; 874], Ф. де Тотта [1009; 1010; 1011; 1012; 1013; 1014], Ж.-Е. де Серенвіль [438]. Втім, єдиною працею, повністю присвяченою історії України козацького періоду, стала робота Ж.-Б. Шерера «Аннали Малоросії» [944; 945]. Грунтовні екскурси до минулого козацької України бачимо також в узагальнюючих нарисах з історії Росії П.-Ш. Левека [727], Н.-Г. Леклерка [671], Ш.-Ф.-Ф. Массона [779; 780].

Два останні випадки своєрідного ренесансу у Франції суспільної та наукової цікавості до козацької тематики припадають на періоди наполеонівських війн початку XIX ст. та Кримської війни 1853-1856 рр., часу, коли українське козацтво мало можливість востаннє проявити себе у великих конфліктах. Своєрідною реакцією на інформаційний попит, що спалахнув в умовах війн між Францією та Росією, в якій на боці останньої активну участь брали й козаки, стали найкращі доробки французького козакознавства: «Історія козаків» Ш.-Л. Лезюра (1814) [717; 718] та «Українські козаки та їхні останні гетьмани» П. Меріме (1854) [812]. З остаточною ліквідацією козацького стану на землях України подібні дослідження у Франції втрачають актуальність, і з другої половини XIX ст. в працях про нашу країну починає переважати некозацька тематика. Окремі звернення в XX ст. до вивчення питань козацького періоду історії України вже майже не мали політичної обумовленості, а підштовхувалися суто дослідницьким інтересом.

Характеризуючи в цілому історіографічний процес вивчення козацької України французькими науковцями, варто відзначити його уривчастість,

відсутність у ньому чітких послідовних зв'язків у вигляді поступового безперервного акумулювання знань і виправлення помилок. Напрацювання, зроблені в даній царині в короткі періоди спалаху суспільної й дослідницької цікавості до «країни козаків», рідко мали значний науковий попит і швидко забувалися, практично не призводячи до постійного накопичення історичного матеріалу. Прикладом може слугувати постать Хмельницького, яка, будучи знаною в середині XVII ст. у Франції, за століття потому в добу Вольтера вже була відомою обмеженому колу інтелектуалів, а ще через століття гетьман став «відкриттям» для Меріме, який намагався пояснити історичні заслуги того своїм співвітчизникам. Втім, зрозумівши бідність своєї історіографічної бази в цьому питанні, той же Меріме вирішив за краще донести у власній адаптації переказ розвідки про Хмельницького М. І. Костомарова. Своєрідну унікальність в цьому контексті у французькій історіографії має хіба що Мазепа, романтизований образ якого був широко розтиражований засобами літератури та мистецтва, що підживлювало науковий інтерес до цієї особистості. На тлі переважно незначної цікавості французького наукового загалу до питань історії «козацької країни» українознавчий доробок може розглядатися загалом як побічний продукт історичних студій про держави Східної Європи, що робить проблематичним створення більш-менш чіткої періодизації досліджень про козацьку Україну.

Попри все, створення у Франції значного масиву історичних досліджень про козацьку Україну вимагало його наукового аналізу. По суті, початки вивчення французького історіописання з даної тематики можна виводити з середини XVII ст., коли Шевальє, котрий гордовито іменував себе «козацьким історіографом» [320, с. 19-20; 444, part 1, р. /1-2/], аналізуючи ще досить скромні на той момент напрацювання своїх співвітчизників, уважно ознайомився з творами Ле Лабурера та Боплана, запозичення з яких можна побачити у нього. Хоча Шевальє просто використав інформацію, наведену своїми попередниками й не завжди точну, він першим серед дослідників поставив акцент на головній ваді французької історіографії історії козацької

України – великій спотвореності до невпізнання місцевих назв і імен через їхню складність для французів [320, с. 20; 444, part 1, р. /V-VI/]. Цю термінологічну проблему будуть підкреслювати й подальші дослідники. Втім, до початку доби Просвітництва французькі автори, створюючи роботи, присвячені козакам і Україні, при ознайомленні з доробком попередників будуть обмежуватися здебільшого некритичним запозиченням свідчень у них. Тільки з XVIII ст. у дослідженнях про козацьку Україну все більше проявляється прагнення критичного перегляду праць. Прикладом цього може стати історична дискусія з приводу окремих питань походу Карла XII до України в 1708-1709 рр. і діяльності Мазепи. Свої судження та зауваження з цього приводу висловлювали серед інших А.-Ф. де Лімьє [735], Ж. Руссе де Міссі [842; 843; 844], Е. де Мовійон [796; 797; 798] і, звичайно, Вольтер [1047; 1048]. Саме в часи Просвітництва починається критичне вивчення праць про Україну авторів XVII ст., таких як Маржере, Ле Лабурер, Боплан, Шевальє, Божо, де ла Невілл та ін. Тепер дослідники намагаються відстежувати фактичні неточності, як у творах більш ранніх авторів, так і в працях своїх сучасників. У XVIII ст. французькими науковцями розглядається ціла низка дискусійних питань. Вони стосувалися часу та чинників виникнення козаків, походження їхньої назви, ролі козацтва в історії, причин Хмельниччини та її значення тощо.

Все більшу увагу в XVIII ст. привертає до себе «Опис України» Боплана, як найкращий твір, присвячений «країні козаків». Так, його активно використовує у своїх історичних студіях Вольтер, а для Шерера праця Боплана стала одним з головних джерел «Анналів Малоросії». Уважний розгляд «Опису України» в контексті одного з перших французьких історіографічних досліджень полоніки було здійснено Ж.-Б. Дюбуа де Жансін'ї [536, р. 232-311]. Сьому частину свого «Есе про історію польської літератури» Дюбуа де Жансін'ї присвятив аналізу праці Боплана, відзначивши велику заслугу автора у вивченні «козацької країни». Подаючи розлогі цитати з твору, дослідник майже повністю наводить його текст, супроводжуючи його коментарями.

Дюбуа де Жансін'ї, по суті, здійснив один з перших наукових аналізів «Опису України», зауваживши всю його важливість для вивчення цієї країни, незважаючи на те, що твір має неповороткість стилю, малослівність, нормандські діалектизми, брак літературного дару. Однак Дюбуа де Жансін'ї з розумінням поставився до цих недоліків, згадуючи слова самого Боплана, що той був військовим інженером, а не літератором.

Доробок французького козакознавства на початку ХІХ ст. був найкраще систематизований і узагальнений Лезюром [717; 718], котрим були використані праці таких його співвітчизників як Ле Лабурер, Боплан, Шевальє, де ла Мотре, Вольтер, Пейссонель, Левек, Леклерк, де Рюльєр, Шерер, Массон, Серенвіль та ін. Фактично ні до Лезюра, ні після нього у французькій історичній науці більше не здійснювалося такого ґрунтовного аналізу власних історіографічних здобутків стосовно козацької України. Саме цей дослідник зміг побачити багато розбіжностей і дискусійних питань у свідченнях про українське козацтво та його видатних представників. Так, Лезюр зауважив відмінність характеру страти Наливайка у роботах Леклерка (стинання голови) та Шерера (спалення живцем у мідному бику) [717, р. 300-301], неузгодженість в історіографії питань про походження Мазепи й обставин початку його кар'єри серед козаків [718, р. 68-69] і т. п. В кожному з подібних проблемних випадків Лезюр надавав перевагу тим свідченням, які зустрічалися частіше, або ж авторам, які здавалися йому більш авторитетними. Значною мірою надбання французького українознавства було використано Г. де Кастельно [428; 429; 430]. Трохи згодом, вивчаючи козацький період, до доробку авторів ХVІІ-ХVІІІ ст. звертався Н.-А. де Сальванді [933; 934; 935; 936]. Обидва дослідники намагалися зробити критичний аналіз доробку своїх попередників. В другій половині ХVІІІ – на початку ХІХ ст. з'являються також критичні розгляди праць Вольтера [188; 152], Левека [129; 230], Леклерка [30; 31; 32; 325], створені російськими авторами. Між іншим, робота останнього викликала особливе невдоволення російського двору й до аналізу його твору долучилася сама Катерина ІІ [127; 128]. Одним з основних

спонукальних мотивів, що змусив офіційних російських осіб виступити проти Леклерка стала симпатія останнього до автономних прав України і теза про несправедливість їх ліквідації.

Праці французьких авторів XVII-XVIII ст. про минуле України уважно вивчалися й аналізувалися українськими істориками. Можна згадати, що на доробок французів у першій половині XIX ст. спиралися такі дослідники історії України як Д. М. Бантиш-Каменський [21], М. А. Маркевич [206] та ін. В той же час, співставляючи свідчення західних чужинців з місцевими джерелами, вони висували критичні зауваження щодо неточностей у творах зарубіжних авторів. Деякі традиційні тези французької історіографії (наприклад, щодо польського походження Мазепи, романтичної історії його потрапляння до України) в другій половині XIX ст. були поставлені під сумнів або спростовані, зокрема, і французькими істориками такими як П. Меріме [808; 812] та М.-Е.-М. де Вогюе [1040; 1041; 1042]. Останніми уважно було вивчено й проаналізовано історичні праці своїх земляків. Але у подальшому власна історіографічна база щодо козацької України вже не привертала значної уваги французьких дослідників, зважаючи на втрату актуальності козацької тематики в суспільстві та посилення впливу української історичної думки на французькі студії з вивчення історії України XVI-XVIII ст. Так, праці Меріме про Хмельницького та Вогюе про Мазепу стали фактично запозиченням наукового доробку Костомарова.

В XX ст. у Франції головними фахівцями з козацької доби в Україні, по суті, стають французькі українці. Після цього французька історіографія історії України XVI-XVIII ст. значною мірою сприймає ті наукові концепції, які поширюються у франкомовних працях українських істориків. Нерідкими стають випадки, коли місцеві науковці пишуть разом з українськими колегами або ж під їхнім безпосереднім впливом. Прикладами такої співпраці в перші десятиліття XX ст. можуть стати спільні роботи Ж. Пелісьє та Я. Федорчука [336], А. Мее та М. Грушевського [338], Р. Мартеля й І. Борщака [399] тощо. Саме українська діаспора посприяла ознайомленню місцевого наукового

загалу із значним комплексом джерел про Україну. Український вплив, що виразно позначився наприкінці XIX ст., а в XX ст. став фактично визначальним, призвів значною мірою до нехтування у Франції власним історіографічним спадком. Серед небагатьох дослідників, які в XX ст. зверталися до аналізу українознавчих досліджень у Франції, можна назвати імена А. Мазона [799], М. Нікьо [249] і Ф.-Д. Лештенана [733]. Втім, тільки один сучасний французький науковець, не рахуючи звичайно представників української діаспори у Франції, серйозно займається вивченням нашої минувшини, в тому числі й козацької доби. Це Д. Бовуа [27; 373]. У своїх студіях він звертається й до аналізу доробку співвітчизників у дослідженні історії України [25, с. 42; 375, р. 32]. Проте загалом у новітній період великий масив французьких праць про Україну козацьких часів залишається доволі малоцікавим для місцевого наукового загалу й майже цілковито ігнорується. Французькі історики, які цікавляться зазначеною тематикою, все частіше звертаються до вивчення більш багатих фактично праць українських колег, опублікованих французькою та іншими західноєвропейськими мовами. Деякі науковці мають змогу ознайомлюватися безпосередньо з російсько- чи польськомовною літературою та джерелами. Однак, якщо володіння російською та польською мовами є явищем непоодиноким серед них, то можливість ознайомлення з українськими текстами залишається явищем вкрай рідким. По суті, єдиним винятком тут є Бовуа.

На фоні неуваги французьких науковців до власної історіографічної спадщини все більше посилюється дослідницький інтерес до неї з боку вітчизняних істориків. В XIX ст. завдяки перекладам стає доступним для широкої читацької аудиторії «Опис України» Боплана. Відомо, що перший скорочений виклад його змісту був надрукований російською мовою у 1825 р. [116, с. 148]. А перший російський переклад повного тексту твору був опублікований у 1832 р. [33]. Саме це видання було настільною книгою для Гоголя при написанні ним «Тараса Бульби» [35, с. 5]. В 1896 р. був опублікований уточнений російський переклад К. М. Мельник під редакцією

В. Б. Антоновича [254]. В подальшому твір Боплана неодноразово перевидавався [34; 35; 36; 37; 200]. За останні два століття у вітчизняній історіографії накопичився великий масив досліджень, присвячених аналізу діяльності Боплана в Україні та насамперед його «Опису». Сучасна «бопланіана» нараховує сотні назв. Найкращий аналіз цього питання, на наш погляд, був здійснений Дашкевичем [115]. Одним з перших вітчизняних бопланознавців, який звернув увагу не тільки на джерелознавчий, а саме на історико-дослідницький аспект «Опису України», можна вважати В. Г. Ляскоронського з його розвідкою «Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России» (1901). В цій роботі Ляскоронський зазначав: «Как видно из сочинения, Боплан не ограничивался только собиранием сведений о современном состоянии Украины, но старался, по возможности, познакомиться и с ее историей, хотя это знакомство в силу невысокого уровня исторической науки в то время, и не отличалось ни глубиной, ни обстоятельностью... Вообще, по богатству географических, этнографических и исторических данных, по меткой характеристике населения в разных областях Польского государства в половине XVII в. и прекрасному описанию находящихся на юге соседних племен, сочинение Боплана занимает одно из видных мест в исторической науке» [200, с. VI]. Крім загальновідомого бопланового «Опису», в дореволюційний період було перекладено низку праць французьких авторів, що торкалися питань історії козацької України: «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн» Віженера [253] та спогади де Тотта [301] тощо.

Першою узагальнюючою вітчизняною розвідкою з французького українознавства може бути визнана робота В. П. Горленка «Украина в изображениях французов» (1898), де дослідником було дано стисло характеристику французьких творів XVII-XIX ст., присвячених нашій країні [101]. Доволі змістовний розгляд французької історіографії козацької України бачимо й у розвідці Ф. Я. Савченка «Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме» [279]. В подальші роки до питань вивчення

французьких історичних досліджень про козацькі часи активно зверталися українські діаспорні науковці. Важливе місце серед цього доробку посідає робота В. Ю. Січинського «Чужинці про Україну» [287], яка витримала кілька перевидань, ставши своєю хрестоматією чужоземних повідомлень про наші терени. Також варто відзначити праці І. Л. Борщака «Ідея Соборної України в Європі в минулому», «Слов'янські студії у Франції (1840-1950)» та «Україна в літературі Західної Європи», який проаналізував і узагальнив свідчення іноземців щодо українських земель [47; 59; 61; 398]. Розгляду окремих питань французької історіографії історії козацької України присвячені роботи О. П. Оглоблина «“Annales de la Petite-Russie” Шерера й “История Русов”» [250] та Н. Д. Полонська-Василенко «До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя» [266]. Серед новітніх праць діаспорних істориків відзначимо також роботи О. Вінтоняка «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.» [91] та Т. Мацьківа «Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах» [218] і «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709» [216; 217]. Варто зауважити, що в згаданих ґрунтовних нарисах Борщака, Січинського, Вінтоняка та Мацьківа зверталася увага на весь комплекс західних джерел стосовно України і, звичайно, не ставилося за мету дослідження доробку саме французів, а тим більше розвитку їхньої історичної думки. За межами цих досліджень в силу об'єктивних причин залишилася й сучасна французька історіографія. Єдине виключення серед цих праць складає хіба що бібліографічна розвідка Ж. Шевченка «Україна: бібліографія французьких праць XVII-XX ст.» [450].

Вивчення французького історичного доробку стосовно козацької України радянськими науковцями відбувалося за набагато складніших умов. Прямі контакти між українськими радянськими істориками та їхніми французькими колегами були явищем винятковим. Незадовільним був стан поповнення вітчизняних бібліотек сучасною французькою науковою продукцією, тож здебільшого можна було працювати з книгами, що потрапили до книгосховищ

ще в дорадянський час. Ще однією причиною, що гальмувала звернення радянських науковців до вивчення французької історіографії, став мовний бар'єр. На тлі доволі слабкої підготовки з іноземної мови в радянських освітніх закладах, за відсутності можливості мовної практики та поширеності суспільних стереотипів про непотрібність вивчення іноземних мов відбувалося звуження викладання французької мови, а, отже, скорочувалось число потенційних дослідників. Незважаючи на ці негативні фактори, доробок французьких істориків не був повністю проігнорований в СРСР. Радянсько-французьке зближення в другій половині ХХ ст. сприяло налагодженню наукових контактів між двома державами й дозволяло покращити забезпечення радянських бібліотек новітньою французькою літературою. Окремі праці перекладалися російською. Серед них стаття Ш. Лемерс'є-Келькеже «Литовський кондотьєр ХVІ ст.: князь Дмитро Вишневецький і становлення Запорозької Січі за османськими архівами» (1969) [183; 705]. Цікаво, що наступна робота дослідниці «Взаємини між Оттоманською Портою та запорозькими козаками в середині ХVІІ ст.» (1970) не була перекладена, очевидно, в силу того, що висвітлювала протурецькі інтриги Хмельницького, спрямовані на зміцнення козацької державності, й тим самим підривала традиційний радянський міф про віковичне прагнення до «возз'єднання» братніх українського та російського народів, реалізоване завдяки гетьману.

Поміж праць українських дослідників французької історичної літератури особливу роль відіграють роботи видатного вітчизняного фахівця в даній галузі Д. С. Наливайка. Свої студії з вивчення французького історіописання про Україну цей дослідник розпочав ще в другій половині 1960-х рр., однак не мав змоги до їх опублікування в радянський час [239, с. 744-745]. Таку можливість він отримав лише з утвердженням в Україні державної незалежності. Його розвідки «Україна очима Заходу» та «Хроніка рецепції України у Франції ХІХ ст.» до сих пір є найкращими сучасними узагальнюючими дослідженнями свідчень західних авторів про Україну до ХІХ ст. [238; 239; 240]. В той же час слід відзначити, що Наливайко не ставив

собі за мету аналіз суто історіографічного аспекту французької літератури про Україну. Багато французьких творів у нього характеризуються побіжно, а посилання на них не завжди точні. Також, на жаль, за межами його досліджень залишилися новітні французькі історичні праці про козацьку добу на наших землях. В умовах компартійного тоталітарного тиску на українську науку обмеження дослідницької діяльності Наливайка є симптоматичними. В радянський період у нашій країні було підготовлено до друку в українському перекладі окремі твори французьких авторів XVI-XVIII ст., що писали про Україну та козаків. Вихід цієї літератури став можливим лише за часів розпаду СРСР і становлення незалежної України. Саме тоді фрагментарно чи в повному вигляді були опубліковані переклади творів Боплана [34; 35; 36; 37], Далерака [111], Віженера [307], Шевальє [320] та Шерера [323], що дозволило ознайомитися з українознавчим доробком цих авторів не лише вітчизняним науковцям, але й широкому колу зацікавлених читачів. В плані ознайомлення з працями зарубіжних авторів відмітимо також довідник-хрестоматію І. І. Панчука, де наведено великий масив свідчень іноземців про Україну [256]. Однак відсутність бібліографії та посилань дуже знецінюють цю публікацію в науковому відношенні. Варто звернути увагу на те, що французькі твори аналізувалися вітчизняними дослідниками насамперед з джерелознавчого боку. При цьому, як правило, ігнорувалася історіографічна складова сутності цих праць. В цілому більшість робіт, створених французькими істориками, які досліджували різні аспекти минулого козацької України, в українській науці розглядалася побіжно, епізодично або ж не розглядалася взагалі. В цьому відношенні виняток складали хіба що такі загальновідомі особистості, як Вольтер [43; 244; 245] або Меріме [175; 279; 328; 415; 504; 625].

Якщо говорити про сьогоденній вітчизняний стан вивчення французької історіографії історії України XVI-XVIII ст., треба зауважити, що, як правило, об'єктами розвідок стають праці тих авторів, які вже були перекладені українською мовою, таких як Боплан [38], Шерер [269], а з сучасників – Бовуа [118; 119]. Доробку окремих французьких дослідників України козацької доби

присвячені праці таких істориків як М. П. Ковальський [158; 159], Ю. А. Мицик [111; 227], Я. Р. Дашкевич [115; 116; 117; 118; 119], П. П. Брицький [70; 71], О. А. Купчинський [175], Б. О. Моця [231], П. О. Бочан [66; 67], О. А. Іваненко [149; 150] та ін. Козакознавча розвідка Лезюра була проаналізована В. В. Ададуровим [3], яким було вивчено проблему сприйняття України в наполеонівській Франції [4]. Зауважимо, що його дисертація, як і дисертаційні роботи Бочана [68] та Іваненко [148], були присвячені саме українсько-французькій тематиці. Питань впливу української науки та культури на істориків Франції торкалися О. О. Кураєв [176] та В. Б. Череватюк [317]. Цим питанням присвячена й розвідка В. Г. Матвіїшина про літературні зв'язки між Україною та Францією в XIX – на початку XX ст. [211]. Сучасному співробітництву двох держав, зокрема, і в культурній сфері, присвячена дисертація Є. В. Донченко [124]. Огляду доробку французьких дослідників історії козацької України відведено вагоме місце в нарисі «Україна і Франція: нариси багатомістової історії» [137].

Необхідно відзначити також заслуги російських істориків таких як М. В. Дмитрієв [123], В. О. Сомов [292; 293; 294; 295], С. О. Мезін [220], Е. В. Ільченко [141; 142] та ін., котрі висвітлювали французькі дослідження XVII-XVIII ст. про Росію, торкаючись, зокрема, й української тематики. Невеликою, але змістовною є стаття Л. І. Івоніної щодо висвітлення діяльності Мазепи в працях Воґює і Норманна [140].

Окремо відзначимо вітчизняних істориків, які аналізували праці французьких авторів XVIII ст. про Південну Україну: С. Я. Борового [39], А. В. Бойка [29], І. В. Сапожникова [280], С. С. Андрєєвої [9; 10], О. В. Полевщиної [263; 264; 265].

Великою підмогою для кращого усвідомлення розвитку французької й української історіографій в рамках дослідження стали праці таких істориків як Є. О. Космінський [162], О. Л. Вайнштейн [73], В. М. Далін [112], Л. О. Зашкільняк [136], Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко і В. В. Ададуров [126], Я. С. Калакура [151], І. І. Колесник [161], В. П. і А. П. Коцури [167],

Л. В. Таран [299; 300], О. А. Удод [304], Л. П. Рєпіна, В. В. Зверєва, М. Ю. Парамонова (спільна робота) [144], О. Л. Осіп'ян [252] та ін.

Характеризуючи загалом стан вивчення французької історіографії історії України XVI-XVIII ст., необхідно відзначити, що, незважаючи на суттєві досягнення у вивченні даної теми, здебільшого за межами розгляду сучасних науковців залишаються французькі історичні праці XIX-XX ст. про наші землі в козацьку добу. Недостатня увага приділяється й працям більш раннього періоду. Саме цим продиктована актуальність даного дослідження. Серйозною перешкодою для ознайомлення з творчою спадщиною французьких дослідників України нині залишається і мовний бар'єр. Багато творів, що мають безумовну джерельну та історіографічну цінність для України, досі не перекладено. Певна відчуженість від власної творчої спадщини щодо України спостерігається й у Франції, де місцевий науковий загал, проявляючи постійний, але незначний інтерес до минулого нашої держави, доволі пасивно звертається до доробку своїх співвітчизників, майже цілком задовольняючись перекладними (зрідка й оригінальними) працями українських, російських та польських істориків. Як правило, до вивчення історії України французькі науковці звертаються у контексті вивчення минулого Росії, Польщі, Туреччини та Швеції. Зважаючи на доступність основного масиву творчого доробку французьких авторів XVI-XXI ст., наша історична наука має можливість проведення комплексного аналізу цієї спадщини та виявлення додаткових джерельних свідчень, а також кращого розуміння розвитку не лише французької історіографії історії України, але й у значній мірі і світової.

1. 2. Характеристика джерельної бази

Характер джерельної бази обумовлено метою і завданнями, а також специфікою дослідження. Зважаючи на історіографічну сутність роботи, головними сховищами джерел для її здійснення стали бібліотеки, що містять

доробок французьких науковців. Під час проведення дослідницьких студій було використані книжні зібрання бібліотек України, Росії та Франції. Великою підмогою у здійсненні роботи стали також електронні ресурси, на яких вміщено відскановані варіанти як опублікованих книг, так і рукописів: <http://gallica.bnf.fr>; <http://books.google.com.ua>; <http://www.rare.univ.kiev.ua>. Всі дослідження проводилися лише з оригінальними французькими текстами. У разі наявності українського чи російського перекладу (або перекладів) твору наукова робота здійснювалася одночасно з використанням як оригіналу, так і його україно- чи російськомовного відповідника. Це дозволяло не тільки звіряти між собою їхні тексти, але й подекуди відзначати неточності перекладів. При використанні оригінального матеріалу разом з перекладом обов'язково вказувалося посилання на обидва джерела.

Характеризуючи джерельну базу в цілому, треба поділити доробок французьких науковців щодо вивчення України XVI-XVIII ст. на кілька категорій. До першої з них, на нашу думку, варто віднести праці, присвячені конкретним питанням історії нашої країни вказаного періоду. Ця група творів є найменш чисельною і найбільш вартісною в історіографічному відношенні. До такого типу наукових праць можна віднести, наприклад, змістовні розвідки вже згаданих істориків Меріме «Українські козаки та їхні останні отамани» (1854) [35; 812] та «Богдан Хмельницький» (1863) [35; 808] і Вогюе «Мазепа – легенда та історія» (1881) [1039; 1041; 1042]. Серед новітньої історичної літератури особливо треба відзначити роботи Норманна «Карл XII і Україна Мазепи» (1958) [851], Лемерс'є-Келькеже «Литовський кондотьєр XVI ст.: князь Дмитро Вишневецький і становлення Запорозької Січі за османськими архівами» (1969) та «Взаємини між Оттоманською Портою та запорозькими козаками в середині XVII ст.» (1970) [183; 704; 705] і Бовуа «“Щоденник” Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу» (2002) [27; 373]. Варто наголосити, що за тривалий час існування українознавчих студій у французькій історіографії в цій країні не з'явилося жодного дослідника (окрім представників української діаспори), котрий би зосередив свою увагу

виключно на дослідженні питань історії козацької України. Меріме та Вогюе зацікавились питаннями української минувшини, серйозно захопившись вивченням історії Росії. Норманн був дослідником історії скандинавських країн й, окрім зазначеної праці, не відзначився більше жодною українознавчою розвідкою. Лемерс'є-Келькеже прославилася як османіст, і її козакознавчі студії стали своєрідним побічним продуктом з вивчення історії Туреччини. Єдиний з перелічених авторів – Бовуа, котрий впродовж тривалого часу займається дослідженням української історії, щоправда, переважно посткозацького періоду, але й він прийшов до вивчення нашої минувшини, зацікавившись полоністикою.

До другої категорії праць, на нашу думку, слід включити загальні французькі нариси з історії України, у яких значна увага приділяється козацькому періоду. Ця група є значно ширшою, хоча й менш змістовною в науковому плані та менш оригінальною. Однак роботи даної групи також заслуговують на вивчення, бо містять багато цікавих думок і спостережень, а також демонструють загальне уявлення авторів про історичний розвиток України. Так, серед науковців XVIII ст., на наш погляд, до цієї категорії дослідників варто віднести Шерера з його «Анналами Малоросії» [323; 944; 945], а в XIX ст. Кастельно, як автора «Досвіду про давню та сучасну історію Новоросії» [428; 429; 430]. В новітній час можна згадати роботи цілої плеяди таких істориків як Р. Тіссеран, котрий написав об'ємну працю «Життя одного народу: Україна» [998], Р. Порталь з його нарисом «Росіяни та українці: питання історії» [881], А. Балала, твір якого називається «Про Україну. Короткий геополітичний, історичний і релігійний нарис» [350] та ін.

І нарешті до третьої категорії досліджень ми відносимо ті наукові студії, де питання історії України включені або «злиті» з вивченням історії інших країн. Ця категорія є найоб'ємнішою і набагато переважає перші дві. По суті, абсолютна більшість французьких студій про Україну може бути віднесена саме до цієї групи. Як зазначалося, українська проблематика лежить на периферії історичних досліджень у Франції й переважно підіймається в

контексті вивчення історії інших країн і народів. Насиченість українознавчим матеріалом в історичних працях цієї категорії є різною: від коротких фрагментарних згадок до серйозних аналітичних розглядів. Саме ця література приховує найбільшу кількість своєрідних дослідницьких «сюрпризів», коли в контексті історії інших держав віднаходяться цікаві факти та їхні інтерпретації, які безпосередньо стосуються нашого минулого. Зважаючи на це, такі роботи потребують уважного та скрупульозного вивчення.

В якості додаткових історіографічних джерел, що репрезентують стан розвитку французьких наукових досліджень про Україну козацької доби й дозволяють краще зрозуміти історичний контекст діяльності конкретних дослідників, нами були використані також біографічні, довідкові, публіцистичні, навчальні, художні та інші видання.

Значна увага зверталася на вивчення фахової французької періодики в галузі історичної науки. Розвідки, що торкалися дослідження різних аспектів козацького періоду в історії України, починаючи з XIX ст., вміщувалися на сторінках «*Revue des Deux Mondes*» і «*Revue historique*». Втім, у XX ст. кількість українознавчих публікацій у цих часописах зменшилася внаслідок виникнення періодичних видань, що спеціалізувалися на студіях про Східну Європу та слов'янський світ. Це «*Revue des études slaves*», який виходить, починаючи з 1921 р., «*Le Monde Slave*», що друкувався в період з 1925 по 1935 р. та «*Cahiers du monde russe et soviétique*», котрий публікується з 1959 р., а з 1994 р. отримав свою сучасну назву «*Cahiers du monde russe. Russie. Empire russe. Union soviétique. États indépendants*». Говорячи про наукову періодику, яка друкувала статті, присвячені розгляду питань історії козацької України, було б неправильно не згадати про часописи, що публікувалися українською діаспорою у Франції. Хоча у них друкувалися переважно праці українців, перекладені чи одразу написані французькою мовою, дані видання викликали значний інтерес серед місцевих науковців, що в своїх дослідженнях займалися вивченням питань східноєвропейської історії. Серед найважливіших з таких

часописів можна згадати «*Revue de Prométhée*» (1938-1940), «*Bulletin Franco-Ukrainien*» (1959-70), «*L'Est européen*» (1964-1999), «*Échanges*» (з 1971 р.).

Здебільшого аналізувалися опубліковані матеріали. Однак в ході досліджень нам вдалося також ознайомитися з деякими неопублікованими працями, що зберігаються в Національній бібліотеці Франції та Українській бібліотеці імені Петлюри. Головним чином вони являють собою доробок представників української діаспори. До такого типу праць належать розвідки В. Косика «Політика Туреччини стосовно України в 1711-1714 рр.» (1974) [644], О. Попович «Мазепа: варіації щодо однієї романтичної теми» (1978) [879], М. Ковальського «Запорозькі козаки» (1986) [647]. Ці роботи мають невеликий обсяг і були розраховані на обмежене коло читачів: вочевидь, нове покоління місцевих українців, для яких французька мова стала основною мовою спілкування, або ж французів, які мали інтерес до історії України.

Ще одним доволі цікавим, на нашу думку, раритетом, виявленим в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, став примірник данської франкомовної газети «*Gazette d'Altona*» від 13 вересня 1765 р., де був вміщений переклад латинської промови Г. Кониського, зробленої у сеймі на захист православних [527]. Знаючи про популярність цієї газети на заході й значну тоді увагу до проблеми прав польських релігійних дисидентів, нами було висунуто припущення, що даний текст був передрукований і іншими французькими й франкомовними газетами. Припущення знайшло підтвердження, коли було знайдено й опрацьовано твір П. Жубера «Історія революцій у Польщі від смерті Августа III до 1775 р.» (1775), де в якості джерел свого дослідження французький автор наводить між іншим і текст виступу «грецького єпископа Білорусії» Кониського, абсолютно ідентичний тому, що був надрукований в «*Gazette d'Altona*» [617, р. 333-338].

Загалом питанню джерельної бази французьких студій з історії козацької України варто приділити окрему увагу. За майже п'ятисотлітній період звернення до даної теми у Франції в цій країні не з'явилося практично жодного дослідника, котрий знав би українську мову і міг би самостійно

працювати з текстами, написаними нею. Ще раз згадаємо, що унікальним у цьому відношенні є приклад Бовуа. Значно краще стоїть справа з володінням французькими науковцями російською та польською мовами. Втім, більшість авторів творів, присвячених Україні XVI-XVIII ст., не знали жодної з цих слов'янських мов або ж мали про них досить віддалене уявлення. Українські імена, слова та назви, наведені французами, часто настільки перекручені, що впізнати в них оригінал є суцільною головоломкою. Мовна проблема, викликана складністю та незвичністю для французів слов'янської словесності та підкреслена в середині XVII ст. ще Шевальє, й дотепер складає головну перепону для французьких науковців. Великою трудностю для західних дослідників завжди було опанування кирилиці. Французи, вивчаючи місцеві матеріали, майже весь час були змушені звертатися по допомогу до посередників. Так, Боплан, намагаючись дослідити українську минувшину, звертався по консультації до місцевих знавців. «Я зацікавився дослідженням історії Русі, аби дізнатися що-небудь про давні часи цього краю, тому розпитав кількох їхніх найрозумніших мужів», - занотував він, хоча й зауважив далі, що результат його пошуків виявився доволі скромним [35, с. 29; 369, р. 41]. Леклерк, пишучи «Історію козаків двох боків Бористену», при роботі з джерелами отримувал консультатції та підказки від К. Г. Розумовського. Для Капельно при написанні ним «Досвіду про давню та сучасну історію Новоросії» таким помічником став І. О. Стемпковський. А Меріме, завершивши роботу над «Богданом Хмельницьким», наголошував: «без допомоги Тургенева я ніколи б з цим не впорався» [415, р. 126].

Враховуючи те, що документи та твори, написані українською, російською та польською мовами, і понині залишаються для французьких науковців досить складними для вивчення, основними носіями інформації про козацьку Україну для них є інші джерела. В історичній ретроспективі можна розглядати значні зміни у використанні джерельного комплексу при вивченні французами історії наших земель. Так, до XVII ст. основні свідчення про українські терени та діяльність козаків на заході отримували з латиномовних

праць польських і німецьких авторів, повідомлень дипломатів та від нечисленних очевидців. В умовах відсутності налагоджених безпосередніх французько-українських контактів інформація, що надходила до Франції, була неповною та неточною. Ситуація докорінним чином змінилася в XVII-XVIII ст., якраз у той час, на який припадає розквіт діяльності українського козацтва. В цей період спостерігається доволі значна французька присутність на землях нашої Батьківщини, а, отже, виникає унікальна можливість для безпосереднього вивчення «країни козаків» з натури. Власне кажучи, саме цей комплекс французьких студій про Україну є найбільш цікавим та оригінальним. Докладну інформацію про нашу країну до Франції почала активно приносити преса, а також повідомлення, які походили з розгалуженої мережі французьких дипломатичних представництв у Східній Європі. Враховуючи актуальність козацької тематики в тогочасній європейській політиці, французьке інтелектуальне співтовариство з великою увагою спостерігало за геополітичними трансформаціями, до яких були включені в цей час і землі та населення України. Цим пояснюються значні вибухи цікавості до «країни козаків» на заході. Після майже повної ліквідації козацького стану на наших землях, дослідники не могли більше спостерігати за побутом, звичаями та бойовою тактикою українського козацтва на практиці. Останніми уламками цієї колись могутньої організації стали чорноморські, бузькі й азовські козаки, спостереження за життям яких зафіксували французькі автори XIX ст. Два випадки спалаху інтересу до козацької тематики в цей час припадають на періоди наполеонівських війн і Кримської війни, але після завершення останньої козацькі загони, які ще існували на теренах України, були або розформовані, або переведені на схід.

В XIX ст. французькі історики, які зверталися до вивчення минулого України XVI-XVIII ст., зіштовхнулися з проблемою скупості власної джерельної бази в цьому аспекті. Все, чим вони могли оперувати, складала латиномовні документи часів Речі Посполитої, дипломатичні реляції французьких послів, повідомлення старих західноєвропейських газет і твори

більш ранніх авторів, котрі писали про «козацьку країну». Інформативна порожнеча з даного питання стала активно заповнюватися польськими, а згодом й українськими та російськими істориками, які здійснили велику роботу, спрямовану на ознайомлення французького інтелектуального загалу з українознавчою джерельною базою. Основною метою, яку переслідували представники історіографій цих трьох слов'янських народів, було формування серед французів вигідного для своїх націй уявлення про козацьку Україну. Якщо спочатку у французькій історіографії даної теми відзначалася домінанта польської історичної думки, то з кінця XIX ст., зважаючи на формування у Франції доволі значної й потужної в інтелектуальному відношенні української діаспори, головну роль у розвитку французьких досліджень про Україну XVI-XVIII ст. починають відігравати українські науковці.

Значний вплив у Франції на сприйняття історичних постатей і явищ нашої минувшини мали література та мистецтво. Так, у XIX ст. популярний у західній культурі образ Мазепи, прив'язаного до коня, багатьма серйозними істориками, наприклад, такими як Ж. Мішле [820, р. 62] та Е. Кіне [893, р. 692; 894, р. 75], сприймався як де факто аксіоматичне відображення реальної події. А ось головного персонажа гоголівського «Тараса Бульби» відомий дослідник східноєвропейської історії А. Рамбо, висвітлюючи хід козацько-селянських виступів в Україні, розмістив поміж Наливайком і Павлюком [897, р. 317].

Незважаючи на зниження у Франції в XX ст. дослідницького інтересу до питань минулого нашої держави козацького періоду, в той же час зростає ступінь наукової оригінальності та самостійності тих небагатьох фахових досліджень стосовно України, написаних сучасними французькими істориками. Оскільки, як і раніше, визначальним у цих наукових студіях є мовний бар'єр, дуже цінним для історичної науки є надбання, створені дослідниками-французами на базі тих джерельних комплексів, які в силу низки обставин були недоступними чи малодоступними для вітчизняних науковців. Крім дипломатичного листування та старовинних газет з власних архівів, для французьких істориків у новітній час були відкриті

документосховища багатьох країн. Наприклад, дослідження про Україну доби Мазепи Норманн написав із залученням матеріалів із шведських архівів, а Лемерс'є-Келькеже, автор розвідок про запорозьке козацтво, змогла опрацювати джерела XVI-XVII ст., що зберігаються в Топкапи. Детальне вивчення та введення до наукового обігу документальних свідчень, невідомих раніше, визначає важливість доробку французьких істориків у новітній час.

Вивчаючи французьку історіографію, автору довелося також ретельно обмірковувати питання: а що власне треба до неї включати? При всій удаваній легкості, це питання є доволі складним, оскільки французька історіографія не є синонімом франкомовної, а, отже, лише критерій мови не може бути визначальним показником. Цією мовою, наприклад, друкується багато наукових праць і в Канаді, в тому числі й про Україну, однак включати канадську історіографію до французької нелогічно. Французька мова є однією з найпоширеніших у світі, а у XVIII-XX ст. вона активно використовувалася нефранцузами для кращого розповсюдження своїх ідей. Нині, за даними Французької академії, розмовляти нею можуть близько 270 млн чоловік у світі¹. Сьогоднішня європейська франкофонія охоплює не лише Францію та її колишні колонії, але й значну частину населення Бельгії, Швейцарії та Нідерландів, не згадуючи вже про такі мікродержави як Люксембург, Монако й Андорра. Великі області цих держав традиційно включені в орбіту французької культури. Так, письменник М. Метерлінк був бельгійцем, а філософ Ж.-Ж. Руссо і революціонер Ж.-П. Марат, невід'ємно пов'язані із Францією, - швейцарці. Водночас можна наводити цілий реєстр французів, які в силу різних обставин (політичних, релігійних, економічних) змушені були залишити батьківщину й шукати долю на чужині. На нашу думку, наукова творчість представників цієї французької діаспори цілком може бути включена до розгляду французької історіографії. В цей же період у Франції натуралізувалися багато вихідців з інших країн. Так, згаданий вище де Тотт

¹ *La francophonie* // Електронний ресурс: <http://www.academie-francaise.fr/langue/francophonie.html> 04/06/2012.

був угорцем, а Сальванді мав ірландське походження. Автор найкращої розвідки XVIII ст. про Україну Шерер був ельзасцем, тобто походив з території, яка лише недавно була приєднана й остаточно закріплена за Францією в роки Великої Французької революції, а рідною йому мовою була німецька, точніше її ельзаський діалект. Цікаві випадки натуралізації у Франції українців. З цією країною пов'язав життя гетьманич Г. Орлик. Народжений в родині українських емігрантів П. Береговуа (Береговий) став прем'єр-міністром при президенті Ф. Міттерані. Ще більше людей, народжених у Франції, мали змішане походження. Наприклад, відома жінка-історик і політолог Е. Каррер д'Анкосс, яка в своїх студиях торкалася і питань минулого козацької України, народилася в сім'ї емігрантів, де перемішалася кров росіян, грузинів і німців. А мати одного з чільних представників сучасної школи «Анналів» М. Ферро була родом з Новограда-Волинського. Нащадком українських вихідців з Російської імперії є один з найкращих сучасних українознавців і козакознавців у Франції Я. Лебединський.

На нашу думку, одним з головних критеріїв віднесення автора до французької історичної науки є у першу чергу його самоідентифікація, тобто включення себе до французької культурної спільноти у поєднанні з проживанням у країнах європейської франкофонії. В більшості випадків йдеться про осіб, народжених на теренах Франції і які мали там постійне проживання. За замовчуванням французами ми умовно рахуємо всіх тих, хто не оголосив про іншу національну приналежність і не відзначився творами в рідній іншій культурі. Це, звичайно, не вирішує проблему подвійної, а подекуди й поліідентичності, коли людина в силу змішаного походження одночасно відносить себе до різних національних спільнот: французької у поєднанні з російською, польською, українською і т. д. Це ті випадки, які П. Магочий називав зразками ієрархії численних лояльностей [201]. На наш погляд, істориків, що мають подвійну національну ідентичність було б правильно розглядати в контексті одразу двох історіографій французької і діаспорної тієї нації, яку вони представляють.

Характеризуючи французьку історіографічну спадщину щодо козацької України, відзначимо, що комплекс праць з теми, складений впродовж п'яти століть, в силу об'єктивних причин є дуже різноплановим за мовою, стилем і методологією. Втім, абсолютна більшість французів, які писали про землі нашої Батьківщини в козацький період, не були фаховими дослідниками минулого. Їх цікавість до України зумовлювалася або особистими враженнями від побаченого та почутого, або ж визначалася актуальністю козацької тематики в політичній сфері. Тому часто їхні судження можуть здаватися неточними, поверховими, сумнівними. Проте вони представляють своєрідну впливову західну традицію у вивченні нашої країни, що підсилює важливість вивчення цієї історіографічної спадщини. Треба врахувати і те, що твори XVI-XVIII ст. мають не лише історіографічну, але й джерельну цінність. Подальша французька історіографія історії козацької України являє нові підходи у вивченні минулого нашої держави та досить часто вводить до наукового обігу важливі джерельні свідчення, які раніше залишалися поза увагою вітчизняних дослідників, а, відтак, також потребує ретельного вивчення.

1. 3. Теоретико-методологічні засади роботи

Однією з заporук успішності проведення дослідження є правильність обрання науковцем відповідного методологічного інструментарію, під яким розуміється система пізнавальних принципів, методів, способів і засобів [151, с. 26]. Після ліквідації компартійної задогматизованості в історичній науці панує атмосфера методологічного плюралізму, що є ознакою демократизації суспільства. З одного боку, це створює для дослідника сприятливі умови, коли він самостійно має право визначити ті шляхи здійснення роботи, які, на його думку, найкраще відповідають реалізації пізнавальної діяльності. З іншого боку, в умовах методологічного розмаїття науковцю буває досить непросто обрати саме ті методи, способи та засоби, які б допомогли йому досягнути

поставленої мети. Базовою основою для проведення будь-якої дослідницької роботи є опертя на систему ключових принципів, тобто найважливіших правил здійснення пізнавального процесу, які допомагають науковцю уникнути помилок і прорахунків й отримати максимально точний результат. Дисертант спирався на принципи наукової об'єктивності, історизму та комплексності. Відповідно до цього, всі історичні явища (наукова діяльність істориків і їхній доробок), що були об'єктом вивчення, розглядалися з урахуванням конкретно-історичного контексту, тобто на тлі своєї епохи і у взаємозв'язку з визначальними історичними обставинами, особами та групами осіб, а загальний результат наукових студій мав дати всебічне бачення досліджуваного питання. Пошук, обробка і структурування матеріалу вимагають використання найбільш дієвих методів, які якнайкраще мають відповідати специфіці роботи. На наш погляд, еволюцію французької історіографії історії України козацької доби найкраще було висвітлити у відповідності до історико-хронологічного та історико-генетичного методів, що не лише дозволяють яскравіше й чіткіше побачити динаміку історіографічного процесу, але й глибше зрозуміти його особливості, характер розвитку та чинники, що мали на нього визначальний вплив.

Зважаючи на те, що досліджуваний історіографічний процес мав приблизно рівноплинний характер розвитку, тобто, будучи на периферії наукових зацікавлень, здебільшого являв собою побічний здобуток досліджень минулого великих держав Східної Європи, ми вважаємо, що не буде великою вадою, якщо цей доробок періодизувати за столітнім принципом з урахуванням особливостей кожної епохи. Єдиний виняток в цьому відношенні зроблено лише для подій середини XVII ст., відомих в історіографії під назвою Хмельниччини, які заклали підґрунтя для утворення в Україні козацької державності. Події цього часу, пов'язані з карколомними геополітичними трансформаціями на сході Європи, не тільки спричинили найбільшу хвилю дослідницького інтересу у Франції до «країни козаків», але й призвели до усталення на заході сучасної назви нашої держави.

Вивчення історичної думки є неможливим без використання порівняльного методу, який дає можливість співставляти між собою праці різних авторів і визначати взаємозв'язок і взаємовплив між ними, а також ступінь об'єктивності, відповідності фактам тощо. За допомогою даного методу було встановлено залежність одних творів від інших в тих випадках, коли в роботах відсутні посилання. З іншого боку, співставлення доробку дослідників козацької доби з працями попередників дозволяло побачити приріст наукових знань і з'ясувати ступінь оригінальності та новизни. За допомогою використання біографічної та просопографічної методики вдалося краще вивчити конкретні умови, у яких діяв кожен історик, мотиви його діяльності, а також встановити ті міжособистісні взаємини, що були визначальними для характеру його наукової роботи.

В епоху швидкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і комп'ютеризації науки, в умовах створення грандіозних електронних документальних баз і переведення в цифровий формат рукописної та друкованої продукції бібліотек та архівів, відкриваються нові можливості для роботи з цими фондами й активізується міжнародне наукове співробітництво. В рамках дисертаційної роботи комп'ютерні технології знайшли широке використання, особливо на евристичному етапі дослідження. Багато корисної інформації з конкретних питань було отримано завдяки скануванню інтернет-простору, зокрема, біографічні дані про науковців, перелік їхніх праць, окремі твори в оцифрованому вигляді, інформацію про деталі певних подій і явищ тощо. Використання комп'ютерних програм, насамперед пошукових, значно прискорило роботу, спрямовану як на пошук документу, так і в багатьох випадках на його текстовий аналіз. Оскільки більшість використаних у дисертації творів не мають головним об'єктом вивчення історії козацької України, а розглядають цю тему в контексті дослідження минулого інших країн, визначити доцільність аналізу праць часто допомагали пошукові запити в тексті на наявність основних термінів з відповідної тематики: «*Cosaque*», «*Kosak*», «*Ukraine*», «*Russe*», «*Russie*», «*Ruthenie*», «*Tartar*» і т. д.

Під час вивчення доробку французьких авторів, особливо XVI-XVIII ст., велику увагу було приділено правильному розумінню як загальної наукової термінології, так і насамперед використання ними конкретних понять. Значну складність являло ототожнення імен і топонімів, згадуваних французами, з відповідними українськими діячами та місцевими назвами. Ось для зразка кілька прикладів географічних орієнтирів в Україні, надрукованих в творах французьких авторів XVI-XVIII ст.: Луцьк – *Laski*, Ставища – *Bravische*, Паволоч – *Powalaks*, Снятин – *Schignatin*, *Schigniatyn*, Галич – *Alichz*, Будища – *Bodoassin*, Опішня – *Oprochno*, Кальник – *Kosniek*, Лисянка – *Sciana*, Ямпіль – *Jampul*, Гайсин – *Kuzsyn*, Погребки – *Dokrebieks*, Кам'яний Затон – *Kamiston*. В деяких випадках французький варіант назв майже нічим не нагадував український відповідник: Чигирин – *Lzerin*, Яворів – *Vauuorouu*, Самара – *Zuammer*, Свіча – *Chevitz*. Доволі часто французами використовувалися також татарські чи турецькі, а також анахронічні назви щодо певних топографічних об'єктів в Україні. Кожний такий проблемний випадок вимагав уважного вивчення тогочасної і теперішньої картографії, топографії, джерел і літератури з відповідної проблеми, а також зумовлював пошуки можливого джерела інформації, яке могло б дати підказку щодо правильної ідентифікації. Великою підмогою у проведенні таких ототожнень стало використання методів порівняльного мовознавства та лінгвістичного аналізу. Нерідко автори вказаного періоду наводили приклади місцевих слів, але через перекрученість їх подання, а також помилки письма та друку вони виглядають настільки спотвореними, що упізнати їх є великою проблемою. Для прикладу наведемо кілька таких слів з «Всесвітньої космографії» А. Теве (1575): *schevuriga*, *less*, *puzech* [986, р. 31, 84, 33], що означають добре відомих нам тварин. В першому випадку йдеться про севрюгу й зрозуміти це дозволяє те, що, перераховуючи риб, які водяться в цих краях, автор поміщає її поміж стерляді (*sterlet*) та осетра (*osseter*). Другою твариною є лось, і про це можна здогадатися як з її опису, так і з наведення Теве латинської (*alces*) та німецької (*ellend*, в сучасній німецькій мові – *Elch* або *Elen*) назв. Останнім «незнайомцем» став песець,

якого, як додатково, на наше щастя, повідомляє автор «деякі німці називають *Fuchl*, в іллірійській мові це *Liska*, а у англійців – *Foxe*» [986, р. 33].

Зазвичай, чим віддаленішим від нас у часі є автор, тим складнішою для сприйняття є його мова. Зазначимо, що французька мова XVI-XVIII ст. сильно відрізнялася від теперішньої, була сповнена латинізмів, мала інший характер написання не лише багатьох слів, але й букв, а на письмі відзначалася розлогими текстами з нечіткою пунктуацією. Сучасна французька дослідниця, українка за походженням, І. Дмитришин зауважує стосовно текстів XVIII ст., що вони «дуже важкі для прочитання носіями сучасної французької мови» і досить часто в них «бракує розділових знаків, а деякі речення розтягуються на сторінку» [208]. Як жива структура, будь-яка мова постійно видозмінюється. Для правильної інтерпретації текстів різних епох треба враховувати чинники, що впливали на розвиток і функціонування мови в конкретні періоди історії. Ключову роль у точному сприйнятті кожного тексту відіграє розуміння особистості його автора (чи авторів) і умов, у яких він працював. Одними з головних рис такої особистісної характеристики є його персональні здібності, вік, стать, походження, соціальне становище, національність, оточення, релігійність, політичні уподобання, виховання, освіта, загальна ерудиція, фах, мотиви написання твору і т. п. Звичайно, весь цей комплекс чинників, які впливають на творчість конкретної людини та визначають її індивідуальність, у повній мірі осягнути неможливо. Водночас з'ясування окремих особистісних рис значно покращує правильне розуміння й інтерпретацію її інтелектуального доробку. Щойно сказане зовсім не означає, що важливість твору напряду залежить лише від багажу знань автора, його освіти та кращої літературної обдарованості. Так, «Опис України» далекого від витонченої словесності військового інженера Боплана в контексті вивчення козацької України містить набагато цінніший фактичний матеріал, ніж українознавчі екскурси загальноновизнаного корифея Просвітництва – Вольтера.

Добре усвідомлюючи відмінність між сучасним поняттям «Україна» і Україною-«країною козаків» в розумінні XVII-XVIII ст., автор дослідження в

цілому розглядав терени, які сьогодні складають нашу державу. Тим більше, що вони майже повністю збігаються з більш чи менш яскраво вираженим ареалом діяльності козаків. Єдиний виняток в регіональному вимірі, де козацький чинник в історії майже не простежується, становить Закарпаття. З подібних позицій можна розглянути й позначене в основі розвідки поняття «козацька Україна». Розуміючи його неточність і подекуди навіть утрированість, автор усвідомлено пішов на використання вказаного поняття, бо саме воно якнайточніше передає сутність французьких історичних праць, написаних про наші землі тієї доби. За нашими спостереженнями, з кожних десяти робіт, написаних французькими дослідниками про Україну XVI-XVIII ст., у дев'яти мова йтиме виключно про козаків. Власне кажучи, використання таких не зовсім коректних мовних кліше є доволі поширеним. Згадаймо, наприклад, вислови: «шляхетська Польща» чи «царська Росія», за якими, як правило, стоїть більш-менш чітке стандартне уявлення.

Загалом, дослідницький інструментарій дисертації характеризується широким застосуванням міждисциплінарного підходу, коли спеціально-історична методологія використовувалися в поєднанні з методами з інших наук, головним чином прикладної лінгвістики. Окрім зазначених методів, широке застосування знайшли також і загальнонаукові. Методи формальної логіки (порівняння, дедукції, індукції, аналогії) дозволили краще усвідомити процес еволюції історичних досліджень про Україну, а також виділити певні особливості для різних етапів розвитку французької історіографії.

Таким чином, методологічна основа дисертаційної роботи включає в себе досить широкий і різноплановий арсенал шляхів розв'язання поставлених конкретних наукових завдань, що в кінцевому підсумку, у відповідності до задекларованих принципів, забезпечило, на нашу думку, проведення всебічного об'єктивного вивчення французької історіографії історії козацької України, а результат, отриманий в ході проведення цього дослідження, дає доволі точне та повне уявлення про зазначений комплекс історичної літератури, його характерні риси й особливості.

РОЗДІЛ 2

ЗАРОДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ТЕМАТИКИ У ФРАНЦУЗЬКОМУ ІСТОРИОПИСАННІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

2. 1. Вивчення минулого України в історичній науці Франції XVI – першої половині XVII ст.

В XVI ст. у Франції під впливом тенденцій Відродження в суспільно-політичній і культурній сфері відбуваються великі зрушення. Гуманістичний світогляд займає домінуючі позиції, церква втрачає монополію у галузі освіти та науки, які все більше набувають світського характеру. Докорінним чином змінюється уявлення про світ. Відкриваються нові народи, країни та навіть цілі континенти, про які нічого не розповідала Біблія й античні автори. Винайдення друкарського верстату призводить до поширення освіти серед широких верств та різкого здешевлення книг. Швидкими темпами держави вкриваються мережею університетів. Військово-політична та економічна ситуація сприяє більшій мобільності великих груп людей. Революційні процеси у суспільно-культурній сфері спричинили великий вплив і на зміни уявлень про минуле, чи не єдиним знавцем і фіксатором якого протягом століть залишалося духовенство. Провіденціалізм поступається спробам створення описової аналітичної історії, в якій можна чітко простежувати причинно-наслідковий зв'язок подій. Переказ епізодів минулого поступово звільняється від ваги надприродних сил (демонів, ангелів, Бога та Сатани), які були майже неодмінним атрибутом історичних уявлень середньовіччя. Світобачення людей стає більш реалістичним.

Сучасна територія України була для середньовічних французів в цілому *terra incognita*, останнім оплотом християнської цивілізації, щоправда, в зіпсованій схизматичній формі, перед дикунськими ордами кочових пустельників, що уявлялися передовими загонами біблійних народів Гог і

Магог, вторгнення яких мало передвіщати кінець світу. Контакти між південноруськими землями і Францією до XVI ст. були явищем рідким. Крім руського посольства до франкського короля (839) й унікального шлюбу середини XI ст. між Анною Ярославною та Генріхом I, можна згадати хіба що участь архієпископа Петра Акеровича у Ліонському соборі 1245 р. [139]. Відзначимо, що завойовники зі східних степів вважалися в Європі породженням пекла, тому їхню назву найчастіше позначали як «тартари» (від грецького Тартар). У французькій мові поняття «*les Tartares*» зберігалося до XX ст., коли поступилося менш інфернальному поняттю «*les Tatares*».

Візитери з Франції на землях сучасної України також були рідкістю. Крім посольства короля франків, що добивалося руки Анни Ярославни, можна відмітити лише дипломатичні місії середини XIII ст. Дж. Пано Карпіні та В. Рубрука (Рубруквиса). Обидва мандрівники залишили детальні свідчення про свої подорожі, які й понині залишаються невичерпним історичним джерелом тієї епохи. На початку XV ст. через українські землі здійснював свою подорож ще один французький емісар – Ж. де Лануа, який також залишив опис своїх вражень про побачені землі. Тож, особисті контакти між українськими землями та Францією до XVI ст. були явищем поодиноким, і навіть у найосвіченіших представників французької інтелектуальної еліти не було докладних і правдивих знань про території на схід від Польщі. Щоправда, ймовірним є потрапляння в цей час вихідців з Південної Русі до Франції з освітньою чи торгівельною метою. Принаймні, у списках студентів Сорбонни в XIV-XVI ст. згадуються учні «з Рутенії» [238, с. 62-63]. Також безперечним є факт прибуття з України до Франції в XV-XVI ст. значних груп невільників [196]. Проте епізодичні контакти між Францією та Руссю не дозволяли мати чітке уявлення про останню на заході Європи. Згадки про руських воїнів і купців, про товари з Русі є нерідкими у французькому епосі, але не дають практично ніякої інформації про саму країну їх походження [236, с. 353]. Навіть епізод одруження Генріха I з Анною, відмічений у творах XI-XII ст., майже не проливає світла на рідну землю королеви. Батьківщина Анни

іменується Русією [466; 549; 600; 604], Рабастією [575], Русцією [1037], Рутією [604]. А ось «Вандомські аннали» початку XII ст. та пізніша від них «Сен-Мексанська хроніка» щодо походження дружини Генріха I вказують: «Генрікус король франків жінку привів скіфку та руду (*Heinricus rex Francorum uxorem duxit Scythicam et rufam*)» [548]. Вірогідно, що під словом «*rufa*»=«*rusa (rufa)*» хроніст розумів руське походження жінки, ототожнюючи сучасну йому Русь з античною Скіфією. В наступні століття визначних контактів між Францією та Руссю не зафіксовано, хоча французькі хроністи час від часу відмічають окремі події, пов'язані з життям Русі, уривчаста й перекручена інформація про які доходила до їхнього королівства. Приміром, це стосується походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича в 1205 р., свідчення про який занотував Альберік де Труафонтен [236, с. 353].

Туманне уявлення про українські землі знаходить своє відображення на тогочасних картах. Вони зображували маловідомі території: Русія, Волинія, Подолія, Сарматія, Скіфія, Тартарія, Дикое Поле. І серед цих назв поступово розповзалася пляма, яку називали Окраїна (*Ocraina*), Ограїна (*Ograina*), Укранія (*Ucrania*), Україна (*Ucraina*) [72]. Середньовічні карти були своєрідною енциклопедією. На них не лише наносилися зображення різних об'єктів, але й все це супроводжувалося малюнками та лаконічними підписами, що доповнювали уявлення людей про певні землі.

Карколомні зміни, що відбулися після Батієвої навали, внаслідок якої припинила існування Давньоруська держава, призводили до непорозумінь при оцінюванні минулого з боку західноєвропейських авторів. Один з історіографів XVI ст. Ж. дю Тілле, згадуючи про одруження Генріха I з Анною, визначає країну її походження наступними словами «Русь, яка зараз є Московією» («*Russie, qui est Moscovie*») [998, р. 72]. Через півстоліття подібну тезу повторить історик Ф.-Е. де Мезере [813, р. 399]. Незважаючи на те, що Київ, з якого вирушала до Парижа в XI ст. Анна, не належав Московії до 1654 р., та й самої Москви ще не існувало, авторам XVI ст. було легко припуститися помилки, адже на тогочасних картах «Русія» позначалась в

кількох місцях або як просто «Русія» (найчастіше в межах Руського воєводства), або як «Русія Червона», або як «Русія Біла» та «Русія Чорна» (*Russia, Russia Rubra, Russia Alba, Russia Nigra*). До слова, саме землі Південно-Західної Русі, тобто територію сучасної Західної України, називатимуть «Чорною Руссю» (*la Russie Noire*) французькі автори до кінця XVIII ст. Але найбільша з цих країн називалася «Русія або Московія» (*Russia sive Moscovia*), «Князівство Московське або Велика Русія» (*Ducis Moscoviae sive Magna Russia*), «Русія, дехто каже Московія» (*Russia, alias dicta Moscovia*) чи «Русія, загальноприйнято Московія» (*Russia vulgo Moscovia*) [72, с. 127, 129, 148-149, 153, 183]. Зрідка щодо західноукраїнських земель використовувався термін «Росія» (*la Rossie*), а головним містом останньої був Львів (*Leopolis*) [656, р. 3]. Проте всі західні «Русії» були з XIV ст. територіями бездержавними, тоді як Московське царство намагалося притягнути до себе історичну спадщину Давньої Русі й отримати визнане право називатися центром руських земель, а не північно-східною їх околицею. Втім, під назвою «Русь» аж до XVIII ст. у більшості випадків розумілися землі теперішньої України, яка відокремлювалася від Московії. Таке уявлення бачимо в шедеврї Ф. Рабле «Гаргантюа та Пантагрюель». Перераховуючи країни Європи, він називає Пруссію, Польщу, Литву, Русь, Валахію, Угорщину, Трансільванію, Болгарію, Туреччину [895, р. 99]. Ми визнаємо рацію Наливайка, що тут не йдеться про Росію, яка у Рабле фігурує під назвою Московії, тому є неточним переклад слова «*la Russie*» як «Росія» [238, с. 127].

Однією з найяскравіших постатей середини XVI ст., безумовно, слід визнати Роксолану. Ця жінка одразу привернула до себе увагу політиків, науковців і митців. Історіограф і дипломат середини XVI ст. Г. Постель, учасник першого офіційного посольства до Константинополя, згадував, що Сулейман I «не слухав нікого й довірявся тільки своїй рабині, а не своєму сину. Він після його смерті навіть з великою нехиттю взяв участь у жалобі» [883, р. 60]. Тут можна побачити натяк на насильницьку загибель султанового сина Мустафи, смерть якого була вигідна Роксолані, бо відкривала шлях до

престолу її дітям. Дана подія сприймалася сучасниками як виключно наслідок її інтриг. Грунтуючись на свідченнях Постеля, вже в 1560 р. письменник Г. Бунен написав трагедію «Султанша», де Роксолана вперше виступила в ролі літературного персонажу [402]. Епізод про згубні для Мустафи інтриги Роксолани на початку XVII ст. вставили до своїх «Всесвітніх історій» Ж.-О. де Ту та Т.-А. д'Обіньє. Тут Роксолана причаровує закоханого в неї султана не лише своєю красою, але й чудодійним зіллям і використовує свій вплив лише для того, щоб погубити Мустафу та посадити на престол свого сина [346, т. 1, р. 29-31; 990, р. 390-401]. Трохи пізніше докладно розповів про інтриги Роксолани в своєму нарисі з історії Туреччини М. Бодьє [360, р. 320-330]. В 1630 р. цей сюжет доопрацював і вплив у нову постановку на сцені Ж. Мере в трагедії «Сулейман, або смерть Мустафи» [756]. Трагедія Мере мала такий успіх, що відразу породила цілу низку подібних творів. В 1637 р. з'являється трагікомедія Ш. де Віона д'Алібре «Сулейман» [1037]. Можна згадати також менш відомі трагедії Ж. Демара «Роксолана» (1643) та Жаклена «Сулейман, або Великодушна рабиня» (1653) [610]. Прямий натяк на долю Роксолани бачимо також в трагікомедії К. де Л'Етуалю «Прекрасна рабиня» (1643) [715]. Історія Роксолани згодом стала основою для сюжету трагедії великого Расіна «Баязет» (1672). Кілька драматичних творів, присвячених Роксолані, з'явилося й у XVIII ст. [238, с. 205-208]. Отже, роксоланівську тематику в тогочасній літературі та драматургії можна віднести до перших проявів звернення французькими митцями до відображення реалій України-Русі XVI ст., пов'язаних з набором ясиру на наших землях і долею бранців з України. Однак найбільшим уособленням України у французькій культурі стане постать волелюбного степового воїна-козака, що саме тоді з'явилася на авансцені військового та політичного життя Європи.

Уявлення про світ в Середньовіччі були пронизані віруваннями в надприродні сили та потойбічних істот. На сторінках багатьох творів поряд з реальними людьми діють такі персонажі як Бог і Сатана, ангели та демони, святі та цілий сонм нечисті. Надприродні, чарівні істоти та предмети

відображалися як речі дійсні, очевидні, хоча й незвичайні. Ступінь казковості у відображенні подій збільшувався у відповідності до віддаленості їх у часі чи просторі. Територія України здавалася певною околицею тогочасної середньовічної ойкумени. І хоча період XVI-XVII ст. вже можна віднести до доби раціоналізму, віра в надприродне залишалася й у цей час ще притаманною більшості авторів. Аналіз подібних уявлень щодо України представляє собою великий науковий інтерес, як в плані ознайомлення з розвитком географічних та історичних знань про нашу країну, так і загалом для кращого розуміння свідомості тогочасного суспільства. Яскравим зразком середньовічного відображення казковості та дивовижності щодо нашої країни є глоса на полях «Псалтиря Одаляріка». Тут йдеться про те, що, коли єпископ Роже вирушав на Русь по дочку Ярослава, настоятель Одалярік попросив дізнатися «чи в тих краях знаходиться Херсонес, у якому, як пишуть, покоїться святий Климент, і чи до сих пір відступає море в день його народження та [до мощей] можна пройти пішки» [190, с. 78-79; 236, с. 353; 575]. Роже дізнався, що папа Юлій прибув колись до цієї області для боротьби з єрессю. Подолавши її, він збирався вирушати назад, але ангел наказав йому перепоховати тіло Климента, могила якого знаходилася в морі. За божественним повелінням море розступилося, а могила піднялася нагору й зробився острів, де Юлій збудував церкву [190, с. 78-79; 236, с. 353; 575].

Хоча уявлення Нового часу стали більш реалістичними у порівнянні з середньовічними, Україна, маловідома французам, залишалася краєм, сповненим дивовижних речей. Деякі з них є цілком очевидними й пояснюються відмінністю традицій, звичаїв, культури та побуту народів, що мешкали тут, особливостями рельєфу місцевості чи флори та фауни. Наприклад, серед природних особливостей «країни козаків» французьких сучасників дивували дніпрові пороги, родючість українського чорнозему, багатство річок рибою, а лісів і степів дичиною. Дуже часто дивовижні та незвичайні повідомлення французів про Україну мають в основі речі цілком дійсні, щоправда, видозмінені за рахунок перебільшень або не зовсім

правильного розуміння місцевих реалій і застарілих свідчень. Так, Теве, описуючи Київ, позначає, що стародавня столиця Русі лежить в руїнах і нею «володіє турок» [987, р. 68-69]. Таке повідомлення про занепад Києва було вже явним анахронізмом у XVI ст., тобто коли писав Теве. І вже цілковито фантастичним виглядає повідомлення про турецьке панування тут. Той же Теве, покладаючись на свідчення інших сучасників, повідомляє про чудернацький звичай раннього позбавлення цноти місцевих дівчат [987, р. 69-70]. Тут чітко можна побачити зв'язок з повідомленнями С. Герберштейна [98, с. 158]. До речі, за століття потому Боплан занотує зворотнє й відзначить поважне ставлення до збереження дівочої цноти в українців аж до заміжжя [35, с. 78; 369, р. 101-102]. До такого типу перекручених звісток можна віднести також відомості на кшталт вирядження майже півмільйонної турецької армії під Хотин Османом II (1621), про що свідчить Л. де Е барон де Курменен [479, р. 199]. Очевидно, в реальності військо султана було значно меншим. П. де Нуає свідчив, що після Конотопської битви втрати Московії склали 400 000 осіб вбитими та полоненими [856, р. 557]. Загалом, перебільшення військових сил і втрат є характерною ознакою творів того часу. У Ле Лабураера бачимо дивовижні факти про природу України. Зокрема, описуючи країну, він повідомляє, що земля тут надзвичайно родюча й, зорана лише раз, родитиме три наступних роки поспіль за рахунок тільки тих зерен, які падатимуть при збиранні врожаю, і «за три дні в цій місцевості трава досягає висоти жердин з паркану, що, якщо плуг залишиться на цей час у полі, відшукати його буде непросто» [694, р. 224-225]. А бджіл тут настільки багато, що їм не вистачає стовбурів дерев для відкладання меду, й вони кладуть його прямо на землю. Ще один надзвичайний феномен автор відмічає на Холмщині, де «сухі дерева та соснові гілки, які падають на землю, за рік-два перетворюються на камінь» [694, р. 224-225]. Щоправда, Ле Лабураер зазначає, що особисто не спостерігав це дивовижне перетворення.

Цікавий епізод, пов'язаний з чаклунством і впливом потойбічних сил на події, зафіксовано в історіографії початку XVII ст. Де Ту, описуючи

захоплення в 1604 р. Путивля Лжедмитрієм, зазначав, що місто було здобуте завдяки чарам козацького начальника та чорнокнижника Корели, який зміг переконати населення підкоритися новоявленому царевичу [996, р. 454].

Подекуди незвичайні повідомлення є наслідком яскраво вираженої логічної помилки при аналізі баченого. До такого штибу можна віднести припущення Боплана про те, що раніше територія країни була залита морем, бо має рівнинний характер, а її старовинні міста розташовані на пагорбах, тому місто Переяслав «є містом не дуже давнім, бо лежить у низині» [35, с. 32; 369, р. 46]. Також сумнівною є теза про те, що в Україні, на відміну від інших країн, дівчата першими сватаються до хлопців, опису чого Боплан присвятив цілий розділ [35, с. 73-74; 369, р. 96-98]. Вірогідно, автор був свідком подібних обрядно-побутових сцен, які відмічені й в українській етнографії, проте навряд чи можна вважати справедливим його висновок. Хоча в цілому побутові картини життя українців, висвітлені ним, дуже реалістичні.

Велику цікавість у плані вивчення фантастичного уявлення європейців XVI-XVII ст. про світ являє собою образ зоофіта (рослини-тварини) під назвою «баранець-трави» чи рідше «татарського овна», свідчення про якого можна бачити в кількох творах тогочасних зарубіжних авторів. Правда, існування цього чудернацького феномену відноситься скоріше не до України, а до земель на схід від неї – степів Приволжя. Свідчення про «баранець-траву» можна побачити в творах Герберштейна [98, с. 151], Ж. Маржере [763, р. 2], Ж. Стрюйса [978, р. 19-21]. Цікаво, якщо Герберштейн лише чув про «баранець-траву», а Маржере тільки бачив начебто її шкуру, то Стрюйс, який побував в означеному регіоні, стверджував, що бачив зоофіта на власні очі. Східніше від того регіону, де, за твердженням кількох авторів, можна було побачити «баранець-траву», Ф. де Бельфоре поміщав начебто існуючі племена «птирофагів», тобто «пожирателів бліх», які харчувалися лише блохами та червами, що виходили з їхніх тіл [378, р. 849-852].

Серед багатьох повідомлень про різноманітні надзвичайні й дивовижні речі в Україні на особливу увагу заслуговує свідчення де Нуас про упирів

(*Uprior*). Важливість цього повідомлення для вивчення елементів казковості та надприродності в свідомості тогочасного суспільства полягає в тому, що постать упиря, трансформована незабаром у популярного серед мистецьких персонажів вампіра, була майже невідомою західноєвропейській демонології, залишаючись переважно предметом вірувань мешканців Східної Європи й насамперед слов'ян. Постать упиря, виведена Нуає, відрізняється від традиційних уявлень слов'янської демонології. В 1659 р. Нуає писав про «одну хворобу на Україні (*une maladie en Ukraine*)», існування якої було підтвержене людьми честі і суть якої полягала в забиранні життєвої сили, а згодом і самого життя небіжчиком у своїх родичів. Упирями, як правило, ставали особи, що мали зуби при народженні. Найдієвішим засобом протидії їхньому згубному впливу було відтинання голови [856, р. 561].

Принагідно відзначимо, що землі України згадуються в кількох пророцтвах знаменитого Нострадамуса [852, р. 44, 68].

Наведені свідчення дають змогу побачити речі, що вражали на терені нашої країни європейців, краще зрозуміти хибні думки про Україну, які поширювалися в зарубіжній літературі, а також виявити ступінь віри в надприродне та потойбічне в свідомості інтелектуалів Нового часу. Можна спостерігати за тим, як розвиток науки призводив до витіснення містичних уявлень, що базувалися на архаїчних віруваннях і не підтверджувалися фактами. Серед згаданих повідомлень про надприродні явища немає жодного, де автор стверджував би інформацію на підставі власного досвіду. Всі подібні епізоди підкріплені лише свідченнями людей, які чужоземним прибульцям здавалися авторитетними, а отже, заслуговували в їх уяві на довіру. Єдине виключення складає хіба що інформація Стрюйса про спостереження зоофіта. Втім, навіть такі поодинокі випадки відображення казковості будуть витіснені з інтелектуальної галузі під тиском нових досягнень науки, що з повною силою заявила про себе в добу Просвітництва. Наукове вивчення світу вже впевнено торувало собі шлях повз середньовічний обскурантизм і невігластво.

2. 2. Становлення досліджень історії козацтва в науковій літературі другої половини XVI ст.

Нечіткі уявлення про землі України можна побачити й у тогочасних космографіях. Так, в праці А. дю Піне де Норуа «Плани, замальовки та описи багатьох міст і фортець Європи», що вийшла в Ліоні в 1564 р., Русь названо поміж найважливіших країн Європи, таких як Іспанія, Франція, Московія, Прусія, Полонія, Англія. На карті, яку супроводжував даний підпис, Русь локалізована в регіоні, оточеному з півдня та сходу Сарматією (з Валахією та Молдавією) та Трансільванією, з заходу Полонією та Мазовією, з півночі Поділлям та Волинню [876, р. 6-7]. Малозмістовним в плані інформації є невеличкий розділ, присвячений Русі, в «Універсальній космографії всього світу» Ф. де Бельфоре. Автор згадав, що народ цієї країни сповідує «грецьку релігію» та має свою митрополію [377, р. 1822]. Дана праця Бельфоре являє собою розширену та доповнену переробку «Космографії» С. Мюнстера, про що сам автор зауважив на початку твору. Однак розділ, що стосувався Русі, французький космограф залишив майже без змін через брак інформації про ці землі. Популярна «Космографія» Мюнстера вже в 1556 р. була опублікована в Базелі у французькому перекладі [836]. Між іншим, сам Мюнстер основні відомості про Русь черпав у Меховіти чи Меховського [134]. Покладаючись на свідчення останнього, космограф зауважував тотожність Русі з Роксоланією античних часів, а територію Русі вважав поділеною на три частини – Білу, Чорну та Червону. Мюнстер чітко відокремлював одну від одної Русь і Московію [836, р. 1129, 1132]. Треба підкреслити той факт, що на карті Сходу Європи Мюнстером показано народ, назва якого ідентифікується без будь-яких труднощів – «*Kosaki orda*» [836, р. 1128]. Щоправда, відзначимо, що даний народ розміщено аж у витоків Обі. Проте дана карта така неточна, що Київ тут знаходиться на одній широті з південним берегом Криму і набагато південніше від Азова, а Дніпро тече набагато західніше від Криму, хоча витoki Десни майже доходять до цього півострова.

Серед французьких землеописів XVI ст. з їхньою малообізнаністю про землі України певний виняток складає «Всесвітня космографія» мандрівника та науковця Теве, що вийшла в світ у 1575 р. Незважаючи на те, що Теве не був на теренах України, він в 1550-1552 рр. проживав у Константинополі, де виконував різні місії при дворі Сулеймана I Пишного. Згідно з його свідченнями, він побував також у Мінгрелії [987, р. 70]. Уважний аналіз українознавчих свідчень Теве був здійснений М. П. Ковальським [158; 159]. Про землі на північ від Чорного моря Теве мав інформацію від купців і військових. Не міг він не бути і свідком масового притоку невільників з України, що продавалися тоді на ринках Стамбула. Проте основні відомості Теве про Русь базуються на свідченнях Герберштейна. Більшість звісток французького космографа, що торкаються Русі, навіть текстуально збігаються з працею німецького дипломата, хоча в багатьох випадках Теве дозволяє собі підправляти інформацію, запозичену в Герберштейна.

Долі українських земель Теве торкається в кількох главах своєї «Всесвітньої космографії». Так, в главі «Про Сарматію Європейську та частину її названу Московією» автор подає основні уявлення про регіон на північ від Чорного моря, який він іменує Сарматією. На його думку, цей величезний регіон поділяється на сім частин: Московію, Польщу, Русь, Пруссію, Литву, Лівонію та Поділля, проте у визначенні меж цих територій француз буде постійно плутатися. Також космограф подає схематичний історичний огляд цієї території від античних часів до сучасності [987, р. 1-42]. Важливо те, що великого князя московського Теве подекуди іменує «князем руським» (*duc Russien*), а «русинів» ототожнює з «московитами» [987, р. 20], хоча в цілому розмежовує поняття «Русь» і «Московія». Загалом, факти він подає правильно, хоча припускається й окремих помилок. Плується Теве і в географії. Позначаючи найбільші міста Сіверщини Стародуб, Путивль і Чернігів, він вказує, що ті розташовані по Оці (*toutes sur le fleuve Occa*) [987, р. 32-33]. Помилкове уточнення про Оку належить саме Теве. У відповідному тексті Герберштейна згадки про цю річку відсутні [98, с. 105]. Вочевидь, цю

неточну інформацію Теве запозичив з однієї з карт. Найбільше України стосується глава «Про Литву, звичаї народу та інші її яскраві особливості». Географічно цей регіон Теве, слідуючи за Герберштейном, визначає від міста Черкаси до Лівонії. «Говорячи тут про черкасів, - продовжує Теве, - я не кажу про тих, що живуть між Чорним морем і Каспієм, які є християнами й слідують грузинській релігії. Йдеться про тих, які живуть між Литвою та Молдавією поблизу того місця, де Бористен впадає у море. Хоча вони живуть у Європі, всім іншим вони є азіатами. Поміж цих бористенських черкасів немає жодного притулку для християн (*Parmi ces Circasses Borystheniens il n'y a aucun lieu pour la retraicte des chrestiens*)» [987, р. 68]. Незрозумілим в даному випадку є виправлення Теве свідчень Герберштейна про «бористенських черкасів». Той чітко говорить, що останні є русинами, живуть на краю християнського світу й за часів його приїзду ними керував О. Дашкович, який уславився походами на татар і московитів [98, с. 157]. Теве проігнорував цю інформацію, очевидно, вважаючи, що південні землі до кордонів Литви належать магометанам, тому християнам тут не місце. В будь-якому разі ця нечітка звістка Теве про «черкасів» може бути віднесена до перших свідчень про дніпровських козаків у французькій літературі.

Теве згадує про війни, що точилися між кримськими ханами та польськими королями за землі Наддніпрянщини. На північ від Києва, як вважає Теве, починаються володіння Польщі та Литви. Останню країну автор майже повністю ототожнює з Руссю [987, р. 68-71, 75-76]. Цікаво, що Теве часто ототожнює русинів з московитами й використовує термін «московити», навіть коли йдеться про походження Русі [987, р. 93]. Події, пов'язані з українськими землями XIV-XVI ст., містяться у Теве в главі про Литву. Це, зокрема, одруження в 1386 р. Ягайла з Ядвігою, правління Вітовта в Литві, якого названо Вітольдом (*Witolde*), його суперечки з Ягайлом і навернення Литви до латинської церкви, боротьба з язичниками та прихильниками грецького обряду [987, р. 84-85, 88-90]. Наслідуючи Герберштейна, Теве відзначає велику волелюбність і войовничість волинян (*les Voliniens*), що

живуть поряд з Польщею та вирізняються доблестю та звитягою [98, с. 165; 987, р. 81]. Значну увагу Теве приділяє повстанню М. Глинського та приєднанню Смоленська до Московії [987, р. 161-165]. Як людина духовного сану, Теве дуже багато уваги приділяє питанням релігії, обрядовості, особливостям устрою церкви. Кожен факт навернення історичної постаті до християнства (Ольга, Володимир, Вітовт), акцентується автором як прояв тріумфу істинної релігії. З жалем повідомляє Теве про поширення у Литві сект «тринітаріїв, лютеран та інших, що не визнають святість Євангелія» [987, р. 90], очевидно, проводячи при цьому подумки паралелі з власною батьківщиною, де вирували релігійні війни.

Отже, в «Космографії» Теве бачимо своєрідний виклад нашої історії до початку XVI ст. Дана робота, незважаючи на численні фактологічні хиби, може бути визнана однією з найкращих тогочасних розвідок про Україну.

Згадки про українські землі містяться в трактаті «Про республіку турків» Г. Постеля (1540). Цей твір був передрукований в доповненому вигляді (Пуатьє, 1560). Автор спирався на свідчення, отримані, зокрема, внаслідок дипломатичної діяльності в Константинополі [882].

Значному посиленню цікавості французької публіки до українських земель сприяло обрання на польський престол у 1573 р. Генріха Валуа. Загальне захоплення своїм принцем вилилося не лише в оди та панегірики на його честь [546; 606; 781], а також і в кілька описових праць про історію та географію володінь польського монарха. Найважливішими з них були латиномовна «Історія королів і князів Польщі» Я. Гербурта де Фульстина, перекладена французькою [597], компіляція з німецьких авторів Б. Ріго «Роздуми про історію поляків» [910] та дві книги історика Б. де Віженера «Хроніки й аннали Польщі» та «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн» [1035; 1036]. Гербурт де Фульстин, відомий польський культурний, релігійний і політичний діяч, брав особисту участь у сходженні на престол своєї держави Генріха Валуа. Як і багато представників польської знаті, Гербурт отримав блискучу освіту в університетах Європи, зокрема, у

Левені, тому володів французькою. «Історія королів і князів Польщі», видана в Парижі, була частиною його великого трактату «*Chronica sive historiae Polonicae compendiosa*», що вийшов у Базелі в 1571 р. і мав поширення у Франції. Між іншим, з книгою Гербурта був ознайомлений М. де Монтень [238, с. 132-133]. На її примірнику, що зберігається в Національній бібліотеці Франції, стоїть його власноручна помітка [597, р. 226v]. Саме з цього твору він запозичив яскравий факт, пов'язаний з турецько-татарським походом на Західну Україну в 1498 р., коли раптові сильні морози знищили значну частину війська, направленою Баязидом II, й, шукаючи хоч тимчасового порятунку, невдахи-завойовники розпорювали животи коням і залазили туди, гріючись теплом вмираючих тварин [835, р. 188]. Монтень не побачив у цій несподіваній і щасливій для християн загибелі турків реалізації волі Провидіння, як це подано у Гербурта [597, р. 212-212v]. Цей епізод був вміщений Монтенем в якості доповнення до 48-ї глави першої книги своїх знаменитих «Есе». Відзначимо також, що Монтень чітко розділяє між собою Русь (тобто землі України) та Московію [835, р. 188].

Зупинимося докладніше на творах Ріго та Віженера. Зайвим буде зауважувати, що минуле нашої країни подавалося в них крізь призму бачення здебільшого польських історіографів, які вважали території Південної та Західної Русі власністю свого королівства. Ріго був відомим літератором і книговидавцем. Велику відомість йому приніс той факт, що саме в його друкарні вперше побачила світ повна книга пророцтв Нострадамуса. Також Ріго користувався великою підтримкою двору. Видані ним «Роздуми про історію поляків» дають змогу зрозуміти уявлення французького ерудита про минуле українських земель. Русь (*Russie*), або Роксоланія (*Roxolanie*), на думку автора, є природною частиною Польщі. Населення цієї території належить до грецького обряду, а головним її містом є Львів (*Leopolis*), але під впливом поляків місцеві люди поступово навертаються до католицизму. Перераховуються також найбільші міста Русі: Кам'янець на Поділлі, Холм, Луцьк, Київ [910, р. 6]. За баченням французя, Русь колись мала окреме

правління зі своїми князями (*princes*) чи герцогами (*ducs*), але під зверхністю королів Польщі, проти яких часто повставала. Та загалом події в Русі не є в центрі уваги дослідника, він звертається до них вряди-годи. Треба відзначити, що автором подані важливі додаткові свідчення, що стосуються минулого України, зокрема, генеалогія роду Гедиміновичів та список польських королів [910, р. 32, 39]. Характерною рисою твору є те, що термін «Русь» у ньому стосується лише польських володінь. Держава царя тут іменується тільки Московією (*la Moschovite*), а її населення, відповідно, московитами (*les Moschovites*). Загалом слов'янська термінологія викликала утруднення для автора. Хоча деякі слова досить легко можуть бути зрозумілими. При описі розорення Русі татарами автор подає свідчення, що люди, рятуючись, кричали «*bigaice!*» (тобто «убігайте», «біжіть», «тікайте») [910, р. 26]. Підсумовуючи, можна стверджувати, що головною метою твору було підняття престижу французької монархії та династії Валуа, представники якої брати Карл і Генріх ставали правителями найбільших католицьких держав. У тріумфі французьких королів автор бачив визнання провідної ролі своєї країни.

Автор інших двох праць, присвячених історії Польщі, Віженер може бути віднесений до плеяди найяскравіших постатей Франції XVI ст. На жаль, його історичний доробок мало досліджувався в Україні. Як можна побачити з передмови до «Хронік і анналів Польщі», датованої 20 серпня 1573 р. й адресованої «найвеличнішому, наймогутнішому, найпрекраснішому та непереможному принцу Генріху, сину та брату короля», Віженер мав на меті ознайомити новообраного короля Речі Посполитої з історією його майбутніх підданих. Свій твір автор написав «рідною мовою» короля, бо Генріх погано володів латиною. Праця Віженера представляє собою компіляцію з латиномовних хронік, писаних переважно польськими авторами. За основу була взята праця М. Кромера «*De origine et rebus gestis Polonorum*». Також Віженер використовував матеріали з «Історії королів і князів Польщі» Гербурта, публікація якої у Парижі відбувалася за його безпосередньої участі. В роботі неодноразово зустрічаються посилання й на хроніку Я. Длугоша.

Віженер подав повний список правителів Польщі від легендарного Леха до Сигізмунда II Августа. Власне кажучи, сама праця являє собою розповідь про діяльність кожного з володарів. Автор перераховує слов'янські народи в наступному порядку: рутени (*Rutheniens*), болгари, поляки, московити (*Moscovites*), серби, боснійці, карнійці (мешканці Карнії, сучасні словенці), хорвати, богемці, морави, померанці, масогіти (очевидно, мазовшани, мешканці Мазовії) та сілезці. Більшість з цих народів втратили самостійність, але поляки, освітлені «істинною релігією», не втрачали державності й завжди посилювали вплив. Зазначимо, що у творі Віженера для мешканців Русі рівнозначно вживаються два терміни «рутени» (*Rutheniens*) та «русини» (*Russiens*), а сама Русь називається то «Рутенією» (*Ruthenie*), то власне «Руссю» (*Russie*). Автор скрізь відокремлює «русинів» від «московитів», крім єдиного випадку, коли наводить дані про хрещення Русі. Тут він змішує «московитів» і «рутенів». Розповідаючи про перших і називаючи великого князя Московії наймогутнішим християнським володарем, серед тих, хто не має титулу короля, він говорить, що охрещення здійснив Володимир (*Volodimerus*), і далі вже мова йде про «рутенів», а сама їхня релігія називається «грецькою або рутенською» (*la religion Greque ou Ruthenique*). Отже, Володимир сприймається як правитель Московії [1035, р. 36].

В цілому автор правильно подає основну канву української історії від часів Володимира Хрестителя до утворення Речі Посполитої. Але, зрозуміло, основна його увага була зосереджена на правліннях польських королів, тому минулого Русі він торкається лише тоді, коли це стосується історії Польщі. Це передусім перипетії міждинастійних взаємин і військових зіткнень. Історію цих війн Віженер бачить очима польських хроністів. Тому не дивно, що польські правителі в творі виступають мудрими, сміливими та шляхетними людьми, які завжди отримують блискучі перемоги. За уявленнями Віженера, Русь була країною, підпорядкованою Польщі, так би мовити, її бунтівною провінцією, а польські королі постійно віддавали накази руським князям, наводили лад в їх країні, поставивши згодом правити на цих землях своїх

палатинів-намісників. Детально Віженер зупиняється на татарській проблемі, яка стала спільною бідою Польщі та Русі. На його думку, татари прийшли з безлюдних степів Скіфії, прогнавши «половців, яких зараз називають готами, інші – гунами чи куманами» (*Polomiciens, que les modernes apellent Gots, les autres Chunes ou Cumans*) [1035, р. 149-159]. Руські князі виявилися неспроможними протистояти навалі східних орд. Майже вся Русь підкорилася татарам, а князі навіть почали брати спільну з ними участь у походах на Польщу. Наприклад, Данило, король Русі (*Daniel roi de Russie*), пропустив через свою країну татар, які йшли грабувати Польщу, а згодом його діти Лев і Роман, разом з Даниловим братом Васильком, своїм дядьком, брали участь у новому поході ординців на захід [1035, р. 177-178]. Остаточне приєднання земель Русі до Польщі видається актом цілковито логічним і закономірним. Для польських володарів це був крок як самозахисту, для забезпечення своєї території від нападів, так і шляхетний обов'язок християнських правителів взяти під опіку одновірців (щоправда, грецького обряду), які потерпали від татар. Віженер відмічає, що після смерті останнього короля з роду Данила (якого помилково названо Давидом) Казимир III Великий в 1340 р. приєднав до себе Львів та інші міста Галичини [1035, р. 226-227, 232, 235]. Тож, підкорення Західної Русі виглядає подією благородною та позитивною для її населення. Практично весь подальший виклад подій в творі стосується намагань польських королів і литовських князів протидіяти турецько-татарській агресії. Відзначає автор і розширення кордонів Великого князівства Литовського на сході, коли Вітовт «захопив Брянськ і Стародуб і всю країну Сіверську» та мав війну з московитами в 1406 р. [1035, р. 270-271, 277, 316]. Грабіжницькі напади татар і турків на землі польської корони Віженер визнає найбільшою політичною проблемою того часу. Протягом лише одного XV ст. він називає більше десятка великих завойовницьких походів на Поділля, Галичину, Волинь, Київщину, Сіверщину, відзначаючи найбільш постраждалі території й описуючи страшні кривди, завдані нападами. З великою симпатією та захопленням відгукується автор про

мешканців і залогу містечка Вишневець, яке чинило героїчний опір татарській агресії впродовж довго часу [1035, р. 445-446]. Зрозуміло, що увага історіографа приділена лише життю знаті. Народ постає лише як безлика сіра маса, покликання якої тільки виконувати всю чорнову роботу та смиренно зносити весь тягар долі. Саме тому, згадуючи про селянське повстання 1490-1492 рр. під проводом Мухи, Віженер не обтяжує себе міркуваннями про причини, що підштовхнули людей до нього. Француз цілком і повністю солідаризується з думками польських хроністів, подаючи спрощене бачення цього соціального вибуху [1035, р. 444].

Велику повагу в історіографа викликає постать К. Острозького, який почав збирати військові загони для відсічі татарам і туркам. За словами Віжера, цей воєначальник здобув вічну славу тим, що з маленьким загonom «виступив проти 26 000 татар поблизу Канева у Литві, де винищив їх до останнього» [1035, р. 473]. Фактично можна стверджувати, що автор безпосередньо наблизився до витоків формування козацтва. І хоча саме слово «козак» в його творі не зустрічається, одними з останніх героїв його розповіді є О. Дашкевич, П. Лянцкоронський і Б. Претвич, які вважаються першими козацькими воєначальниками [1035, р. 473]. Доволі вірогідно, що поняття «козак» все ж таки було відоме Віженеру. Принаймні, перша французька згадка про козаків датується 1531 р. [61, с. 38-39; 622, р. 26]. Віженер міг бути ознайомлений з «Космографією» Мюнстера та його картою, де позначено землі козаків. Варто згадати, що назву «Козаки» (*Cosaques*) можна було побачити і на карті, створеної в 1572 р. для Генріха Валуа [321; 322]. Неподалік від цього напису позначено «Україна» (*Ukraine*), що, мабуть, треба віднести до однієї з перших згадок назви нашої держави на теренах Франції. Та, власне кажучи, в другій половині XVI ст. сама назва козаків була на слуху. В Парижі регулярно виходили «летючі листки» та брошури, які сповіщали про справи козаків. Поміж них згадаємо невеличку анонімну книжку 1590-го року «Розгром татар і турків, вчинений сеньйором Яном Замойським», видану в Ліоні й одразу перевидану в Парижі, де говориться про напади козаків на

Очаків, Тягиню, Монкастро, Козлов, їхню активну участь у протистоянні набігу татар у 1589 р., зробленому у відповідь, та повторний руйнівний похід козаків до Криму. В цьому виданні, яке саме по собі є цікавим джерелом, вміщено важливий документ – лист бейлербея Румелії Гедер-паші великому канцлеру Замоїському, де османський високопосадовець скаржиться на козаків, загрожуючи війною [656, р. 18-20]. Зауважимо також, що Русь тут постійно названо «Росією», а Львів відповідно – «головне місто Росії» (*Leopoli, ville principale de Rossie*) [656, р. 3]. А ось в 1595 р. в Ліоні було видано знов-таки анонімну брошуру «Слово про те, що діялося в Трансільванії», що повідомляла про звірства тут козаків, які начебто змушували татарських жінок зажарювати своїх дітей і їсти їх, щоб залякати цим жахіттям татар [528]. Епізод про переможні походи військ Замоїського до Молдавії приблизно в той же час включає до своєї «Всесвітньої історії» д'Обіньє, який перед тим доволі детально розповів історію молдавського походу козаків під проводом І. Свірговського (*Suiercene, Sugercene, Sujercene*) на підтримку господаря Івоні – Іоанна III Води Лютого [346, т. 2, р. 788-793; т. 3, р. 577-583]. Ще докладніше про походи козаків писав де Ту, в працях якого знайшла своє висвітлення діяльність І. Свірговського (*Swierczowski*), Б. Ружинського (*Bogdan Rosinki*), І. Підкова (*Jean Podikove*) та ін. [992, р. 120-130, 282-284; 993, р. 161-167; 994, р. 708-710; 995, р. 259-261].

Аналізуючи бачення Віженером минулого України не можна оминати й іншу його працю «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн, з їх становищем, законами, порядками та способом життя», перекладену російською [253]. Ця робота має географічний описовий характер й являє собою спробу у стислій формі ознайомити читача, насамперед Генріха Валуа, з територією, природою та населенням Речі Посполитої. Короткий екскурс в минуле цієї держави є майже точним переказом змісту попереднього твору. Фактично можна визнати, що «Опис Польського королівства» є короткою енциклопедією Речі Посполитої. Праці Віженера є важливою віхою на шляху розвитку історичних знань у Франції про наші землі.

2. 3. Висвітлення діяльності українського козацтва в творах французьких авторів першої половини XVII ст.

Гучна роль, яку відіграло козацтво в протистоянні турецько-татарській експансії, відгукнулася в працях істориків початку XVII ст. Про активну участь козаків в бойових діях на терені Молдавії писав д'Обіньє, захоплюючись звитягами степових лицарів. Водночас він зазначав, що на сході козаки успішно використовуються для протидії московитам. На думку д'Обіньє, переважну більшість козацтва складала поляки [346, t. 2, p. 788].

Д'Обіньє широко використовував латиномовну «Всесвітню історію з 1543 по 1607 рр.» де Ту. Намагаючись охопити історію світу, той в кожному томі торкався подій, що відбувалися на теренах України. Нами було опрацьоване не оригінальне латиномовне видання праці де Ту, а її французький переклад, надрукований у 1734 р. На жаль, «Всесвітній історії» де Ту не приділялася належна увага у вітчизняній історіографії. У прекрасному дослідженні західного українознавства Наливайка цій роботі присвячено лише кілька рядків [238, с. 136-137, 176-177]. Також М. Г. Устряловим була перекладена російською 137-ма книга з «Всесвітньої історії», присвячена Смуті, або за термінологією автора «великій революції» (*une grande revolution*) в Московії. Тут йдеться й про участь у цих подіях козацтва, а також про діяльність Лжедмитрія на теренах України [308, с. 327-353]. Як правило, землі нашої країни згадуються у де Ту в контексті ведення війн між Річчю Посполитою, Московією, Османською імперією, Кримом і Молдавським князівством тощо. Хоча подекуди автор торкається й господарської діяльності українців. Так, він згадує про поширення соляного промислу в Галичині. Де Ту зазначає, що таке видобування здійснюється «в Галичі, Коломиї, Скалі [очевидно, Скала-Подільська – С. Л.] та багатьох інших містах Русі (*à Halice, à Colomeje, à Sale & en beaucoup d'endroits de la Russie*)», а також у степах Поділля [991, p. 676]. Між іншим, де Ту торкається й історії сучасного Закарпаття. Так, згадуючи про бойові дії в 1566-1567 рр. загонів Л. фон Швенді, він пише, що тим було

захоплене Мукачеве та проведена облога Хуста [990, р. 175-176, 323-324]. Але, звичайно, голову увагу де Ту на наших землях привертали козаки. Історик описує їхні походи. В цілому ставлення до козаків в нього було скептичним. Він вважав, що ця «войовнича нація» є конгломератом розбійників і волоцюг з усіх народів, що мешкають по сусідству зі степовим прикордонням Польщі, Московії та Криму [993, р. 166]. Однак, визнаючи козацтво загалом деструктивною силою, де Ту віддає належне його військовій доблесті, неодноразово наводячи її приклади. Де Ту чітко показує, як наприкінці XVI ст. козаки перетворилися на потужний військово-політичний чинник, котрий значною мірою визначав політику навколишніх держав. Серед видатних козацьких ватажків найбільш рельєфно висвітлено постаті Свірговського (або Свірчовського – за орфографією автора) і Підкови, які відіграли важливу роль в молдавській історії й зумовили посилення напруги між Річчю Посполитою і Портою. Розповідаючи про підтримку козаками Свірговського, за мовчазної згоди Польщі, господаря Івоні, історик показує, що саме ці степові воїни склали еліту його армії й були його найбільшою опорою [992, р. 120-130]. Праця де Ту мала важливе значення для розвитку французької історіографії. По суті, він першим почав створювати узагальнюючі нариси всесвітньої історії, закладаючи традиції, розвинені в добу Просвітництва. Відзначимо, що де Ту одним з перших почав використовувати на рубежі XVI-XVII ст. термін «Мала Русь» стосовно наших земель. Під ним він розумів терени Польської Русі (*la petite Russie, ou Russie Polonaise*) [992, р. 283]. Це поняття він протиставляє Великій Русі – Московії. Але слід визнати вживання терміну «Мала Русь» в тогочасній французькій історіографії явищем унікальним.

Короткочасне правління Генріха у Польщі сприяло зближенню двох держав. Французька мова та звичаї стали буденним явищем при дворі польських королів, а серед діячів країни з'явилося багато вихідців з Франції, які тоді ж потрапляють і до Московського царства. Саме до цього кола належить Ж. Маржере (Маржерет). Його перу належить твір, що частково стосується історії України, «Стан Російської імперії та Великого князівства

Московського» (1607). Повідомлення Маржере були використані де Ту. Хоча книга Маржере не є історичним дослідженням, вона містить важливі спостереження та судження, що торкаються нашого минулого й дозволяють краще зрозуміти розвиток історичних уявлень про Україну у Франції. Праця Маржере кілька разів перевидавалася на його батьківщині. З XIX ст. з'являються її російські переклади [205; 273]. Праця Маржере стала, по суті, першим нарисом, що подавав бачення минулого Русі з позиції Москви. Сама назва твору підкреслює тотожність понять «Русь» та «Московія» в уявленні автора. Він постійно вживає термін «росіяни» (*les Russes*) для означення підданих царя, уникаючи традиційного визначення «московити» (*les Moscovites*). Така концепція різко контрастує з баченням Віженера, в творах якого під Руссю розумілися саме володіння польських королів. Те, що Віженер називав Руссю, у Маржере виступає під сукупною назвою Поділля (*Podolie*). Цей регіон розширений у нього до такої межі, що доходить аж до кордонів Московського царства. Згідно з його твердженням, замок Путивль (*Poutimel*) розташований саме на кордонах Поділля [763, р. 24]. Власне на теренах Поділля, за словами Маржере, найчастіше й перебувало дніпрове козацтво [763, р. 53-54]. Отже, можна спостерігати тенденцію, як у французькій історіографії розвивається ідея ототожнення Русі (=Росії) лише з Московією. Існування на картах кількох територій з назвою «Русь» викликало плутанину в уявленнях європейців. Посилення Московського царства призводило надалі до закріплення назви Русі саме за ним, оскільки за цією країною стояла династійна спадковість і міць потужної держави, а за рештою земель тільки історична традиція. Втім, остаточна перемога ідентифікації Московія=Русь=Росія належить вже до XVIII ст. Велику важливість мають звістки Маржере про козаків (*les Cosaks*). Автор, як солдат, захоплювався військовими здібностями козаків, визнаючи їх найкращою збройною силою Русі. Маржере подав опис їхнього одягу, озброєння, способу життя. Француз відзначав, що «справжні козаки мешкають уздовж рік Волга, Дон і Дніпро на полях Татарії та завдають більшої шкоди татарам, ніж все російське військо»

[763, p. 53]. Не оминув увагою Маржере і важливою ролі, яку козаки відіграли у воцарінні Лжедмитрія I, якого він вважав сином Івана Грозного (*Iohannes le Tiran*). Автор відзначив, що «козаки з верхів'їв Дону та Дніпра» склали основу війська Лжедмитрія й були найнадійнішою його опорою [763, p. 75]. Праця Маржере презентує зміну в уявленнях про Русь, а також виводить на передній план козацтво, постаті якого стануть головним атрибутом всіх досліджень, що торкатимуться історії України XVI-XVIII ст.

На початку XVII ст. козацька слава стала загальновідомою. Козацтво постійно відзначалося зухвалими походами проти турків і татар. Військові успіхи козаків у протистоянні турецько-татарській агресії постійно відзначав у своїх репортажах французький посол у Константинополі Ф. де Арле граф де Сезі [986]. Як потужна сила виводиться козацтво в праці Ж. Баре «Узагальнена історія найпам'ятніших речей, що відбулися під час останніх заворушень в Молдавії» (1620). Про автора знаємо мало. Його ім'я подають то як Жан [238, с. 190], то як Жак [339]. Ще менше відомо про інформатора Баре – шевальє Ш. де Жоппекура. Вочевидь, той належав до тих «рицарів фортуни», яких багато перебувало на службі європейських правителів. Жоппекур відзначає, що він був одним з кількадесят французів на польській службі. Так, він згадує про загін з 60 французьких кавалеристів, які брали участь у поході на Молдавію в 1616 р. на чолі з капітаном Монтеспеном [354, р. 65-66].

Варто нагадати, що Молдавське князівство включало частину земель сучасної України, зокрема, Буковину, на теренах якої розгорталося багато подій, відображених у праці. Аналізуючи твір Баре, зауважимо, що це не є суто опис фактів, який правдиво відбиває історичні реалії. Подаючи свідчення про події в Молдавії у 1608-1619 рр., автор намагався створити яскраву захоплюючу розповідь. Тому він наситив книгу не лише докладними описами битв і походів, але й деталями міжособистісних взаємин, конфліктів та інтриг, вінцем яких стали дві романтичні історії. Одна з них пов'язана з постаттю С. Корецького, з яким, поза сумнівом, був тісно пов'язаний де Жоппекур. Розповідаючи про доблесть Корецького, автор робить акцент на взаєминах і

почуттях між ним і його дружиною-дочкою князя Ієремії Могили (принцесою Олександриною). Переказуючи подробиці сповненого пригод життя подружжя, Баре не лише згадує про потрапляння дружини Корецького з немовлям до татарської неволі в Білгороді, в той час як її чоловік опинився у турецькому полоні в Константинополі, але й розвиває ідею кохання між цими чоловіком і жінкою, котрі навіть у таких скрутних умовах намагалися таємно обмінюватися листами, сповненими найчуттєвіших слів. Не обмежуючись лише констатацією згаданих взаємин, Баре наводить самі тексти «цих листів», які можна віднести до зразків вишуканої французької белетристики. Безумовно, їхній зміст був вигаданий автором, але не можна спростувати того, що в основі розповіді Баре лежали реальні свіжі факти, котрі знаходили своє відображення й у інших джерелах того часу. Одним з найяскравіших моментів твору стала, звичайно, «дивовижна втеча князя Корецького з в'язниці самого великого турка», анонсована ще в повній назві книги. Організувати цю втечу, за Баре, допоміг секретар французького посольства Мартен-парижанин. Певне підтвердження цих подій можна знайти в праці Бодьє «Опис загальної історії турків», де той свідчить, що Мартен-парижанин перебував під підозрою в сприянні втечі й турецькі власті проводили з цього приводу розслідування [360, р. 809]. Втім, не можна спростувати того, що Бодьє міг просто використати інформацію, запозичену в Баре. Як повідомляє останній, завдяки допомозі Мартена князь зміг втекти з в'язниці в 1617 р. й окремим шляхом через Середземне море, Сицилію та Рим дістатися до батьківщини, що дозволило Баре порівняти Корецького з Одиссеєм [354, р. 370].

У створених Баре ідеалізованих образах історичних осіб відсутні напівтони. Його персонажі або виключно позитивні, як, наприклад, Корецький, його дружина, князь М. Вишневецький, господар Олександр Могила, Мартен-парижанин, і всі справи, зроблені ними, мають схвалення автора. Або ж суто негативні, тоді кожний їх вчинок ганебний, підступний, огидний. Такими є господар Стефан, ставленик турків, і польський гетьман С. Жолкевський, котрий, на думку автора, через власні амбіції спричинив

поразку польсько-молдавських військ, відколовши від них завдяки інтригам козаків. Не має Баре й жодного співчуття до священника, який отруїв князя Вишневецького під час причастя. Автор вважає, що жахлива страта (зажарювання на повільному вогнищі) є для нього справедливою карою. Баре не забуває підкреслити головну сутність монархічної ідеології тієї доби: жоден простолюдин не може підняти руку «на особу, що освячена князівським достоїнством» [354, р. 370]. Разом з тим, як представник Третього стану, Баре вважає несправедливими соціальні обмеження, які руйнують взаємини між людьми, як, наприклад, між Мартеном і Юлією. Як можна побачити, хоча сам Баре називає себе істориком, з точки зору сучасності, його скоріше можна назвати письменником, що у белетризованій формі відтворює історичні реалії. Не можна цілковито довіряти його словам і сприймати їх за беззаперечний факт. Не зовсім точною є і хронологія у Баре. Е.-К. Антош відзначав, що найменш точним у викладі Баре є період 1608-1611 рр., який містить багато хронологічних помилок [339, р. 75]. Найбільш цікавим виглядає висвітлення ним діяльності козацтва як повноправного союзника польсько-молдавської коаліції. Козаки, за словами автора, робили найбільший внесок у перемоги християн, і саме залишення козаками Молдавії в 1617 р. в умовах підготовки походу на Московію, стало вирішальним фактором поразки тут молдаван і поляків. Як вже зазначалося, відхід козаків з Молдавського князівства Баре повністю відносив на рахунок інтриг Жолкевського [354, р. 167-168]. Твір Баре, який досить точно передає подробиці битв і походів, є також важливим джерелом, котре дозволяє краще усвідомити участь українського козацтва у молдавських війнах 1610-х рр. Автор рельєфно відтворює картини битв під Сасовим Рогом (1612), Татаренем (1615), Хотинем (1616), де козаки проявили себе з найкращого боку. На жаль, даний твір залишається маловідомим вітчизняним історикам. Його всебічне дослідження могло б посприяти подальшому вивченню українсько-молдавських взаємин.

Вже згаданий Бодьє у своєму «Описі загальної історії турків» приділив значну увагу козацтву, зокрема, присвятивши окрему главу розгляду битви під

Хотином, де відзначив важливу роль у ній козаків [360, р. 870-872]. Описуючи саму битву, автор зауважує, що головною ціллю Османа II були саме козаки. Проте, раз у раз відправляючи свої величезні полки на козацькі укріплення, мусульманські завойовники весь час зазнавали невдачі. На думку історіографа, завдяки вмілій організації бою козаками полякам вдалося домогтися доволі вигідних для себе мирних умов, зміст яких також наведено у тексті твору. Багато уваги Бодьє приділяє чорноморським походам козаків, доводячи, що «саме ім'я козаків було жахом і страхіттям Константинополя» [360, р. 928]. Певну цікавість в українознавчому плані містить розгляд автором придворних інтриг Роксолани, повідомлення про які були запозичені з праць де Ту й д'Обіньє. Цілковито в традиціях історіописання того часу Бодьє подає їх у белетризованій формі, приписуючи дружині Сулеймана та йому самому неіснуючі діалоги, які, на думку історіографа, краще відтіняють риси характеру та вносять жвавості у виклад історичних реалій [360, р. 320-330]. Цікаво, що говорячи про збирання Сигізмундом II ополчення у Львові, Бодьє не просто традиційно відносить місто до Русі, а зазначає, що воно належить саме до «Білої Русі» (*Leopolde ville de la Russie Blanche*) [360, р. 870]. Здається, це один з унікальних випадків у французькій літературі, коли Львів відноситься до «Білої» Русі, а не до «Чорної». Вочевидь, йдеться про географічну помилку автора або ж він користувався досить неточною картою.

Про козаків часто згадує у своїй «Левантійській подорожі» (1624) Л. де Е барон де Курменен. Він відзначає головну роль кримців у постачанні порти рабами, захопленими «на теренах Польщі та Московії» й пояснює тактику грабіжницьких набігів татар. Дуже багато пише він про тяжку долю рабів, вказуючи, де й за яку ціну їх купують і до якої роботи змушують. Головною силою, що стала на перешкоді турецько-татарської експансії, Курменен вважає козаків. Він докладно описує специфіку ведення козаками війни, особливо на морі, називаючи козацькі човни словом «чайка» (*Saïc*). Відмічає він і важливу роль козаків у Хотинській війні. Дипломат наводить цікавий факт. Козацькі рейди на причорноморські міста, в тому числі й на околиці Константинополя,

так налякали турків, що «кілька найповажніших з них прийшли просити королівського посла [графа де Сезі – Є. Л.], щоб він погодився захистити їх у випадку, якщо місто буде захоплене» [479, р. 199-200].

В 1630-х рр. преса постійно сповіщала про військові походи та повстання козаків. Особливу увагу привернуло повстання Павлюка. Так, «*Gazette de France*» 14 березня 1638 р. повідомляла, що повсталі козаки вимагали забезпечення свободи своєї віри та повернення традиційних прав [238, р. 229].

Загалом, говорячи про звернення тогочасних французьких авторів до подій в Україні, треба відмітити, що з кінця XVI ст. в їхніх творах, безумовно, панувала козацька тематика. Про козаків тоді писали часто та багато. Разом з тим ці свідчення стосувалися тільки великих держав – Польщі, Туреччини чи Московії – й були невід’ємною складовою нарисів про події в них. В той же час не існувало жодної розвідки, яка б безпосередньо торкалася земель України й була присвячена саме козакам. Однак політична ситуація в регіоні докорінним чином змінилася з вибухом потужної національної війни у середині XVII ст., яка змусила приділити Україні набагато більшу увагу. Саме тоді на заході викристалізувалося уявлення про Україну, як окрему козацьку країну. Як зазначає О. П. Моця: «Саме регіон Середньої Наддніпрянщини у першій половині XVII ст. стає територіальним ядром формування національної держави, основу якої становили інституції, перенесені із Запорозької Січі. Розвиваються козацьке самоуправління, судочинство, військова організація тощо, внаслідок чого влада Речі Посполитої в краї починає набувати все більше номінального характеру. Одночасно йшло неухильне розширення козацької України» [232, с. 70]. Зацікавлена в збереженні та посиленні свого традиційного політичного впливу в Речі Посполитій та Османській імперії, Франція з великою пильністю спостерігала за діяльністю дніпрового козацтва, що виступало в якості дестабілізаційного чинника, котрий розхитував дві великі монархії на сході й загрожував спалахом великого збройного конфлікту в Північному Причорномор’ї, до якого б одразу були включені всі сусідні держави.

РОЗДІЛ 3

«КРАЇНА КОЗАКІВ» У ФРАНЦУЗЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

3. 1. Політичні та культурні чинники французького історіописання про Україну в другій половині XVII ст.

XVII ст. мало подальше піднесення ролі науки в інтелектуальному житті суспільства. Раціоналістичний світогляд все більше вивільняється від опіки церкви. Значний вплив на розвиток інтелектуальної сфери мали ідеї скептицизму та раціоналізму, закладені Монтенем і розвинуті Р. Декартом. Принцип сумніву, сформульований останнім, вимагав чіткої логічності, послідовності, правдивості й аргументованості викладеного матеріалу, що відбилося й у написанні історичних праць. У відповідності до принципів і методів історичної хронології, винайдених Ж. Скалігером, уточнюється датування багатьох подій. Безумовне наслідування й тиражування свідчень стародавніх авторів про інші землі змінюється на їх наукове вивчення. Топоніміка прив'язується вже до реально існуючих назв, а не до античної традиції. Все більшої популярності набувають історичні трактати, присвячені різним персоналіям, подіям і країнам світу. Історіописання перетворюється на своєрідний жанр літератури, тісно пов'язаний з мистецтвом. Звідси потяг до ефектного змалювання картин минулого, драматизація подій, вставлення у текст вигаданих промов і діалогів. Дуже часто речі літературного характеру сприймалися за достовірні. Разом з тим для надання правдивості свідченням історіографи подають джерела інформації, що є ознакою науковості. Наука поступово очищується від нісенітниць і вигадок. В цю епоху історія була тісно пов'язана з природничими науками й вважалася їх певним різновидом. Зокрема, у Франції тогочасна історія включала в себе два поняття. Перше з них – «*l'histoire générale*», тобто «загальна історія», розумілося, як і зараз, як

дослідження минулого. Інше – «*l'histoire naturelle*», «натуральна чи природнича історія», включало в себе географію, космографію та інші природничі науки. Причому остання, у відповідності до картезіанського принципу, вважалася більш правдивою, тому що об'єкт дослідження тут залишався сталим, незмінним, а «загальна історія», вивчаючи минуле, тобто неіснуючу реальність, не могла дати достовірного знання. Проте саме з XVII ст. історія поступово перетворюється на фахову наукову галузь і відбувається становлення такого типу науковців, як професійні дослідники минулого, що приходять на зміну придворним історіографам ренесансної доби, основним завданням яких було складання панегіриків для своїх монархів і про них. Для фахівців-істориків нової генерації головною метою стало з'ясування історичної правди у відповідності до джерел. Важливе значення для розвитку історичної науки того періоду мало винайдення принципів і методів джерельної критики, сформульованих у працях Ж. Мабільйона.

Барокове мислення дозволяло інтелектуалам епохи вбачати в історії «грандіозний театр, вражаючий і повчальний» [238, с. 16-17]. Завданням історика вважалося реанімування картин минулого. Уподібнюючи його роботу до праці драматурга, тогочасні автори надавали великого значення чіткому опису антуражу подій, яскравому висвітленню індивідуальних рис діючих персонажів, загостренню драматичності моментів, «оживлення» дій історичних постатей за рахунок переживань, промов, діалогів і т. п. Запозичуючи при написанні творів прийоми з художньої літератури, знавці минувшини надавали великого значення метафорам, алегоріям, контрастності, пишномовності та вигадливості стилю письма. Проявляючи енциклопедичність своїх знань про світ, історики часто робили порівняння різних країн, епох, культур, здійснювали глибокі екскурси в минуле.

З 1665 р. у Франції виходить у світ часопис «*Journal des savants*», який швидко здобув загальноєвропейське визнання й популярність і мав менш відомі відповідники в інших країнах. Власне це видання, де велика увага приділялася саме історії, започаткувало наукову періодику. Л. Морері став

автором багатотомного «Великого історичного словника», який був не лише першим твором подібного роду, але й являв собою прообраз майбутніх енциклопедій. Опублікований в 1674 р. у Ліоні, «Великий історичний словник» був згодом доповнений, перевиданий більше двох десятків разів і перекладався різними мовами. Грандіозна робота Морері підштовхнула іншого інтелектуала П. Бейля розпочати роботу над «Словником історичним і критичним», що побачив світ у 1696 р. і виправляв деякі хиби «Великого історичного словника». Зауважимо, що на сторінках праці Морері та похідних від нього видань можна побачити, наприклад, інформацію про І. Підкову («*PODIKOVE* ou *PODOKOVE*») [690, р. 268], Б. Хмельницького («*BOGDAN KIMIELNISKI*», «*KIMIELNISKI (Bogdan)*») [683, р. 286; 688, р. 29-30], його сина Юрія («*KIMIELNISKI (George)*») [688, р. 30], П. Дорошенка («*DOROSENSKO*») [686, р. 133] та І. Мазепу («*MAZEPPA*») [689, р. 231]. Тут є також велика стаття про самих козаків («*COSAQUES* ou *COSAKES*») [686, р. 651-652; 854, р. 377] і окремо про запорожців («*ZAPOROGES*») [691, р. 96]. Крім того, «Великий історичний словник» подавав відомості про визначні міста України: Київ [684, р. 294], Батурин [685, р. 116], Хмельник [686, р. 395], Хотин [686, р. 400], Чигирин [686, р. 760], Чернігів [686, р. 760], Чорнобиль [686, р. 760], Черкаси [686, р. 760], Дубно [686, р. 157], Галич [687, р. 15], Умань [687, р. 226], Жовкву [688, р. 161], Кодак [688, р. 48], Лемберг-Львів [688, р. 107, 299], Ніжин [689, р. 99], Новгород-Сіверський [689, р. 123], Полтаву [690, р. 396], Збараж [691, р. 98], Зборів [691, р. 98] та ін.

Карколомні зміни на сході Європи знайшли відображення у французькій культурі. Вже зазначалося, що натхнений долею Роксолани Расін створює трагедію «Баязет», героїнею якої є Роксана, наложниця султана, родом з Русі. Хоча історія, показана драматургом, є вигадкою, варто згадати, що саме в цей час султаншею-валіде була Турхан-Хадіджа, русинка, забрана в неволю татарами й продана до султанського гарему, де стала матір'ю Мехмеда IV.

Однак, звичайно, терени нашої країни пов'язувалися насамперед з перебігом «української війни», про події якої повідомляла преса. Так, «*Gazette*

de France», як зазначав Борщак, «дає змогу крок за кроком простежити перебіг подій в Україні, принаймні тих, про які Париж вважав за потрібне повідомити» [61, с. 57]. За його словами, газета дозволяє «день за днем простежити за подіями, що відбувалися в Україні у другій половині XVII ст. Що ж до періоду Хмельницького, то немає жодного номера без новин з України, що надходили через Гданськ, Гамбург, Варшаву, Константинополь, Венецію, а іноді безпосередньо з України» [61, с. 57].

Поет М.-А. Жирар де Сент-Аман, який у 1650-1651 рр. проживав у Варшаві, користуючись прихильністю до себе польської королеви, оспівує мужність своєї покровительки під час заворушень, спричинених козаками. На думку поета, війна поляків з козаками була подібною до протистояння греків і персів, тобто змагання цивілізованого заходу з варварським сходом [238, с. 319-320]. В 1658 р. Сент-Аман створює героїчну ідилію «Велична», у якій знов-таки прославляє героїзм королеви, «Німфи Вісли», під час порятунку своєї держави. В якості найнебезпечніших ворогів Польщі митець виставляє козаків і татар [932, р. 357-388]. Цікаво відзначити, що Сент-Аман і Боплан були сучасниками та земляками, обидва мешкали в Руані в один і той самий час. Тож цілком вірогідним видається їхнє особисте знайомство [251, с. 624]. Злободенність Хмельниччини відзначав і Ж. Лоре у своїй віршованій газеті «*Muse historique*», уподібнюючи Хмельницького до Кромвеля, а бунтівних козаків до повсталих англійців, котрі скинули й убили короля [238, с. 323-324].

З кінця XVI ст. все більше французів потрапляють на терени України. Об'єктивно цьому сприяло внутрішньополітичне становище у самій Франції. Річ Посполита до середини XVII ст. здавалася взірцем стабільності. Вже у першій половині XVII ст. бачимо багатьох французів на важливих цивільних або військових посадах. До цього середовища належить Боплан. Можна згадати також Ж. Маріона, першого коменданта Кодака [172]. Офіцери Ніколе та Ла Крустад брали участь у битвах з татарами й навіть потрапили до них у полон, звідки були звільнені [320, с. 72-73; 444, part 1, р. 81], а підполковник де Морей і лейтенант Ла Кротад наклали головою в 1637 р. у битві під

Кумейками, воюючи проти повсталих козаків [35, с. 37; 369, р. 52]. Зауважимо, що Ла Крустад (*La Croustade*), згаданий Шевальє, та Ла Кротад (*La Crotade*), названий Бопланом, могли бути однією й тією ж особою.

Потужний спалах українсько-польської війни в 1648 р. сильно стурбував уряд Мазаріні. 20 червня 1648 р. «*Gazette de France*» повідомляла про польське посольство, яке благало Францію про допомогу [110, с. 78]. Вже в 1648 р. 800 французьких найманців вирушили на Україну, щоб битися з повстанцями [320, с. 91-92; 444, part 2, р. 29]. А при розгромі козаків під Берестечком відзначилася кіннота полковника дю Плессі [320, с. 149; 444, part 2, р. 138]. Активнішому втручання Франції в перебіг протистояння завадила як внутрішня криза в країні, так і власна війна проти Іспанії. Про складне внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Франції свідчить намагання Мазаріні залучити на службу 4-тисячний козацький загін, який планувалося використати у конфлікті з іспанцями. З цією метою французький посол в Швеції Г. де Терлон в 1656 р. звернувся по допомогу до Ю. Немирича, який добре володів французькою мовою, бо навчався у Сорбонні. Ця мова була відома багатьом представникам шляхти, а серед козаків знаходилися такі, що могли досить пристойно говорити нею [287, с. 65-66]. Як зазначав Терлон, Немирич охоче взявся до справи й навіть намовив до служби у Франції кількох старшин. Безумовно, набір такої потужної військової сили не міг відбутися без відома Хмельницького. Мабуть, з цією ж метою один з емісарів Версаля був відправлений до Чигирин, де мав зустріч з Виговським [137, с. 15]. Згодом Терлон отримав звістку про загибель Немирича, якого високо цінував і називав «канцлером козаків». За словами дипломата, цей талановитий діяч «міг би добре прислужитися Франції» [985, р. 69-71].

Цікавими, хоча й не зовсім певними, є свідчення про А. де Боа, який на початку Хмельниччини служив польському королю, воюючи з повстанцями, а згодом покозачився, прийняв православ'я й отримав ім'я А. Антоновського. За деякими свідченнями, він одружився з овдовою після Т. Хмельницького Розандою Лупул [102, с. 76; 271, с. 77]. Це був не єдиний випадок потрапляння

французів до козацького товариства. Ще наприкінці XVI ст. Я. Оришовський зазначав, що вихідці з цієї нації знаходяться поміж запорожців [69, с. 127]. Прихід французів на Січ міг стати можливим під час різноманітних кампаній, у яких брали участь найманці з цієї країни. В 1664 р. під час облоги військами Яна II Казимира Глухова з польського боку відзначилися брати А. де Грамон граф де Гіш і А.-Ш. де Грамон граф де Лувін'ї [923, р. 180]. До речі, першого з них виведено в романах А. Дюма. В 1675 р. героєм оборони Збаража став Отей, пікардієць за походженням [441, р. 190, 193; 482, р. 75-76]. А в 1677-1678 рр. козацькі загони спільно з французькими найманцями брали участь у повстанні куруців на Закарпатті, воюючи проти австрійців [22]. Зважаючи на те, що з кінця XVI ст. спостерігається доволі сильний вплив французів до Речі Посполитої, й насамперед військових найманців, їхнє потрапляння до козаків виглядає цілком логічним. Між іншим, той же Боплан з гордістю зазначав, що, раз він подолав на човні дніпрові пороги, то може «вважатися справжнім козаком» [35, с. 38; 369, р. 52-53].

Важливим фактором, що сприяв інтересу французів до земель України, були геополітичні міркування Парижа про активізацію зовнішньої політики у східному регіоні. Саме тоді французькі представники з'являються й створюють постійні місії в Московському царстві, Кримському ханстві. В цьому контексті можна згадати «розвідувальну» місію до Криму в 1607 р. [96]. Козацьке військо здавалося французам вигідною силою, яку можна було використати. Мала досвід безпосереднього знайомства з козаками й сама Франція [90; 213; 238, с. 224; 287, с. 65-66; 319, с. 65; 1029]. До слова, у французькому розділі Вікіпедії в статті про Тридцятилітню війну, серед сторінок, що брали в ній участь, згадано Запоріжжя (*Zaporogues*)¹, а в статті про облогу Дюнкерка (1646) йдеться про 2-тисячний загін на чолі з Б. Хмельницьким². На користь факту присутності останнього на теренах

¹ Електронний ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_de_Trente_Ans 19/01/2011; http://en.wikipedia.org/wiki/Thirty_Years%27_War 19/01/2011.

² Електронний ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Si%C3%A8ge_de_Dunkerque_%281646%29 19/01/2011

Франції свідчать і слова Шевальє про те, що «Хмельницький приходив з глибин Русі до Франції» [320, с. 19-20; 444, part 1, р. 1-2].

Середина XVII ст. призвела до карколомної зміни позицій Польщі та Франції в світі. Якщо доти Річ Посполита здавалася оазисом процвітання та стабільності, на фоні виснаженої від внутрішніх війн Франції, то після Хмельниччини від колишньої величі Польщі залишилася тільки тінь. В той же час Французьке королівство намагається перебрати на себе роль гегемона в Європі. Події в Україні, де, майже не згасаючи з середини XVII ст., вирувала війна, що втягнула у своє полум'я всі сусідні та певною мірою й віддалені держави, дозволяли Франції бачити в ній свій інтерес. Уряд Людовіка XIV був дуже стурбований перерозподілом земель і сфер впливу на сході й особливо тим, що на фоні посилення Московії відбулося значне послаблення традиційних союзників Франції – Речі Посполитої та Оттоманської Порти. Всі ці чинники зумовили виникнення багатьох творів, присвячених розгляду діяльності козаків і минулому України.

3.2. Перші тематичні нариси про українське козацтво у середині XVII ст. та започаткування вивчення Хмельниччини

В 1647 р. побачила світ праця Ж. Ле Лабурера «Повідомлення про подорож королеви Польщі», яка являє собою надзвичайну цікавість в контексті розвитку історичних досліджень козацької України. Між іншим, її автор підкреслював, що писав свою роботу саме як історик. Серед вітчизняних науковців, що торкалися розгляду даної праці можна назвати Наливайка [238, с. 229-232] та Дашкевича [117, с. 11-12], але, на жаль, вона залишається ще недостатньо вивченою. У творі подано детальний опис історії та географії Речі Посполитої. Ле Лабурер, якого у вітчизняній історіографії частіше називають Лабурер, відзначає, що те, що його співвітчизники звикли називати Польщею, насправді є об'єднанням різних держав під егідою польського короля.

Ле Лабурер занотовує основну мету дослідження: «Показати окремо кожну з цих держав, які, власне кажучи, складають країну сарматів європейських разом з частиною Московії» [693, р. 2]. Наливайко називає працю Ле Лабурера одним з «кращих зразків західної політичної літератури XVII ст. про Річ Посполиту» [238, с. 229]. Велику увагу автор приділяє землям і населенню України, яку у відповідності до традиції називає Руссю. Локалізація Русі для Ле Лабурера викликала труднощі, зважаючи на розмитість уявлення про цю територію. Він зазначає: «Я розумію тут під словом «Русь» країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі» [694, р. 221-222]. Отже, Русь-Роксоланію Ле Лабурера можна географічно визначити приблизно територією сучасної України, виключаючи причорноморські землі, що належали туркам і татарам. Хоча дослідник і розумів, що це лише частина від великого масиву руських теренів, левову частку яких він відносив до московських володінь. Всі руські землі польської корони автор об'єднує під сукупною назвою Чорної Русі: «Та Русь, що належить королю Польщі, зветься Чорною, або Південною (*Russie Noire, autrement meridionale*). Головним серед її міст є Львів (*Leopoly*)» [694, р. 222]. Звернімо увагу на те, що Чорну Русь Ле Лабурер розташовує майже на тих теренах, на яких незабаром Боплан розмістить Україну, відзначивши це навіть у назві твору: «Опис України, яка складається з кількох провінцій королівства Польського, розташованих від кордонів Московії до меж Трансільванії». Звичайно, сам Ле Лабурер знав про цю територію лише з чужих слів, що невігідно відрізняє його від Боплана. Проте він сумлінно ознайомився з усіма свідченнями про описувані ним землі. Серед авторів, праці яких найбільше йому прислужилися, можна назвати П. Пясецького, Я. Длугоша, М. Меховіту й А. Гваньїні. Сприймаючи на віру погляди польських і західноєвропейських хроністів, Ле Лабурер розглядає Русь як бунтівну провінцію Польщі, яка завжди була васальною державою останньої. Події на Русі XIV-XVI ст. є

фрагментарними. Історик згадує лише про постійні напади татар на ці землі та підкорення їх польськими королями й великими князями литовськими, зупиняючись на правліннях Ольгерда, Ягайла та Вітовта (Вітольда). Багато уваги автор відводить питанням релігії, зауважуючи, що русини «дотримуються грецької віри», тож, хоч і є християнами, мають хибну релігію. Його тішить, що католицизм поширюється в країні й усе більше людей навертаються до віри, яку він вважає істинною [694, р. 15, 17, 118, 224]. Останній триумф католицизму Ле Лабуерер вбачає у Берестейській унії, хоча й відзначає, що перемога «істинної» релігії є неповною через несприйняття її більшістю населення Русі. Головною силою, що чинить опір покатоличенню, автор справедливо вважає козацтво, походження якого виводить від магометанських народів, очевидно, татар.

Ідея походження козаків від татар була тоді популярною. П. Бержерон у «Трактаті про татар, їхнє походження, країну, населення, звичаї, релігію, війни, завоювання та простір їхніх володінь» (1654) зазначав: «Що стосується козаків (*Cozaques*), народу, який проживає вздовж Бористену чи Дніпра і є підвладним королю Польщі, буде досить правильно вважати їх за одну з орд татар перекопських (*une de ces hordes Tartaresques des Precopites*) або інших, що осіла тут під час їхніх набігів на Русь чи Польщу, бо вони ведуть життя кочовиків, волоцюг і розбійників і це довершує їх подібність» [384, р. 93].

Ле Лабуерер з сумом констатує, що козаки є найзапеклішими ворогами католицизму: «Залишаються тільки козаки, які належать до секти магометанської (*il n'y a que les Cosaques qui sont de la Secte de Mahomet*) та не бажають нічого змінювати через свою дику вдачу, що не дозволяє їм зрозуміти нічого іншого, ніж завзято дотримуватись релігії свого народження» [694, р. 118]. В той же час Ле Лабуерер не без гордості відзначає успіхи козаків у боротьбі з турками і татарами та важливість їхнього війська у християнській протидії наступу магометанства, що суперечить щойно проголошеному ним мусульманству козацтва. Він погоджується зі словами Пясецького, що «жодна з військових сил християнських не мала такого славетного та величного імені»

[694, р. 229]. Значення їх у Європі відкривається вже з перших рядків присвяченої їм глави: «Весь світ знає їхнє ім'я, проте мало хто відає про їх походження» [694, р. 225]. Історик спростовує думку, «що це якийсь народ»: «Це розбійники без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море» [694, р. 225]. Походження назви козаків Ле Лабуерер пояснює традиційно для польських хроністів від слова «коза» [694, р. 226]. У французькій історіографії XVII-XVIII ст. виведення назви козаків від «кози» стало поширеним. Таке пояснення цієї назви бачимо, наприклад, в творах Шевальє [320, с. 23, 26; 444, part 1, р. 1, 6] та Стрюйса [270, с. 88; 976, р. 170; 978, р. 26].

Головну роль в організації козацького війська Ле Лабуерер, зрозуміло, відводить польським королям, і насамперед Стефану Баторію, котрий «зібрав до купи тих грабіжників і волоцюг, що походили з усіх куточків держави», й «дав їм устрій і закони, якими вони мають керуватися у випадку війни та захищаючи від нападів Русь в часи миру». Крім того, частину козаків король розмістив «на островах Бористену, звідси їх і прозвали козаками запорозькими або запорожцями (*les kosaques Zaporowski, autrement Zaporowiens*)» [694, р. 225-229]. Однак, незважаючи на їх низьке походження та «схизматичну» релігію, автор не приховує щирого захоплення їхньою відвагою. Ле Лабуерер відзначає, що козаки стали головним ворогом турків і татар. Історик згадує про рейди запорожців на Крим, морські походи на Синоп і Трапезунд, розголос про які прокотився усією Європою. Та найбільше він був вражений «їхньою відвагою та зухвалістю, коли вони пограбували передмістя Константинополя на виду в усього міста, самого великого повелителя та його двору» [694, р. 187-188, 228-229]. Автор по праву визнає козаків однією з найголовніших збройних сил Речі Посполитої. Щире співчуття проявляє історик до козаків, описуючи зневажливе ставлення до них з боку влади. Закономірним наслідком цієї недалекоглядної політики стали великі повстання. Серед найбільших козацьких ватажків автор називає Підкову (*Podkowa*), «генерала» Наливайка (*General Nalewayko*) та Павлюка (*Paulucus*).

Як зазначає історик, особливо нищівною для козаків виявилася каральна акція в 1637-1638 рр. Висновок, зроблений Ле Лабуерером у 1647 р., здався тоді досить логічним, зважаючи на катастрофічні наслідки репресій щодо козацтва, хоча подальший хід подій повністю довів його передчасність: «Отже, ця сила, яка створила таку велику славу королівству, яка нічого йому не коштувала та яка його захищала від нападів татар, тепер майже знищена» [694, р. 229].

Характеризуючи свідчення Ле Лабуерера про терени України, треба визнати їх досить велику точність, хоча водночас уривчастість, стислість і непослідовність. Звичайно, автор не зміг уникнути окремих помилок у викладі подій. Так, він повідомляє про вбивство москвичами митрополита Ісидора після повернення того з Флорентійського собору. Сучасного йому султана називає Сулейманом, тоді як насправді в цей період був Ібрагім I (1640-1648). Рік страти Підкови позначено «1587», тоді як ця подія відбулася в 1578 р. [694, р. 224-230]. Втім, щодо останнього випадку, можливо, йдеться про банальну помилку, коли цифри «7» і «8» переплутали місцями. Але зазначені хиби є нечисленними й несуттєвими. Важливе значення має те, що Ле Лабуерер одним з перших розпочав у Франції історичне дослідження козацтва.

Честь своєрідного «першовідкривача» козацької України для французів належить Боплану, «Опис України» якого став найголовнішою працею про наш край у Європі. Книга була видана у Руані в 1660 р. й багаторазово перевидавалася. Цій публікації передувала менш відома робота Боплана «Опис країв Польського королівства», надрукована також в Руані в 1651 р. [261, с. 34-35]. Праця Боплана була перекладена іншими мовами. Жоден серйозний історик не починав писати про Україну, не ознайомившись з цим твором. Своє значення в якості важливого джерела праця Боплана зберігає й понині. Водночас вже В. Г. Ляскоронським було підкреслено важливість вивчення «Опису України» з історіографічних позицій [200, с. VI]. Очевидно, Боплан не був знайомий з працями своїх попередників, де подавалися свідчення про українські землі. До такого висновку підштовхує повна оригінальність його свідчень про цю територію. Це стосується як термінології,

яку він наводить в місцевому звучанні, так і абсолютної відсутності чіткої інформації про минуле краю, що неодноразово тиражувалася в різноманітних історичних, публіцистичних чи космографічних нарисах. У Боплана немає жодного посилання на праці інших авторів, хіба що крім Біблії. В той же час він проводить досить цікаві паралелі з тим, що бачив в інших країнах або достеменно знав про них, що краще нам дозволяє зрозуміти загальну ерудицію автора. Наприклад, він двічі повторює в творі, що мощі святих у Києво-Печерській Лаврі йому дуже нагадують єгипетські мумії [35, с. 31; 369, р. 43-44]. Щоправда, саме тут автор припускається очевидної історичної помилки, вказуючи, що тіла святих зберігаються у Лаврі вже понад півтора тисячоліття. Таким чином, християнство мало б ствердитися на цих землях в I – на початку II ст. Навіть якщо взяти до уваги, легенду про подорож Андрія Первозванного по Дніпру, все одно важко уявити утворення християнської общини в районі Києва тоді, коли в усій Європі адепти цієї релігії являли ще нечисленні громади. До того ж інформація про хрещення Русі Володимиром була відомою на заході й наводилась в багатьох творах. А ось руйнацію та занепад Києва Боплан відсуває на дев'ять століть від свого часу, тобто на середину VIII ст. [35, с. 29; 369, р. 42]. Отже, Боплан слабко орієнтувався в історичних подіях. Як зауважує Лебединський: «Все це свідчить про скупість історичних пізнань Боплана... або ж його місцевих інформаторів» [369, р. 42].

Яскраві й оригінальні порівняння Боплана наштовхують на думку, що він бачив на власні очі все те, про що писав. Так, розповідаючи, як вариться татарська шурпа, Боплан порівнює її з кулінарією Мадагаскару [35, с. 56; 369, р. 76]. Про своє відвідування Вест-Індії він говорить прямо, порівнюючи зовнішність татар з індіанцями Мараньяни [35, с. 51-52; 369, р. 72] та птахів Вест-Індії з українськими [35, с. 91; 369, р. 117]. Немає підстав не довіряти словам Боплана про відвідування ним Америки. Підтвердженням його перебування тут є накреслений ним план Картахени [261, с. 34]. Здається, жоден з вітчизняних дослідників не звертав уваги на те, що Боплан належав до нормандського роду Левассерів. Нормандці – відомі мореходи, тому

уявляється можливим, що до потрапляння на Україну Боплан міг побувати в Новому Світі та в інших країнах. Принаймні, реальність подібних мандрів є прийнятною. Можна згадати, що його сучасник Я. Стрюйс, або Стрейс, який теж залишив цікаві й цінні свідчення про запорожців і татар протягом 35 років відвідав Африку й Азію (зокрема, Мадагаскар, Індію, Сіам, Батавію, Японію та Персію), встиг повоювати з турками на боці венеціанців у Середземномор'ї, послужити царю Олексію Михайловичу, стати очевидцем повстання С. Разіна та побувати в кавказькому полоні [270; 296; 297; 976; 977; 978; 979].

Одним з нововведень Боплана було запровадження у літературі самого поняття «Україна». Щоправда, у нього цей термін подано як «Українія» (*Ucranie*) [369, р. 20-21] чи «Окранія» (*Ocranie*) [369, р. 63, 85, 99, 118], але загалом в його праці небагато понять, які б абсолютно відповідали українській фонетиці. Хоча транскрибовані ним слова в більшості випадків вгадуються досить легко. Відзначимо, що поняття «*Ucranie*», винесене в заголовок, в творі більше не зустрічається, крім звернення до короля, натомість чотири рази згадується слово «*Ocranie*». Водночас на більшості карт Боплана чітко можна побачити напис «*Ukraina*» [261, с. 19-25]. Його «Україна» - це південно-східна територія Речі Посполитої, оточена Трансільванією, Московським царством та Кримським ханством і населена козаками. Можна умовно локалізувати цей регіон межами Середньої Наддніпрянщини. Однак, описуючи «країну козаків», автор вживає традиційні на той час дефініції «Русь», «руси», «русини» (*Russie, Rus, Russiens*). Боплан постійно підкреслює, що козаки та русини – це одне й те саме: «оскільки ми говоримо про русинів або козаків (*puis que nous sommes sur le discours de nos Rus ou Cosaques*)», «вони [козаки – Є. Л.] є грецької віри, яка, на їхній мові, зветься руською (*ils sont Grecs de Religion appelez en leurs langues Rus*)», татари грабують і уводять в рабство «цих бідних русів (*ces malheureux Rus*)». За Бопланом, козаки говорять «руською мовою», мають «руську шляхту» [35, с. 26-27, 38, 60, 81, 90; 369, р. 38-40, 53, 81, 107, 116]. Це свідчить як про традиційність терміну «Русь» в тогочасній літературі, так і про загальну вживаність цієї ідентифікації на

українських землях. У французькому перевиданні «Опису України» (2002) слова «*Russe*» та «*Russie*» доповнені примітками «український» та «Україна» й зауважено, що терміни «*Russie*», «*Russiens*», «*Russe*», стосуються виключно України та українців, Росія та росіяни ж означені у Боплана поняттями «*Moscovie*» та «*Moscovites*» [369, р. 33].

Боплан не виокремлює історію козацької країни з іншої інформації, проте свідчення, подані ним про Україну, дають можливість зрозуміти його уявлення про минуле цих земель. Оскільки більшість його повідомлень ґрунтуються на тому, що сам він бачив і чув (власне це й визначає найбільшу цінність твору як історичного джерела), не знаючи практично нічого про долю країни до приїзду сюди, картограф припускається інколи помилкових суджень при аналізі минулого. Так, оглядаючи графіті Святої Софії, він датує їх вік у більш ніж 14 століть, тобто періодом II-початку III ст., роблячи тисячолітню похибку [35, с. 22; 369, р. 33]. Боплан майже не орієнтується в подіях історії України, що відбулися у часі віддаленому від нього більш ніж на століття, тому й намагається уникати хронологічних дефініцій, які майже скрізь помилкові. Разом з тим він зібрав досить багато фактичного матеріалу про минуле України, розпитуючи мешканців й оглядаючи пам'ятки старовини. Загальні та фрагментарні уявлення Боплана про минуле можна скласти в наступну картину. Спочатку більшість цієї території була залита водою, яка зійшла близько 2 тис. років тому. Проте вже в цей час виник Київ та інші найдавніші міста. Тут правили князі, які від самих початків християнства сприйняли цю віру «за грецьким обрядом». Між іншим, Боплан говорить, що найдавнішою назвою Києва була «Кізовія» (*Kisovie*) [35, с. 22; 369, р. 33]. Очевидно, тут треба відмітити помилку друку чи письма, а в оригіналі мало стояти «Кийовія» (*Kijovie*), але це твердження буде сприйняте деякими західними дослідниками, між якими Вольтером [1048, р. 42]. Появу християн у Києві та будівництво тут найголовніших святинь Боплан відносить до часу перших апостолів. Він справедливо наголошує, що Київ – одне з найдавніших міст Європи й, зауваживши, що «близько дев'яти століть тому він був майже

повністю зруйнований» внаслідок війн, які тягнуться до його часу [35, с. 22, 29; 369, р. 33, 41-42] (хронологічна помилка тут очевидна). Цікаво, що автор жодного разу не говорить про спорідненість русинів і московитів, на чому наголошували майже всі його попередники, очевидно, через недостатню обізнаність з історією. Значно краще Боплан обізнаний з подіями, що належать до його сучасності. Він знає про турецько-татарські напади на Україну, про майже щорічні морські походи козаків, про велику війну на Поділлі в 1620-1621 рр. [35, с. 22, 47; 369, р. 33, 64]. Згадує він про захоплення козаками Азова й утримування ними фортеці до 1642 р. [35, с. 44; 369, р. 60]. Але найкраще йому відомі події, в яких він сам брав участь: війни з московитами, турками та татарами, будівництво Усть-Савроні, або Нового Конецполя, створення Кодака, зруйнування його козаками І. Сулими (*Soliman*) в 1635 р., будівництво фортеці в Кременчуці, розгром повстанців Павлюка під Кумейками військами М. Потоцького та спалення Черкас в 1637 р. [35, с. 33, 36-37, 44-45, 105; 369, р. 47, 51, 61, 133-134]. Найголовніша подія, наведена у Боплана, відбулася вже після його від'їзду, але саме вона стала каталізатором до написання всього твору. Мається на увазі початок Хмельниччини [35, с. 41; 369, р. 56]. Поза сумнівом, Хмельницького Боплан міг знати особисто.

Отже, праця Боплана відкриває собою низку видань, присвячених Хмельниччині. Цей твір став одним з джерел до написання «Історії війни козаків проти Польщі» Шевальє й, вірогідно, саме Боплан був одним з інформаторів автора ще однієї козакознавчої розвідки – «Дійсної причини повстання козаків проти Польщі» (1674) Лінажа де Восьенна [117, с. 12-13]. Її, на жаль, ще не перекладено ні українською, ні російською мовою. В основу твору була покладена детальна записка автора, написана наприкінці 1649 р. (тобто хронологічно навіть раніше за вихід праці Боплана), що має назву «Пояснення щодо повстання козаків і вторгнення татар у Польщу в 1647 р.». Її текст з російським перекладом і поясненнями був опублікований Дмитрієвим [123]. Відзначаючи загалом якісний переклад Дмитрієва й підкреслюючи важливість його роботи, слід зауважити, що він не зміг уникнути певних хиб і

помилки. Насамперед це стосується топонімів, які перекладач подає, здебільшого наслідуючи оригінальну французьку орфографію: Тишов (*Tiszow*) – місто Тишовце, Щурвице (*Szczurwice*) – село Щуровичі на Львівщині. Ці назви можна бачити, наприклад, на голландській мапі 1649 р. [72, с. 198]. Ототожнення Козлова (*Coslow*) з Азовом є відверто помилковим, бо Козлов-Гезлев – це середньовічна назва Євпаторії [123, с. 350]. Французьке слово *tymbales* (*timbales*), яке означає «литаври», дослідник перекладає у відповідності до співзвуччя як «цимбали». Але це позбавлено сенсу, бо, оскільки в тексті йдеться про похідні музичні інструменти, такі як барабани та сурми, логічно припустити, що козаки брали в похід саме литаври [123, с. 351; 738, р. 82]. І вже зовсім кумедно виглядає переклад фрагменту про козаків, які «отступают на морское побережье в районе Запорожья [*Zabarche*]» [123, с. 353]. Віддаленість морського узбережжя від «району Запоріжжя» очевидна. Проте в тексті Лінажа де Восьєнна йшлося зовсім не про Запоріжжя, а про «*la mer de Zabarché*», тобто сучасне Азовське море [738, р. 86]. Цю італійську назву, дану генуезцями, можна побачити на багатьох картах [72, с. 87, 141, 142, 145, 163, 164-165, 166-167, 169, 174-175, 182-183]. Також слід виправити ім'я отамана С. Забузького, прізвище якого Дмитрієвим подано як «Забусей» (у французькому тексті – *Zabusej*) [123, с. 340, 348]. Однак, незважаючи на окремі неточності перекладу Дмитрієва, слід віддати йому належну шану за публікацію, опрацювання та переклад записки Лінажа де Восьєнна.

Торкаючись питань розуміння тексту Лінажа де Восьєнна, необхідно відмітити складність правильної ідентифікації деяких географічних назв, з чим зіштовхнувся Дмитрієв. Зрозуміло, що для французького автора українська термінологія викликала труднощі. Тому більшість топонімів, наведених ним, мають спотворений вигляд, й ототожнити їх з конкретним місцем не завжди легко. Мабуть, найскладнішим в цьому плані є фрагмент, де автор повідомляє, що «козаки приходять з острова на Дніпрі, який має назву *Cirehes* й знаходиться у чотирьох днях шляху вище [у Дмитрієва чомусь останнє слово перекладено «нижче» - Є. Л.] *Vosia*» [123, с. 350; 738, р. 77]. Логічно

припустити, що вказані об'єкти розташовані по Дніпру. Якщо назву *Vosia* ще можна якось ідентифікувати, то про поняття *Cirehes* можна лише гадати. Під нетиповою для тогочасної картографії назвою *Vosia* слід розуміти Очаків, турецьке найменування якого *Özü*. Румуни ж називали його саме *Vozia*¹. Залишається незрозумілим, чому автор не скористався однією з більш звичних назв міста *Oczakow*, *Orczakow*, *Orzakow*, *Ozahow*, які можна бачити майже на всіх мапах XVI-XVII ст. Набагато складніше зрозуміти, що приховується під назвою *Cirehes*. Враховуючи інформацію про те, що це острів на Дніпрі в чотирьох днях шляху від Очакова, можна припустити, що він міг би знаходитися в районі Запоріжжя. Найбільш відомими островами тут були Хортиця, Томаківка та Чортомлик. Якщо Томаківка за звучанням назви відпадає, то Хортиця (*Chortica*) і Чортомлик (*Czertomelik*), назви яких подані за Бопланом [369, р. 144], мають віддалену співзвучність, яка однак не дозволяє щось стверджувати з певністю. Слово *Cirehes* ближче за звучанням до назви Черкас, згадаймо також, що «черкасами» часто називали й самих козаків. Місто Черкаси у XVI-XVII ст. часто позначалося схожим чином: у Теве *Circasses* [987, р. 68], а у де Ту – *Circassie* [991, р. 673]. Проте це місто, хоча й розташоване на Дніпрі, по-перше, не є островом, по-друге, перебуває на великому віддаленні від Очакова, по-третє, сумнівно, щоб така загальновідома назва, як «Черкаси», була перекручена в книзі до *Cirehes*. Можна припустити, що слово *Cirehes* є одним з перших варіантів написання незрозумілого французам поняття «Січ» і в початковому оригіналі могло писатися як *Citches*, а остаточного вигляду набуло при помилці письма або друку.

Аналізуючи документ, відмітимо, що про його автора майже нічого невідомо. Очевидно, Лінаж де Восьєнн був чиновником дипломатичного відомства П. Сег'є. Записку було складено на замовлення останнього, й вона мала прислужитися послу в Швеції П. Шаню. Про добру інформованість Парижа щодо польських справ свідчать наведені латиною тексти листа Владислава IV до Ібрагіма I (березень 1647 р.) та польсько-татарського

¹ Електронний ресурс: <http://ro.wikipedia.org/wiki/Oceakov> 10/02/2011.

договору, укладеного 19 серпня 1649 р. під Зборовом [123, с. 349]. Як зазначав сам Лінаж де Восьєнн, головним джерелом інформації для нього стали свідчення інформатора, писані польською мовою, якої французький автор не розумів. Імені цього інформатора Лінаж де Восьєнн не називає. Як не називає він і імені француза, який допоміг йому з перекладом, позначаючи лише, що це «один з моїх друзів, який, правду кажучи, не дуже вправний у володінні мовами, хоча й прожив 14 чи 15 років у Польщі» [123, с. 334-335, 343]. Можна погодитися з думкою Дашкевича, що на роль такого посереднього перекладача цілком може підійти Боплан [117, с. 12-13].

Покладаючись на свідчення свого польського візаві, Лінаж де Восьєнн вбачає головною причиною козацького збурення інтриги Ю. Оссолінського, який підмовив Владислава IV використати козаків, щоб спровокувати війну з турками. Саме канцлер «закликав до двору найповажніших козаків, привабив їх гарними обіцянками, й поміж них Хмельницького (*Chmielniski*), якому пообіцяв підтримку Речі Посполитої в їхніх заходах, і навіть видав йому 60 000 ліврів на будівництво кораблів, а для сприяння їхньому задуму надав їм великі привілеї, затверджені канцлерською печаткою» [123, с. 336, 343-344]. Відповідно, вибух невдоволення на Україні подається як результат політичних прорахунків канцлера, коли козаки, обурені тим, що їм заборонили похід на турків і татар, почали воювати з поляками. Інші причини Хмельниччини не згадані. Цікавою особливістю твору є відсутність відвертої критики повсталих козаків. Найгіршим ворогом поляків постають татари, по допомогу до яких постійно звертається Хмельницький. Відзначається повага до козацького гетьмана і проводиться думка, що, якби Оссолінський не віддав булаву Забузькому і не оголосив Хмельницького ворогом, той міг би порозумітися з королем і припинити повстання [123, с. 340, 348]. Цей твір завершується укладанням Зборівського миру та поверненням польської армії додому.

Значно детальніше перебіг українсько-польського протистояння розглядається в пізнішій книзі Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі». Поштовхом до її написання стало перебування в

Парижі І. Радзейовського, коронного підканцлера. Він дав найбільше відомостей Лінажу де Восьенну про хід війни в Україні та своє трактування цих подій. Постать Радзейовського цікава. Звинувачений у зраді й засуджений до інфамії та баніції, він був змушений рятуватися втечею в 1652 р. Серед висунутих йому звинувачень фігурувало листування з Хмельницьким і Виговським. У Франції вигнанець намагався отримати заступництво Мазаріні через посередництво Л. д'Арпажона, якого добре знав, коли той був послом у Варшаві. Саме в будинку д'Арпажона в той час проживав і Лінаж де Восьенн, який виконував обов'язки його особистого секретаря й розмови котрого з Радзейовським стали одним з основних джерел книги. Останні події, зазначені в творі, вторгнення військ Карла X Густава у Польщу та втеча Яна II Казимира з дружиною до Сілезії, відносяться до 1655-1656 рр. Створюючи книгу, автор переслідував претензійний задум розкрити, як він вважав, справжні причини козацько-польської війни. Величний намір Лінажа де Восьенна майже цілковито базувався на свідченнях Радзейовського та аноніма 1649 р. Стосовно козаків автор використовує цілу низку різнорідних дефініцій: «народ», «нація», «грабіжники», «воїни», «волоцюги» тощо, не намагаючись пояснити належним чином ці етнічні чи соціальні визначення. Він лише зауважує: «Ті, хто називають їх «козаками» (*Cosaques*), говорять, що це слово русинське (*un mot Ruthenien*), а ті, хто зуть їх «казаками» (*Casaques*), кажуть, що це слово татарське. Але всі погоджуються, що ці поняття означають людину підлеглу, найману, яка сама дбає про свій харч і тиняється з місця на місце» [738, р. 78]. Важливе значення має в тексті локалізація «козацької країни». Щодо західної межі козацьких володінь автор занотовує: «Частина цього народу проживає неподалік Карпатських гір (*des Monts de Crapak*), які простяглися між Угорщиною та Польщею в бік Поділля та Молдавії. Інша проживає на островах, які утворює Дністер (*Niester*), звідки нападає на сусідні країни». Втім, вочевидь, в оригіналі мався на увазі не Дністер, а Дніпро (*Niesper*), написання назви якого дуже схоже [738, р. 79, 85]. До слова, саме цей регіон від Карпат до Дніпра, як правило, узагальнювався французькими

історіографами XVI-XVII ст. під назвою Русі, або Південної чи Чорної Русі, як це можна бачити у Ле Лабурера, Шевальє, а також на деяких картах, зокрема, на одній з карт Боплана [261, с. 34-35; 444, part 1, р. 47; 694, р. 222]. Не оминає Лінаж де Восьєнн і нового поняття «Україна», яке почало поширюватися в цей час, означаючи «козацьку країну» [738, р. 79].

Визнаючи козаків «однією з основних сил Польщі», автор детально зупиняється на їхньому побуті, озброєнні та манері ведення бойових дій. Він наголошує на великому значенні козаків у Речі Посполитій, підпорядкованість котрих державі є досить умовною й полягає хіба що в присязі, яку складає королю їхній ватажок, названий історіографом «вождем їхньої нації» чи «генералом». Лінаж де Восьєнн пише, що, коли Генріх Валуа виїхав з Польщі, вони ледь не домоглися обрання королем свого ставленика [738, р. 84]. Багато уваги автор відводить походам козаків на турків і татар, згадуючи про їх участь у битвах під Цецорою та Хотином, про спустошення ними міст чорноморського узбережжя, в тому числі й околиць Константинополя, та розорення володінь хана. Але, звичайно, головною ідеєю книги є намагання подати «справжню» причину вибуху козацької війни з поляками. Покладаючись на свідчення Радзейовського та у відповідності до концепції записки 1649 р., Лінаж де Восьєнн вважає, що приводом до повстання стало прагнення Владислава IV, підбурюваного Оссолінським, спровокувати війну з Туреччиною. За цим планом, козаки мали, імітуючи непокору владі, спричинити створення потужної польської армії та посилення позицій короля перед сеймом, щоб у кінцевому підсумку об'єднаними українсько-польськими силами розпочати наступ на землі турків і татар. Автор підкреслює, що заколот козаків, спочатку був несправжнім, але оточення Владислава IV «не відрізнило удаване повстання козаків від справжнього, трактуючи його як дійсний заколот» [738, р. 104]. Шляхта вирішила раз і назавжди приборкати непокірних козаків, тому вони «були змушені обернути свою зброю проти власної батьківщини, щоб захистити себе» [738, р. 35]. Розуміючи неминучість розправи з ними, козакам нічого не залишалося як звернутися по допомогу до

своїх вічних ворогів – Порти та хана [738, р. 92]. Отже, автор повністю відкидає звинувачення козаків, до яких відчуває велику долю симпатії, у віроломстві й знімає з них відповідальність за початок повстання. Згідно зі свідченнями Радзейовського, представники козацької верхівки взагалі довгий час не хотіли дослухатися таємного королівського наказу, тому що «добре пам'ятали останній заколот своїх батьків і кари, які його супроводжували. Вони побоювалися, що це може бути пастка, щоб дізнатися чи здатні вони тримати в руках зброю» [738, р. 18]. Тезу про те, що початок Хмельниччини лежить на совісті уряду Речі Посполитої, виголошував тоді ж і Ж. Таллеман де Рео, зазначаючи, що війна з козаками спалахнула через бажання «покійного короля [Владислава IV – Є. Л.], котрий хотів мати абсолютну владу й тому власноруч розпалював це козацьке повстання, щоб отримати привід для набору війська» [982, р. 435]. В той же час Лінаж де Восьєнн зауважив, що чув подібне від герцога д'Арпажона [738, р. 108]. Тож немає підстав вважати наведений матеріал неправдивим. Але, звичайно, глибинних причин, які підняли український народ на боротьбу, автор так і не розкрив. Хоча праця Лінажа де Восьєнна спиралася на обмежене коло джерел і до того ж тенденційних, а Наливайко вважав, що вона скоріше належить «до белетристики, ніж до серйозної історіографії» [238, с. 316], треба визнати заслугу автора, який подав важливі свідчення про історію Хмельниччини та доповнив розуміння її передумов фактами з життя варшавського двору.

Події великої «козацької війни» розглянуті також ще в одній праці, Лінажа де Восьєнна – «Мемуарах про те, що відбулося у Швеції та сусідніх провінціях», виданих у 1676-1677 рр. На жаль, цей твір поки що не знайшов висвітлення в українській і російській історіографіях. Побіжний його аналіз був здійснений Наливайком [238, с. 281-282]. Основу матеріалів для «Мемуарів» склали листи та реляції Шаню. У детальній документації, опрацьованій Лінажем де Восьєнном, значне місце відводиться повсталим козакам. Шаню неодноразово повідомляє про той резонанс, який спричиняв хід «козацької війни» у Стокгольмі. Він відзначає, що початок повстання був з

тривогою зустрінутий у Швеції, бо уряд королеви Христини трактував його як можливу хитрість з боку польського короля, який, узгодивши дії з «козацьким генералом» Хмельницьким, хотів раптово вторгнутися у південні області шведської держави, щоб повернути собі землі, втрачені під час попередніх війн. Передбачалося, що цей план міг бути спрямований і проти Московії [736, р. 178, 408]. Ці положення нагадують концепцію причин «козацької війни», викладених у попередніх творах Лінажа де Восьєнна. Щоправда, там було вказано, що задум Владислава IV був спрямований проти Османської імперії. Дуже цікавою в реляціях Шаню є критична оцінка битви під Берестечком і глузування з ейфорії, яку перемога Яна II Казимира спричинила в польських колах. Щоправда, автор помилково вважає особисто Хмельницького організатором відступу українських сил. Хиткість і невизначеність становища Речі Посполитої після Берестечка змусили Яна II Казимира укласти з переможеними козаками мир [736, р. 247, 294, 408, 458-461]. Розгортання «козацької війни» стимулювало безпосередню участь Швеції у конфлікті [737, р. 280]. Свідчення дипломата й оцінка ним ходу українсько-польського протистояння сприяли кращому ознайомленню не лише з перебігом епохальних подій в Україні, але також і з історією закулісної боротьби зовнішньополітичних відомств найвпливовіших держав, пов'язаної з намаганнями відстояти свої інтереси чи отримати зиск від цієї війни.

Про великий інтерес французів до подій в Україні свідчать повідомлення секретаря польської королеви Нуає за період з 1655 по 1659 р. Нуає детально інформує про ситуацію в Польщі, а також наводить копії повідомлень переписки двору з іншими державами, в першу чергу з Кримом. В листуванні відображені найголовніші події цього періоду, зокрема, наведені свідчення про битву під Конотопом, переговори уряду з Хмельницьким, його смерть, обрання гетьманом Виговського та втрата ним булави тощо. Деякі факти, наведені Нуає, мають цілком оригінальний характер, наприклад, передача через посередництво Любовицького польською королевою у подарунок дружині Хмельницького персня з діамантом, намагання шведського короля

стрімким маршем захопити Львів навесні 1656 р., щоб місто не дісталось Хмельницькому, чутки про смерть Хмельницького в серпні 1656 р., існування в шведській армії великого козацького загону, який добре проявив себе у бою, сварка між Москвою та Україною через вимогу першої, щоб митрополит Діонісій Балабан отримав висвячення саме від патріарха московського тощо [856, р. 69, 113-119, 242, 334, 363]. У Нуає відображається діяльність багатьох активних учасників Хмельниччини: Тетері (*Tettera*), Немирича (*Niemiericz*), Нечая (*Nieczay*) [856, р. 460, 462, 504]. Цікаво, що Хмельницького Нуає називає «протектором козаків» [856, р. 345], що викликає асоціації з Кромвелем. Водночас Нуає писав про все, що здавалося йому цікавим: про рідкісне атмосферне явище 4 січня 1657 р., коли на небі йому довелося бачити три сонця, про існування в Україні упирів тощо [856, р. 292, 561].

Інший дипломат Г. де Терлон був французьким послом при дворі Карла X Густава й особисто знав Нуає [856, р. 465, 487, 560]. Терлон збирав інформацію, яка могла зацікавити Париж. Одним з його інформаторів був Немирич. Значну цікавість представляє його повідомлення про переговори з козаками через посередництво Немирича щодо залучення на службу 4 000 козаків, яких планувалося використати у конфлікті з іспанцями [985, р. 69-71].

Безумовно, повідомлення дипломатів таких як Нуає чи Терлон не є історичними дослідженнями. Проте ці твори дозволяють нам краще усвідомити рівень інформації стосовно України часів Хмельниччини, якою володіли представники тодішнього французького політикуму.

Найбільш докладно картини українсько-польської війни висвітлено в праці Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» (1663), яка була написана до 1655 р. Зробити таке датування допомагають слова автора про події, позначені 1654 р.: «В минулому році війна поновилася з найбільшим завзяттям як ніколи. Розумові здібності Хмельницького були підтримані довгими руками московитів» [446, р. 9]. Скорочений варіант твору було надруковано як частину двотомного збірника «Повідомлення про різні цікаві мандрівки», підготовленого М. Тевено. Збірник набув великої популярності й

витримав кілька перевидань. Про інтерес французів до перебігу військових дій в Україні та особи козацького лідера промовисто свідчить те, що Тевено розмістив нарис Шевальє під гучною назвою «Повідомлення про козаків та життя Хмельницького» на самому початку двотомника. Ім'я гетьмана, постать якого мала привернути увагу читача, тоді було настільки відомим, що не потребувало пояснень. «Повідомлення про козаків» було не єдиним твором у двотомнику, де розглядалися події, пов'язані з Україною. Одразу за працею Шевальє слідували два об'ємних нариси, присвячені опису історії, географії, побуту та звичаїв кримців. Автором першого з них «Повідомлення про татар перекопських і ногайських, а також про черкесів, мегрелів і грузинів», був домініканець Ж. де Люка, який бл. 1625 р. відвідав землі Північного Причорномор'я [287, с. 64-65; 740, р. 14-23] й описав природу, господарство й міста Кримського ханства. Більш пов'язаний з Україною є наступний нарис, який має назву «Додаток до попереднього повідомлення про Татарію і головним чином про кримських татар». Але це й не дивно, враховуючи, що основу для нього склали свідчення Боплана (*de Beauplet*) [366, р. 24-30].

Повертаючись до праці Шевальє, зауважимо, що попит на неї виявився таким великим, що вже в тому ж 1663 р. автор видає свою повнішу «Історію війни козаків проти Польщі» власним коштом, а в 1668 р. слідує її нове перевидання. Цей твір перевидавався згодом ще кілька разів. Не втрачаючи популярність, праця Шевальє певною мірою конкурує з боплановим «Описом України». До його «Історії війни козаків проти Польщі» зверталися польські, російські та українські науковці. Саме цей твір був одним з головних джерел для праць П. Симоновського, О. Рігельмана та Д. Бантиша-Каменського та ін.

Про самого Шевальє, який першим з французів найдетальніше висвітлив події Хмельниччини і з гордістю називав себе «козацьким історіографом» [320, с. 19-20; 444, part 1, р. /1-2/] відомо небагато. Він у 1645 р. брав участь у вербуванні козаків на службу до Людовіка XIV й був одним з членів місії Н.-Л. де Флесселя графа де Брежі, який відповідав за виконання цього доручення. В 1648-1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства. Серед

головних джерел його твору, крім свідчень зібраних особисто, слід виділити «Опис України» Боплана, запозичення матеріалів з праці якого досить помітні (згадки про хворобу «гостець», опис походів козаків, повідомлення про нальоти мошки та сарани, свідчення про існування в Києві університету). Ймовірно, він був знайомий і з працею Ле Лабурера, бо можна побачити інформативні збіги між їхніми творами при описах повстань Підкови, Наливайка та Павлюка. Зокрема, страту Підкови він датує помилково 1587-м роком, як і Ле Лабурер, а назву козаків аналогічно тому виводить від слова «коза» [320, с. 23, 26; 444, part 1, р. 1, 6]. Називаючи себе «козацьким історіографом», а свою книгу історичним дослідженням, Шевальє, слідуючи традиціям епохи, намагався писати так, щоб не допустити перетворення твору на «неприємне читання» [320, с. 21; 444, part 1, р. /2-4/]. Важливістю його праці є те, що він подає детальну інформацію не лише про хід війни, але й наводить тексти документів, зокрема, умови Зборівського та Білоцерківського договорів, польсько-татарські угоди під Зборовом і Жванцем. Згадує він і про дипломатію Хмельницького, спрямовану на встановлення взаємин з Кримом, Московією, Портою та Молдавією. Шевальє вживає поняття «Україна», що міцно асоціювалося з козаками й означало «козацьку країну». Він конкретизує межі цієї території: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїну, кордон (*la Frontière*). Це вся територія, що простяглася поза Волинню, Руссю та Поділлям і яка є населеною протягом шестидесяти років. Під час останньої війни вони також стали господарями Чорної Русі» [446, р. 11]. В «Історії війни козаків проти Польщі» ця інформація наводиться так: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїну, кордон. Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і складає частину Київського та Брацлавського воєводств. Останніми роками вони стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі, яку згодом змушені були залишити» [320, с. 38-39; 444, part 1, р. 25-26].

Шевальє розмежовує поняття «Русь» і «Україна», хоча чіткої відмінності між ними не бачить. Оскільки Україною він вважає територію козацької

держави, історіограф розуміє, що значний масив цих земель історично носив назву Русі, тому, наприклад, Хмельницький походив «з глибин Русі», джерелом поповнення козацтва були «добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі», мовою козаків була «рутенська», а сама Хмельниччина уявлялась йому «повстанням козаків і селян Русі» [444, part 1, p. 2, part 2, p. 76; 446, p. 1]. Відповідно, етнічну приналежність повсталих козаків і селян Шевальє визначає традиційним поняттям «русини» (*les Russes*). Інколи українські землі він об'єднує під узагальнюючою назвою Чорної чи Південної Русі, як це бачимо і в творі Ле Лабурера. Водночас, описуючи козацькі володіння, Шевальє включає в них широкий географічний ареал. Серед головних рік країни він називає Дніпро, Буг, Дністер, Десну, Рось, Горинь, Случ і Стир, а її найголовніші міста перелічує в «Повідомленні про козаків» наступним чином: «Київ – давня столиця Русі, де перебуває осідок воєводи та митрополита грецької церкви, а також є університет, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин (який є останнім місцем на боці Малої Татарії), Ямпіль над Дністром, Брацлав на півдні воєводства, Чернігів – інший центр воєводства на кордонах Московії» [446, p. 11]. В «Історії війни козаків проти Польщі» до цього переліку він додає також Кодак, Вінницю, Умань, Переяслав, Лубни, Паволоч і Фастів [320, с. 42-43; 444, part 1, p. 29]. Отже, автор охоплює основний масив земель, що входять до сучасної України.

Шевальє ставив собі за мету відображення місцевої лексики у її справжньому звучанні. Він дорікає видавцям збірника Тевено за те, що вони припустилися численних помилок при наведені слов'янських назв, але, як пише історіограф, «провину друкаря можна пробачити, бо він, напевно, не розуміє ні польської, ні рутенської мови» [320, с. 20; 444, part 1, p. /V-VI/]. Тому, видаючи незабаром «Історію війни козаків проти Польщі», Шевальє намагався виправити ці хиби. Так, ім'я Сави Кононовича в «Повідомленні про козаків» подано як *Sawaltonowick*, а в назві *Lzerin* досить непросто побачити Чигирин. Відповідно, ці поняття в «Історії війни козаків проти Польщі» мають наступний вигляд – *Sawakonowicz* та *Czehrín* [444, part 1, p. 9, 29; 446, p. 2, 8].

Важливою особливістю Шевальє є чітке розуміння ним того, що «козаки – це тільки військо, а не нація, як багато хто вважав» [444, part 1, p. 14; 446, p. 9]. Автор розуміє, що козаки – це лише одна з соціальних верств українського населення. Щоб зробити розуміння їхньої сутності доступнішим для французів, він порівнює їх з вільними стрільцями часів Карла VII та Жанни д'Арк. До речі, саме Шевальє першим серед французьких історіографів справедливо відмічає важливу роль у «козацькій війні» українського селянства. Шевальє наголошує, що Хмельницький повинен був рахуватися з інтересами селян, які складали левову частку його війська та були головною базою його забезпечення. По суті, подану ним картину «козацької війни» правильніше назвати козацько-селянською війною. До безперечних заслуг Шевальє слід віднести те, що він фактично першим подав життєпис «козацького генерала» Хмельницького (*Bogdan Kmielniski*), якого називав «Кромвелем, відтвореним на Русі (*un Cromwel reproduit en Russie*)». Шевальє зазначав, що гетьман і фактичний володар України є «не менш честолюбним, хоробрим і вправним у політиці», ніж англійський лорд-протектор [320, с. 21; 444, part 1, p. /VIII/]. Біографічні свідчення про Хмельницького є короткими й фрагментарними, але вони дозволяли краще зрозуміти особистість повстанського лідера. В узагальненому вигляді біографія Хмельницького подається Шевальє наступним чином. «Козацький генерал», ім'я якого означає Теодор, тобто «божий дар» (ця примітка зроблена в книзі самим автором [320, с. 30; 444, part 1, p. 13]), належав до найвищої козацької еліти, яку дуже високо цінував уряд Речі Посполитої й особисто король. Через конфлікт із Чаплинським, який сплюндрував його маєток, забрав собі його дружину та наказав побити кийками сина, Хмельницький, не маючи змоги відплатити кривднику, вирушив на Січ, де почав збирати навколо себе обурених козаків і селян, щоб здійснити помсту. На допомогу він запросив татар на чолі з Тугайбеєм [320, с. 76-78; 444, part 2, p. 6-9]. Цікаво відзначити, що початковий етап повстання Шевальє не розглядає як виступ козаків проти Польщі, припускаючи, що Хмельницький підтримував секретний зв'язок з

Владиславом IV, і підбурення ним козаків мало на меті здійснення таємного плану, спрямованого на розв'язання війни з Туреччиною. У визначений час ті мали з'єднатися з армією короля та вирушити проти турків і татар [320, с. 76-77; 444, part 2, р. 7-8]. Згадаємо, що саме таку версію початку «козацької війни» обстоював і Лінаж де Восьєнн.

Хмельницький в творах Шевальє виглядає мудрим політиком, талановитим стратегом і вмілим дипломатом. Козацько-селянське військо, очолюване ним, завжди завдає поразки полякам. Єдина програна козаками битва під Берестечком припала на час відсутності гетьмана у війську. Завдяки дипломатичному хисту Хмельницькому вдавалося підтримувати активні зв'язки з Польщею, Кримом, Московією, Туреччиною, Молдавією, Валахією та Трансільванією і, вміло граючи на протиріччях великих держав, відстоювати інтереси своєї країни. По суті, гетьману вдалося утворити нову державу, рахуватися з якою змушені були всі сусідні правителі. Шевальє достатньо докладно висвітлює полівекторні намагання обачливого Хмельницького добитися від султана визнання «Руського князівства» під протекторатом Порти, водночас отримати підтримку від московського царя, укласти й зміцнити союз з кримським ханом і молдавським господарем, і все це не розриваючи взаємин з двором польського короля. Не обходить увагою Шевальє і сподвижників Хмельницького: М. Кривоноса (*Crzivonos*), М. Гладкого (*Hladki*), І. Голоту (*Helie Holota*), С. Подобайла (*Estienne Podobaylo*), М.-С. Кричевського, «польського шляхтича» (*Crziczewski, gentilhomme polonnois*), Д. Нечая (*Nieczay*), Ф. Джеджалія (*Dziadziali*), І. Виговського (*Wihovski*), М. Небабу (*Niebaba*), Гаркушу (*Orkussa*) тощо. Найбільше уваги автор приділяє «генералу» Богуну (*Bohun*), який викликав його симпатії своїми здібностями й особливо вмілою організацією оборони під Берестечком [320, с. 86-87, 158-162; 444, part 2, р. 22, 161-167]. До речі, саме в «Історії війни козаків проти Польщі» наводиться героїчний епізод цієї оборони про трьохсот козаків, що скупчилися на острові посеред болота, відбиваючи атаки, доки всі не полягли [320, с. 161-163; 444, part 2, р. 167-170].

«Історія війни козаків проти Польщі» обривається подіями, пов'язаними з укладанням Білоцерківського договору й смертю М. Потоцького (20 листопада 1651 р.). Автор мав намір доповнити працю [320, с. 22; 444, part 1, р. /VIII-IX/]. Про те, які події мав би охопити новий твір, можемо судити з відомостей, поданих Шевальє у «Повідомленні про козаків». Тут йдеться про зміцнення українсько-молдавського союзу й одруження Тимоша з дочкою Василя Лупула, а також про загибель гетьманича у 1653 р. та облогу польської армії під Жванцем українсько-татарськими військами, яка не мала успіху через нове зближення між Кримом і Польщею [446, р. 8]. Останні згадані події охоплюють 1654 р. і присвячені розгляду спільних бойових дій українсько-московських військ [446, р. 9]. Власне кажучи, з 1654 р. війна остаточно втратила лише «козацький» характер. Визнаючи головним чинником, що змінив хід війни, вступ до неї Московського царства, історіограф постійно наголошує на прагненнях цієї держави максимально використати «козацьку війну» у власних інтересах. Водночас Шевальє зазначає, що Хмельниччина, несучи величезні політичні вигоди Московії, мала приховану загрозу й для володінь царя. Автор відмічає великий страх того через занепокоєння, що повстання «козаків і селян Русі подає поганий приклад і може перекинутися на його підданих» [446, р. 6]. Тільки в умовах майже повного виснаження Речі Посполитої від війни та під тиском побоювань, що Хмельницький може визнати васалітет від султана, цар нарешті наважився прийняти Україну під свій протекторат й оголосити війну Польщі.

Фактично поклавши початок дослідженням Хмельниччини у Франції, роботи Шевальє зберігають свою важливість донині. Автор досить правдиво висвітлив картини національно-визвольної війни в Україні, ввівши до наукового обігу низку джерел і збагативши її бачення новими фактами. Він одним з перших акцентував увагу на поширених у Європі помилкових уявленнях. Наприклад, щодо сутності козаків, яких вважали певною етнічною спільнотою чи нацією, виводячи її походження від русинів, поляків, татар і навіть скіфів та сарматів. Шевальє підкреслював, що козаки – це лише військо,

соціальний стан, що утворився з різних верств населення Русі. Також він першим серед французьких науковців наголосив на визначальній ролі селян у «козацькій війні». Така актуалізація ролі мас, можливо, мала на меті і певну аналогію із ситуацією у Франції, де вирувало повстання «кроканів» [147, с. 256-260]. Шевальє поряд з Бопланом і Лінажем де Восьєнном став одним з популяризаторів нового поняття «Україна», як означення «країни козаків». Подібне уявлення можна побачити й у відомому вислові Яна Собеського: «*Ukraina Cossacis sedat!* (Україна козакам належить!)» [319, с. 395]. Саме «козацький історіограф» першим подав життєпис Хмельницького, до статті якого будуть згодом звертатися й інші дослідники. Про залежність історіографа від переважно польських джерел свідчить те, що Шевальє часто наводить приклади звірячих розправ повстанців над шляхтою, замовчуючи аналогічні приклади жорстокості з іншого боку. Мацьків, зауваживши високий ступінь об'єктивності свідчень французького автора, підкреслює, що «симпатії Шевальє були на стороні Польщі» [218, с. 47].

Подекуди можна зустріти свідчення про рукописний трактат К. де Месма графа д'Аво, французького посла в Польщі в 1634-1636 рр., присвячений козакам. Дашкевич називає його «Словом про козаків» («*Discours des Cosaques*») і датує кінцем 1630-х - 1640-ми рр., зауважуючи, що інформатором автора міг бути Боплан [117, с. 11-12]. Однак рукописний твір, автором якого дійсно позначений граф д'Аво і який зберігається у Національній бібліотеці Франції, в оригіналі має дещо іншу назву «Слово про становище козаків, укладене за писаннями мсьє графа д'Аво» («*Discours de l'etat des Cosaques, mis par escrit par Mr. le comte d'Avaux*»). Нині він є загальнодоступним [529]. Вже навіть побіжний розгляд трактату доводить, що його автором не міг бути К. де Месма граф д'Аво, який помер у 1650 р., тоді як твір висвітлює події до 1654 р. З цієї ж причини він не міг і бути написаним у час, вказаний Дашкевичем. Втім, при аналізі тексту документу стає зрозуміло, що він являє собою список з «Повідомлення про козаків» Шевальє. Цілком ймовірно, що документ дійсно належав графу д'Аво, як позначено на його початку, однак не

К. де Месму, а його племіннику Ж.-Ж. де Месму, відомому дипломату й ерудиту. Припущення Дашкевича про вплив Боплана частково правильні, оскільки Шевальє багато свідчень запозичив з його «Опису України».

Таким чином, підводячи підсумок, можна відзначити, що праці Ле Лабурера, Боплана, Лінажа де Восьєнна та Шевальє поклали початок зародженню французької історіографії, присвяченої аналізу передумов і ходу Хмельниччини. Козацька тема стала популярною, знайшовши широке відображення в європейській науці, культурі та суспільній думці. Зокрема, в 1684 р. відбувся захист історичної дисертації про козаків німецьким науковцем Й.-Й. Мюллером [234].

3. 3. Відображення перебігу подій Руїни в тюркознавчих розвідках французьких авторів останньої третини XVII ст.

Великим потрясінням для Європи на фоні довготривалої війни в Україні стало просування турецької експансії на північ. Після захоплення Кам'янця-Подільського та зруйнування Чигирин турки контролювали значну частину України [319, с. 199-200]. Посилення Порти могло призвести до кардинальних змін. У зв'язку з цим активізується робота французької дипломатії в Польщі, Туреччині та Росії. Ця інформація відображалася в науково-публіцистичних розвідках того часу. В цьому плані великий інтерес становить праця Ф. де Шасполя «Історія великих візирів» (1676), а також твори де ла Магделена та де ла Круа, котрі залишили докладний опис подій, свідками яких вони були.

В 1677 р. у Базелі вийшло «Дзеркало Оттоманської імперії» де ла Магделена. В 1678 р. твір був передрукований у Парижі, а в 1680 р. у Ліоні. Прізвище де ла Магделен, у Наливайка – Мадлен [238, с. 343], дозволяє припустити, що автор міг належати до відомого бургундського роду. І навряд чи це був псевдонім, як припускав Наливайко. До того ж, в назві книги стосовно автора позначено «*Mr. Le C[omte]. De la Magdeleine*», що свідчить

про його графський титул, а сам він зазначає, що його «народження завжди давало йому відповідний ранг». Як слідує з твору, де ла Магделен багато років провів у Туреччині, де певний час перебував у неволі [545, р. 276]. Йому довелося пережити знущання, тортури, примус перейти в іслам і навіть загрозу смерті [754, s. p., Preface au lecteur]. В 1672-1674 рр. де ла Магделен брав участь у поході Мехмеда IV на Україну, після якого йому пощастило вивільнитися від неволі. Будучи офіцером, автор багато місця відводить питанням фортифікації, управління армією, тактики бою, артилерійському мистецтву, озброєнню, особливостям ведення військових кампаній тощо. Досить часто автор звертається до української тематики. Насамперед це стосується питань притоку рабів до Османської імперії, жахливе становище яких він знає не з чуток. Він зазначає, що головним постачальником невільників є татари [754, р. 72; 755, partie 1, р. 98]. Відзначає він і численні випадки ренегатства серед невільників, котрі завдяки цьому отримували змогу посісти важливе становище в турецькому суспільстві, як, наприклад, султанша-валіде Турхан-Хатіс, що була «руською селянкою, поневоленою татарами (*une paysanne Russiene faite esclave par les Tartares*)» [754, р. 119-120; 755, partie 1, р. 162]. Про цю жінку автор відгукується схвально, хоча й відзначає, що її карколомний злет супроводжувався загубленням душі внаслідок відвернення від Христа. Втім, це не заважало їй допомагати при нагоді своїм землякам у турецькій неволі, про що свідчить сам автор. Але головним чином Україна розглядається у зв'язку з походами турецької армії в 1670-х рр. Автор описує подробиці переходу великої армії Мехмеда IV через Дунай, де до нього приєдналися загони волоського та молдавського князів, а також козаки «бунтівного Дорошенка (*rebele Dorosinko*)», зосередження військ султана навколо Кам'янця-Подільського та подальшу облогу і штурм міста, наступні походи турків і татар на Львів та інші міста України в 1672-1675 рр. і масове поневолення місцевого люду. Особливу увагу де ла Магделен звертає на захоплення Умані (1674), що супроводжувалося жахливою різнею місцевого населення, яка дуже вразила автора [754, Recit, р. 29-35; 755,

partie 2, p. 194-202]. Завершується виклад подій 1676 р., коли Дорошенко здався військам царя і козакам Самойловича. Дорошенко є постійним героєм оповідання, хоча й не викликає симпатій у автора. Де ла Магделен називає його «гетьманом» (*Hatteman*) або «генералом» (*Général*). Турки й татари виступають у ролі його могутніх союзників, які бачать свій інтерес у війні в Україні. Наслідком цих завоювань стало те, що «Україна була залишена Дорошенку під турецькою зверхністю (*l'Ukraine fût laissée à Dorosinko, sous la protection du Turq*)». А, коли «могутня армія московитів атакувала Чигирин, головну фортецю бунтівного Дорошенка (*Cherin, principale forteresse du rebelle Dorosinko*)», турецько-татарське військо відразу вирушило на допомогу [754, Recit, p. 15, 21, 28]. Найбільшу прихильність автора викликає Собеський, якого він називає «непереможним».

Саме в праці де ла Магделена наводиться унікальний факт про те, як Мехмед IV зазнав раптового нападу козаків під час полювання 12 серпня 1674 р. в околицях Кам'янця-Подільського і тільки завдяки доброму коню зміг врятуватися [754, Recit, p. 27-28; 755, partie 2, p. 192-193].

При широкому використанні терміну «Україна», автор часто вживає щодо території нашої країни й традиційне поняття «Русь». Останню він не ототожнює з «Московією». Так, татари у нього «є сусідами Московії, Русі, Черкасії, Мінгрелії та Грузії (*voisins de Moscovie, Russie, Circacie, Mingrelie & Georgie*)» [754, p. 252; 755, partie 2, p. 140-141]. Хоча він і зауважує, що «великі московські князі стали імператорами Білої Русі (*les grands Ducs de Moscovie Empereurs de la Russie Blanche*)» [754, Recit, p. 21]. Вживає де ла Магделен і дефініцію «Чорна Русь», столицею якої називає Львів (*Leopol capitale de la Russie Noire*) [754, Recit, p. 13].

«Дзеркало Оттоманської імперії» перегукується з «Історією великих візирів» де Шасполя. На думку автора, причиною, що зумовила перехід Дорошенка, якого він називає «одним з наймогутніших і найамбіційніших людей королівства», на бік турків, стали власні прагнення гетьмана. Цей перехід автор розглядає доволі спрощено: Дорошенко підтримував

промосковську партію, вважаючи можливим отримання польського трону царевичем, а коли надії на це зруйнувалися, змушений був шукати надійну опору для своїх політичних прагнень, яку знайшов в особі султана. Щодо України де Шасполь зауважує, що її назва походить від місцевого слова «окраїна» й поширюється нині на козацький край і ще дві сусідні з ним провінції [440, р. 288-292]. Головним противником реалізації зухвалого наміру очільника «бунтівних козаків» Дорошенка автор вважає Собеського [440, р. 288-289]. Велику увагу автор приділяє перебігу бойових дій у 1674-1675 рр. Він досить докладно висвітлює захоплення армією Собеського Бара, Могильова (де перед ним капітулював полковник Гоголь), Брацлава, Немирова, Погребків, Цибулева, Паволочі, Кальника тощо. Резонанс від цих перемог був такий великий, що татари залишили Україну, московити пропонували укласти мир і союз, а переляканий Дорошенко молив про помилування й можливість повернення під владу Польщі [441, р. 104-110]. Одним з найбільших помічників Собеського де Шасполь вважає «генерала» Сірка (*Czierko*). Зокрема, він повідомляє, як той дуже прислужився королю в 1675 р., розгромивши вщент велике татарське військо на берегах Дністра [441, р. 178-181]. Сірко став головним героєм ще одного цікавого епізоду. Де Шасполь доволі яскраво описує капітуляцію перед лідером запорожців Дорошенка, коли останній, відчинивши перед Сірком браму Чигирини й передавши тому ключі та булаву, погоджувався зайти до міста лише після нього, а потім привселюдно розтоптав ногами договір, укладений ним з Портою і «тестамент грецького митрополита», померлого перед тим, де той закликав гетьмана не полишати турецької сторони [441, р. 258-260]. Звичайно, під цим «грецьким митрополитом» розуміється Йосип Тукальський. Де Шасполь досить часто підкреслює важливу роль козацьких загонів у походах Собеського. Так, тисячу козаків відправив останній до Тербовлі з наказом пробиватися до обложеного турками міста, щоб врятувати його від захоплення [441, р. 217-218]. Автор повідомляє також про особисту козацьку гвардію польського короля-полководця, одягнену в блакитне з вигаптуваним

золотом і сріблом мереживом [441, р. 233]. Зауважимо, золотий і синій – це кольори нашого прапору. України торкається глава «Історія султанші Гюлістан». Загалом можна говорити про продовження тут популярної роксоланівської тематики. Тоді стала відомою трагедія Расіна «Баязет», з якої де Шасполь частково запозичив сюжетну лінію, подаючи вигадку драматурга про діяльність наложниці Мурада IV русинки Роксани, як достовірний факт.

На відміну від де ла Магделена, який був військовим, та де Шасполя, який писав про східні справи, вочевидь, не залишаючи батьківщини, інший француз – де ла Круа – відзначився в Туреччині на дипломатичній службі. Він був багаторічним секретарем посольства у Константинополі (1670-1685) і залишив цілу низку опублікованих і рукописних праць про справи Сходу. Розгляду подій в Україні присвячені головним чином його «Мемуари, складені з найцікавіших реляцій з Оттоманської імперії» та «Турецькі війни з Польщею, Московією й Угорщиною» [507; 508; 509; 510]. Про самого автора відомо небагато. В документах він фігурує під іменем «сеньйора де ла Круа». Важко сказати, чи це справжнє ім'я, чи псевдонім, адже «*de la Croix*», можна перекласти, як «належний Хресту». Втім, подібне ім'я мав його сучасник – орієнталіст Ф. Петі де ла Круа, з яким часто змішують вищезгаданого автора через подібність імен і часу життя. Порівняльному аналізу діяльності та творчості обох сходознавців присвятив свою розвідку П. Себаг [949].

Дипломат не обмежився лише констатацією подій сучасності, а подав виклад свого бачення козацької історії від початків століття до його завершення, охопивши майже все XVII ст. Це дозволяє, з певними зауваженнями, віднести твір до історичних досліджень. Звернімо увагу, що на відміну від праць де ла Магделена і де Шасполя, твори де ла Круа з'явилися в той момент, коли Османська імперія з ролі агресора після поразки під Віднем перетворилася на оборонця своїх володінь. Це свідчило про зростання могутності та впливу в Європі Австрії та Росії. «Мемуари» де ла Круа являють собою збірку реляцій про поточні справи Османської імперії. Досить детально дипломат пояснює причини вторгнення турецької армії в Україну в 1672 р. й

описує подальший хід бойових дій, що супроводжувалися захопленням Кам'янця-Подільського та просуванням вглиб країни турецько-татарських військ, до яких приєдналися козаки Дорошенка. На думку де ла Круа, козаки, «бунтівні піддані Польщі», на чолі з Дорошенком, котрого автор іменує «князем» (*prince Dorosensko*) або козацьким генералом (*general des Cosaques*), значно рідше «гетьманом» (*Hatman*), повстали проти законних володарів і піддалися Порті. Султан милостиво прийняв козаків у підданство й наділив їхнього ватажка дорогими подарунками, надіславши йому «прапор, указ про надання привілеїв, соболину шубу, бунчук, шаблю, булаву з коштовностями» [507, р. 262-263]. Безумовно, поляки не хотіли втратити Україну, тому намагалися приборкати Дорошенка. Мехмед IV змушений був вирушити на північ для захисту того. Де ла Круа докладно описує військові сили, зібрані султаном для походу, та їхній шлях до Кам'янця на Поділлі. Цікавим є опис аудієнції Дорошенка у правителя Високої Порти, коли той мусив «цілувати землю» біля ніг султана, за що був щедро винагороджений [507, р. 314-315].

Якщо «Мемуари» де ла Круа – це збірка поточних повідомлень про турецькі справи, то його «Турецькі війни з Польщею, Московією й Угорщиною» - серйозний аналітичний твір. Українське козацтво розглядається автором як ініціатор і головна рушійна сила цих затяжних війн. «Козакам України (*les Cosaques de l'Ukraine*), які населяють береги Бористену від Києва до Чорного моря, дуже набридло панування Владислава, короля Польщі», - так розпочинає виклад подій у «Турецьких війнах» де ла Круа [510, р. 1]. Причину повстання він спрощено бачить у забороні козакам нападати на турецькі володіння. Саме це, на його думку, призвело до великої війни між козаками та поляками. На чолі перших став «генерал Богдан Хмельницький» (*general Bogdan Kemielniski*). Він скористався внутрішніми проблемами Речі Посполитої, завдав полякам низку нищівних поразок і втягнув до війни Крим, Швецію, Трансильванію та Московію, уклавши з останньою союзну угоду (*l'alliance du grand Duc de Moscovie qui luy accorda sa protection*) [510, р. 2]. Історія Хмельниччини подається неточно. Автор уникає конкретизації, не

наводячи дат, місць, імен, а лише зазначаючи, що намагання зробити козацьку країну вільною успіху не мало й польське панування продовжувалося. Після смерті Хмельницького його справу продовжив Дорошенко, «якого підтримували татари і який мав секретні зносини з Портою» [510, р. 4]. Оскільки турецьке вторгнення в Україну припало на період гетьманування Дорошенка, головну увагу де ла Круа звертає саме на нього. Наслідуючи визвольну місію Хмельницького, Дорошенко «вимагав від польського короля, щоб той перетворив провінцію Україну на члена королівства, надавши їй право голосу на сеймі» [510, р. 4]. Після відмови Дорошенко перейшов під протекцію Порти, що зумовило турецько-польську війну за Україну. Її хід в цілому подається у відповідності з інформацією, яка наведена й у «Мемуарах» де ла Круа. Хоча у «Турецьких війнах», написаних пізніше, наводиться більше подробиць, зокрема унікальна інформація про перебування Ю. Хмельницького в татарському та турецькому полоні [510, р. 102-113]. На жаль, варто погодитись з Борщакком, що розповідь про цей полон «ніколи належно не використовувалась українськими істориками» [61, с. 81].

Детально де ла Круа розглядає події російсько-турецької війни 1676-1681 рр. Прикметним є те, що історик цитує важливий документ, текст листа Олексія Михайловича Мехмеду IV, у якому цар вимагав визнати факт приналежності йому «провінції України» (*la province d'Ukraine*), апелюючи до угод, укладених ним з Хмельницьким, його сином Юрієм і Дорошенком. З приводу цього листа султан навіть скликав нараду [510, р. 121-122]. Про важливе місце Чигиринських походів в «Турецьких війнах» де ла Круа говорить той факт, що їх опису відведено близько сьомої частини книги (приблизно ж стільки присвячено викладу подій знаменитої Віденської битви 1683 р.). Аналізуючи захоплення Чигириня, історик відзначає, що перемога військ Мехмеда IV на Україні не була повною, тому що армія Г. Ромодановського (*Ramadanoski*) з союзними козацькими загонами не була розгромлена й залишалася повністю боєздатною, а сумнівним здобутком кровопролитної війни для турків стали хіба що руїни Чигириня. Як і

де Шасполь, одним з перших де ла Круа звертає погляд на Сірка (*Cirko*, *Chirko*), якого іменує ватажком запорозьких козаків (*chef des Cosaques Zaporoches*) [510, р. 147-148]. Історик, зокрема, подає свідчення про один з маловідомих походів Сірка в 1679 р., коли запорожці завдали сильних поразок туркам і татарам [225, с. 115-116]. За інформацією де ла Круа, саме тоді від рук козаків Сірка, очевидно, й загинув Ю. Хмельницький [510, р. 147-148].

Де ла Круа створив досить цілісну картину участі Османської імперії у військово-політичному житті України періоду Руїни. Він використовував значне коло джерел: розповіді очевидців, власні спостереження, шпигунські донесення, дипломатичне листування. Описані ним події виглядають дуже правдиво. Однак в його баченні минулого можна побачити й неточності. Крім повідомлення про загибель Ю. Хмельницького у зв'язку з нападом козаків Сірка, можна згадати звістку про загибель Б. Хмельницького у битві з поляками. Цей псевдофакт повторено двічі [510, р. 3, 103]. Загалом крім батька та сина Хмельницьких, Дорошенка та Сірка, інших козацьких лідерів де ла Круа не згадує. Важливою особливістю його творів є постійне використання терміну «Україна». Оскільки автор не супроводжував його жодними поясненнями, це свідчить про загальну зрозумілість такого поняття. В той же час він уникає загальноживаного раніше терміну «Русь». Цікаво, що де ла Круа використовує й дефініцію «Мала Русь» (*la Petite Russie*) щодо України, котра вживалася на початку століття ще де Ту, але не мала популярності серед французів [510, р. 6]. Щоправда, в його термінології це радше випадок, ніж правило. В цілому твори де ла Круа, сприяли кращому ознайомленню загалу з історією козацької України.

3. 4. Екскурси до козацького минулого України у французькій полоністиці та русистиці останньої третини XVII ст.

Історія «козацької війни» стала неодмінною складовою будь-яких досліджень Польщі XVII ст. В цьому плані значну цікавість являє праця

М. Руссо де ла Валетта «Казимир, король Польщі», що побачила світ у Ліоні в 1679 р. У своїй розвідці про цього короля Руссо де ла Валетт, природно, звертає увагу на події в Україні. Він подає історію «козацької війни» від 1648 до 1668 рр., тобто часу зречення Яна II Казимира. В основі твору, очевидно, лежало якесь польське джерело. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо. Перебіг Хмельниччини історик подає дуже побіжно й неточно. Так, великі чвари у Польщі, виникли «з приватної суперечки одного польського шляхтича з Хмельницьким (*Chilmilenski*), генералом козаків» [922, р. 3]. Не кажучи вже про утрированість такого судження, зауважимо, що далі історія цього конфлікту розкривається ще більш неточно. Виявляється, «генерал козаків» (тобто Хмельницький) «був сином одного мірошника, однак перемоги, отримані ним над турками та татарами, зробили його таким відомим, що він увійшов до низки найвеличніших полководців століття» [922, 5]. Уявне низькородне походження не заважає автору (безсумнівно дворянину) давати якомога кращу оцінку Хмельницькому, вважаючи його одним з найвидатніших людей епохи. Суперечка «козацького генерала» з Чаплинським, прізвище якого наводиться неправильно – *Jarinski*, і цей варіант буде використовуватися в подальшому деякими французькими істориками, за Руссо де ла Валеттом, спалахнула саме через млин, вода з якого спричиняла незручності шляхтичу [922, р. 5-6]. Коли Хмельницький проігнорував пересторогу, бо мав підтримку короля, поляк «наказав спалити його млин і будинки та позбиткуватися над його дружиною і сином, котрі хотіли цьому завадити» [922, р. 5-6]. Саме це й спричинило в душі козака задум страшної помсти, метою якої було «щонайменше знищення усієї шляхти». Спрощене уявлення про причини «козацької війни» Руссо де ла Валетт не забуває підкреслювати й надалі. Так, говорячи про жахливе розорення маєтків і міст, він, вдаючись до контрастності, резюмує: «Так за один спалений млин було зруйновано більше 60 міст» [922, р. 6]. Водночас історик наголошує, що

повстанці старанно обходили королівські володіння, не чинячи їм жодної шкоди. Тут можна бачити натяк на події Фронди у Франції, яку зміг побороти абсолютизм. Автор підкреслює, що козаки (в його уявленні – простий народ України) любили короля й були йому віддані, проте ненавиділи шляхту, котра їх гнобила. Між іншим, і конфлікт Хмельницького з Чаплинським має ті ж риси. Плебей-козак, відзначений заслугами й прихильністю короля, вступає в суперечку з Чаплинським, який хвалиться лише знатністю й ігнорує волю монарха. Король тут завжди виступає у ролі миротворця, що прагне заспокоїти обидві сторони, а ініціатором продовження війни щоразу виставляється недолуга знать [922, р. 7-12].

Відображення подій Хмельниччини рясніє неточностями. Так, захоплення Києва в 1651 р. поляками відбулося саме тоді, коли Хмельницький з козаками святкував там весілля свого сина з дочкою князя Валахії [922, р. 10-11]. Тут нічого не сказано ні про Берестечко, ні про Білоцерківський мир, як і про багато інших подій. З іншого боку, значне місце відведено висвітленню конфлікту між королем і Радзейовським, про який писав Лінаж де Восьєнн [922, р. 14-38, 92-117]. Точніше відображено події останніх років правління Яна II. Особливу увагу слід звернути на висвітлення автором походу короля в 1663-1664 рр. на Україну. Руссо де ла Валетт розповідає про поєднання польських військ з загонами Тетері під Білою Церквою, про захоплення ними Воронькова, Борисполя, Остра, Козельця, Мени, Сосниці, Нових Млинів тощо. Історик доволі яскраво показує трагічну долю мешканців Салтикової Дівиці, які вчинили спротив військам короля й за це всі були перебиті. Найдетальніше він описує облогу Глухова. Як повідомляє біограф, не здобувши успіху під Глуховом, поляки зазнали також невдачі при спробах заволодіти Батурином і Новгородом-Сіверським. Мимохідь автор згадує про арешт Богуна, однак не висвітлює його подальшу долю. Наближення московитів і військ Брюховецького змусило короля відступати [923, р. 176-186]. Водночас автор не забуває відзначити успіх на Правобережжі, де Чарнецьким було захоплено Ставища, а «поважний поміж бунтівників полковник Гоголь, побачивши такі

перемоги, повернувся у підпорядкування до короля, передавши на підтвердження відданості міста Брацлав, Немирів і Ладижин з усією країною, навколо них» [923, р. 194-195]. Остання велика подія в Україні, згадана у творі, це Підгаєцька битва, де яскраво спалахнула полководницька зірка Собеського [923, р. 248-258]. Активними дійовими особами з козацького боку є Хмельницький, його син Юрій, Тетеря, Брюховецький, Богун, Гоголь, Скидан, Дворецький, Немирич та ін. Відмітимо, що досить часто імена й назви, наведені автором, являють собою головоломку. Прізвище Гоголя подано як *Kapol*, Брюховецького – як *Bizukowelki*. Руссо де ла Валетт постійно використовує вже звичну для його сучасників дефініцію «Україна» щодо земель дніпрового козацтва. Важливо те, що, широко вживаючи поняття «Московія» і «московити», історик подекуди називає останніх росіянами (*les Russiens*). Так, Шереметєв (*Skemeret*) очолював полки, складені саме з росіян [923, р. 154-156]. Це цікаво ще й тому, що поняття «Русь» історик асоціює не з землями Московії, а з Руським воєводством Речі Посполитої [923, р. 235].

Якщо Руссо де ла Валетт мав про українські справи доволі приблизне уявлення, інший його сучасник з власного досвіду знав про перебіг подій в Україні. Йдеться про дипломата та письменника Г. де Танда [386, р. 37]. В 1688 р. де Танд опублікував «Історичне повідомлення про Польщу» під псевдонімом де Отвілль, що було перевидане в 1697 р. Як видно з контексту, твір було завершено наприкінці 1670-х – на початку 1680-х рр. У передмові говориться, що автор прожив на теренах Польщі більше чверті століття й був очевидцем більшості речей, описаних ним. Природно, багато уваги де Отвілль приділяє козацькій Україні. Можна уподібнювати дану працю до відомих творів Боплана і Шевальє. Де Отвілль широко використовує поняття «Русь» і «Україна», які для нього є позначеннями двох сусідніх провінцій Речі Посполитої. Подібно до Боплана, де Отвілль не ототожнює Московію з Руссю. Натомість він часто вживає дефініцію «Чорна Русь» для Польської Русі, і столицею останнього регіону, звичайно, є Львів, а столицею України – Київ [593, р. 61, 149, 157]. Для де Отвілля, умовно кажучи, Русь населяють русини,

а Україну – козаки, хоча чіткої відмінності між цими спільнотами автор не бачить, бо «козаки походять від руських селян», котрі оселилися на Бористені [593, р. 62]. На думку де Отвілля, перший осідок козацтва був на острові Томаківка (*Tomahovka*), а згодом, займаючись мисливством і рибальством, вони розселилися по всій Наддніпрянщині [593, р. 62]. Говорячи про звияги козаків, де Отвілля найбільше підкреслює їхній героїзм у Хотинській битві, щоправда, помилково датує її 1620-м роком [593, р. 63-64]. В уявленні автора козаки постають мужніми солдатами, влучними стрільцями, котрі «мають на озброєнні аркебузи, з яких стріляють так вправно, що майже завжди влучають у те, що бачать» [593, р. 68]. Відмічаючи козацьку доблесть, де Отвілля водночас не забуває вказати, що причиною турецько-польських конфліктів якраз і була діяльність козаків, котрі постійно грабували султанські володіння. Коли поляки намагалися цьому перешкоджати, спалахували повстання, як, наприклад, повстання Наливайка (*Nalevaik*). Про останнього історик зазначає, що це був чоловік з черні, обраний козаками за начальника, але їх було розбито, а ватажка забрано до Варшави, де йому відтяли голову [593, р. 65]. Згадує де Отвілля і про повстання 1630-го року, коли козаки взяли до рук зброю проти Польщі, «під'южувані якимось київським ченцем», та розбили кілька загонів, але згодом були розгромлені Конецьпольським. Саме наглядом за козаками й було продиктоване рішення уряду про будівництво Кодака (*Kudack, Kudac*) [593, р. 66]. Останню подію де Отвілля уподібнює до спорудження «греблі, яка перетинаючи велику ріку, щоб зупинити течію її вод, призводить лише до їх розлиття по сусідніх теренах, так і фортеця Кодак не зупинила схильність козаків робити набіги на невірних і призвела тільки до того, що вони стрімко розлилися по польських землях» [593, р. 66-67]. З цим своєрідним потопом історик порівнює повстання 1637-1638 рр. під проводом Павлюка (*Pauluc*) та Гуні, або, як називає його автор, Дмитра Тимошевича (*Demetrius Timoszevits*), що його з великими зусиллями вдалося придушити. Власне кажучи, весь цей детальний екскурс в минуле слугував своєрідним підведенням до головної теми козацької історії – Хмельниччини.

Розповідаючи в подробицях про походження і значення козаків у Польщі, де Отвілль отримував змогу докладніше охарактеризувати причини, що зумовили спалах тієї війни на сході Речі Посполитої, яка ледь не занастала всю державу. Серед головних причин «козацької війни» історик називає бездумне насадження шляхтою на руських землях унії, приниження православної церкви, урядову заборону козакам здійснювати походи на землі турків і татар, посилення кріпацького ярма для селян, здирства євреїв-орендарів і лихварів [593, р. 68-73]. Загалом треба визнати не тільки гарну поінформованість автора про причини Хмельниччини, але також і його об'єктивність. Належачи до верхівки феодального суспільства та будучи католиком, історик співчував православним селянам і козакам, життя яких стало нестерпним. Головну відповідальність за руйнацію своєї держави де Отвілль покладав на свавільну шляхту [593, р. 86].

Час, коли писав де Отвілль, був добою Просвітництва. Він відверто критикував зашкарублі феодальні порядки та стану несправедливості. Власне тому історик з розумінням ставився до мотивів, що зумовили вибух великої «козацької війни». Звичайно, як і інші автори, де Отвілль згадує про маєток Хмельницького й особисту причину, що підштовхнула того до боротьби. Однак цей епізод є скоріше побіжним, ніж визначальним. Натомість автор підкреслює гарну освіту та виховання майбутнього повстанського лідера, котрий «добре розумівся на війні та був військовим секретарем. Був людиною освіченою й навчався у Львові у єзуїтів. Добре знав слабі місця польського двору, бо його присилали сюди багато разів» [593, р. 73]. Проявом далекоглядності гетьмана де Отвілль вважає те, що той зміг поєднати разом козаків і татар. Хмельницького історик характеризує наступними словами: «Він багато разів укладав угоди з Річчю Посполитою. Проте ніколи їх не виконував. Це був чоловік неспокійний за своєю натурою, що тримав завжди своїх людей напоготові до війни з Польщею та розглядав на всі боки ті могутні держави, з якими він міг би укласти союз для своєї підтримки та свого посилення. Він змінював союзників у відповідності до стану справ» [593,

р. 74-75]. Історик зазначає, що Хмельницький почувався в Україні фактично самостійним володарем. Він «підтримав татарського хана у поході на черкесів, не маючи на це дозволу короля», загрожував напасти на Молдавію, вів переговори про союз із Портою і «таким чином, скинув ярмо Польської Речі Посполитої, а козаки захопили всю Україну». Саме в якості незалежного правителя він уклав «альянс з московитами» [593, р. 81, 83].

В подальшому про події в Україні де Отвілль говорить переважно в контексті згадок про перебіг польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Серед подій, на які він звертає увагу, захоплення Кам'янця турками, знищення ними Умані, успіхи Собеського. Здобутки останнього автор оцінює стримано, не перебільшуючи, подібно до інших авторів. Так, він вважає, що полякам найближчим часом, незважаючи на всі старання, не вдасться повернути собі Кам'янець [593, р. 87-88]. Говорячи про «запеклу» битву під Львовом, яка відбулася в 1675 р., де Отвілль зазначає, що значний татарський корпус, відправлений до міста, так і не наважився напасти [593, р. 249]. Тут доречно згадати, що, наприклад, у де Шасполя, де йдеться про цю ж битву, яку названо битвою під Лисиничами (*Lisianik*), повідомляється про «значні втрати» серед татар [441, р. 194-195]. Загалом де Отвілля варто зарахувати до найкращих знавців українських справ. Йому вдалося уникнути тих хибних уявлень про Україну, її минуле та діячів, які стали популярними серед французьких авторів. Подані ним факти, хоча й доволі скупі, вирізняються високою точністю. Те ж саме можна сказати і про наведені ним українські імена та назви, які ідентифікуються досить легко, що є саме по собі явищем унікальним в тогочасній французькій літературі. Глави з його «Історичного повідомлення про Польщу», де йдеться про Україну та козаків, можна визнати одними з кращих подібних нарисів у французькій історіографії кінця XVII ст.

Розгляду Хмельниччини в контексті полоністичних студій торкався й М.-Д. де ла Бізардьєр. В 1697 р. побачила світ його «Історія польських сеймів щодо обрання королів». Вихід даної розвідки був доволі актуальним, зважаючи на те, що після смерті Собеського польський престол знову

виявився вакантним і ціла низка претендентів задекларувала своє прагнення його посісти. Оскільки обрання Яна II Казимира було зумовлене подіями «козацької війни», природно, багато місця автор відводить саме її розгляду. На жаль, про самого де ла Бізардьєра нам не вдалося розшукати жодних свідчень. Автор «Історичного словника, або Всесвітньої біографії знаменитих людей» Ф.-К. Феллер не зміг знайти про нього жодної певної звістки [556, р. 318]. Можна лише припустити, що належав той до збіднілого дворянства. Де ла Бізардьєр доволі наглядно показує картини війни в Україні. Він вважає, що основними її причинами стало нелюдське ставлення шляхти і євреїв до козаків і селян. Боротьбу останніх за свої права дослідник визнає справедливою. Більше того, він визнає кріпацтво «за одне з найбільших зол» [387, р. 136]. Б. Хмельницький, ім'я якого наведено абсолютно точно *Bogdan Chmielnicki* (факт майже унікальний), наділений у де ла Бізардьєра всіма необхідними якостями народного вождя. Історик зазначає, що це був «бравий, безстрашний, вмілий, хитрий і дуже мстивий чоловік», який говорив турецькою і татарською мовами, «що було річчю незвичною для таких неотесаних людей, як ті, що мешкають в Україні», знав також латину, «його батько мав походження з Литви. Їх обох було захоплено в полон турками. Матері вдалося викупити свого сина у татар, і після свого повернення він взяв у своє володіння шматочок землі, залишений його батьком неподалік від міста Чигирин в Україні» [387, р. 137-138]. Як легко здогадатися, далі йдеться про конфлікт між Хмельницьким і Чаплинським. До речі, ім'я останнього теж наведено правильно – *Czaplinski*. В цьому конфлікті симпатії автора на боці не свавільного шляхтича, а на стороні його незнатного, але талановитого опонента. Але, визнаючи справедливість мотивів боротьби українських козаків і селян, де ла Бізардьєр водночас не поділяє їхньої жорстокості. Він зауважує, що повстанці пройшли вогнем і мечем «крізь Поділля, Волинь і Русь», несучи жах і розорення, а депутати елекційного сейму, який зібрався у Варшаві, навіть пропонували перенести його до Данцига. Говорячи про розправи повстанців над поляками та євреями, історик повідомляє, як ті

«змушували католицьких священників одружуватися зі своїми прихожанками та жити за законом греків-схизматиків», а євреїв присилювали до охрещення, вбиваючи тих, хто відмовлявся [387, р. 139-141]. Втім, картина народної війни, наведена де ла Бізардьєром, є все-таки фрагментарною й схематичною. Багато речей він уявляв занадто спрощено. Так, на його думку, наступ повстанців після перемоги під Пилявцями призупинився виключно через те, що тими було захоплено великий обоз. Через здобич спалахнула суперечка між козаками й татарами. Коли останнім було відмовлено у частці награбованого, ті пішли, ослабивши сили Хмельницького. Як зауважує з цього приводу автор, «ганили тих, хто мав охороняти цей табір, не розпалюючи вогнищ поблизу возів; однак припинили дорікати їм, коли побачили, що ця перерва дала Речі Посполитій час відновитися і більш впевнено провести елекційну процедуру» [387, р. 142-143]. Найбільшим героєм де ла Бізардьєр вважає Вишневецького, який, втративши маєтки в Україні, не пошкодував 1 500 000 ліврів для протидії повстанцям. Також, на думку автора, саме завдяки військовому керівництву Вишневецького «столицю Русі» Львів не було спустошено [387, р. 144]. Подальші події Хмельниччини де ла Бізардьєр не розглядає.

При висвітленні французьких досліджень історії України в контексті полонознавчих студій доречно згадати «Історію Польщі» Жоллі. Втім, вона загалом є компіляцією з робіт де Отвілля і де ла Бізардьєра, про запозичення матеріалів з творів яких зазначав і сам автор [612; 613; 614].

Велику цікавість представляють «Мемуари» шевальє де Божо, написані в середині 1690-х рр., які, на жаль, майже обходяться увагою у вітчизняних дослідженнях. Один з небагатьох винятків тут складає праця Наливайка [238, с. 352-353]. Про автора «Мемуарів» відомо мало. Очевидно, під псевдонімом «де Божо» приховався офіцер і дипломат Ф.-П. Далерак, який перебував у Польщі в 1680-х рр. Про тотожність Божо і Далерака зазначають Н.-А. де Сальванді [933, р. 121] та Ю. А. Мицик [227, с. 92]. Згадка про Божо міститься і в «Турецьких війнах» де ла Круа, де той повідомляє, що цей шевальє знаходився в ув'язненні в Константинополі разом з Ю. Хмельницьким, але, на

відміну від нього, йому пощастило втекти [510, р. 107]. Цю звістку доповнює інший дипломат, маркіз Ж.-Л. д'Юссон де Боннак. Він свідчить, що «мальтійський рицар, який звався де Божо, був невільником у Семи Вежах більше двадцяти років», але зміг втекти звідти, дістатися одного з французьких кораблів і повернутися на батьківщину [392, р. 26].

«Мемуари» Божо переважно охоплюють період 1679-1683 рр., коли він був представником Франції при дворі Яна III. В ході своїх дипломатичних візитів Божо неодноразово відвідував Україну. Незважаючи на те, що головною метою його місії був збір інформації про поточний стан Речі Посполитої, Божо робить постійні екскурси в минуле України (наприклад, його повідомлення про Кревську та Берестейську унії), виявляючи непогане знання місцевих історичних подій і загальну ерудицію. Необхідно відзначити, що термін «Україна» (*l'Ukraine, la Province d'Ukraine*) Божо використовував лише для земель Середньої Наддніпрянщини, яка належала до вже звичних козацьких володінь. Щодо решти земель він використовував традиційні для того часу регіональні назви: Русь (*la Russie*), Поділля (*la Podolie*), Волинь (*la Volynie*), Чернігівщина (*le Palatinat de Chernikovie*), Сіверщина (*le Duché de Severie*), Київщина (*la ville & le Palatinat de Kiovie*). Однак терени «України» Божо поширював досить далеко на захід від Дніпра. Наприклад, міста Кальник (*Kalnic*), Брацлав (*Bratzlaf, Braclaw*), Бар (*Bar*) і «кілька інших менш значних» він відносить до земель України, що межують з «Польщею» [365, р. 92-93]. Звернімо увагу, що під «Польщею» автор розумів землі Руського, Волинського і частково Подільського воєводств, частина яких, як відомо, тоді була зайнята турками. Божо подає наступне визначення «України»: «Провінція Україна може бути названа великим королівством, як через її величезний простір і багаточисельне населення, так і через значну кількість її великих і добре укріплених міст і багатства її території, які полягають в її землі жирній, родючій, багатій. Це справжня земля обітована» [365, р. 89]. В баченні дипломата Україна постає як окрема держава під керівництвом козаків, що має свої кордони, владу, військо, релігію і т. п. Разом з тим він

відзначає одну цікаву особливість, що козаки «мабуть, є єдиними, хто носять ім'я інакше, ніж називається їхня країна» [365, р. 90]. Як відомо, етнонім «українці» поширився лише у XVIII ст. й був похідним від назви «Україна», яка на той час вже стала звичною [191].

Першим серед французів Божо звернув увагу на той факт, що термін «Чорна Русь», популярний серед космографів і географів для означення південно-східної околиці Речі Посполитої, є невідомим і незрозумілим полякам, які вживають традиційне поняття «Русь» без епітету «Чорна». Описуючи Руське воєводство, Божо пояснює походження такого словосполучення у французькій літературі наступним чином: «Русь складає єдине воєводство, яке вважається додатком Малопольщі. Тут є чотири каштеляни, що називаються за назвами чотирьох найголовніших міст: Львова (*Leopol*), Галича (*Alichz*), Перемишля (*Primislie*) та Сянока (*Sanok*). Французькі географи називають його Чорною Руссю, ймовірно тому, щоб відрізнити її від Русі Білої, якою є Московія. Однак такого прозвання не знають у Польщі» [365, р. 224]. Зауважимо, що Мицик, який досліджував творчість Божо, не зовсім справедливо зазначає, що той «плутається в термінології, називаючи, наприклад, Червону Русь Чорною» [227, с. 93]. Як доводить наведений фрагмент, автор добре усвідомлював недоречність такої назви. Цей уривок бачимо й у перекладі, підготовленому Мициком [111, с. 99]. Авріль, котрий також залишив свідчення про наші землі, які особисто відвідував, називав «Чорною Руссю» зовсім інший регіон. Так, за його словами, «Мінськ є одним з найбільших міст Чорної Русі» (*Minsko, qui est une ville des plus considerable de la Russie Noire*) [347, р. 283]. Кілька разів Божо повторює, що «столицею Русі є Львів» (*Leopol, capitale de Russie*), причому наводячи щодо цього міста одразу польський, німецький, латинський і французький варіанти назви, щоб уникнути можливої плутанини серед читачів [365, р. 4, 165, 228, 243].

Аналіз протистояння Польщі з Туреччиною, Кримом і Московією постійно ставить в центрі уваги Божо українські справи. Щоб зробити зрозумілим західній аудиторії сутність конфлікту, автор робить екскурс в

історію України, створюючи невеличкий нарис минулого козацтва, хоча й дещо хаотичний. В синтезованому вигляді він виглядає так: після приходу татар, які постійно нападали й забирали в полон людей, для оборони виникло козацтво. Під його захистом край почав розвиватися, приваблюючи шляхту, яка намагалася закріпити селян і приборкати козаків. Це спровокувало Хмельниччину, що призвела до багаторічної «української війни» (*la guerre d'Ukraine*), в ході якої край був майже вщент зруйнований, а Річ Посполита втратила контроль над більшою частиною своїх східних володінь.

За словами Божо, «козаки – це колишні селяни й васали польських панів» [365, р. 94]. В іншому випадку він конкретизує цей соціальний статус: «козаки, як я вже казав, були лише селянами-трудоарями, такими підданими, котрих давні римляни називали *Adjectos Gleba* [тобто «прикріпленими до землі» – Є. Л.]» [365, р. 100]. Тікаючи від шляхетської сваволі, ці люди осіли на Запоріжжі (*Zaporoges*), де обрали ватажка. Автор традиційно його іменує «генералом». Божо зазначає, що козаки завжди «діяли на свій розсуд, як союзники та конфедерати, а не як піддані цієї корони» [365, р. 89-90]. Захоплюючись козаками, він пише, що ті «гарні партизани, чудові піхотинці, безстрашні солдати, навіть трохи жорстокі» [365, р. 90]. Таке визначення дуже контрастує з досить популярними тоді на заході уявленнями про козаків, як дикунську, варварську, грубу силу. Опис, поданий Божо, відповідає критеріям професійної армії, яка постійно дбає про своє оснащення. Причиною, що зумовила повстання козаків, на думку автора, став нестерпний гніт з боку шляхти та єврейських наглядачів. Особливо Божо відзначає жорстокість Вишневецького (*Wiestnieviski*), який жахливо «тиранив своїх підданих», а скарги на панів королем «відкидалися, як це робиться, зазвичай, зі скаргами селянок і простого люду. Але чаша терпіння врешті переповнилася, і козаки скинули тоді ненависне ярмо поляків» [365, р. 94-95]. Цікаво, що в той же самий час, як зазначалося вище, Вишневецького возвеличував де ла Бізардьер.

Козацьке повстання, у викладі Божо, спричинив «один млин, забраний у селянина шляхтичем» [365, р. 95-96]. Тут неточно передано історію конфлікту

між Хмельницьким і Чаплинським, хоча саме прізвище козацького лідера в цьому випадку він не згадує. Проте особа Хмельницького (*Chmielnicki*) була добре відомою тоді на заході, й сам Божо називає гетьмана «тим козаком, який колись підняв повстання під час правління Владислава» [365, р. 91]. Принагідно відзначимо, що Божо, здається, вперше у французькій історіографії навів легендарну фразу, нібито виголошену Владиславом IV обуреній свавіллям шляхти козацькій депутації: «Хіба ви не маєте шабель? (*Est-ce que vous n'avez point de sabre?*)» [365, р. 95]. Отже, Владислав IV сам підштовхнув козаків до повстання, щоб посилити свою владу. Звернімо увагу, що подібну тезу наводили Лінаж де Восьєнн і Шевальє. Користуючись переважно польськими джерелами, Божо відзначає жорстокість повстанців щодо поляків. Він зауважує, що вперше в історії на допомогу козакам прийшли татари та турки, «що було нечуваним раніше». Однак незалежності України, якої жадав Хмельницький, отримано не було, її землі були спустошені, «за виключенням кількох областей перед і за Бористеном, врятованих московитами, які їх приєднали до себе» [365, р. 96-99].

Складні перипетії Руїни Божо розглядає побіжно, наголошуючи на жахливому спустошенні краю татарами і турками, які перетворили «найбільш квітучу область Європи на пустельні поля, де трава вкриває зруйновані міста» [365, р. 90]. Автор зазначає, що мусульманські завойовники залишили в ній «керувати управителя під іменем князя України (*sous le nom de Prince d'Ukraine*), що перебував у залежності від них подібній тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансільванії» [365, р. 91]. Щоправда, він вважав, що першим з гетьманів, який прийняв турецький протекторат, був Ю. Хмельницький, можливо, знайомий йому по стамбульському полону, ігноруючи при цьому П. Дорошенка. Хоча постать останнього йому була відома. Головну увагу автора привертає «українська війна» (*la guerre d'Ukraine*), де розкрився талант Яна III. На противагу Собеському Божо протиставляє бездарну організацію оборони Чигирини московським воєводою Ромодановським, який не зміг відстояти місто під натиском армії Кара-

Мустафи. Як професійний дипломат, Божо дуже ретельно відстежує хід міждержавних переговорів Польщі, Туреччини, Московії, Австрії, Криму та Швеції, підкреслюючи також важливе місце і роль Франції у цій дипломатії.

Довівши виклад подій до сучасного йому періоду, Божо наступним чином змальовує жахливий стан зруйнованої війнами і поділеної між державами України: «...Сьогодні залишилася лише назва тих козаків і тієї України. Ці люди зараз розпорошені чи-то в околицях Бористену, чи по його берегах на стороні московитів, у підвладних їм землях. Інші вибиті турками чи уведені в полон татарами... Тож, на Україні залишилося, як я вже говорив, лише кілька міст поблизу кордонів Польщі, поміж якими Кальник, колишня столиця, Брацлав, Бар і кілька інших менш значних... Нині залишається тільки тінь суверенітету над козаками» [365, р. 91-94]. В «Мемуарах» Божо наводиться цікавий факт, відомий йому, очевидно, з урядових джерел, де йдеться про переговори між Польщею та Голландією про можливість колонізації останньою земель України [365, р. 100-101]. Що стосується Східної України, то, як зазначає Божо, її «єдиними господарями залишилися московити», які утворили з козаків військо, як це робили раніше поляки, призначивши на його чолі гетьмана. «Того, хто зараз служить царям, звать Мазепа (*Mazépa*), й він був шляхтичем при дворі польського короля Казимира» [365, р. 100]. Здається, Божо першим у французькій історіографії звернувся до постаті цього гетьмана. Щоправда, деякі відомості про Мазепу подавала тодішня преса. Зокрема, вже 6 грудня 1687 р. «*Gazette de France*» повідомляла про обрання начальником козаків «сеньйора Муссапи (*sieur Mussapa*)» після того, як було заарештовано його попередника «генерала Самойловича (*General Samuelowitz*)» [216, с. 101, 109; 217, с. 101, 109].

Великий інтерес представляє також ще одна праця Божо «Анекдоти про Польщу» [501; 502; 503]. Тут розкривається перебіг польсько-турецької війни 1672-1676 рр., обставини віденського походу 1683 р., військові кампанії подальших років. Автором змальовуються картини засідань ратифікаційного сейму у Львові з приводу Вічного миру з Московією, а також висвітлюється

резонанс, який мав у Польщі Кримський похід 1687 р. Загалом у працях Божо міститься багато фактичних даних з історії України, зібраних автором, який часто виклад подій супроводжує своїми роздумами. Його свідчення вирізняються високою точністю. Україна постійно залишалася в полі його зору, зважаючи на важливість політичних змін, що були з нею пов'язані. Праці Божо збагатили західні уявлення про «козацьку Україну» та її минуле.

Спустошення України відзначалося всіма сучасниками. Але, якщо у Божо йшлося про спустошення в основному Правобережжя, тоді як Гетьманщина та Запоріжжя навіть мали економічне піднесення [365, р. 96-97, 100], інший його сучасник подавав інакші картини Руїни. Йдеться про Авріля. За сприяння французького посла в Речі Посполитій, він був прийнятий Яном III у Яворові, а у Львові користувався протекцією С.-Я. Яблоновського. Через Кам'янець на Поділлі та Покуття Авріль вирушив до Молдавії, щоб звідти дістатися Константинополя, звідки згодом повернувся до Франції [347, р. 239-240, 314-320, 327-337]. Свої мандри він докладно описав у книзі «Подорож до різних країн Європи та Азії, здійснена з метою відкриття нового шляху до Китаю, з описом багатьох цікавих відомостей про фізику, географію, гідрографію та історію» (1692). Авріль був знайомий з працями своїх попередників, що писали про країни Східної Європи. Зокрема, в нього містяться посилання на Тевено та Стрюйса. Свідчення Авріля про Україну є стислими і побіжними. Мабуть, найцікавішим з них є звістки про те, як запорозькі козаки (*les Cosaques Zaporoges*), «переможені московитами» (*vaincus par les Moscovites*), вирушили на схід і колонізували Сибір, де заснували Тобольськ [347, р. 166-167]. Попри очевидну помилковість подібного твердження, можна побачити в цій тезі певні історичні реалії, які тоді були загальновідомі: козаки, як волелюбні люди, завжди переходили на вільні землі, де облаштовувалися у відповідності до своїх порядків; козацька колонізація мала потужний східний вектор (донські, яїцькі, терські, сибірські козаки тощо); значна частина козацьких земель, в тому числі й Запоріжжя, були тоді підпорядковані Москві. Що ж стосується розгрому, вчиненому «запорозьким козакам московитами»,

тут йдеться про неправильне витлумачення Аврілем недавніх подій придушення повстання С. Разіна, у якому брали участь і українські козаки. Причому вони відзначилися з двох боків, бо проти разінців був відправлений Многогрішним загін М. Гвинтовки [21, с. 285; 145, с. 95-97]. Авріль також згадує про зустріч з козацькими чайками у Чорному морі. Він називає козаків «небезпечними піратами» і повідомляє про страх перед ними. Цей фрагмент доповнено ілюстрацією, що зображує напад чайок на галеру [347, р. 356].

В контексті французьких зацікавлень Україною згадаємо ще один твір – «Реляцію про подорож до Польщі, зроблену в 1688-му і 1689-му роках». На жаль, про постать автора, який приховався за ініціалами «*F. de S.*», можна тільки здогадуватися. Повідомляючи про своє перебування при дворі Яна III, цей емісар згадує про відвідини ним Жовкви (*Zoulkiuf*) та Яворова (*Jouarouf*) й подає досить докладний опис цих міст. Описуючи реалії Речі Посполитої, дипломат зупиняється на конфесійній ситуації в державі, в тому числі на становищі «руської релігії» (*la Religion des Russiens*) [554, р. 28-30, 93-95].

Емісари Версаля відвідували Мазепу. Добре відомий візит до нього Фуа де ла Невілля (1689). Його загадкова постать викликає дискусії. Певний час його ототожнювали з письменником А. Бає, який походив з містечка Ла Невілля і також використовував псевдонім «де ла Невілля». Втім, дослідження Мацьківа [216, с. 23; 217, с. 23], І. де Мадаріяги [753] та Лаврова [179; 180; 181; 248, с. 7-53], доводять, що де ла Невілля – конкретна історична особа, яка виконувала в Росії дипломатичні функції одночасно від імені королів Франції та Речі Посполитої. Про його діяльність містяться згадки й у вищезгаданого Далерака-Божо [502, р. 81-99]. Незважаючи на те, що повідомлення де ла Невілля є цінним джерелом з історії Росії, чим пояснюється значна кількість їх російських перевидань [199; 246; 247; 248], вони містять важливу інформацію й про Україну. Посланець часто наводить детальні свідчення про поточні справи Гетьманщини (Вічний мир 1686 р., кримські походи 1687 і 1689 рр., позбавлення гетьманства Самойловича, його арешт, прихід до влади Мазепи), хоча згадує й події більш раннього часу, зокрема, Хмельниччину. В Москві він

познайомився з Мазепою, відзначивши його прекрасне володіння латиною та зауваживши, що колись той був придворним Яна II Казимира. За словами де ла Невілля, він запевняв гетьмана у прихильності до нього та його козаків короля Яна III й намагався схилити очільника України на бік Польщі. Де ла Невілля зосереджує значну увагу на подіях 1687 р. і позбавленні гетьманства Самойловича (*Jwan Samueleerrich*, вочевидь, у рукописному оригіналі було – *Samuelewich*). Де ла Невілля повідомляє, як завдяки інтригам князя Голіцина, підтриманим старшиною, того було звинувачено у зносінах з ханом і підпалі степу, що начебто й стало головною причиною провалу походу на Крим. Дипломат яскраво змальовує картини урядового перевороту в Гетьманщині, коли за наказом Голіцина було заарештовано Самойловича, якого полковник Димитрашко (*Dimitrouki*) навіть хотів зарубати шаблею. Де ла Невілля співчутливо зазначає, що старий гетьман, якого ще вчора величали епітетом «вельможний» (*Vielmozny*), сьогодні чув лише брутальне звернення «скурвій син, тобто син путани» (*Scourwecin c'est-à-dire, fils de putain*) [248, с. 142; 845, р. 78; 846, р. 78]. Як можна побачити, згадане лайливе висловлювання автор передає саме в українському звучанні. Дипломат переповідає також звістку про арешт гетьманича Григорія окольнічим Леонтієм Романовичем Неплюєвим (*Akalnik Levanti Romanorrick Nepleuvan*). Він зауважує, що той заповзято намагався виконати наказ, щоб реабілітуватися після поразки від військ нураддін-султана поблизу Кам'яного Затону (*Kamiston*). Але виконати доручення Неплюєву виявилось непросто. За словами дипломата, коли компанійці (*les Compachiks*), що були поряд з гетьманичем, погодились на його видачу росіянам, сердюки (*les Sardouchiks*) були сповнені рішучості захищати командира, й лише завдяки переконанням вони, зрештою, також погодились на його видачу Неплюєву [248, с. 142; 845, р. 78; 846, р. 78].

Завдяки російським перекладам, найкращим з яких є переклад Лаврова, інформація, наведена де ла Невіллем, стала доступною для вітчизняних науковців. Відзначаючи важливий внесок російського колеги, зауважимо, що не завжди він правильно розумів термінологію оригіналу. Так, вищенаведений

український брутальний вислів «скурвій син» (*Scourwecin*) Лавров перекладає як «скуренный сын», що звучить доволі кумедно й незрозуміло, а назву урочища Кам'яний Затон (*Kamiston*), він не зовсім точно подає, як Кам'янка [248, с. 142]. Втім, ці дрібниці перекладу не заважають визнати велику заслугу історика-перекладача в ознайомленні російськомовного наукового співтовариства з таким важливим історичним джерелом, як праця де ла Невілля. Цей твір не є історичним дослідженням, проте дозволяє краще зрозуміти тогочасний рівень знань про минуле України. У відповідності до вже усталеної традиції, Україну де ла Невілля називає «країною козаків», хоча її межі поширює далеко за кордони Гетьманщини. Так, до України він відносить Курськ (*Kourska en l'Ukraine*) [248, с. 136, 138; 845, р. 56; 846, р. 56]. Часто автор висловлює власні судження й дає оцінки подіям, які висвітлює.

У друкарнях Франції, завжди видавалося багато перекладних творів. Наприклад, «Цікаве повідомлення про сучасний стан Русі. Переклад твору одного англійського автора, що дев'ять років пробув при дворі великого царя» (1679) [906]. Хоча в цій книзі йдеться про Московію, автор постійно згадує про козаків, котрі брали активну участь у війнах з московитами та османами й завдяки підтримці яких на престол зійшов Лжедмитрій I.

Отже, підводячи підсумок, слід зазначити, що, незважаючи на велику увагу, приділену подіям в Україні наприкінці XVII ст., у французькій літературі того періоду бракує серйозних історичних досліджень, присвячених нашій країні. Здебільшого твори, що лише торкаються окремих епізодів з історії України, представлені повідомленнями військових, спогадами мандрівників, реляціями дипломатів, які самі по собі являють важливий комплекс історичних джерел, і, переважно, не являються дослідженнями минулого. Втім, цей масив пізнавальної літератури відіграв значну роль у подальшому накопиченні історичної інформації про Україну у Франції, що передувало створенню фахових досліджень про минуле нашої країни.

РОЗДІЛ 4

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА У ФРАНЦУЗЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ

XVIII ст.

4. 1. Рецепція «країни козаків» у Франції на тлі політичних і культурних трансформацій XVIII ст.

XVIII ст. ознаменувалося певним послабленням позиції Франції на міжнародній арені, що зумовлювалося уповільненням соціально-економічного розвитку країни внаслідок загострення кризи феодалізму. Це століття стало переломною добою у французькій історії. На одному з його полюсів бачимо французьку монархію в період найвищого розвитку, на іншому Французьку республіку й становлення диктатури Наполеона. Франція продовжувала відігравати роль провідної держави, втручаючись у всі політичні процеси. Особливе занепокоєння Версаля викликало посилення військово-політичної могутності та розгортання територіальної експансії новонародженої Російської імперії на фоні ослаблення впливу інших держав східноєвропейського регіону. Протягом століття на сході Європи відбулися карколомні геополітичні зміни, внаслідок яких з мапи зникли такі впливові країни як Річ Посполита та Кримське ханство, а більша частина їхніх володінь дісталася Росії. Такі вагомі та потужні гравці європейської політики як Швеція та Османська імперія з великими зусиллями опиралися невпинному просуванню російської експансії, перейшовши від наступальної стратегії до оборони своїх земель. Україна з її волелюбним козацтвом, що протягом кількох століть розглядалося як важлива військова сила, перетворилася на провінцію імперії Романових, втративши автономні права, а саме козацтво фактично зникло з європейської військово-політичної арени. В культурній сфері століття відзначилося визначальним впливом французького Просвітництва. Французька мова стає найголовнішим засобом спілкування культурних і політичних еліт європейських країн. Багато

нефранцузів одразу пишуть твори цією мовою, зважаючи на її поширеність. Наука остаточно звільняється від опіки церкви, набуваючи світського характеру. Відкриваються все нові навчальні заклади. Розвиваються наукові товариства, періодика. Велике значення поміж інших галузей знань отримує історія, що стає базовим предметом в системі освіти. У відповідності до раціоналістичного світогляду минуле розглядається просвітниками як поєднання уроків для наступних поколінь, як це бачимо у Вольтера. Діячі Просвітництва намагаються аналізувати події, що зливаються в універсальну історію, переосмислити інформацію про минуле, систематизувати й зробити загальнодоступними нові свідчення про попередні часи. Звідси прагнення до творення енциклопедій, довідників, історичних словників, узагальнюючих нарисів і т. п. Просвітники, виходячи з концепцій природного права, намагаються переосмислити безперервний процес розвитку людства, що характеризується, на їхню думку, боротьбою світла та темряви, свободи та тиранії, знання та забобонів і неодмінно має завершитися перемогою нового ладу на засадах загального щастя. Історики доби Просвітництва прагнули реконструювати процеси минулого (життя та діяльність монархів, розвиток держав, хід війн), використовуючи різноманітний арсенал свідчень і власних спостережень, вибудовуючи з цих «цеглинок», за образним висловом Вольтера, «будівлю» свого бачення подій або створюючи «вивершене мистецьке полотно з різнофарбної палітри».

Протягом XVIII ст. землі України продовжували залишатися в епіцентрі геополітичних трансформацій. Тому події в «країні козаків» викликали увагу французького суспільства. Період кінця XVII – початку XVIII ст. співпав з правлінням Мазепи, постать якого стала згодом надзвичайно популярною в європейському мистецтві, й особливо у Франції. Поразка прагнень гетьмана на відокремлення України від Росії та жорстокий розгром його прибічників були добре відомі на заході, де, як знаємо, згодом знайшли свій притулок деякі колишні мазепинці. Загальновідомою є доля Г. Орлика, хрещеника Мазепи, котрий став однією з важливих фігур у політиці Франції, яку намагався

схилити до підтримки ідей відокремлення України від Росії. Намагаючись використати сили козаків у великій міжнародній грі, уряди Людовіка XIV і згодом Людовіка XV час від часу намагалися налагодити зв'язок з українською політичною елітою. Показовим є приїзд у 1704 р. до Батурина для зустрічі з Мазепою Ж.-К. де Балюза. Повідомлення останнього були введені до історіографічного обігу Борщакком [50, с. 28-29; 54, с. 61-63].

Загалом саме події початку XVIII ст. в Україні довгий час викликали найбільшу цікавість на заході, зважаючи на те доленосне значення, котре вони мали для Росії, Швеції, Польщі і, звичайно ж, «країни козаків». У французькій пресі висвітлювалися такі акти як перехід Мазепи на бік шведів, жахливий розгром Батурина, руйнація Січі, поразка Карла XII під Полтавою, втеча шведського короля разом з Мазепою під захист турків, похід козаків Орлика разом з татарами та поляками на Україну, Прутський похід Петра I. Зокрема, про батуринську трагедію вмістили передовиці «*Gazette de France*», «*Paris Gazette*», «*Mercure Historique et Politique*», «*Lettres Historiques*». Аналіз цих повідомлень був здійснений Мацьківом [216; 217]. Стурбовані реляції у зв'язку з розгромом шведів в Україні відправляв до Парижа французький посол у Константинополі в 1692-1711 рр. Ш. де Феріоль маркіз д'Арженталь, виказуючи співчутливе ставлення до козаків [287, с. 142]. Як зазначав посол при дворі С. Лещинського в 1707-1710 рр. маркіз Ж.-Л. д'Юссон де Боннак, поразка шведів стала великою несподіванкою й спричинила занепокоєння в європейських дворах [392, р. 122]. До слова, очевидно, саме Боннак був першим французом, що переказав байку Я. Пасека про ганебне покарання молодого Мазепи польським вельможею за залицання до дружини [131, с. 97]. Ця амурна пригода, розпопуляризована Вольтером, стала згодом сюжетом багатьох творів. Неодноразово згадував про Мазепу барон Ж.-В. де Безенваль де Брюнстат, який в 1707-1710 рр. був послом при дворі Карла XII. Людовік XIV, який пильно стежив за перебігом бойових дій між шведами та росіянами, писав Безенвалю, що погана підготовка до оборони Батурина стала фатальною помилкою Мазепи [216, р. 107-108; 217, р. 107-108]. Згодом

французький уряд підтримував зв'язок з гетьманом Орликом, чому сприяла діяльність сина того – Григора [44]. В подальшому дипломатична активність Франції на теренах України зменшується, хоча можна згадати візити до козаків таких емісарів Версаля, як Г. Орлик на початку 1730-х рр., граф Ш.-Ф. де Брольї в середині 1750-х рр. Приблизно тоді ж справами козацтва цікавляться французькі консули в Криму К.-Ш. де Пейссонель і Ф. де Тотт.

Однак з послабленням ролі козацтва у військово-політичному житті Європи відбувається й зниження цікавості до життя України. Все частіше західні мандрівники та дипломати у XVIII ст. відмічають втрату «козацькою країною» своїх прав і самобутності та перетворення її на рядову провінцію Росії. Французьке суспільство доволі пасивно спостерігало за знищенням української автономії. Та зі спалахом Великої Французької революції ситуація змінилася. Росія, ставши ворогом Франції, викликала неприхований негативізм в середовищі місцевих республіканців. Деякими французькими політиками відкрито висловлювалися симпатії до знищеного самодержавством козацького демократичного ладу, а самі козаки розглядалися в якості чергових жертв агресивної та жорстокої царської тиранії.

Водночас саме в XVIII ст. відбувається дебют козаків в якості персонажів художньої літератури. Так, козаки є дійовими особами твору «Цар Димитрій, московська історія», опублікованого в 1715 р. [841]. Але, якщо тут козаки не персоніфіковані, а головним героєм є Лжедмитрій I, то одним з основних персонажів іншого твору є саме козак, до того ж із світовою відомістю – Мазепа. Мова йде про роман маркіза А.-Г.-К. д'Орвілля «Спогади Аземи, що містять різноманітні анекдоти про царювання Петра Великого, імператора Росії, та імператриці Катерини, його дружини» (1764) [533; 534]. «Спогади Аземи» дали початок використанню образу Мазепа в літературі. Протягом XVIII ст. до історії України у Франції зверталися науковці, філософи, політики, літератори, публіцисти. Однак головним чином про неї писали ті люди, котрі мали безпосереднє знайомство з українськими землями, тобто дипломати, мандрівники, комерсанти, військові, місіонери тощо. Це століття

стало останньою епохою, коли дослідники мали змогу вивчати козацьку Україну з натури, безпосередньо спостерігаючи за її життям. Вже на кінець століття козацький лад на цих землях буде повністю скасовано, а за Україною твердо закріпиться асоціація «колишня країна козаків».

4. 2. Події Північної війни в Україні на сторінках творів французьких і франкомовних істориків першої половини XVIII ст.

Одним з перших істориків, що почав аналізувати складні перипетії Північної війни став А.-Ф. де Лімьє. В 1721 р. в Амстердамі побачила світ його багатотомна «Історія Швеції в правління Карла XII». Зауважимо, що французькі або франкомовні праці, які торкалися подій війни, виходили вже в її час [867; 888]. В цьому контексті можна згадати спогади Ж.-Н. де Моро де Бразе [832; 833; 834]. Цікаво, що козацькі володіння даний автор традиційно називає «Україною», хоча й використовує щодо них неологізм «Козакія» (*la Cozaquie*). Цей твір став популярним у Європі, а в 1837 р. був опублікований у російському перекладі та з передмовою і коментарями О. С. Пушкіна [135].

Повертаючись до де Лімьє, зауважимо, що той наголошує на важливості участі козацьких формувань на початковому етапі російсько-шведського протистояння. Разом з тим з його праці стає очевидним, що Північна війна, розпочата царем, не відповідала інтересам України й викликала невдоволення козацтва. Тому логічним тут виглядає проведення секретних переговорів між шведським королем та очільником України, з яких кожен прагнув отримати зиск. Де Лімьє наголошує, що вплив Мазепи став вирішальним у зміні Карлом XII напрямку руху армії та повороті її до України. При цьому історик наводить атмосферу чуток, які панували у Європі з цього приводу, зауважуючи переконаність своїх співвітчизників у перемозі шведів у союзі з Мазепою. Де Лімьє зазначає, що позиція Франції, прихильна до шведів і їхнього ставленика в Польщі, могла б вилитися у цілковиту їх підтримку

Версале́м у разі поразки росіян [735, 10-11, 27, 39-40, 59, 84-85, 108]. Дуже колоритно показано постать Мазепи, який здобув довіру Карла XII. Не забуває історик додати до етюдy про керманича України й такий штрих, як служба при дворі польського короля, втім, без позначення причин, що спонукали Мазепу до повернення в Україну. Автор зазначає, що до відкритого переходу на бік шведів гетьмана спонукав провал місії Войнаровського (*Woynarowski*) до Петра I. Найголовнішим успіхом росіян історик вважає захоплення Батурина. За його словами, швидкоплинність трагедії не дозволила королю надати допомогу місту. Незважаючи на терор, влаштований росіянами, де Лімьє свідчить, що до Мазепи «юрбою приходили козаки, приєднуючись до свого генерала та зміцнюючи становище короля» [735, р. 91-95].

Серед визначних місць, пов'язаних зі шведським походом в Україну, дослідник згадує Гадяч (*Hadziacz*), Ромни (*Rumno*), Прилуки (*Prilaki*), Зіньків (*Sinowa, Sinzowa*), Котельву (*Kotelva*), Олешню (*Olsna*), Краснокутськ (*Krasnohow*), Опішню (*Oprochno, Oprochno*), Великі Будища (*Bodoassin, Budische*). Згадується також про перебування Петра I в Сумах (*Sumy*), Лебедині (*Lobedin*). Значну увагу де Лімьє приділяє обороні Веприка (*Véprick*) [735, р. 101]. Разом з тим не завжди легко ідентифікувати назви багатьох місць у творі. Так, щодо «маленького містечка, яке називається *Carnin*», захопленого та спаленого шведами, можна припустити його ототожнення з Сарами, зважаючи на повідомлення автора, що воно знаходилося недалеко від Веприка [735, р. 101]. Проте не виключено, що під назвою *Carnin* розуміються Терни на Сумщині чи Чорнухи на Полтавщині. Можна тільки здогадуватися, що під назвою сіл *Holka* і *Lachowitz*, розташованих істориком неподалік Котельви, де відбулися зіткнення між шведами та росіянами, приховуються відповідно Микілка (Ніколка) та Лихачівка (села Котелевського району). В тій же місцевості, за повідомленням де Лімьє, протікають річки *Rayce* та *Bolicawa*, переправи через які були захоплені Шереметєвим, що утруднило просування шведів, і які уможливно можна ототожнити з Орешнею та Вільховою Говтвою [735, р. 101-102]. Справжньою загадкою виглядає свідчення де Лімьє про те,

що армія Карла XII навесні 1709 р. розташувалася «*entre Biot & Worskouw depuis Lutenska jusqu'à Ultaviskandouw*» [735, р. 111]. Особливо незрозумілою є остання назва. Однак, зважаючи на те, що йдеться про Полтавщину можна зрозуміти цю звістку так, що військо розмістилося «між Пелом і Ворсклою (*entre Biot & Worskouw*), від Лютівки (*Lutenska*) до Говтвинського містечка (*Ultaviskandouw*) на просторі в 11 льє [ця відстань приблизно дорівнює 50 км – Є. Л.]». Оригінальність подання топонімів тут слід відзначити й для головного географічного орієнтиру – Ворскли, яка вже в наступному реченні фігурує під своєю правильною назвою – *Worskla*. Зупиняючись на географічних уявленнях де Лімьє про тогочасну Україну, буде доречно навести його твердження про Полтаву: «Це місто розташоване на річці Ворскла на краю України або Нижньої Волині на кордонах Московії» [735, р. 111]. Як можна зрозуміти, автор змішує «Нижню Волинь» з «Україною», які доходять в його уявленні лише до Ворскли, а за нею він вже бачить «землі Московії».

Звичайно, головна увага автора прикута до Полтавської баталії. Захоплюючись мужністю та здібностями короля, де Лімьє переконаний, що битва була програна Карлом XII ще до її початку. Завершення полтавської епопеї дослідник закінчує капітуляцією залишків шведської армії поблизу Переволочної. Де Лімьє наводить текст угоди, укладеної між Левенгауптом і Меншиковим, один з пунктів якої передбачав, що «всі запорожці та інші бунтівники, які знаходяться тепер у шведському війську, мають бути негайно видані» [735, р. 145]. Історик відзначає заслугу гетьмана у порятунку короля в «землях Татарії» [735, р. 155]. Про близькість Мазепи до короля свідчить і лист Карла XII до сестри Ульріки-Елеонори від 22 липня 1709 р., наведений де Лімьє, де той сповіщає, що «генерал Мазепа разом з тими, хто послідував за ним, залишається поряд» [735, р. 216]. Перебування Мазепи під турецькою протекцією неабияк дратувало Петра I, який добивався видачі його собі. Не викликає сумніву, що саме заступництво короля відіграло головну роль у збереженні Мазепи від неминучої розправи, яка послідувала б, якщо він був би виданий Росії. У де Лімьє про це йдеться коротко: «Саме тоді цар нетерпляче

добивався, щоб йому видали генерала Мазепу. Однак султан відмовив тому з виключним благородством, а незабаром [примітка: «3 листопада 1709 р.»] цей генерал помер у віці 77 років» [735, р. 271]. Це свідчення цікаве тим, що в ньому наведено дату смерті гетьмана, очевидно, помилкову, а також сказано про його вік, що дозволяє віднести народження Мазепи до 1632 р. Як відомо, питання про дату його смерті та народження досі залишаються дискусійними. Особливу заслугу де Лімьє для становлення мазепіани слід відзначити у розміщенні портрету Мазепи роботи М. Бернігерота. Оскільки портрет містить прижиттєве зображення гетьмана, він не позбавлений рис достовірності.

Після 1709 р. події в Україні згадуються лише у зв'язку зі збройними сутичками ворогуючих сторін, через переміщення її територією значних військових контингентів або ж вирішення окремих спірних питань стосовно розмежування між великими країнами. Аналізуючи діяльність Петра I, який на час написання його твору ще залишався діючим політиком, дослідник серед найзаповітніших мрій монарха визначав «володіння Київщиною та всією Україною» [735, р. 315]. Не оминає увагою де Лімьє і позиції Франції у цьому конфлікті. Дотримуючись в цілому антиросійської лінії, але відкрито не втручаючись у протистояння, уряд Людовіка XIV намагався допомагати королю Швеції. Йому заощадливий французький монарх обіцяв в 1713 р. кредит в 1 млн ліврів. Між Францією та Швецією у Бендерах було укладено угоду: Людовік XIV мав схилити Порту до нового розриву з Росією, загрожуючи війною, Карл XII повинен був змусити Лещинського навечно передати туркам Кам'янець і Поділля, за що султан мав підтримати вимогу поляків про повернення Києва царем; останнього також планувалося зобов'язати не втручатися «як в польські справи, так і в справи козаків України, які мають залишатися у своїй старовинній і цілковитій свободі» [735, р. 358-359]. Лише смерть «короля-сонця» змогла зупинити реалізацію цих дорогих і виснажливих для Франції політичних проєктів.

Де Лімьє використовує поняття «Московія» та «московити», хоча подекуди і вживає поняття «Велика Росія» (*la Grande Russie*) для означення

держави Петра I, а самого його іменує «імператором Великої Росії». Враховуючи те, що для європейців було традиційним ототожнення слів «Русь» і «Росія», де Лімьє міг дезорієнтувати читачів, постійно вживаючи цей термін для означення Руського воєводства Польщі. Зокрема, «руський воєвода» французькою мовою звучав як «*le Palatin de Russie*». Інколи історик наголошував у своєму творі, що мова йде саме про Польську Русь (*la Russie Polonoise*) [735, р. 222, 325]. Проте таке уточнення було не завжди. Так, повідомляючи про прибуття до польського короля Августа підданих з різних провінцій, де Лімьє зазначає, що прибули «депутати з Брацлавщини, Русі (=Росії), Волині та Смоленщини» [735, р. 248]. Тобто знов плутанина.

Аналізуючи доробок де Лімьє, відзначимо його участь в підготовці «Історичного атласу чи нового вступу до історії, хронології та географії, давньої та сучасної», де згадано й Україну [344]. Однак в українознавчому відношенні головне значення, звичайно, має його «Історія Швеції».

Успіх праці де Лімьє сприяв виникненню творів, присвячених тій самій тематиці. Тут треба згадати про «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725). Ім'я автора книги виглядало екстравагантнo: «Іван Іванович Нестезюрануа» (*Iwan Iwanowitz Nestesuranoi*). Поєднання цілком російського імені з несподіваним прізвищем залишалося загадкою недовго. Стало відомо, що автором твору є історик і літератор, який мешкав у Голландії, Ж. Руссе де Міссі, а прізвище «*Nestesuranoi*» є анаграмою його справжнього імені «*Jean(n) Rousset*». Робота Нестезюрануа має здебільшого компілятивний характер і складається переважно з поєднання свідчень попередніх авторів та повідомлень преси. Саме за це дорікав йому Вольтер, пишучи згодом «Історію Російської імперії за Петра Великого» [1048, р. 5, 192]. Проте сувору оцінку «короля філософів» не в повній мірі можна вважати виправданою. Насправді, великий твір Нестезюрануа містить багато цікавих і цінних матеріалів, а їхній автор здійснив ретельну редакторську роботу, збираючи й опрацьовуючи свідчення, якими користувався й сам Вольтер, при цьому критикуючи Нестезюрануа.

Минуле України складає істотний компонент твору. Характерною ознакою термінології Нестезюрануа є вживання середньовічного терміну «Чорна Русь» для означення Правобережної України. Географічно він локалізує цей регіон «між Прип'яттю та Дністром», таким чином Галич «знаходиться в Чорній Русі на Дністрі у Покутті» (*Halicz – cette ville est dans la Russie-Noire, sur le Niester, dans la Pokutie*) [842, р. 16-17]. Дефініція «Чорна Русь» ставала вже анахронічною і вживалася епізодично, але повністю вийшла з ужитку лише на початку ХІХ ст. Головними героями української історії для Нестезюрануа є, звичайно, козаки. Екскурс в минуле козацтва він здійснює при перегляді Смутного часу в Московії, справедливо вважаючи козаків однією з головних опор Лжедмитрія. Автор розглядає питання про їх походження (на його думку, татарське), значення їхньої назви, основні віхи минулого. Але особистий доробок Нестезюрануа, як науковця, тут є мізерним, бо основну інформацію він запозичив у Божо [844, р. 94-95]. Деякі відомості Нестезюрануа взяв з праці Ле Лабурера [842, р. 216-218; 694, р. 226-230]. На жаль, Нестезюрануа не повідомляє про джерела наведених ним свідчень. Тому про більшість використаних ним джерел можна лише здогадуватися.

Нестезюрануа постійно відзначає відомі йому випадки втручання козаків у російські справи, такі як підтримка Лжедмитрія, чи Гришки Отреп'єва (*Griska Utropoja*), участь у повстанні Болотникова (*Polutnich*), перебування самозваних претендентів на московський престол у ставці Хмельницького (*Chmielnisky*) – Т. Анкудінова, що видавав себе за сина царя Шуйського (*filz du Czar Zuski*), та іншого, котрий називав себе «сином царя Дмитрія» (*filz du Czar Demetrius*) [842, р. 223-224, 271-280, 333, 364-364]. Досить багато уваги Нестезюрануа, приділяє Хмельниччині, як справі, що збільшила володіння та могутність царя. Головною причиною цього вибуху історик вважає утиски «козацької нації» з боку шляхти. Треба відмітити, що Нестезюрануа був одним з небагатьох, хто засвідчив вороже ставлення Олексія Михайловича до повстання Хмельницького на перших порах. Дослідник навіть наводить той факт, що цар пропонував полякам допомогу в придушенні козацького спалаху,

якщо ті віддадуть йому корону, та, ображений відмовою, почав навпаки допомагати Хмельницькому, а згодом наважився й на відкриту війну з Річчю Посполитою. Перехід значної частини України під владу Москви, а особливо Києва, стародавньої столиці, історик вважає закономірним і історично виправданим. Він говорить, що ці землі «знову повернулися під владу свого стародавнього суверена» [842, р. 356-361]. При цьому Нестезюрануа робить прикметну історичну помилку, оскільки Київ ніколи до цього не був під Москвою, хоча царі й проголошували себе самодержцями всієї Русі.

Багато уваги Нестезюрануа приділяє Кримському походу 1687 р. Його сумне фіаско історик покладає на совість Самойловича. Про обрання Мазепи автор зазначає, що той був родом «з козацької нації, виховувався при польському дворі і мав репутацію чоловіка хороброго та знаючого, а згодом відіграв важливу роль і залишив своє ім'я прославленим в історії» [843, р. 26-27]. Нестезюрануа повідомляє про ретельнішу підготовку Голіцина та Мазепи до другого Кримського походу. Загадково звучить інформація про зустріч військ Голіцина та Мазепи з «кількома російськими татарами, підданими хана» (*quelques Tartares Russiens Sujets du Kam*), котрі повідомили, що їхній господар не готувався до війни й перебував у Буджаку [843, р. 28-36]. Можливо, йдеться про українців, що мешкали в степових районах і залежали від хана. З цим добре узгоджується пізніше повідомлення про те, що козаки мали добрі стосунки з ногайськими татарами й підтримували з ними торгівельні зносини [843, р. 75]. Без сумніву, велику роль у такій торгівлі могли відігравати вищезгадані «російські татари». Дослідник правильно накреслив кримський напрям, як один з пріоритетних шляхів російської експансії. Він з розумінням ставиться до тривоги хана, який «відправляв гінця за гінцем султану, щоб повідомити тому про небезпеку, яка загрожує Криму й особливо османській навігації по Чорному морю, господарями якого можуть стати росіяни та козаки» [843, р. 94]. І, хоч автор не дожив до часу, коли російське панування було затверджене в Криму, його логічне передбачення вже вимальовувалося на початку XVIII ст. з цілковитою очевидністю.

Історик постійно підкреслює важливий вплив на політику Петра I Мазепи, зокрема, його активну участь в організації Азовських походів та в бойових діях у Білорусі та Правобережній Україні на початковому етапі Північної війни [843, р. 94, 470, 475]. Але, звичайно, одним з найголовніших героїв Мазепа стає тоді, коли мова заходить про 1708-1709 рр. Саме огляду цих подій присвячено майже весь третій том «Мемуарів». Характеристика, дана Нестезюрануа Мазепі, вражає тим, що при, по суті, апологетичному ставленні до Петра I, він з розумінням ставиться до прагнень українського керманіча й не вдається до бездумному осуду його кроку. Історик був одним з перших дослідників, хто намагався вивчити й осмислити суперечливу діяльність Мазепи [844, р. 88-89]. Нестезюрануа чітко визначає українське походження Мазепи. Тоді, як незабаром, під авторитетним впливом Вольтера його будуть відносити до польської нації [1047, р. 162]. Відголоски дискусії про коріння Мазепи зафіксує Бантиш-Каменський, однозначно визнаючи, що гетьман «был уроженец малороссийский» [21, с. 340].

Віддаючи шану мудрості гетьмана, історик засвідчує прекрасне розуміння ним того, що весь успіх українсько-шведського союзу багато в чому залежав від передачі Карлу XII Батурина. Тому Мазепа наважився перейти через Десну та прискорити прихід шведів. Наступні події подані дуже реалістично: перехід Мазепи на бік шведів, сумнів у багатьох козаків у доцільності такого рішення і втечу їх до росіян, похід Меншикова на Батурин і жорстоке знищення міста. Нестезюрануа надавав розоренню Батурина більшого значення у кінцевому розгромі шведів, ніж поразці Левенгаупта біля Лісної, бо саме ця акція не лише позбавила військо Карла XII обіцяної матеріальної підтримки, але й відштовхнула козаків від Мазепи. Відзначає дослідник і той факт, що гетьман не користувався вже довірою у населення, а частина козаків відкрито виступила проти нього. Нерішучість Карла XII у здійсненні стрімкого маршу на порятунок Батурина історик пояснює недовірою короля до Мазепи та його побоюваннями потрапити до пастки [844, р. 90-93]. Історик показує суттєві успіхи росіян у Польщі, Прибалтиці та на Правобережжі Дніпра. Саме це

дозволило Петру I не тільки посприяти повторному сходженню на престол короля Августа, але й повністю відрізало шведам шлях до відступу через Правобережжя. Ще однією акцією Петра I, спрямованою проти шведів і Мазепи, був маніфест до народу України, на противагу прокламаціям, які поширювали прихильники гетьмана. Згідно з маніфестом царя, головною метою мазепиної зради було повернення «народу України під Польщу», що, звичайно, викликало обурення серед козаків і селян [844, р. 98-114]. Втім, сам Нестезюрануа, навіть при його пієтеті до Петра, не йняв віри цій вигадці, розуміючи, що основним спонукальним мотивом для Мазепи було отримання Україною державної незалежності під протекторатом шведського короля.

У порівнянні з де Лімьє, Нестезюрануа розглядає з меншою деталізацією бідування шведської армії в Україні та її сутички з росіянами. В той же час він уважніше розглядає діяльність козаків. Всупереч усталеній у Європі після 1709 р. думці про Полтаву, як добре укріплену фортецю, що можна бачити і у де Лімьє, Нестезюрануа доводить погану підготовленість її фортифікаційних споруд і зазначає, що «ніде, крім України, вона не була б містом більш-менш важливим» [844, р. 116]. Хоча історик і відзначає значну оборонну роботу, проведену тут під керівництвом генерала Аларда.

Сповідуючи про переправу короля разом з гетьманом через Дніпро, Нестезюрануа подає картину горя Карла XII, який всю провину за поразку волів звернути на Мазепу й крикнув тому: «Мазепо! Мазепо! Ти мене обдурив, але я сподіваюся, що Бог не дозволить, щоб я опинився в руках своїх ворогів!» [844, р. 130]. Важко сказати, чого тут більше, історичної правди чи ліричної вигадки, проте таке звернення Карла XII до гетьмана виглядає правдоподібним. Ймовірно, даний епізод був запозичений Нестезюрануа, як і питома частина його матеріалів, з преси. Принаймні, подібні слова були розміщені у «*Theatrum Europaeum*» [108, с. 308].

Після Полтави згадки про Мазепу у Нестезюрануа майже зникають, якщо не враховувати звістки про те, що цар «обіцяв 10 000 рублів тому, хто видасть йому старого Мазепу, мертвого чи живого», або тези у посланні Петра I до

султана, де цар підкреслював, що козаки, підбурені Мазепою – зрадники, а хан їх покриває. Текст цього документу, який де факто був ультиматумом, історик також розміщує у творі, як і наступний турецький маніфест про оголошення війни Росії, відповідну царську декларацію про початок війни з Туреччиною та подальші тексти російсько-турецьких мирних угод [844, р. 138, 236-249, 252-255, 268-271, 281-290, 307-317]. Оскільки головним завданням історика було створення життєпису Петра I, після 1709 р. про «країну козаків» Нестезюрануа згадує лише тоді, коли йдеться про особу царя чи про російські інтереси. До таких випадків, зокрема, належать згадки про хворобу Петра в Києві восени 1709 р., огляд Прутського походу 1711 р. Цікаво, що, розповідаючи про цю кампанію, автор проводить порівняння молдавського господаря Д. Кантемира з роллю Мазепи при Карлі XII [844, р. 140, 179, 264]. Ця аналогія буде згодом запозичена завзятим критиком Нестезюрануа Вольтером [1048, р. 211, 224]. Єдиний виняток у цьому плані складає хіба що увага історика до України у зв'язку з вторгненням на Правобережжя козацько-польсько-татарського війська в 1711 р. Нестезюрануа доповнює тут де Лімьє, який проігнорував діяльність Орлика. На чолі армії, що підступила до Білої Церкви (*Bialocerkiew*), автор позначає Потоцького, Орлика (*Orlik*) та султана-калгу. Для захисту України цар наказав здійснити низку оборонних заходів у 1715-1716 рр., укріпивши Київ, Чернігів і Полтаву [844, р. 257, 365, 374].

Автор для означення «країни козаків» використовує лише хоронім «Україна». Цікаво, що крім традиційного поняття «*Ukraine*», Нестезюрануа, говорячи про Сіверську Україну, вживає й суто фонетичну форму назви «*Hukragina Sewerska*» [842, р. 337]. У відповідності до його бачення, «Україна» включала в себе територію Гетьманщини, польської Правобережної Наддніпрянщини та землі запорожців. Він підкреслював, що запорозькі козаки (*les Kosaks Zaporoski*) є населенням України [842, р. 414-415]. Кілька разів Нестезюрануа згадує про південні рубежі України. Так, щодо Чигирини він зазначає, що «це місто розташоване на південній окраїні України на Тясміні (*Teszuim*), який впадає у Дніпро поблизу Крилова» [842, р. 436]. В іншому

місці історик називає Самару «останньою річкою України» на півдні, що відділяє її від земель ногайців [843, р. 25]. Безумовно, уявлення автора про південні кордони України було досить помилковим, зважаючи хоча б на ту обставину, що територія запорожців, яких він сам вважав населенням України, була розташована південніше від вказаних ним у якості природних рубежів об'єктів. Що ж стосується північних околиць «України», то вони виходили за межі нашої сучасної держави. Не згадуючи про Стародубщину, зазначимо, що поміж переліку визначних українських міст Нестезюрануа вказує Рильськ [843, р. 25]. В цьому плані значну цікавість являє пояснення ним терміну «Мала Росія» (*la Petite Russie*), який використовувався царською дипломатією. Наводячи переклад одного з маніфестів Петра I, Нестезюрануа стосовно цього поняття зазначає: «Так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому (*C'est ainsi qu'à la Cour Russe on nomme l'Ukraine; qui effectivement avec la Podolie de la Russie Noire a autrefois fait partie de l'Empire des Russes, & étoit l'apanage des Princes de la Maison Czarienne*)» [844, р. 98-99]. Звернімо увагу на те, що термін «Мала Росія» на заході ще маловідомий, на відміну від поняття «Україна», хоча й воно отримало загальне визнання лише за півстоліття до того, витіснивши більш традиційне для регіону поняття «Русь». Подібне пояснення для західного читача поняття «Мала Росія» бачимо і в творі Е. де Мовійона [798, р. 127].

В 1722 р. була опублікована праця дипломата В. Тейлса «Мемуари для написання історії Карла XII, короля Швеції». Твір цікавий тим, що дозволяє побачити участь Туреччини та європейської дипломатії у перебігу Північної війни, зокрема, й у вирішенні долі України після Полтави. Щоправда, самі доленосні події 1708-1709 рр. автором розглядаються занадто побіжно [988].

Тоді ж вийшли в світ «Подорожі Європою, Азією та Африкою» місіонера О. де ла Мотре. «Подорожі» представляють значний науковий інтерес в історичному й історіографічному плані, бо їх автор не лише занотовував все бачене ним впродовж своєї 26-річної мандрівки, але й намагався зрозуміти

події, що відбувалися навколо нього, супроводжуючи описувані ним факти ґрунтовними коментарями. На відміну від де Лімьє і Нестезюрануа, які перебували на заході, де ла Мотре був очевидцем багатьох описаних ним подій і мав знайомство з ключовими дійовими особами, такими як Карл XII, А. Войнаровський, С. Понятовський, Я.-К. Сапега та ін. Хоча місіонер не ставив собі за мету створити історичну розвідку про нещодавню війну в Україні, його твір свідчить про те, що він провів ретельну та копітку роботу зі збирання повідомлень про події в «країні козаків». «Подорожі» містять подробиці, які відсутні в інших працях. Зокрема, це стосується опису бендерської втечі Карла XII. В 1711 р. де ла Мотре став очевидцем військових зіткнень між турками і росіянами поблизу Прута. Досить багато уваги автор приділяє постаті Войнаровського, з яким був у дружніх взаєминах і вдовою якого опікувався в 1716 р. у Стокгольмі [517, р. 7-10, 303-304]. Велику важливість для тогочасної історіографії мало те, що де ла Мотре помістив у своїх «Подорожах» багато цінних документів епохи: тексти міждержавних угод, дипломатичних реляцій, маніфестів, листування між монархами, а саме видання мало багато цікавих карт, планів і малюнків, що унаочнювали розповідь автора. Щоправда, автентичність деяких, наведених у творі джерел, була згодом поставлена під сумнів, зокрема, Вольтером [1048, р. 195]. «Подорожі» де ла Мотре не є повноцінним історичним дослідженням, хоча автор і виокремив історичний аспект у повній назві своєї книги. Водночас цей твір доводить, що, розуміючись на подіях минулого й постійно апелюючи до них (де ла Мотре згадує захоплення Кам'янця турками (1672), штурм Перекопу (1689) та ін.), мандрівник намагався подати якомога повніші картини тих процесів, які вирували в Європі, й для цього проводив постійну та старанну роботу з вивчення фактичної складової цих геополітичних змін. До слова, Україна та речі з нею пов'язані, привертали увагу де ла Мотре й надалі. Так, в 1726 р. він відвідав Петербург. Поміж цікавинок міста він згадував про блазня Петра I, котрий носив маленьку шибеницю з зображенням повішеного Мазепи, та про рештки зоофіта, які зберігаються серед експонатів Академії

наук. Зауважуючи останній феномен, де ла Мотре цілком раціонально характеризує цей об'єкт, як екзотичну рослину й глузує з тих людей, які «уявляли собі, що вона поїдала траву» [121; 518]. Де ла Мотре продовжував цікавитися проблемою Північної війни й надалі. Зокрема, він був одним з перших, хто відгукнувся критичною рецензією на «Історію Карла XII» Вольтера, відзначивши її окремі хиби та неточності [515].

До вивчення історії Північної війни в Україні звертався Ж.-Б.-Б. де Рош де Партене. Важливим його доробком став переклад разом з А.-О. Брюзеном де ла Мартін'єром, редагування, виправлення та доповнення нарисів із всесвітньої історії Пуфендорфа. Працюючи над продовженням історичного нарису Пуфендорфа, присвяченого Швеції, де Партене торкався подій 1708-1709 рр. в Україні. Але повідомленням історика бракує оригінальності. Багато фактів, наведених ним, є відвертим запозиченням з «Історії Швеції в правління Карла XII» де Лімьє [607, р. 173-186]. Згадана праця де Лімьє послужила й зразком для нарису де Партене «Історія Польщі в правління Августа II». Втім, де Партене провів збір, опрацювання та систематизацію історичних джерел. Багато важливих документів він навів у тексті твору, що склав чотири томи, які охоплюють 1696-1721 рр. [861; 862; 863; 864].

Ще одним автором, що долучився до створення життєписів головних дійових осіб Північної війни, став вже згаданий Мовійон. В 1742 р. побачила світ його 3-томна «Історія Петра I». Автор належав до гугенотської общини, тому змушений був залишити батьківщину. Мовійон поступив на службу до польського короля Августа III, який одночасно був і саксонським курфюрстом, виконуючи при його дворі в Дрездені роль секретаря. Маючи доступ до польських і саксонських архівів, історик використав документи, пов'язані з діяльністю Петра I і Північною війною. III том праці відведено під тексти цих джерел. Найбільшу цікавість являє висвітлення дослідником постаті Мазепи. Багато в чому цей образ є запозиченим у Вольтера. Мовійон називає Мазепу польським шляхтичем, який служив пажем у Яна II Казимира, і згадує про його інтрижку з одною панянкою, через що її чоловік наказав

прив'язати того до коня й пустити в степ. Начебто саме так Мазепа потрапив до козаків. Образ гетьмана Мовійон доповнює важливими деталями. Цікавим є поданий ним опис зовнішності Мазепа, можливо, наведений за одним з його портретів, поширених тоді в Європі: «Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, горделивий, але страшний погляд, що виказував мрійливий характер, худе та струнке тіло» [796, р. 63-65]. Історичний інтерес являє також географічна локалізація України в уявленні Мовійона. Він зазначає: «Україна є частиною Червоної Русі і включає в себе Нижню Волинь, Київське та Брацлавське воєводства, а також Поділля. Мазепа мав зазвичай свою резиденцію в Батурині, й це місто розглядалося, як столиця України. Воно розташоване в Чернігівському князівстві на кордонах Сіверщини, що на північний схід від України» [796, р. 449-450]. Отже, Сіверщину історик не включає до складу тогочасної України, хоча вона й перебувала під владою гетьмана. В цілому праця Мовійона слугувала творчим узагальненням вже відомих фактів.

Вихід у світ творів, присвячених діячам Північної війни, й ажіотаж, викликаний ними, став мотивом для публікації важливих історичних джерел. Більшість з цих свідчень перекладалася французькою, щоб мати найбільший попит. Великий інтерес являє «Військова історія Карла XII, короля Швеції, з 1700 р. до Полтавської битви в 1709 р.» Г. Адлерфельда видана в Амстердамі в 1740 р. [331; 332; 333], а через рік перевидана в Парижі. Її автор, історик і камергер Карла XII загинув у Полтавській битві, а його папери були збережені герцогом Максиміліаном-Емануелем Вюртемберзьким і згодом потрапили до сина Адлерфельда, який переклав їх французькою й опублікував.

1740-й рік збагатив франкомовну історіографію й виходом у світ ще одного цікавого джерела з історії Північної війни, власне «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі» [569]. Автор, що здійснив переклад цих спогадів з німецької, приховався за літерами «*F. P.*». За твердженням Борщака, ним був філософ, просвітник, перекладач і літератор Й.-Г.-С. Формей [61, р. 95]. Про

останнього відомо, що він походив з родини французьких гугенотів, котра осіла в Німеччині. Отримавши освіту та ставши пастором, Формей посів місце професора французької словесності в Берліні. Якщо твердження Борщака справедливе, то ініціали Ф. П. можна розтлумачити, як «Формей-пастор» або ж «Формей-професор». У вступі Ф. П. згадує, що використовував журнал Й.-В. Барділі, секретаря та духівника принца Вюртемберзького. Певні свідчення були запозичені автором, за його словами, з реляцій пруського посла барона Д.-Н. фон Зіттмана. Автор «Мемуарів» закидав Вольтеру, з яким, можливо, мав особисте знайомство, що, пишучи «досить неупереджену та достовірну» історію, той знехтував деякими свідченнями, що могли б доповнити його твір [569, р. IV-V]. Оскільки головним джерелом для Ф. П. були свідчення Барділі, якому, у свою чергу, був відомий щоденник Адлерфельда, можна відзначити низку перетинів у цих творах. Це стосується наведення однакових документів, подібного опису штурму Львова у 1704 р., загибелі у 1706 р. значного козацького підрозділу під Клецьком, російської присутності у Львові в 1707 р. Природно, значний обсяг твору присвячено кампанії 1708-1709 рр. Аналізуючи причини поразки шведів, історик до загальновідомого висновку про брак боєприпасів, малочисельність, небоєздатність і виснаженість армії, серйозне поранення короля додає суттєве доповнення, яке, вочевидь, було невідоме його попередникам. Ф. П. свідчить: «Значну допомогу на початку облоги могли надати козаки, беручи участь в наступах і підтримуючи короля. Практично ніхто не сумнівався у щирості їхніх дій, однак Карл не погодився на це, оскільки не хотів надати їм такої честі, й очікував сприятливої можливості віддалити їх від цього міста та його багатств, яких так потребували його війська» [569, р. 314]. Тож, на його думку, однією з головних передумов грандіозного фіаско під Полтавою, яка не мала значних укріплень, стала самовпевнена позиція Карла XII, який прагнув здобути місто самотужки, щоб не ділити слави, а тим більше трофеї з мазепинцями.

Важливою особливістю «Мемуарів» є висока точність викладу подій. В той же час автор подекуди припускається окремих помилок. Так, слідом за

Адлерфельдом, він стверджує про загибель у 1706 р. козацького начальника під Клецьком (Адлерфельд називає його не досить точно Андрієм Апостолом [332, р. 363-370; 334, р. 226-228]). Вочевидь, мається на увазі випадок, пов'язаний з пораненням Д. Апостола, під яким було вбито коня, що й могло спричинити помилкову звістку [569, р. 180]. Плутається автор і з походженням Мазепи, називаючи того поляком: «Він був поляком від народження й узяв своє ім'я від містечка Мазепинці, де народився (*Il était Polonois de naissance, & avoit pris son nom de la ville de Mazeppa, où il étoit né*)» [569, р. 294]. Однак багато авторів приписували гетьману польське походження, зокрема, Божо та Вольтер іменували його «польським шляхтичем» [365, р. 100; 1047, р. 162]. Помиляється Ф. П. і говорячи про службу юного Мазепи «королю Собеському в якості камерпажа» [569, р. 294]. Нелогічність останнього повідомлення впливає навіть зі слів самого автора про вік Мазепи, бо юність гетьмана аж ніяк не співпадає з правлінням Собеського. Неточні свідчення у Ф. П. і щодо обставин повернення до Росії Войнаровського (*Wienerousky*) та його долі. На думку історика, тому «вдалося відновити царську милість до себе та повернутися до московського двору» [569, р. 295]. Як відомо, повернення Войнаровського не було добровільним, а доля його виявилася сумною.

Під «Україною, чи країною козаків» автор розуміє територію Гетьманщини та Запоріжжя, не відносячи до її меж Волинь, Поділля, Русь (тобто Руське воєводство), щодо яких використовує сукупний хоронім «Чорна Русь» [569, р. 89, 131, 160, 163]. Окремою від «України» територією для нього була і Чернігово-Сіверщина [569, р. 297]. Ф. П. подає досить чітку локалізацію «України»: «Україна оточена на сході Малою Татарією, на півдні – Чорним морем, на півночі – Московією, а на заході – Польщею. Вона має близько 70 миль вздовж і 25 – впоперек. Її перерізає Бористен, який тече з півночі на південь, впадаючи у Чорне море. Козаки, які населяють цю країну, є людьми бродячими та незалежними» [569, 297]. Цікаво, що автор доводить кордони «України» аж до Чорного моря, розширюючи ареал козацького впливу та ігноруючи при цьому Малу Татарію на півдні.

Майже одночасно з «Мемуарами про Максиміліана-Емануеля» та «Військовою історією Карла XII» була опублікована «Історія Карла XII» Й.-А. Нордберга, духівника шведського короля. Одним з чинників, що змусили літнього капелана взятися за перо, стала популярність дошкульно-саркастичної «Історії Карла XII» Вольтера, де той критично оцінював діяльність шведського короля. Тому шведський історик намагався акцентувати увагу на фактичних хибах французького візаві, щоб підірвати довіру до його твору та подати своє бачення подій, де Карл XII зображувався у більш вигідному світлі. Критика Нордбергом вольтерівської «Історії Карла XII» дріб'язкова й не має суттєвого характеру. Він дорікає йому за те, що той часто подає перекручені факти: як-то наказ короля нести себе в ношах попереду наступаючих військ у день Полтавської баталії, підняття Карла XII на списах після розбиття його нош ядром (Нордберг зауважує, що короля підняли на руках на рештках ложа вірні драбанти), втечу монарха в кареті графа Піпера (насправді, частину шляху поранений Карл XII їхав верхи, а згодом пересів у карету фон Зіттмана) тощо [850, р. 311-313]. Користуючись своїм авторитетом свідка, Нордберг, хоч і не дуже вдало, але, по суті, оголосив опонента брехуном, чим змусив того до захисту. Зберігся гнівно-їдкий лист Вольтера до шведа, у якому французький мислитель звинувачує того у нецікавості, переобтяженості малозначними дрібницями «перед лицем вічності» та висміює окремі хиби Нордберга, називаючи весь його твір «компіляцією», а самого автора невігласом в історичній науці [1047, р. 20]. Можна розуміти чому вражене самолюбство Вольтера, спонукало його до такого випадку. Але з точки зору історичної достовірності до реальних подій ближчим був все ж Нордберг, по-перше, як їх очевидець, по-друге, як просто розповідач фактів без очевидного намагання їх витлумачити у вигідному для себе світлі.

Поміж франкомовних мемуарів та французьких перекладів творів учасників походу Карла XII в Україну дещо осібно стоїть праця німецького офіцера на шведській службі Ф.-Й. фон Штраленберга, який опублікував німецькою мовою у 1730 р. свої нариси про Росію. В 1757 р. був надрукований

французький переклад твору під назвою «Історичний опис Російської імперії». На фоні дефіциту історичних досліджень про Росію твір може розглядатися як повноцінна наукова розвідка. Звичайно, працю Штраленберга правильніше віднести до німецької (чи, принаймні, німецькомовної) історіографії, однак при цьому слід вказати на ті важливі моменти, які сприяли збагаченню французької історичної науки, а також визначити доробок перекладача й упорядника цього твору історика Ж.-Л. Барбо де ла Брюера, котрий вміщував багато приміток, що значною мірою доповнювали роботу Штраленберга.

Козаки, за цілком традиційним для того часу визначенням автора, є «народом, котрий несе військову службу, отримуючи платню від правителя» [974, р. 98]. Штраленберг наводить і деталізовану структуру адміністративно-територіального підпорядкування українського козацтва [974, р. 271-272]. Цікаво відмітити примітку Барбо де ла Брюера, який доповнює тезу Штраленберга оригінальним, хоча й малонауковим припущенням про походження назви «козак» (*casak, gasak*) від поняття, що, на його думку, у перській, монгольській і російській мовах означає «скарб», «данину» і за своїм звучанням подібне до німецького слова «каса» (*Kassa*) [974, р. 98]. Очевидно, малося на увазі російське слово «казна». Робить Барбо де ла Брюер і примітку до поняття «Україна», даючи цілком наукове пояснення його етимології: «Слово «Україна» означає слов'янською мовою країну, розташовану на околиці чи в прикордонні. Це ім'я було колись загальним для багатьох провінцій і країн, розташованих на кордонах Росії, але, оскільки між цими провінціями існувала значна відстань, сьогодні їм вже не дають цього імені» [974, р. 271-272]. Про «Україну» у значенні «окраїна», «прикордоння» пише у своєму творі й сам Штраленберг: «Мала Росія включає в себе князівства Київське та Чернігівське разом з країною козаків або Україною, що значить «прикордоння» (*La Petite Russie comprend les Principautés de Kiow, & de Czernikow, avec le pays des Cosaques ou l'Ukraine, ce qui signifie la Frontiere*)» [974, р. 6]. При цьому автор наголошує на складності поняття «*la Russie*» для західних сучасників, яке часто призводить до плутанини. Він зауважує, що

«Червону Росію» та «Чорну Росію», котрі належать Польщі, «географи часто плутають з володіннями, які перебувають у Великій чи Малій Росії» [974, р. 8]. Вживання терміну «Московія» щодо «імперії царів» німецький історик вважає неправомірним, бо власне Московія складає лише частину Росії. Водночас він вказує на відмінності між розумінням понять «Русь (=Росія)», «Рутенія», «Роксоланія» в середньовіччі та нині [974, р. 22-23, 260-266].

Цінність роботи Штраленберга, як історичного джерела, полягає у фіксуванні ним подій, сучасником та очевидцем яких він був. В цьому контексті можна згадати про підрозділ його книги «Заколот та інтриги Мазепи». Хоча в цілому розповідь про передумови зради гетьманом Петра I скидається більше на анекдот (Мазепа, начебто поїхав до Москви, купив подарунками дружбу Меншикова, беручи участь у царських застіллях сам пропонував запровадити серед козаків нові порядки, за що й отримав орден Андрія Первозванного), вона містить низку повідомлень про події, що супроводжували перехід очільника України та його прибічників на сторону шведів. «Його справжнім наміром було перетворити свою країну на незалежне князівство» - занотовує Штраленберг [974, р. 186-188]. Загалом, його «Історичний опис» містив великий обсяг інформації, присвяченої історії України, яка була введена в обіг французької історіографії.

Північна війна не припиняла цікавити дослідників і надалі. Продовжували виходити в світ документальні свідчення, присвячені її подіям. До низки таких публікацій можна віднести збірку листів за 1710-1714 рр. голштейн-готторпського посла Ф.-Е. фон Фабриція, який перебував у ставці Карла XII [550]. Але, якщо вищезгадані праці були створені нефранцузами, треба відзначити твір і француза. Йдеться про Константена де Турвіля, найманця на службі Карла XII та автора спогадів про свою участь у Північній війні, що були видані в Амстердамі під назвою «Безприкладне зізнання». П. О. Кротов здійснив російський переклад великого уривку з нього, де йшлося про участь автора в поході на Полтаву та подальшу бендерську втечу. Щоправда, переклад Кротова не завжди коректний. Так, в його тексті

говориться про визволення Карлом XII кількох турків, «пленников імператора Леопольда» [93, с. 127]. Тоді як в оригіналі ні Леопольд, ні його титул не згадуються взагалі, а мова йде про бранців, що утримувалися у Львові (*quelques Turcs qui étoient prisonniers à Leopole*) [469, р. 171]. Зрозуміло, що Кротов помилився, сплутавши назву Львова (*Leopole*) із схожим іменем (*Leopold*). Заради об'єктивності відзначимо, що саме львівський полон фігурує у примітках до цього фрагменту. Однак можна лише подякувати науковцю за пошуки та переклад цього джерела. На жаль, про автора спогадів відомо мало. Є всі підстави ототожнити його з графом Ж.-Б.-С. де Турвіль де Костантенном. Очевидно, до написання мемуарів його спонукав успіх творів з цієї тематики. На відміну від інших свідчень, повідомлення Константена де Турвіля мають суто суб'єктивний характер, скупі на деталі й стосуються лише його участі у подіях, яку автор намагається підкреслити. Він не стільки описує минуле, скільки передає свої враження, переживання: як, наприклад, потрясіння від загибелі друга під Полтавою чи роздуми про марність всього походу в Україну. Автор наголошує на своїй важливості під час втечі до Очакова, коли серед всього супроводу Карла XII він виявився єдиним, хто міг говорити турецькою, й за це отримав довіру монарха. Хоча дане свідчення виглядає дещо сумнівно, адже в почті Мазепи навряд чи бракувало козаків, які могли б порозумітися з турками. Втім, у Константена де Турвіля ім'я Мазепи навіть не згадується, а козаки з'являються на сторінках твору в поодиноких випадках.

Серед праць, де розглядалася історія України, треба також згадати твори німецького історика С. фон Пуфендорфа, які мали широке ходження у Європі. Відомо, що його працями, як джерелами до своїх творів, користувалися Г. Грабянка та С. Величко. Одна з таких добре знаних праць Пуфендорфа – «Вступ до історії найвідоміших держав і країн, що існують в даний час у Європі», стала основою для багатотомного твору А.-О. Брюзена де ла Мартін'єра «Вступ до сучасної загальної та політичної історії світу», написаного в 1730-х рр. Заслугою автора є те, що він намагався максимально наситити інформацією історичний матеріал про різні країни світу, серед яких

він виділяє й Україну. Їй він присвятив окремий розділ під назвою «Про Україну та козаків». Знаменно те, що Брюзен де ла Мартін'єр остаточно переносить дефініцію «*la Russie*» на територію держави, що раніше переважно позначалася як «Московія». Щодо України історик дає наступне визначення: «Історія козаків є настільки змішаною з історіями Русі (=Росії), Польщі та Туреччини, що здається їхнім природним додатком. Країна, зайнята козаками, називається Україною, що значить «кордон, окраїна», й розташована між Росією, Польщею та Малою Татарією» [889, р. 292]. У відповідності до поширеного тоді уявлення автор відзначає, що «козаки мають татарське походження», й ділить їх на три гілки в залежності від місця проживання. До першої з них він зараховує козаків України, називаючи їх дніпровськими (бористенськими) чи запорозькими (*Sa-Porovi*). Відповідно, другу та третю групу козаків складають донські та яїцькі. Проте вже наступні тези твору, де розглядається походження козаків, суперечать ідеї їхнього походження від татар, бо сам автор вказує, що козаки мають місцеве походження. «Доведення козаків до відчаю» Брюзен де ла Мартін'єр вважає головною помилкою Польщі. Щодо Мазепи автор зазначав: «Мазепа (*Mazepa*) також належав до козацької нації. Це був надзвичайно обдарований чоловік, який здобув освіту в Польщі й мав неабиякі здібності в знанні словесності» [889, р. 299]. Прикметно, що історик не вважає гетьмана поляком, як, наприклад, Вольтер. Аналізуючи діяльність Мазепи, Брюзен де ла Мартін'єр зауважував, що «попервах цей козацький генерал зробив великі послуги Петру», але «швидкість завоювань Карла XII дуже сильно вразила козацького генерала, й він почав плекати надію, що з допомогою цього видатного володаря він зможе повернути своїй батьківщині її колишню свободу, яку та колись мала». Знищення Батурина та розправи над мазепинцями, на думку автора, стали засобом, що допоміг Петру I зберегти контроль над козаками. Розглядаючи діяльність царя, історик зазначає, що той хотів позбавити Україну її прав і «привести козаків до того ж стану, що й решта його підданих», і лише смерть не дала йому втілити в життя цей задум [889, р. 299].

Згаданий нарис є, по суті, першим у французькій історіографії доби Просвітництва узагальненим цілісним викладом минулого українського козацтва, хоча й має стислий характер. Він містить у собі синтез основних відомостей, що стосувалися історії козаків. Щоправда, автору не вдалося уникнути певних фактичних вад. Наприклад, Брюзен де ла Мартін'єр вважає, що Дорошенко помер одразу після того, як був захоплений росіянами в 1676 р., тоді як в реальності його смерть наступила в 1698 р. Перший Кримський похід він помилково датує 1685 р., хоча він мав місце на два роки пізніше. Історик говорить, що Мазепа був поставлений Петром I на чолі України після завоювання Азова. Тут очевидна помилка, бо завоювання Азова відбулося в 1696 р., тоді як Мазепа гетьманував з 1687 р. Однак, незважаючи на ці окремі хиби, значення цього нариса для розвитку історичних досліджень про Україну у Франції є досить великим. Саме в добу Просвітництва пробуджується справжній науковий інтерес до минулого нашої країни, яке починає вивчатися у відповідності до всього наявного комплексу джерел.

4. 3. Відображення питань історії козацької України в працях просвітників та енциклопедистів

Серед обширного переліку французьких книг, що зачіпали історію Північної війни та діяльність Мазепи, жодна не мала такої популярності й не викликала такого ажіотажу, як «Історія Карла XII» Вольтера [92; 1047]. Задум написати твір з'явився у Вольтера ще під час його подорожі до Англії (1726-1729) [8, с. 84; 92, с. 261-265]. Просвітник провів сумлінну роботу зі збору свідчень. Проте слід пам'ятати, що кожен з фактів, поданих Вольтером, був підібраний у відповідності до загального задуму. Автор вказує основні джерела: свідчення фон Фабриція, Ш.-Г. де Герісі де Фієрвіля, де Вільлонга та Понятовського. Втім, роботу з доопрацювання «Історії Карла XII» Вольтер не припиняв ніколи. Він корегував працю у відповідності до свідчень

Адлерфельда, де ла Мотре, Нордберга, Й.-М. фон дер Шуленбурга, Лещинського. Останній навіть надав підтримку Вольтеру, наказавши опублікувати постанову, у якій підтверджував правдивість наведених свідчень [1047, р. 20-21]. Саме при дворі Лещинського, згідно Борщаку, Вольтер мав знайомство з Г. Орликом. Борщак доводить, що той надавав консультації «королю філософів» і намагався впливати на процес написання твору. Як зазначає дослідник, в 1729 р. Григій звертався до батька з проханням надіслати йому матеріали про Мазепу, щоб висвітлити діяльність того у вигідному ракурсі [41, с. 148; 43, с. 119-122]. Проте важко сказати наскільки філософ і гетьманич «мали велику симпатію один до одного», про що пише Борщак [41, с. 251], а, згадавши промахи Вольтера в українознавчому аспекті та в цілому насмішкувато-скептичне його ставлення до України і козаків, сумнівно, щоб їхнє знайомство мало ознаки плідної співпраці. І. Дмитришин зауважує, що «дружба Орлика з Вольтером і його патронат над сторінками, присвяченими козакам і Україні в «Історії Карла XII» Вольтера», залишаються непідтвердженими, а головними інформаторами з українських справ для нього були Понятовський і Шуленбург» [530, р. 350].

Звичайно, значну увагу в «Історії Карла XII» приділено подіям 1708-1709 рр. Саме на них будується прагнення Вольтера дати урок монархам, щоб у віддзеркаленні долі Карла XII вони побачили свої потворні вади: егоїзм, жагу слави, безмірні амбіції. Не деталізуючи загальний характер опису походу короля до «козацької країни», який в цілому є схожий з творами інших авторів, потрібно акцентувати ті особливості, що вирізняють саме працю Вольтера. Наприклад, бідуванням шведів в Україні історик приділяє значно більше уваги, ніж їхнім бойовим зіткненням з росіянами, бо саме це дозволяє унаочнити, наскільки піддані можуть постраждати від безглузких рішень володаря. Мислитель підкреслює протилежність козаків, що зберігають розбишацькі традиції напіванархічного ладу, цивілізованим народам. Він наголошує, що українці (такий термін вживав сам Вольтер, ставши одним з піонерів у його використанні), звиклі до вільного життя, живуть у рівності,

владу обирають самі, а за найменшої незгоди вбивають своїх правителів. Таке ставлення до влади, яка за християнським віровченням була недоторканою, за Вольтером, яскраво доводить, що серед українців найкраще збереглися пережитки первісної демократії. Автору імпонує те, що в Україні не народ залежить від влади, а влада покірنا народу з остраху перед розправою. Та не варто думати, що Вольтер ідеалізує волелюбну «країну козаків» і хоче перенести подібний лад до Європи. Навпроти, ставлення мислителя до цього варварства негативне. Козаки у Вольтера мають всі риси екзотичних східних дикунів, бандитів. Називаючи запорожців «найбільш чудернацьким народом, який коли-небудь існував», він порівнює їх з флібустьєрами і вважає, що головним сенсом їхнього життя є розбій: «Вони нічого не бояться, і живуть вільними. Вони б'ються до смерті навіть за найдрібнішу здобич з такою ж відвагою, що й Карл XII, розпоряджаючись коронами» [1047, р. 171-172]. Вольтер поставив під сумнів міць козацтва, якою захоплювалися його попередники. Порівнюючи козацтво з регулярною армією, він зазначає, що «15 тисяч шведів, значили більше, ніж 100 тисяч козаків» [1047, р. 165].

Велику цікавість являє екскурс в минуле козацтва, що дозволяє зрозуміти погляди Вольтера на походження та діяльність козаків. Ці уявлення відіграли значну роль у формуванні європейського бачення України. Але, незважаючи на сумлінне вивчення різноманітних матеріалів, Вольтер проявив себе здебільшого не як науковець, а скоріше, як збирач історичних анекдотів і їх саркастичний переповідач. Витоки козацтва він подавав наступним чином: «Це збіговисько давніх русинів (=росіян), поляків і татар (*c'est un ramas d'anciens Russes, Polonais et Tartares*), що сповідувало в якості релігії, щось подібне до християнства та займалося розбоєм» [1047, р. 171]. Розповідаючи про Січ і відзначаючи закритий доступ на неї жінкам, він свідчить, що вербування нових бійців козаки здійснюють, забираючи «всіх хлопчиків в 20-30 льє навколо, яких вирощують у своїх звичаях». Щоліта козаки вирушають у похід, «воювати з іншою метою, як грабувати, вони вважають смішним» [1047, р. 171-172]. У викладі Вольтера запорожці постають жадібним до

грошей, п'яним, недисциплінованим, озброєним диким натовпом. Він повідомляє, що, взявши 60 тисяч флоринів від Петра I, запорожці з легкістю зрадили царя й перейшли до Карла XII, а, коли той просив продемонструвати їх вміння стріляти, ті відкрили вогонь по своїх же тиловиках. Останній епізод є неймовірним, виглядає суцільно анекдотичним і дозволяє зрозуміти наскільки далекими від європейської цивілізованості вважав мислитель козаків. Проте саме цей пасаж дозволяє автору показати весь нерозум короля, який прийняв до себе «цих бандитів, додавши до них кілька тисяч волохів, яких йому продав хан Малої Татарії» [1047, р. 171-172].

Дуже рельєфно представлено постать Мазепи, «князя України» (*prince de l'Ukraine*). Довге керування «країною козаків», що «завжди мала натхнення бути вільною», на думку автора, безумовно, свідчить про розум гетьмана. Але образ Мазепи дозволяє Вольтеру показати, як, довірившись сумнівній людині, самовпевнений Карл XII враз зруйнував всі свої великі здобутки. За словами автора, виступ українського володаря проти Петра I був спричинений особистими амбіціями. Розповідь про передумови цієї зради має анекдотичний характер: на одному з бенкетів цар висунув перед Мазепою вимогу «привчати козаків до дисципліни», а, коли той відповів, що це неможливо, загрожував посадити його на палю. Це й підштовхнуло гетьмана до рішучих кроків [1047, р. 163]. Мабуть, найбільш сумнівним внеском в розвиток наукової мазепіани Вольтера є популяризація ним амурної легенди про його прибуття до України. Відомо, що цю плітку переповідав Пасек [257; 866, р. 188-190], менш докладно та в інших варіаціях вона зустрічається в мемуарах Е. Отвіновського, Д. Крмана та Ж.-Л. д'Юсона де Боннака [131, с. 93-99; 255, с. 32-34]. В будь-якому разі сумнівна історія про любовні походеньки Мазепи дозволяла філософу зайвий раз висміяти носія влади, а також яскраво показати моральне лице союзника Карла XII, який привів того до катастрофи.

Оригінальний твір Вольтера зробив справжній фурор, породивши цілу хвилю компліментарних відгуків і одночасно жорсткої критики. Зневажливі оцінки «Історії Карла XII» подав П.-Ф. Гюйо-Дефонтен, назвавши цей твір

«історичним романом» [590, р. 48]. Аналогічну характеристику праці Вольтера бачимо у Х.-Ф. Швана [511, р. 108; 512, р. 108]. Втім, незважаючи на певні фактичні промахи Вольтера, головною причиною завзятої критики з боку Дефонтена стала особиста неприязнь. Було б несправедливо не зупинитися на постаті останнього критика більш детально, зважаючи на те, що й сам абат Дефонтен долучився до вивчення обставин українського походу Карла XII та діяльності Мазепи. До великих заслуг Дефонтена треба також віднести участь у перекладі «Всесвітньої історії» де Ту. В 1735 р. Дефонтен опублікував свою «Історію революцій у Польщі від початку цієї монархії до смерті Августа II». Звичайно, при розгляді польської історії він не міг обійти увагою події, що були пов'язані з Україною. Багато свідчень Дефонтен запозичив у де Ту. Відповідно й землі України-Русі постають у нього як територія, що, хоча й мала колись самостійність, все-таки була підвладна Польщі. Використовуючи термін «Русь» у його середньовічному значенні, Дефонтен не міг залишити поза увагою його двозначність, тому намагався вживати словосполучення «Чорна Русь», при цьому зауваживши, що «Русь, яка належить царю Московії, називається Білою Руссю» [586, р. XI, 151]. Наділення Московської Русі білим кольором можемо побачити й у Вольтера [1048, р. 30]. Хоча рецидиви застарілого поняття «Русь», зважаючи на коло використаних ним джерел, у Дефонтена теж трапляються часто. Так, Хмельницький у нього «пройшов все Поділля та Русь (=Росію)» [587, р. 55]. Використання даного топоніму могло б спричинити певну плутанину для необізнаного читача.

Особливу увагу звертає Дефонтен на козацтво. За поглядами історика, саме на союзі з цією дикою волелюбною мілітарною силою ґрунтувалася міць Речі Посполитої, і саме після конфлікту з нею, спровокованого утисками шляхти, розпочався занепад цієї держави. Автор не приховує симпатії до «степових варварів», «нації розбійників». Хоча більшість фактів, наведених Дефонтеном, є відомими (наприклад, реформи Стефана Баторія, участь козаків у російській Смуті та в польсько-турецькій війні 1620-1621 рр.), окремі моменти досить цікаві. Так, він повідомляє про факт значного козацько-

татарського зіткнення у 1589 р. між Львовом Руським (*Leopold de Russie*) та Амадоцьким озером (*le Lac d'Amadoka*). З приводу останнього орієнтиру досі точаться дискусії. Такого озера не існує, хоча його згадували географи XVI-XVII ст. Це озеро можна побачити на карті Мюнстера [836, р. 1098]. Слідом за Дефонтемом про битву біля Амадоцького озера писав, наприклад, Ж. Лякомб [587, р. 11-13; 651, р. 588-589]. Висвітлюючи перипетії Хмельниччини, історик зупиняється на її передумовах. Він чітко показує, як шляхта, всупереч інтересам держави, «замислила скоротити привілеї цієї нації та повернути її до такого ж кріпацтва, що й серед селян Польщі», як було побудовано Кодак, як страчено, всупереч обіцянкам про помилування, Павлюка, як відбиралися «грецькі церкви». І хоча Дефонтен не забуває вказати особисті причини, пов'язані з діями Чаплинського, що змусили Хмельницького (*Bogdan Kmielniski*), якого автор називає литовцем, до виступу, головними мотивами повстання він визнає утиски козаків з боку панів, а їхню боротьбу вважає справедливою. Як зазначає історик, кінцевою метою «козацького генерала» вимальовувалося «незалежне князівство в Україні по берегах Бористену» під протекторатом турків або московитів [587, р. 51-53, 60]. Подіям 1708-1709 рр. у праці Дефонтена відведено не дуже багато місця. Проте обставини цього походу Карла XII для автора важливі тим, що фатальним чином вплинули на долю Лещинського. Мазепа, «принц козаків» (*Mazepa Prince des Cosaques*), постає у Дефонтена мудрим старцем, який тужить за козацькими вольностями, що руйнуються Петром I. Головним мотивом, що зумовив перехід гетьмана до шведів, стало намагання вивільнити країну від ярма. Політична програма Мазепи виглядає продовженням політики Хмельницького, де «московити» з рангу союзників перетворилися на ворогів [587, р. 187-193].

Вихід «Історії революцій у Польщі» був безпосередньо пов'язаний з війною за польську спадщину, яка миттєво викликала попит на наукові та публіцистичні твори, присвячені Речі Посполитій. Серед подібного роду публікацій на найбільшу увагу заслуговують праці П. Массюе [784; 785; 786; 787; 788; 789; 790; 791; 792; 793; 794; 795].

Повертаючись до аналізу критичних рецензій історичного доробку Вольтера, відзначимо, що найоб'єктивніші зауваження, мабуть, містять «Ремарки одного польського сеньйора на «Історію Карла XII, короля Швеції» мсьє де Вольтера» (1741). Автор твору залишився неназваним, але обмовки, зроблені ним, та характер зауважень дозволяють з певністю ідентифікувати його як С. Понятовського [907]. Назва твору свідчить про його фрагментарний вигляд, пов'язаний з доповненням та уточненням розвідки Вольтера, та, по суті, критичні зауваження складаються в повноцінний нарис, що охоплює події Північної війни, в основу якого покладено особисті спогади автора. Загалом «Ремарки» містять важливі свідчення з історії Північної війни в Україні. Вони стали надбанням франкомовної історіографії, доповнивши її конкретними фактами, та сприяли подальшому дослідженню згаданої теми.

Вольтер стежив за критикою своїх праць, вносячи правки до перевидань. Україна та її минуле продовжували приваблювати його й надалі. У «Досвіді про звичаї та дух націй» (1756) мислитель робив побіжні згадки про Україну, яку ототожнював лише з козаками. Погано орієнтуючись у давньоруському періоді, він Володимира Хрестителя називав «великим князем московським» (*un grand-duc ou grand knès de Moscovie, nommé Volodimer*), що запровадив християнство серед «московитів» [1045, р. 47-48]. Своє глузування з правителів він проявляє щодо князя, говорячи, що той змінив віру під тиском дружини. Це відповідало тезі Вольтера, що жінкам, більше здатним до переконування, ніж чоловікам, притаманно «змінювати релігію королівств». Ця теза майже в такому ж вигляді буде повторена й в «Історії Російської імперії за Петра Великого», щоправда, там мова йтиме про Ольгу [1048, р. 42]. Глава 189-та «Досвіду про звичаї та дух націй», присвячена історії Польщі XVII ст., головним чином торкається подій в Україні. Згадуючи Хотинську битву (1621), Вольтер наголошує на вирішальній ролі у ній козаків. Стосовно Хмельниччини він зазначає, що та була спровокована шляхтою, яка «прагнула трактувати козаків, як васалів, точніше, як рабів». Виникнення серед козаків протурецької та промосковської орієнтацій спричинило розкол між ними, і, як

наслідок, розподіл країни між Московією та Портою. Віддаючи належне волелюбності козаків, Вольтер зауважує, що нині вони «майже повністю втратили свою свободу під владою Російської імперії, яка, прилучившись до культури в наші дні, жадає прилучити до неї й їх» [1046, р. 398-404].

16 грудня 1767 р. в листі до герцога Е.-Ф. де Шуазеля Вольтер писав: «Я був перший, хто писав про це. Наприклад, про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. У цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою... Я в свій час багато збирав матеріалів про Мазепу» [287, с. 152-153]. В часи Вольтера праця Боплана, хоча й застаріла, залишалася головним збірником українознавчих матеріалів. Саме тоді Ж.-Б. Бургіньйон д'Анвіль зауважував про особливості вимірювання Бопланом відстаней в Україні [404, р. 122-124]. Між іншим, Бургіньйон д'Анвіль став автором нарису «Російська імперія, її походження та зростання», де торкався історії України та діяльності козацтва [403, р. 76-80]. Про ознайомлення Вольтера з твором Боплана свідчать прикметні запозичення. Так, при описі Києва Вольтер наводить його назву «Кізовія» (*Kisovie*), яку бачимо у Боплана і яка є, очевидно, помилкою письма чи друку [1048, р. 42]. Та передусім просвітника цікавила інформація про «козацьку країну» в роки Північної війни, яку він старанно збирав. Доленосне російсько-шведське протистояння та посилення Росії були одними з ключових тем спілкування Вольтера з Фрідріхом II [570].

Постаті Карла XII і Петра I продовжували привертати увагу мислителя. В 1748 р. він публікує «Анекдоти про царя Петра Великого», що послугували немов би прологом до більш ґрунтовної «Історії Російської імперії за Петра Великого» [1044]. Якщо перший нарис являв собою лише збірку кумедних епізодів з життя російського імператора, то інший твір був серйозним дослідженням, якому Вольтер присвятив багато часу (1757-1759). Ініціатива доручення метру Просвітництва написання життєпису Петра I походила від уряду Єлизавети Петрівни [143; 166; 219; 220; 221]. Вольтер охоче прийняв це доручення. Петербург, розуміючи важливість цієї співпраці та прагнучи

отримати вигідний продукт, не лише постачав ретельно відібрані матеріали, але й намагався контролювати хід написання твору. Така опіка дратувала автора, але тому доводилося терпіти. До нагляду було підключено М. В. Ломоносова, який залишив низку критичних реплік щодо недоречностей Вольтера. Зокрема, науковець картав мислителя за те, що той називав українців католиками, а засновниками Києва вважав грецьких царів [188]. Один з сучасників Х.-Ф. Шван зауважував про роботу Вольтера, що тому «обіцяли надати всі необхідні свідчення. Він їх отримав, але спотвореними й неповними. Найважливіші документи залишилися досі невідомими, бо їх приховують, розуміючи, що так краще... Ніхто однак не має переконаності в тому, що це буде історія достовірна та повна» [511, р. 107-108; 512, р. 107-108]. Сама атмосфера, в якій працював метр, породжувала скептицизм. Попри все, не можна визнати, що Вольтер підкорився замовникам, намагаючись в усьому догодити. Чемно вибачаючись за недоречності й поступаючись у дрібницях, він продовжував писати так, як вважав за потрібне. Саме це спричинило хвилю обурення в Росії. За свідченнями Я. Я. Штеліна, замір з Вольтером було кваліфіковано, як повний провал [968, р. 312]. Тому Петербург мав попідкуватися про нові життєписи Петра I в потрібному ракурсі, одним з виконавців яких і став сам Штелін. Його «Оригінальні анекдоти про Петра Великого» згодом побачили світ у Парижі. Відголоски цього скандалу, пов'язаного з Вольтером, зафіксував Ж.-Б. Шерер [943, р. 25].

Звичайно, праця Вольтера мала багато історичних, географічних і термінологічних вад, на які справедливо вказували сучасники. Не говорячи вже про транскрибування місцевих назв та імен (це завжди було проблемою для французів), за що йому дорікав І. І. Шувалов і які, за словами останнього, автор «скалічив так, як йому подобалось, що їх майже неможливо навіть упізнати» [968, р. 313], наприклад, у Вольтера Сула – *Sol*, Сож – *Sossa*, Пропойськ – *Prospok*, Будища – *Budis* тощо [1048, р. 180, 181, 185, 191]), можна згадати і серйозніші хиби. М. Т. Каченовський давав нищівну характеристику «Історії Російської імперії за Петра Великого»: «Вольтерово

предисловие, которое назвал он историческим и критическим, приличнее было бы назвать шутовским... Вольтер на каждом шаге спотыкается, погрешая то в хронологии, то в географии, то в описании не только подробностей, но и главных происшествий; а что всего хуже, он писал не как беспристрастный философ, но как француз, погрязший в предрассудках о невежестве и недостоинстве русских, которых по его описаниям можно почесть настоящими дикарями» [152]. Не вдаючись до аналізу всіх недоладностей у Вольтера, підтримаємо думку Мезіна, що географічна складова його уявлень про Російську імперію була найслабшим місцем [220, с. 101]. Для зразку наведемо кілька подібних неоковирностей. За словами Вольтера, форт Святої Єлизавети (сучасний Кіровоград) розташовано на Дніпрі, а трохи північніше Полтави височіє «череда гір» [1048, р. 43, 187]. Втім, просвітник і сам усвідомлював своє погане ознайомлення з географією країни [1048, р. 184].

Незважаючи на суттєві недоліки, твір Вольтера слід визнати досить серйозним дослідженням, яке розкриває його талант як історика. Метр Просвітництва не лише віддає належне опису фактів минулого, але й формулює основні принципи історіописання у дусі епохи: «Жодна правда не може бути прихована!», «Кажіть вічності лише те, що достойно вічності!», «Історія потребує освітлення філософією!» [1048, р. 19-22]. Тому він відкидав описову історію, як просто детальний переказ фактів. Можна згадати, як Вольтер шукав раціональне і корисне пояснення суду та фактичного вбивства Петром I сина Олексія. З одного боку, він не хотів нашкодити світлій пам'яті героя, з іншого – не міг іти проти сумління, тому йому доводилося радитися з д'Аламбером і Шуваловим. Зрештою він виправдав цей прояв насильства сумнівним благом держави [220, с. 105-106]. Демонструючи неабиякий літературний дар, Вольтер намагався зацікавити читача, використовуючи великий арсенал словесних прийомів, оригінальних думок і несподіваних висновків. Особливістю його стилю є повсякчасні метафори, іронія та сарказм. Для прикладу наведемо кілька фрагментів з його «Історії Російської імперії за Петра Великого». Згадуючи про несприйняття в Україні шведів і боротьбу

місцевого населення проти загарбників, просвітник з сумною іронією констатує: «Селян, яких вдавалося схопити, часто забивали до смерті. Це були, як ми називаємо, закони війни» [1048, р. 185]. При цьому Вольтер полемізує з Нордбергом, який, будучи капеланом, тобто особою духовною, не лише не заперечував насильства, але й виправдовував його. Філософ зазначає: «Якщо селян України могли вільно вішати селяни Остроготії, яких забрали до війська і які вірили, що мають право зайти так далеко, грабувати цю землю, відбираючи їжу у жінок і дітей, то чи повинні були благословляти таку справедливість сповідники та капелани цих українців (*les confesseurs & les chapelains de ces Ukrainiens*)?» [1048, р. 185].

Але найбільше задоволення отримував автор, глумлячись з коронованих осіб. В «Історії Російської імперії за Петра Великого» головним об'єктом глузувань став шведський король. Наприклад, Вольтер саркастично підмічає щодо пораненого Карла XII, як після розгрому під Полтавою «було посаджено на коня того героя, який не міг цього зробити протягом усієї битви. Потреба додала йому трохи сили» [1048, р. 191]. А комічний епізод, пов'язаний з переходом запорожців на бік цього монарха, який може розглядатися, як суцільний анекдот, був використаний автором, щоб підкреслити легковажність і навіть дурість правителя шведів. Вольтер з іронією пише, як гетьман і отаман запорожців, «ці два варвари», поважно зустрілися й «вирушили разом, наказавши нести перед кожним з них кінський хвіст». Зрозуміло, що тут мається на увазі бунчук – один з символів влади, який здавався філософу кумедним. Далі, у висвітленні Вольтера, для закріплення угоди запорожці запряглися на Євангелії служити Карлу XII, а потім Мазепа влаштував для них бенкет, наказавши подавати страви на срібному посуді. Понапивавшись, запорожці вирушили до себе, прихопивши весь посуд і меблі. Коли розпорядник зауважив, що ті чинять не по-людськи, ображені запорожці добилися від гетьмана видачі їм цього «нахаби» й знущалися над ним, аж доки не прикінчили ударом ножа в серце. «Такими були нові союзники, яких мав отримати Карл XII», - резюмує автор [1048, р. 186-187]. Якщо згадати епізод зі

стріляниною по товаришах, бачимо, що сприйняття Вольтером запорожців було насмішкувато-зневажливим. Не свідчить про симпатію до них і інший псевдофакт, згідно якого козаки ведуть щодо жінок такий неупорядкований спосіб життя, що «часто брат має дітей від своєї сестри, а батько від своєї дочки» [1048, р. 43]. Залишимо цей фрагмент без коментарів.

При схильності до ефектності й анекдотичності Вольтер прагнув не виходити за межі дійсності, щоб не перетворити дослідження на фарс. Можна припустити, що свідомо утрируючи події та деформує окремі явища, він намагався випинати ті суспільні вади, проти яких боровся. Особисто він постійно наголошує на достовірності своїх фактів [1048, р. 19-26].

Вольтер зауважував складність поняття «*la Russie*», відзначаючи його поділення на окремі регіони, що мають у назві ознаку величини чи кольору: Велика, Мала, Біла, Чорна, Червона. За його словами, розібратися у відмінностях між ними іноземцю неможливо. Зауважимо, що Україну або Київську землю автор ототожнює саме з «Малою чи Червоною Руссю», що розташувалася по обох боках Дніпра [1048, р. 30-31, 41]. Подібну плутанину в той час можна побачити й у «Великому історичному словнику» (1740), де відмічається, що Галич – «місто з гарною цитаделлю та замком у Червоній або Чорній Русі (*HALITZ, ville, avec une bonne citadelle & une Châtellenie, dans la Russie Rouge ou Noire*)» [687, р. 15]. Водночас поняття «Русь», за Вольтером, цілком логічно пов'язується з Московією. Історик відзначає тенденцію до витіснення в західному світогляді однією назвою іншої: «Ми називали колись Росію Московією, бо місто Москва, столиця цієї імперії, було резиденцією великих князів руських. Сьогодні старовинне ім'я Росії вживається частіше» [1048, р. 30]. По суті, після доби Вольтера поняття «Московія» остаточно вийшло з вжитку, залишаючись лише терміном, яким оперували історики.

Говорячи про мешканців «козацької країни», Вольтер зазначає: «Українці, яких називають козаками, є поєднаним збіговиськом давніх роксоланів, сарматів і татар (*Les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques sont un ramas d'anciens Roxelans, de Sarmates, de Tartares réunis*)» [1048, р. 42]. Тут він

явно суперечить Боплану, який постійно підкреслює приналежність козаків до руської нації («*Rus*», «*Russiens*»). Використання етноніму «українці» для означення мешканців України було логічним, тож Вольтер використовує саме його. Прикметно, що в «Історії Карла XII» запорозьких козаків просвітник називав «збіговиськом давніх русинів (=росіян), поляків і татар» [1047, р. 171]. В новому творі замість русинів постали «роксолани», а замість поляків – «сармати». Мотив заміни можна пояснити. Поляків часто називали «сарматами». Можна згадати франкомовну «Імперію сарматів, сьгоднішнє королівство Польське» (1742) Ю. Яблоновського [609]. Вихідців з Південної Русі іменували «роксоланами». Але, якщо у випадку з цими замінами все зрозуміло, залишається загадкою, чому Вольтер раптом визнав українців католиками, за що йому дорікав Ломоносов. Адже всі автори підкреслювали козацьку приналежність до «грецької віри». Про еволюцію релігійної ситуації просвітник пише наступне: «Спочатку в цій країні були лише язичники та магометани. Вони були охрещені в римську віру, коли служили Польщі. Але зараз вони вже є християнами грецької церкви з того часу, як зробилися підданими Росії» [1048, р. 43]. Цей пасаж тим дивніший, що в «Досвіді про звичаї та дух націй» філософ сам наголошував, що «козаки сповідували грецьку релігію» [1046, р. 399-400]. Ці факти свідчать, що Вольтер не досить добре розбирався в минулому України. Також, можливо, відзначивши нестійкість козаків у вірі та пожертвувавши правдивістю заради ефектності, він намагався відтінити, якими ненадійними були нові союзники шведів.

Головним мотивом, який змусив Мазепу зрадити володаря, на думку просвітника, були особисті амбіції гетьмана, що навіювали йому бажання незалежитися, але козаки не послухалися поводиря, бо «не хотіли жодним чином зраджувати того монарха, на якого не мали ніяких причин нарікати» [1048, р. 182]. Це суперечить словам самого ж Вольтера про наступ Росії на права козаків, які майже втратили автономію. Навряд чи можна сприйняти інакше як лестощі на адресу Петербурга абсолютизування дня Полтави, який подарував «щастя найбільшій імперії світу» [1048, р. 189-190, 194].

Вихваляння Петра I, його доньки, а пізніше Катерини II пояснюється тим, що саме в цих правителях Вольтер бачив найбільше рис освіченого монарха. З іншого боку, їх ідеалізація пояснюється віддаленістю Вольтера від цієї країни та не досить повною обізнаністю з її життям. Після 1709 р. згадки про Україну в «Історії Російської імперії за Петра Великого» стають рідкими. Вольтер згадує про перебування козаків-вигнанців під протекторатом Туреччини, про козацько-татарсько-польський похід в 1711 р., що спричинило Прутський похід росіян, а також про українське питання в ході російсько-турецьких переговорів. Однак Україна вже не була такою цікавою для мислителя, як напередодні та в часи Полтави. Серед інших визначних моментів, пов'язаних з Україною, можна згадати хіба що про вплив у питаннях церкви Ф. Прокоповича (*Theophane Procop, ou Procopovitz*) [1048, р. 335].

Хоча смерть Петра I припала на 1725 р., а твір Вольтера присвячувався його правлінню, окремі ремарки торкаються сучасності (1757-1759). Деякі з них стосуються України. Так, згадуючи про полковий устрій у Гетьманщині, він зазначав: «На чолі цих десяти полків стоїть ватажок, обраний більшістю голосів, якого називають гетьман або ітман (*nommé hetman ou itman*). Цей керівник нації не має повної влади. Сьогодні це один з придворних вельмож [мається на увазі Розумовський – Є. Л.], якого правителі Росії дають козакам у якості гетьмана. Правильніше сказати, це губернатор провінції» [1048, р. 42-43]. Тут можна побачити передчуття згортання автономії «козацької країни», що вже явно заважала розвитку імперії. Вже незабаром Катерина II, мудрість якої Вольтер возвеличував, ліквідує самоуправління України, перетворивши її на рядову провінцію. Сам філософ стане свідком цього процесу. Об'єктивно праці Вольтера, сприяли популяризації історії козацької України та постаті Мазепи, якому автор додав рис романтичного персонажа.

Розгляд українознавчого доробку просвітника був би неповним, якщо не згадати ще один твір, безпосереднім автором якого він не був, але котрий несе в собі відбиток його творчого генія. Маються на увазі «Історичні, політичні та військові мемуари про Росію» Х.-Г. фон Манштейна. Написавши свої

«Мемуари» німецькою, Манштейн змушений був перекласти їх французькою, за наполяганням прусського короля. Не маючи літературних талантів генерал звернувся до Вольтера з проханням відредагувати його рукопис [8, с. 226; 238, с. 421]. Вольтер відкорегував стиль цих спогадів, ознайомившись з текстом твору. Вже після смерті Манштейна його «Мемуари» було видано, в тому числі й у перекладах іншими мовами, зокрема, й російською [202; 203; 204; 760]. Про події з кінця 1720-х рр. Манштейн писав як сучасник та очевидець. Зокрема, він подав багато інформації про бойові дії в Україні під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., учасником якої був.

Вольтер був далеко не єдиним діячем Просвітництва, хто торкався минулого України. Варто згадати працю Г.-Ф. Куає «Історія Яна Собеського, короля Польщі» (1761). Головними джерелами твору стали записи офіцера Дюпона та польського державного діяча А.-Х. Залуського, також в творі містяться посилання на Й. Пасторія, П. Ріко, В.-І. Коховського, Д. Кантемира та ін. Щодо останнього історика зауважимо, що в 1743 р. видано переклад його «Історії Османської імперії» [418; 419; 420; 421; 422]. Багато уваги Куає приділяє розгляду діяльності Хмельницького (*Chmilienski*) та Дорошенка (*Doroszensko*), головного опонента Собеського в Україні. Хоча головним героєм є вінценосна особа, історик, цілком в дусі Просвітництва, весь час висловлює прихильність до простого люду, визнаючи, що саме його тяжкою працею здійснюються ті заслуги, які приписуються монархам. Куає постійно підкреслює настрої та сподівання селян, міщан, солдатів, яких часто називає словом «співгромадяни» (*concitoyens*). Саме тому він з розумінням ставиться до причин Хмельниччини, своєрідним «першим дзвоником» до якого став виступ Павлюка. Фактично з того часу, на думку автора, можна починати відлік грандіозної війни, що не затихала далі впродовж чотирьох десятиліть. Куає не приховує симпатії до скривдженої «козацької нації». Відповідальність за Хмельниччину, яка ледь не призвела до загибелі Польщі, історик покладає на шляхту [480, р. 174; 481, р. 149]. Втім, розповіді Куає про «козацьку війну» бракує оригінальності. По суті, він просто переказує відповідний фрагмент з

«Історії королів Польщі» Массюе з окремими вкрапленнями власних зауважень і доповнень. Значно цікавішим є розгляд подій більш пізнього часу, коли в повну силу розкрився військовий і політичний таланти Собеського. Ставлення автора до постаті цього володаря, котрий набуває рис ідеального короля-філософа, відображається у відповідності до концепції освіченого абсолютизму. Правитель тут постійно дбає про народ, весь час жертвує собою заради вітчизни, намагається повернути під свою владу повсталі козаків, всіляко демонструючи їм ласку [480, р. 315, 326-328; 481, р. 55-56].

Не оминає Куає увагою і того факту, що Україна мала прецеденти державності, що й створило підґрунтя для втручання султанського уряду в це протистояння. Автор наводить текст турецької депеші, зміст якої полягав у визнанні самостійності «козацької країни». Щоправда, термінологія послання більше нагадує маніфест Просвітництва з його викриванням тиранії й боротьбою за природні права і свободу, ніж реальний документ, створений під наглядом великого візира [480, р. 322-323]. Іншою особливістю твору стало наведення унікальних фактів, пов'язаних з Україною. Зокрема, це стосується подвигів оборонців Кам'янця та Теробовлі. Не забуває автор вшанувати подвиг француза Отея, якому було доручено оборону Збаража [480, р. 361-362; 481, р. 75-76, 84-93]. Ще більше Куає пишається завзяттям і підтримкою свого чоловіка королеви Марисеньки, яка теж була французенкою. Значну цікавість мають повідомлення Куає про московсько-польські переговори щодо одруження Михайла Вишневецького з котроюсь із царівен, посагом для якої була б Сіверщина. Автор зазначає, що така пропозиція Олексія Михайловича викликала інтерес шляхти, та король зневажив ці плани, одружившись з австрійською принцесою [480, р. 338]. Ще одним цікавим моментом «Історії Яна Собеського» є відображення діяльності султанші-валіде, матері Мехмеда IV, яка не лише мала великий вплив на сина, але й багато в чому визначала вектор і характер діяльності уряду. Куає зауважує, що саме вона сприяла призначенню великим візиром Кара-Мустафи, який приєднав до Порти значну частину України. Про походження жінки Куає зазначає: «Вона

була черкаскою, дочкою грецького [тобто православного – Є. Л.] священника» (*elle était Circassienne, fille d'un Prêtre Grec*) [481, р. 66-67, 116-117].

Важливо відзначити уявлення Куає щодо меж тодішньої України. Автор обережно підходить до використання поняття «*la Russie*», щоб не спровокувати типову плутанину. Хоча «держава царів» у нього традиційно визначається як «Московія», він, втім, не забуває додавати до терміну «Русь» кольорового епітету, щоб читачі не були введені в оману. Цікаво, що Куає майже не користується традиційною дефініцією «Чорна Русь» щодо сучасної Західної України. Як правило, у нього йдеться про «Русь Червону»: «Львів, столиця Червоної Русі» [480, р. 174], «Яворів, у Червоній Русі» [482, р. 33], татари після Меджибожа в 1684 р. пішли на Червону Русь [482, р. 15]. Водночас автор не вказує на відмінність понять «Чорна Русь» і «Червона Русь». Але найбільшою та найбагатшою провінцією Польщі історик все-таки визнає Україну. Він зазначає, що та «країна, яку сьогодні називають Україною, займає простір у сотню льє вздовж і майже так само вшир, розділений Бористеном на дві майже рівні частини» [480, р. 171]. Зауважимо, що тогочасний льє дорівнював близько 4 км, а найбільша відстань між крайніми точками України зараз складає 1315 км з заходу на схід та 893 км з півночі на південь [214, с. 4]. Тобто у визначений Куає квадратний простір потрапляє основна частина нашої сучасної держави.

Значну увагу Україні приділяв Г. Бонно де Маблі. Своє бачення ролі і місця історії у суспільстві, її методології та завдань історика мислитель виклав у працях «Про вивчення історії» та «Про манеру історіописання» [746; 747]. Загальноєвропейську відомість Маблі приніс нарис «Суспільне право Європи, основане на договорах» (1748), який, по суті, є розглядом історії європейської дипломатії від 1648 р. до сучасності [749; 750; 751]. Будучи противником війн, Маблі вважав твір внеском у розвиток порозуміння та співпраці між країнами. Природно, що увагу автора привертають і договори, пов'язані з «козацькою країною». Одним з питань, яке намагався розкрити Маблі, був стрімкий розвиток Московії. Просвітник намагався не пропустити жодної з важливих

угод між Росією, Польщею, Туреччиною та Кримом. Зокрема, він розглядає умови та наслідки домовленостей в Андрусові (1667), Бучачі (1672), Журавні (1676), Бахчисараї (1681), Москві (1686), Карловицях (1699), Стамбулі (1700). Одними з найсуттєвіших питань, які розглядалися в ході укладання цих договорів, були питання України та козаків. Історик добре орієнтується в подіях, що відбулися на цих землях. Він зазначає, що занепад Речі Посполитої був спричинений повстанням козаків за правління Яна II Казимира. Значну увагу автор приділяє «шефу запорозьких козаків» Дорошенку, який не лише підняв повстання проти Польщі, але й прийняв протекцію султана. Прагнучи захистити нових підданих, той «увійшов до Поділля в 1672 р., обложив і взяв Кам'янець за дуже короткий час, атакував Лемберг в Чорній Русі і привів поляків до такого смутку, дійшовши аж до Бучача, що мир тут і був підписаний 18 жовтня 1672 р. Михайло-Корибут, польський король, відступив значну частину Поділля Порті й зобов'язався сплачувати щорічну данину в 22 тисячі дукатів і ставитися до козаків, як до друзів» [750, р. 48]. Подібним чином розглядає Маблі й Журавненський мир. Щоправда, Журавно автор чомусь «розмістив» на Бористені, очевидно, сплутавши Дністер і Дніпро [750, р. 48-49]. Досить часто Маблі звертається до подій 1709 р. Він зазначає, що, посилившись на півдні, Московія отримала змогу воювати зі Швецією. Історик підкреслює, що розгром армії Карла XII дав повне право Росії називатися великою державою. Але про роль Мазепи та козаків у подіях 1708-1709 рр. Маблі зовсім не згадує. Взагалі його ставлення до козацтва негативне. Він дає козакам наступну характеристику: «Татари за походженням і незвичні до дисципліни, вони найчастіше приносили лихо своїм друзям, ніж своїм ворогам. Вони спричинили в Польщі тисячі жахливих війн і ця Республіка не мала добрих взаємин з Портою аж доти, доки їх не позбулася. Цар Петро I наважився вчинити щось подібне стосовно козаків лівого берегу Бористену. Тільки знищивши їх, можна зупинити хід їхніх повстань і заколотів» [750, р. 49-50]. Автор добре розуміє, що збереження своїх вольностей і привілеїв козаками стоїть на заваді імперській політиці, тому передбачає ліквідацію

козацької України самодержавством. Але й до Росії відношення автора насторожене й часто вороже. Спостерігаючи за посиленням агресивної політики імперії, мислитель прогнозує, що наступними її жертвами стануть Польща, Крим і, можливо, Туреччина [749, р. 79-80; 750, р. 66-69]. Дослідник дає поради уряду Людовіка XV, як можна завадити поширенню цієї експансії. У XVIII ст. французька політика переважно матиме антиросійську спрямованість. Цілком у дусі Маблі. Великий трактат з історії дипломатії став не єдиним твором Маблі, де автор звертався до української проблематики. В цьому контексті можна згадати есе «Про управління та закони Польщі» (1771). Ця розвідка була написана після здійснення просвітиком подорожі до Речі Посполитої на запрошення барських конфедератів. Знаючи про його погляди та прозорливість при аналізі політичних проблем, антиросійське угруповання шляхти звернулося до Маблі з проханням скласти поради для проведення реформ, покликаних покращити становище Польщі. Той написав великий аналітичний трактат. Маблі показує гарну ознайомленість з історією держави, частиною якої протягом століть була й Україна. [748]. Подібні рекомендації про реформування Польщі склав тоді і Ж.-Ж. Руссо [924].

Саме тоді в Парижі, представник Барської конфедерації Вієльгорський опублікував «Маніфест Польської конфедеративної республіки» (1770), де не лише подано програмні вимоги конфедератів, але й надруковано комплекс документів, пов'язаних з питаннями дисидентів та актуального збройного конфлікту. Серед цих документів бачимо «Маніфест імператриці Росії про знищення священників, шляхтичів і євреїв, датований 20 червня 1768 р. у Петербурзі» [1059, р. 261-262]. Цей фальсифікат, що був відбиттям реальних гасел гайдамацького руху, відомий в історіографії як «золота грамота». Його походження досліджував П. Мірчук [229]. У подальшому французькі історики не раз будуть звертатися до нього, обстоюючи жорстокість царизму.

Відзначимо також внесок у розвиток і поширення знань про Україну французьких енциклопедистів. Насамперед йдеться про «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Створення цієї колосальної

праці тривало з 1751 по 1772 р. під керівництвом Дідро і д'Аламбера й склало 17 томів тексту, 11 томів ілюстрацій, де містилося 71 818 статей. Це не враховуючи 4 томів додатків (1776-1777) і тому ілюстрацій до них, а також 2 томи таблиць і доповнень (1780). Хоча до реалізації задуму було залучено десятки інтелектуалів, головний персональний внесок слід віднести на рахунок Л. де Жокура, «раба Енциклопедії». У доробку цього автора близько 18 000 статей, поміж яких «Україна» (*UKRAINE*), «Русь (=Росія)» (*RUSSIE*), «Поділля» (*PODOLIE*), «Волинь» (*VOLHINIE*), «Київ» (*KIOW, ou KIOVIE*), «Луцьк» (*LUCKO*), «Кам'янець» (*KAMINIECK*), «Татари» (*TARTARES*), «Запорожці» (*ZAPORAVIENS, ou ZAPOROGES*) та ін. Зазначимо, що саме в замітках щодо запорожців подано свідчення про Мазепу [1062]. Основними джерелами для його українознавчих статей були твори Вольтера. Тому інформація, подана ним, по суті, дублює повідомлення «короля філософів»: згадки про заснування константинопольськими імператорами «Кізовії», тобто Києва; про старовинні грецькі написи на його будівлях; про походження козаків від «збіговиська давніх роксоланів, сарматів і татар»; про невпорядковане використання запорожцями жінок для поповнення своїх лав, коли брат має дітей від сестри, а батько від дочки; про католицизм українців (цей етнонім де Жокур також використовує слідом за Вольтером) до переходу їх під владу Росії і т. п. Багато матеріалів було вміщено у доповненнях до «Енциклопедії», наприклад, статті «Київщина» (*KIOVIE*), «Ніжин» (*NESCHIN ou NIESCHIN*). Тут також бачимо статтю «Хмельницький» (*SMIELNISKI*), де вказано основні віхи життя гетьмана [467]. Матеріал займає 6 стовпчиків на 3 сторінках. Його автором є К.-Л.-М. де Сасі. Виклад біографії гетьмана достовірний, хоча позбавлений майже будь-якого датування. Автор просто переповідає події життя «цього славетного мужа, який відзначився тим, що поставив Польщу за волосину від загибелі». Втім, висвітлення де Сасі Хмельниччини виказує його недостатню обізнаність з її перебігом. Так, причинами повстання де Сасі вважає особисті амбіції козацького ватажка, після битв під Зборовом і Збаражем автор не позначає більше жодного

зіткнення між ворогуючими сторонами. А тезу про те, що «Хмельницький знайшов смерть достойну себе в битві, яку він дав полякам і в якій він сперечався за перемогу до останнього подиху», можна взагалі не коментувати.

А ось інша стаття представляє саме новий підхід до висвітлення минулого України. Йдеться про статтю «Козаки» (*COSAQUES*), яка містилася й в основному тексті даного енциклопедичного видання, але зараз її було повністю переписано і вона докорінно відрізнялася від попереднього варіанту. Якщо початково її обсяг складав лише 13 рядків, то тепер вона займала 6 стовпчиків тексту, розташованого на 4 сторінках. Тобто обсяг статті зріс приблизно в 35 разів. Включення такого розгорнутого нариса до енциклопедії свідчить не лише про ознайомленість автора з історією козацтва, але й про зацікавленість редакторів видання та очевидний попит читачів на деталізовану інформацію про козаків. На жаль, ім'я автора залишилося прихованим під ініціалами *T. D. G.* Його особа є невідомою [592, р. 152]. Обізнаність в історії України дозволила йому уникнути купи неоконкретностей, яка була притаманна його попередникам. Наприклад, про охрещення українців у католицтво. *T. D. G.* зазначив, що козацький народ з давніх-давен дотримувався «грецького обряду» й мав ту ж релігію, що й «московити»; саме це змушувало козаків боротися за свої права, що вилилося у повстання Хмельницького, який перетворив Україну на фактично самостійну державу. Автор також заперечив татарське походження козаків, наголошуючи, що «вони є русинами за своїми витоками» (*ils sont Russes d'origine*). Козаків *T. D. G.* вважав не народом, а військовим співтовариством (*la milice*). У статті переважно вживається поняття «Мала Росія». Хоча автор і підкреслив, що поняття «Мала Росія» та «Україна» ідентичні, а «Малу Росію» варто відрізняти від «Росії», під якою зараз розуміють «Московію» [475; 476].

При всій лаконічності й подекуди неточності французькі енциклопедії несли багаж знань, що дозволяв дослідникам черпати в них інформацію про ті країни, які їх цікавили, в тому числі й про Україну.

Ще одним фундаментальним виданням, співставним за масштабністю та значимістю з грандіозною працею енциклопедистів, є багатотомна «Всесвітня

історія від початку світу до сьогодення», автори якої намагалися висвітлити минуле всіх існуючих держав. Ця праця поєднала зусилля цілої плеяди талановитих просвітників: Ж.-Ж. Шофп'є, Л. Дюсьйо, П.-П.-Ф. Ле Турнера, Ф.-Ж. Гоффо та ін. Як і у випадку з «Енциклопедією», «Всесвітню історію» можна визнати не тільки науково-просвітницьким, але й політико-ідеологічним маніфестом. Зважаючи на належність українських земель до складу сусідніх монархій, історії нашої країни найбільше торкаються розділи про Росію і Польщу. В цьому контексті розглядається загарбання українських земель після смерті останнього галицько-волинського князя у 1340 р. Причому трактується ця подія по-різному. В розділі про Росію читаємо, що поляки «підкорили Чорну Русь, Поділля, Україну та місто Київ» і «забрали у росіян їхні найкращі провінції» [598, р. 216]. Отже, поляки виступають як агресори, що забирають законну власність росіян. У польському ж розділі цей факт подається під іншим кутом зору: «Чоловічій рід князів Русі щойно припинився зі смертю Болеслава, якого було отруєно власними підданими, що втомилися від його тиранії. Польські князі колись панували над даною частиною цієї обширної імперії. Казимир вирішив відновити збройною рукою ці забуті права, але без кровопролиття» [598, р. 8]. Відмінність у трактуваннях подій залежала від джерел, якими користувалися автори того чи іншого розділу.

Розділ з історії Польщі у «Всесвітній історії» значною мірою слід віднести до доробку П.-Ж. де ла Пімпи де Соліньяка, творця «Загальної історії Польщі», яка вилилася у 5-томне видання, що доводило події до 1575 р. [960; 961; 962; 963; 964]. Згодом автори «Всесвітньої історії» підготували продовження цієї праці, яке охопило ще два століття й довело виклад подій до 1774 р., тобто до часу, коли історик вже помер, але з поваги до його заслуг цей нарис було опубліковано, як 6-й том його роботи [473]. Це «Продовження загальної історії Польщі Соліньяка» було майже повністю включене до «Всесвітньої історії». Польський розділ цієї праці досить детально торкається подій, пов'язаних з українськими землями. Серед визначних подій козацької історії, вказаних тут, можна назвати розгром козаками татарського війська у

1589 р. під Львовом, участь козаків у російській Смуті та Хотинській битві 1621 р., будівництво Кодака (*Hudac*) та пов'язане з цим повстання запорожців [473, р. 13, 23, 29-30; 598, р. 52, 54-56, 58, 248-252]. Принагідно відзначимо, що в російському розділі «Всесвітньої історії», де події Смути розкриваються більш детально, не тільки наголошується на важливості підтримки козацтвом Гришки Отреп'єва (*Griska Utropeja*), але й використовується етнонім «українці». Так, зазначається, що «Істома Пашков та Іван Ісайович Болотников стали на чолі козаків і українців (*Isthoma Basiow & Iwan Isaiwitz Polutnich étoient à la tête des Cosaques & des Ukrainiens*). Це військо просунулося на 50 верст до Москви. Шуйський надіслав полки, щоб його зупинити, але вони були розбиті й залишили українцям вільну дорогу аж до столиці» [598, р. 252].

Особливу увагу слід звернути на висвітлення у «Всесвітній історії» перебігу Хмельниччини. Тут найбільшу цікавість має не так фактична складова, скільки трактування подій. Характерною особливістю нарису є досить нетипове раніше абсолютно позитивне ставлення до повсталих козаків і селян. Автори не тільки не засуджують повстанців за виступ проти монарха, але навпаки симпатизують їм і визнають їхню боротьбу справедливою. Підкреслюється, що селяни «виснажені податками та панщиною, втомлені нестерпним ярмом, кидали своїх тиранів і тікали на Україну». Визнається, що шляхетське панування перетворило цих людей на «власність, основу на насильстві, яку відкидає розум». Сам факт масових втеч трактується, як «невід'ємне право, яке природа подарувала всім людям, - тікати подалі від тиранії». На фоні тотального зубожіння селянства та приниження козацтва, доведених до відчаю, показується розкошування знаті. Твір просякнутий революційною риторикою. Так, щодо Кодацької фортеці зазначено, що це «майстерня, де кували кайдани для козаків» [473, р. 30; 598, р. 58]. Всю відповідальність за початок козацько-селянського повстання в Україні автори покладають на шляхту, представників якої вкупі з королем вважають призвідцями страшної війни [473, р. 43-44; 598, р. 63]. Згадаємо, що на момент виходу «Всесвітньої історії» вже відбулася революція в Америці, а до взяття

Бастилії залишалося лише 9 років і дух Марсельєзи носився в повітрі. Оскільки «Всесвітня історія» доводила події до сучасного для її авторів періоду, вони не оминули таких моментів, як Коліївщина (1768) і розподіл Польщі (1772). Знаменно те, що, говорячи про гайдамаків, винуватцями вибуху народного гніву, як і у випадку з Хмельниччиною, визнаються шляхта та євреї-орендарі. Розподіл Речі Посполитої творці «Всесвітньої історії» вважають закономірним явищем [473, р. 185-186, 220; 598, р. 110, 122].

Близьким за духом до «Всесвітньої історії» є «Короткий хронологічний нарис історії Півночі» (1762) [650; 651]. Багато уваги тут приділено Україні, а козаків навіть згадано у розлогій назві. Цей твір, автором якого був Лякомб, має компілятивний характер. До його доробку також належить «Історія революцій в Російській імперії» (1760) [652]. Проте викладені в ній матеріали майже повністю дублюють зміст розділу про Росію вищезгаданого твору.

Серед нефранцузьких франкомовних праць варто згадати «Короткий хронологічний нарис історії Польщі» німецького історика Ф.-А. Шміда (1763). Ця робота цінна тим, що в своїх хронологічних таблицях містить багато свідчень про події в Україні в 964-1733 рр. [948].

Історія козацтва залишалася цікавою й актуальною темою, тому не дивно, що багато науковців приділяли їй велику увагу. У своїй «Загальній історії гунів, турків, монголів та інших татар» (1757) Ж. де Гінь вмістив розділ, присвячений козакам. Погляди де Гіня про витоки козацтва та походження їхньої назви мають оригінальний характер, хоча не завжди достатньо аргументовані. Так, слово «козак» він вважав похідним від перекрученого «кипчак» (*Kaptchak*). Ця версія йому здавалася тим вірогіднішою, що повністю узгоджувалася з його тезою про зародження козацтва в степах Заволжя з «рештків безмежності турецьких і татарських орд, які кочували тут в різний час» [583, р. 520]. Згодом, на думку де Гіня, ареал їхнього розселення сягнув Дністра. Власне, татарська теорія походження козаків не була новою. Її сприймало багато дослідників, між якими Бержерон і Брюзен де ла Мартін'єр. Саме на їхні праці спирався у своїх міркуваннях про витоки козацтва де Гінь.

Загалом зазначимо, що його розділ про козаків є значною мірою запозиченням доробку Брюзена де ла Мартін'єра. Найсуттєвішою відмінністю праці де Гіня є хіба що суттєве розширення епізоду, пов'язаного із зрадою Мазепи. Певну оригінальність містить припущення історика про перехід гетьмана в лютеранство під впливом Карла XII. Однак ця теза ґрунтується лише на тому факті, що «Петро Великий не називає того у своїх маніфестах інакше, як жодного разу не додавши йому епітету відступника» [583, р. 538].

Зважаючи на актуальність козакознавчих розвідок в Європі того періоду, але і недостатню обізнаність європейців з історією, традиціями та культурою України, варто згадати про задум досить цікавого твору, котрий, на жаль, так і не був втілений у життя. Йдеться про намір Г. Орлика написати «Замітки про Україну та козаків, яких мало знають в Європі» [41, с. 248; 160]. Можна тільки припускати, що, якби передчасна смерть не обірвала життя цієї особистості, це став би перший прецедент української емігрантської історіографії у Франції.

В 1769 р. вийшла праця А. Обера «Життя Станіслава Лещинського, прозваного «Доброчинцем», короля Польщі та герцога Лотарингії й Бару», видану в Парижі в 1769 р. Звичайно, правителя Речі Посполитої з Україною пов'язувало багато, про що згадує й автор життєпису. Зокрема, Обер відзначає факт народження Лещинського у Львові, повідомляє про володіння родиною майбутнього короля маєтками на південному сході держави, наголошує на участі діда Лещинського – С.-Я. Яблоновського – у битвах з козаками, турками та татарами, що відбувалися під Хотиним, Львовом, Кам'янцем тощо [345, р. 16-20]. Як відомо, союз Карла XII з Мазепою став фатальним для Лещинського. Обер робить стислий огляд подій 1708-1709 рр., відзначаючи участь в них гетьмана, якого називає «князем з Литви» (*le Prince Mazeppe de Lithuanie*). Та загалом картини подій базуються на вольтерівській «Історії Карла XII», що в принципі логічно, раз сам Лещинський визнавав її правдивість [345, р. 92-115 ; 1047, р. 161-196].

Загалом, характеризуючи історіографію середини XVIII ст. стосовно історії козацької України, слід відзначити, що минуле «країни козаків»

розглядалося тут лише крізь призму історії сусідніх великих держав, а саме тому основна увага зверталася головним чином на події, що виявилися доленосними для Польщі, Росії та Швеції й були насамперед пов'язані з діяльністю Хмельницького та Мазепи. Важливу роль у баченні французькими інтелектуалами України відіграли праці Вольтера, Дефонтена, Куає, Маблі, Брюзена де ла Мартін'єра та інших відомих діячів Просвітництва. Ставлення до козацтва у просвітників часто було протилежним: від цілковитого негативізму у Маблі до абсолютної симпатії у авторів «Всесвітньої історії». Можна спостерігати зростання позитивної оцінки козацтва та його демократичних традицій французької інтелігенцією на фоні посилення революційних тенденцій у Франції. Минуле козацької України у XVIII ст. стало обов'язковою складовою розгляду всесвітньої історії, щоправда, лише в контексті історій великих країн Східної Європи.

4. 4. Висвітлення занепаду та ліквідації козацького ладу в Україні французькими істориками другої половини XVIII ст.

Ліквідація автономії України та козацького ладу були цілком очікуваним явищем. Ігнорування царатом вакантності посади гетьмана після Апостола розглядалося сучасниками, як ліквідація гетьманства. Тому піднесення Розумовських, а особливо призначення гетьманом Кирила спричинило фурор і хвилю зацікавленості особою нового очільника «країни козаків». Діяльність Розумовських та інших українців в Росії знайшла своє відображення в творах П.-А. Гудара [579], Х.-Ф. Швана [511; 512], К.-К. де Рюльєра [927; 928], Ж.-Ш. Лаво [660; 661]. Зокрема, в творі Лаво докладно описано змову Мировича та судовий процес над заколотниками (1764) [661, р. 105-154]. Втім, ці та інші праці до України мають віддалене відношення, хоча й проливають світло на деякі аспекти української історії. Значно рельєфніше «країна козаків» постає у творах, безпосередньо пов'язаних з перетвореннями на українських землях.

Серед таких слід згадати роботи Л.-Ф. Гінемана де Кераліо, у яких він аналізує події російсько-турецьких війн. Зважаючи на актуальність теми, Кераліо пише кілька творів, де розглядає останні дві війни, що відбулися між Російською імперією та Портою. Аrenoю битв у цих конфліктах переважно були землі України. Тому ці праці являють собою значний інтерес в плані вивчення розвитку українознавчої та козакознавчої історіографії у Франції. Головними джерелами для «Історії війни росіян і імперських військ проти турків у 1736, 1737, 1738 і 1739 рр. та Белградського миру, який її завершив» Кераліо були мемуари Манштейна та де Вільньова. Останній очолював французьку місію в Османській імперії і саме за його участю було укладено мирний договір у Белграді. В 1730-х рр. Вільньов опікувався гетьманом Орликом і навіть надавав йому підтримку, а також мав тісний контакт з його сином [1024]. Історик розглядає події війни 1735-1739 рр. в Україні. Праця Кераліо передає цілком достовірну інформацію про описані ним події. Недоречності, доволі характерні для іноземців, трапляються в нього дуже рідко, хоча подекуди мають місце. Як-от згадка про російську царицю Анну Іоанівну, яку автор кілька разів називає дочкою Петра I (*Anne Ivanovna, fille de Pierre I*) [634, р. 8, 14]. Поділяючи тезу Манштейна про гіршу боездатність козаків у порівнянні з регулярною армією через їхню недисциплінованість, Кераліо в той же час вважає їх досить професійним та ефективним військом, постійно відзначаючи їхній істотний внесок у перемоги росіян [634, р. 119, 125; 635, р. 6, 9, 113].

Ослаблення Порти створило умови для продовження російської експансії, яка ознаменувалася блискучим успіхом в ході наступної війни. Кераліо присвятив конфлікту велику розвідку [636; 637; 638]. Докладну інформацію він регулярно отримував від свого друга князя Д. О. Голіцина. На відміну від багатьох своїх земляків, налаштованих вороже до Росії та більш прихильних до Османської імперії й Барської конфедерації, Кераліо виявляє симпатію до політики Катерини II. Він спростовував популярне в Європі твердження про причетність уряду Катерини II до збурення православного населення Речі Посполитої. Так, згадуючи про впевненість гайдамаків, що вони виконують

волю імператриці, Кераліо відкидає будь-яке відношення росіян до повстання [637, р. 34-35, 64-66, 72, 86-87]. При розгляді військових дій кидається у вічі доволі незначне відображення участі козацтва. Згадки про козаків містяться вряди-годи, а самі вони відіграють тепер роль малочисельних, другорядних загонів. Без будь-якої конкретизації автор повідомляє про участь козаків у боях під Хотиним. Серед найбільш визначних акцій, у яких вони взяли участь, згідно опису Кераліо, можна згадати розгром великого загону конфедератів у битві під Ломазами (15 вересня 1769 р.) та похід у Валахію в листопаді 1769 р. під проводом підполковника Н. О. Каразіна, коли було захоплено Бухарест і взято в полон господаря Григорія III Гіку [637, р. 194-196]. Але участь козаків у цих звитягах нівелюється іншими повідомленнями, де вони постають у менш привабливому світлі, наприклад, як союзники повстанців. Маючи негативне ставлення до гайдамаків і вважаючи їх лише грабіжниками та головорізами, подібну оцінку автор давав і запорожцям [637, р. 86]. Падіння ролі козаків було пов'язане і з істотним скороченням їхньої чисельності. Так, за даними Кераліо, в армії Голіцина перебувало лише 3 000 українських козаків, а в армії Румянцева – 6 000 [638, р. 162, 169]. Якщо у війні 1735-1739 рр. українські козаки складали від третини до половини всіх царських військ, тепер їхня кількість була вже не такою значною й складала близько десятої частини. Фактично відбулося поглинання українського козацтва збройними силами імперії. Можна також згадати і про інкорпорацію козацької еліти до верхівки царської армії. Так, Кераліо дає високу оцінку тактичній майстерності І. В. Гудовича [637, р. 153]. Робота Кераліо прикметна тим, що вона презентує витіснення з воєнної авансцени українського козацтва, яке майже повністю втратить своє значення потужної військової сили вже до кінця століття.

Серед інших праць, що мали цей самий предмет дослідження, в першу чергу слід назвати «Історію анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, де події доведено до 1774 р. На відміну від Кераліо, де Рюльєр співчував барським конфедератам. Подібно до більшості колег, де Рюльєр бачив у козаках певну синтетичну націю, що виникла в результаті

поєднання різномасного наброду, скупченого для розбійницьких промислів, який набув рис війська. Ставлення автора до козацтва має риси подвійності. Він відзначає його варварство, називає його «найогиднішим з народів, якщо можна дати ім'я народу наброду розбійників з усіх націй». З іншого боку, історик розуміє, що виникнення цього військово-політичного та суспільного феномену було зумовлене історичними реаліями. Йому імпонує волелюбність козаків, їх військовий професіоналізм, відданість релігії. Будучи переконаним прибічником монархії, він, попри все, називає козацький устрій «дивовижною республікою», яка найбільше підходить для народу України й зауважує, що на сході розглядають «це розбійницьке товариство, як своєрідний різновид мальтійських рицарів» [926, р. 84-85, 90]. Причиною, яка зумовила грандіозне повстання в середині XVII ст. та відпадиння України від Польщі, на його думку, були утиски з боку шляхти. З цього моменту автор розпочинає відлік бід і страждань Польщі. Перехід козаків під владу «московитів» став тим козирем, який дозволив Росії здобути вплив і могутність у світі, що з повною силою проявилися в епоху Петра I. Однак вже тоді почали робитися спроби приборкати «це військове братство (*cette confrairie militaire*)». В рядках де Рюльєра можна побачити співчуття до «козацької нації», роздертої між двома державами, кожна з яких намагалася її придушити та уярмити. Поляки «силували козаків до домашнього кріпацтва», а росіяни «позбавляли їх всієї громадянської свободи» [926, р. 89-90]. Запоріжжя ще залишалось своєрідним острівцем вольності між двома монархіями, проте воно було вже приречене. Хоча події 1775 р. залишилися за межами дослідження, контекст твору дозволяє побачити авторське розуміння того, що доля Січі була вже давно вирішена і її знищення залишалось лише питанням часу.

Автор відмічає і ворожу до Росії позицію його батьківщини, яка традиційно надавала підтримку головним її противникам – Речі Посполитій, Швеції та Порту. Він наводить цікаве повідомлення про таємну місію графа де Брольї до мазепинців з метою вивідати настрої козацтва, налагодити з ними контакт і вивчити можливість використання козацького невдоволення

російською присутністю в Україні для ослаблення цієї імперії [925, р. 232]. Вірогідно, що одними з цих мазепинців були Ф. І. Нахимовський і Ф. І. Мирович, якими опікувався тоді Пейссонель [530, р. 306-308; 870, р. 143]. Однією з причин, що сприяла поширенню антиросійських настроїв серед козацтва, було утворення Нової Сербії, що також зазначено в праці де Рюльєра. З цим узгоджується свідчення де Тотта про те, що взимку 1768-1769 рр. під час походу Киричів на Нову Сербію запорожці не тільки не відгукнулися на заклик про допомогу від місцевого генерал-губернатора, але й оголосили татарам про свій нейтралітет [1013, р. 263]. Подібне твердження подає А.-І. Антуан, який відвідав Україну в 1781-1782 рр. [337, р. 20]. Виконуючи доручення Версаля, де Брольї, як повідомляє де Рюльєр, також зустрічався з Киричем [925, р. 321-328], який проводив антиросійську політику, а емісари з Франції завжди були його бажаними гостями. Про дружні взаємини з Киричем залишили згадки Пейссонель [260, с. 57-66; 874, р. 346-374] і де Тотт [1013, р. 237-273; 1014, р. 1-17].

Говорячи про події 1768-1774 рр., де Рюльєр свідчить не лише як сучасник, але й як очевидець. Він звинувачує царат в організації та підтримці гайдамачини, яку було ним використано, як відплатну акцію за дії Барської конфедерації. На думку дослідника, уряд Катерини II не тільки дав мовчазну згоду на прилучення запорожців Залізняка до гайдамаків, але навіть підштовхнув їх до цього. Де Рюльєр підкреслює, що на початковому етапі повстання росіяни дивилися крізь пальці на безчинства гайдамаків і навіть відводили загони з тих місць, які опинялися в епіцентрі їхніх дій. Отже, історик спростовує тезу Кераліо про непричетність Росії до Коліївщини. Водночас де Рюльєр не забуває відмітити й місцевий чинник, що призвів до вибуху: зневага поляків до некатоликів, тяжка панщина, здириства євреїв-орендарів. Це привернуло симпатії населення до гайдамаків, які розглядалися, як народні месники та визволителі від нестерпного ярма. Одними з найбільш вражаючих сцен, наведених де Рюльєром, були звірства повстанців. Однак де Рюльєр ігнорує чи, можливо, не знає про жорстокість і звірства з боку

барських конфедератів над православним населенням. Хоча він і згадує про жахливі розправи над захопленими в полон гайдамаками, відзначаючи мужність цих людей [926, р. 91]. Не оминає увагою історик і криваві події «Уманської різни». Кількість убитих тут він обраховує в 16 000 осіб. Автор зазначає, що російський воєначальник, що перебував неподалік, знав про сумну долю Умані, але нічим не допоміг місту [926, р. 94-96]. Після того, як польська знать почала сама просити царських чиновників про захист, як вважає де Рюльєр, «чорнова робота» гайдамаків була виконана й треба було придушувати повстання. Правобережжя опинилося під контролем росіян. Де Рюльєра вражає цинічність, з якою цариця вчинила розправу над недавніми союзниками, які фактично привели під її владу значний шмат Речі Посполитої. Уряд Катерини II не тільки покарав лідерів Коліївщини, але й завдав удару по Запоріжжю. Де Рюльєр з презирством ставиться до беззаконної розправи, вчиненої над ними польськими властями, яким полонені повстанці були видані росіянами і «їх всіх було віддано катам гуртом, без розбору, як худобу» [926, р. 45, 97-105, 108-109]. Відзначимо, що серед лідерів Барської конфедерації автор виокремлює козака Ю. Саву-Цалинського (*Sava*), сина легендарного С. Чалого [926, 199-200].

Де Рюльєр був далеко не єдиним, хто став безпосереднім очевидцем та певною мірою учасником кардинальних геополітичних змін на сході Європи. Серед подібного роду праць можна згадати «Мемуари» барона де Тотта, про якого вже вище зазначалося. Значний інтерес представляють його свідчення про участь у поході Кирим-Гірея на Україну взимку 1768-1769 рр. [301].

Інший колега де Тотта відзначився саме дослідницькою діяльністю. Мова йде про Пейссонеля. Його творчість висвітлена у працях А. О. Скальковського [288], В. Д. Смірнова [289], Є. Д. Феліцина [258; 259; 310], а також у роботах Борового [39], Сапожникова [280], Бойка [29], Андреевої [9; 10], Грибовського [106; 107]. Роки, проведені у Криму, дозволили Пейссонелю ознайомитися з історією та географією Північного Причорномор'я. Відомість здобули його «Записка про цивільний, політичний і військовий стан Малої Татарії» (1755)

та «Реляція про заколот єдисанських ногайців, що спричинив усунення від влади Алім-Гірей-хана та сходження на престол Кирим-Гірея у 1758 р.» (1759), що були включені до II тому його «Трактату про чорноморську торгівлю» [874, р. 222-374]. В 2009 р. було опубліковано російський переклад цих творів [260]. В 1765 р. Пейссонелем видано «Історичні та географічні спостереження за варварськими народами, що мешкають по берегах Дунаю та Понту Евксінського». Він використовував повідомлення місцевих знавців. Так, вже зазначалося про його знайомство з Мировичем, від якого Пейссонель отримував свідчення про козацтво й Україну [870, р. 143]. Твори Пейссонеля доводять його гарну ознайомленість з історичними дослідженнями регіону. Наприклад, він дорікає Пуфендорфу та іншим науковцям за недостатню увагу до історії становлення та розвитку Криму та вказує на їхні окремі хиби у висвітленні історії татар [260, с. 11; 874, р. 228]. Історик-дипломат ставить під сумнів твердження де Гіня про походження слова «козак» від перекрученого «кипчак». Неправдоподібною йому здається і теза про виведення поняття «козак» від слова «коза». За Пейссонелем, початки козаків можна виводити від касогів [870, р. 125]. Досить цікавою й оригінальною, хоча й малоймовірною, є думка автора про найдавнішу фіксацію терміну «Україна». Він припускає, що цю назву можна ототожнити з античною «Ахеронією» [870, р. 126]. «Історичні та географічні спостереження за варварськими народами» є ґрунтовним дослідженням і дозволяють з повним правом віднести автора до ряду дослідників минулого України. На жаль, після цієї праці Пейссонель деякий час не публікував творів про регіон Північного Причорномор'я, хоча написав ще кілька розвідок про нього [815, р. 660]. В 1787 р. побачив світ його «Трактат про чорноморську торгівлю», що відбиває торгівельно-економічні взаємини причорноморського регіону кінця XVIII ст. Значну цікавість мають згадки про активну участь козацтва і, зокрема, запорожців в торгівельних операціях [873, р. 93, 100-102, 294-299]. В даному творі замість вправних воїнів, козаки постають, як не менш вмілі торговці. Втім, безумовно, під узагальнюючою назвою «козаків» автор міг мати на увазі всіх українців [871].

В 1788 р. були опубліковані «Роздуми про теперішню війну з турками» історика-орієнталіста Вольнея [1043]. Книга здобула популярність у Франції, що зумовило появу критичних рецензій стосовно неї. Одна з них належала перу Пейссонеля [869]. Пейссонель не лише уважно аналізує кожну тезу візаві, уточнює, виправляє чи доповнює Вольнея, але й вдається до міркувань, пов'язаних з предметом обговорення, по суті, здійснюючи власне дослідження теми. Він, між іншим, зазначає, що Росія впродовж XVIII ст. перетворилася на головного політичного гравця на сході, перейнявши пальму першості від Порту в чорноморському регіоні. Однак Пейссонель наголошує, що не варто недооцінювати турецькі сили й переоцінювати російські. Так, наводячи згадку про відвідування Катериною II Херсона, де була збудована арка з написом «Це шлях, що веде до Візантії», що означало декларування російських прагнень, Пейссонель називає це «передчасною похвальбою» [869, р. 86; 1043, р. 45]. Зауважимо, що зухвалий напис було згадано в творах багатьох французьких сучасників [432, р. 327; 438, р. 156]. Водночас Пейссонель зауважує, що посилення Росії призводить до дисбалансу сил у Європі та послаблює позиції Франції на сході. Ще більш детально торкається Пейссонель розгляду перебігу подій поточної російсько-турецької війни у нарисі «Політичне становище Франції та її теперішні взаємини з усіма великими державами Європи». Роблячи ретроспективу останніх подій, Пейссонель значну увагу відводить землям теперішньої України, які слугували яблуком незгоди між Польщею, Росією, Туреччиною та Австрією. Окрема глава цієї ґрунтовної розвідки присвячена аналізу подій російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та її наслідків. Не забуває він згадати й про участь козаків в цій війні [872, р. 98].

Праці Пейссонеля активно використовувалися сучасними йому дослідниками: Ж. Мале дю Паном [860], Й.-Е. Тунманном [303; 997] та ін. Як і в попередні роки, франкомовна історіографія козацької України створювалася не лише французами [423; 1058].

Великий інтерес має твір П. Жубера «Історія революцій у Польщі від смерті Августа III до 1775 р.» (1775). Книга на підставі документів і свідчень

очевидців висвітлює діяльність козаків і гайдамаків, розглядає бойові дії в Україні. Жубер зосереджується на аналізі передумов тієї великої війни (1768-1774), до якої були більше чи менше втягнуті всі держави Європи. Він детально вивчає проблему польських дисидентів, яка стала приводом для розпалювання конфлікту. І хоча він був католицьким священиком, автор із співчуттям поставився до пригнічення прав некатоликів, насамперед «грецьких схизматиків», що й зумовило потужний вибух гайдамацького повстання. Його симпатії цілком на боці простого народу. Не виправдовуючи жорстокість гайдамаків і наводячи приклади їхніх кривавих розправ, Жубер з розумінням ставиться до мотивів дій повстанців [618, р. 29]. Дослідник зауважує, що намагання потопити повстання в крові, не тільки призводило до його поширення, викликаючи народні симпатії до гайдамаків, але й показувало розгубленість і нерозважливість уряду, його нездатність до контролю над ситуацією та наростання тотальної кризи польської державності, що, звичайно, було на руку росіянам. Важливу підтримку повстанцям надали «польські козаки», які перебували на службі магнатів, а згодом майже повністю влилися до складу російських військ [618, р. 42]. Багато місця відведено походу Кирил-Гірея на Україну. Автор схвально оцінює організацію оборони краю генералом О. С. Ісаковим. Відзначає він і вмілі дії генерала А. І. Романюса, який здійснював захист Лівобережжя [618, р. 79-79]. Цікаво відзначити, що згадка Жубера про оминання татарами земель запорожців підтверджує тезу де Тотта про початковий нейтралітет Січі у конфлікті. Історик відзначає важливу участь козаків і в боях з конфедератами, зокрема, у складі військ І. Г. Древіца [618, р. 80-84, 194].

Однією з суттєвих складових твору Жубера стала дипломатична підготовка та здійснення розподілу земель Речі Посполитої. Історик описує вступ на територію Галичини, Покуття та Західної Волині австрійських військ, а також перші кроки нової адміністрації [618, р. 207, 213, 227, 238-239, 281-282, 300]. Жубер одним з перших починає використовувати новий термін «Королівство Галіції та Лодомерії» (*les Royaumes de Gallicie & de Lodomerie*),

який витіснив застарілі поняття «Чорна Русь», «Червона Русь», «Польська Русь». Взагалі у праці слід відзначити суттєве термінологічне оновлення. Тут немає «московитів» і «Московії», натомість «росіяни» та «Росія», а Львів більше не *Leopol* чи *Lwow*, а тільки *Lemberg*.

Довівши виклад подій до 1775 р., тобто актуального йому моменту, автор зупиняється на проблемі подальшого існування Січі, яка втратила стратегічне значення. Він розуміє не вигідність існування для царського уряду цього осідку свободи та бунтарства. Тому в інтересах царизму було б знищити Запоріжжя одразу по завершенню бойових дій з турками, як окрему автономну одиницю. Проте Жубер вважає, що прагматична Катерина II поки що не наважиться на такий крок, зважаючи на те, що це могло б призвести до виникнення тяжкої козацько-російської війни [618, р. 295]. Щоб зробити для читача більш зрозумілою складну ситуацію з Запоріжжям, Жубер порівнює запорожців з корсиканцями, які щойно були підкорені французьким урядом і постійно повставали, борючись за свободу. Подальший розвиток подій довів, що, правильно оцінюючи царську політику стосовно Січі, історик все ж таки помилився у своєму передбаченні. Коли він завершував свою книгу Запорозька Січ була ще реальністю, коли його твір побачив світ, вона вже стала історією. За кілька років потому Катерина II з повним правом могла заявляти, що від минулого – гетьманів, козаків, гайдамаків, та й від самої назви «Україна» не залишилося й сліду [173, с. 81].

Як фаховий дослідник минулого, Жубер не лише спирається на документи та свідчення очевидців, але й відводить майже половину обсягу своїх творів під наведення цих джерел. Серед найбільш цікавих документів, наведених ним, що безпосередньо стосуються долі України, можна згадати текст промови Г. Кониського, «грецького єпископа Білорусії», виголошеної 26 серпня 1765 р. Як відомо, ця промова, спрямована на захист прав православного населення Речі Посполитої, викликала резонанс і була одразу передрукована європейськими газетами [527; 617, р. 333-338]. Доволі цікавим документом є «Маніфест польських козаків», створений у Вінниці, в якому

козаки заявляють про підтримку дій царських військ й оголошують про свою боротьбу з конфедератами та татарами [618, р. 363-365]. Загалом серед десятків опублікованих документів переважна більшість тією чи іншою мірою торкається саме України. В цілому праця Жубера має не тільки яскраво виражений аналітичний компонент, але й містить цінні джерельні зібрання.

Одним з важливих чинників, який зумовив необхідність негайного знищення царизмом Січі, стало повстання Пугачова. В 1775 р. здобула відомість книга «Фальшивий Петро III або пригоди бунтівника Омеляна Пугачова, за російським оригіналом». Ім'я її автора було позначене як *F. S. G. W. D. B.* Січинський вважав, що ним був Ф.-М. Дюран де Дістроф [287, с. 169-170]. Книгу спрямовано проти царизму, й автор не приховував симпатій до народного ватажка. В українознавчому аспекті «Фальшивий Петро III» цікавий тим, що автор намагається розмежувати поняття «Україна» та «Окраїна», які до того розглядалися, як синоніми: «Треба розуміти відмінність між Україною (*l'Ukraine*), яку географи також називають «країною козаків», та Україною чи Окраїною (*l'Okraina*)... Окраїна – це країна, що вся вкрита лісами, майже необроблена й заселена татарами, котрі сплачують данину, не мають ні міст, ні містечок, ні сіл. Вона розташована між південною Московією та Малою Татарією» [571, р. 30]. За логікою автора, «Окраїна» – це регіон на півдні Росії, заселений татарами, який не слід плутати з «країною козаків» - Україною. Єдина схожість між ними полягає у назвах. Втім, інші західні історики наполягали на тотожності понять, розуміючи під ними прикордоння. У «Великому історичному словнику» Морері, наприклад, читаємо: «Україна, провінція, одна частина якої належить Польщі, а інша Московії. Латиною – *Ucraina, Ukraina, Ocrania, ou Ocraina & Cosacorum regio*. Ця назва в слов'янській мові означає окраїну, бо ця земля межує з володіннями турків і татар» [691, р. 152]. Отже, поняття «Україна» й «Окраїна» тут використовуються синонімічно як означення козацького регіону.

В 1777 р. в Яссах вийшла французькою мовою «Історія Молдавії та Валахії з дисертацією про сучасний стан цих двох провінцій», автором якої

став Ж.-Л. Карра, вихователь синів правителя Молдавії Григора III Гіки. Сам автор, пояснюючи мотиви написання твору, зазначав, що всі країни Європи вже мають ґрунтовні розвідки, присвячені розгляду минулого, окрім цих двох князівств. Відзначимо, що в колі добре відомих країн Карра називає й Україну [426, р. XIII]. Найголовнішим джерелом для Карра стала ґрунтовна праця Кантемира. Незважаючи на те, що в центрі уваги французького дослідника перебувають князівства, позначені у назві твору, українознавчий аспект тут теж є доволі вагомим. Слід зазначити, що в ході своїх багаторічних подорожей Карра відвідав і землі України [426, р. 168]. Варто також зауважити, що територія тодішньої Молдавії включала в себе Буковину. Щоправда, саме в 1775 р. внаслідок австрійсько-турецької угоди цю частину Молдавського князівства було передано імперії Габсбургів, що викликало протест з боку Григора III Гіки. Тож одним з мотивів створення книги Карра було інформування суспільства про суверенні права Молдавії на цю територію [426, р. 36]. В умовах загарбання Буковини Габсбургами Карра б'є на сполох проти відвертого та зухвалого порушення міжнародних угод і природних прав націй. На думку Карра, всі освічені люди (*les gens de lettres*) повинні впливати на політику, заважаючи скоєнню несправедливості. Наголошуючи на приналежності Буковини до Молдавії, Карра не забуває далі відмітити, що в історичному обширі до орбіти її впливу належали й інші регіони, зокрема, Покуття та Поділля, підкорені у XV ст. Стефаном III Великим [426, р. 36].

Висвітлюючи історію Молдавії, Карра весь час відзначає важливість українського чинника в її минулому. Автор переказує історію взаємин між Хмельницьким і Василем Лупулом, особливо зупиняючись на молдавському поході Тимоша. Самого лідера козаків Карра помилково вважає спадкоємцем господарів Богданів [426, р. 48]. Втім, образ гетьмана, поданий Карра, є скоріше уособленням стереотипів про козаків, ніж відображенням рис реальної історичної постаті: очільник України позбавлений будь-яких якостей державного діяча, а головною його характеристикою є безпробудна пиятика [426, р. 50-51]. Торкаючись молдавського фактора в роки турецько-польської

війни 1672-1676 рр., ареною якої стали терени України, Карра висвітлює участь місцевих господарів у протистоянні. Поразку турків під Хотиним він багато в чому пояснює переходом на польський бік Ш. Петричейку [426, р. 93]. Певну цікавість становить висвітлення в праці Карра постаті Георга III Дуки. Цей господар Молдавії, вихований в родині Василя Лупула, як відомо, відзначився тим, що був визнаний турками гетьманом України [426, р. 59-60, 97-98]. Карра висвітлює і похід «козацького генерала» С. Куницького в 1683 р. на підтримку Петричейку [426, р. 96-97]. Останнім виразним моментом української присутності в Молдавії, відзначеним Карра, стали події 1709 р., коли, намагаючись убезпечити себе від видачі росіянам, Мазепа повідомив про секретні переговори між Петром I і Костянтином II Бранкованом [426, р. 149-150]. Ще однією важливою подією, описаною Карра й пов'язаною з Україною, стало масове переселення сюди молдаван разом з Кантемиром [426, р. 76]. Праця Карра має безумовну цікавість в плані дослідження французької історіографії історії України, бо висвітлює стан вивчення вітчизняного регіонального минулого, а також українсько-молдавських зв'язків. Звичайно, автор не ставив собі за мету окреме висвітлення цих питань. В творі не знайшли відображення багато важливих в цьому відношенні аспектів, як, наприклад, діяльність Підкови. Визначною рисою розвідки Карра стало його опертя переважно на молдавські джерела в трактуванні Кантемира, що дозволило побачити діяльність козацтва з іншого ракурсу.

В добу Катерини II західними дослідниками продовжується вивчення діяльності Петра I. У фарватері цих досліджень значна увага приділялася посиленню російської експансії на півдні, місцю України в політиці царя та особливо ролі Мазепи. Насамперед варто згадати «Історичну похвалу царю Петру Великому, імператору всеросійському» Г.-Р. Лефєбюра, барона де Сент-Ільдефона. Його історичні погляди щодо України та козаків є доволі поверховими й були визначені нарисами популярних авторів, головним чином Вольтера. У Лефєбюра козаки – різновид татарської орди. Мазепа – «поляк за походженням, з Подільського воєводства» – став гетьманом після того, як,

прив'язаний до коня через викриту любовну пригоду, потрапив до України. Слідом за Вольтером, Лефєбюр переказує свідчення про участь Мазепи у змові проти Самойловича, його прихід до влади, походи на Крим і Азов і, зрештою, про його союз з Карлом XII, поразку під Полтавою та втечу до турецьких володінь. Цікаво, що вперше ім'я гетьмана автор згадує у зв'язку з одним з атрибутів «Всешутійшого, всеп'янішого та сумасброднійшого собору»: мініатюрної шибениці з зображенням Мазепи, що замість хреста теліпалася у «патріарха» М. М. Зотова [676, р. 23-24, 44, 57-66]. В 1772 р. побачила світ книга «Капризи фортуни, або історія князя Меншикова, фаворита царя Петра І». Незважаючи на пов'язаність життя Меншикова з долею України, вітчизняне минуле майже не знайшло тут відображення. Найцікавішим моментом є хіба що висвітлення удачі О. Розумовського, «нового прикладу вигадливості долі». Щоправда, фаворита Єлизавети, який зробив кар'єру завдяки «красоті свого голосу», тут помилково названо «сином якогось селянина з міста Ізюм в Україні» [711, р. 6, 100]. Іншим дослідженням, автор якого зачіпав і минуле України, стала праця Н.-Ж. Югу де Басвіля «Історичний нарис про життя та подвиги Франсуа Лефорта, громадянина Женєви, генерала та великого адмірала Росії, віце-короля Новгороду та головного міністра Петра Великого, імператора Московії» [605]. Тут теж відчувається значний вольтерівський вплив. Цінним надбанням франкомовної історіографії став вихід перекладу «Журналу Петра Великого з 1698 р. до укладення Ніштадтського миру», надрукованого князем Щербатовим [628]. Це важливе джерело відтепер використовувалося західними дослідниками при вивченні історії Росії петрівської доби. Воно значною мірою проливало світло на події, що мали місце в той період на Україні.

Російська анексія Криму спричинила тривогу в Європі. Версаль намагався стежити за розвитком діяльності уряду Катерини II на півдні. Французькі агенти активно вивчали наслідки геополітичних змін. В цьому відношенні має цікавість праця Ш.-А.-Б.-Ф. де Поля де Баєр-Дюолана, присвячена його подорожі через Україну до Каспію в 1784 р. Автор описує своє перебування в

Києві, шлях Дніпром до Херсона тощо. Згадує він і про запорозьких козаків, котрі були розігнані царицею [349]. Загарбання Криму Росією, хоча й шокувало Європу, все ж таки розглядалося як крок логічний і прогнозований. Так, французький дипломат у Константинополі граф Л.-Ф. де Фер'єр-Совб'юф, який залишив докладний звіт про свою діяльність, згадував, що будівництво росіянами Херсона та швидкий розвиток міста, по суті, означали, що вирок незалежності Криму в Петербурзі вже винесено [561, р. 58-64]. Автор пророче заявляв, що росіяни неодмінно захоплять Ізмаїл [562, р. 298]. Утвердження росіян на Чорному морі викликало інтерес у французьких неогоціантів. Антуан в 1781-1782 рр. здійснив подорож з Константинополя до Петербурга, основною метою якої було вивідати можливість торгівлі з Росією через Херсон [857, р. 538]. В 1805 р. Антуан опублікував «Історичне есе про чорноморську комерцію та навігацію», яке представляє інтерес у плані вивчення економіки у Північному Причорномор'ї на рубежі XVIII-XIX ст. Автор розглянув також комерційну діяльність багатьох українських міст, пов'язаних з портами, зокрема, Кременчука, Полтави, Ромен, Ніжина, Глухова, Стародуба. Значну цікавість являє висвітлення Антуаном розвитку таких портів як Таганрог, Севастополь, Одеса, Миколаїв й еволюції французької торгівельної присутності в них. Проте найбільшу увагу автор приділяє Херсону, з яким були пов'язані його підприємницькі зацікавлення. Антуан яскраво показує, як іноземна торгівля в Херсоні здебільшого проходила через перевалочний пункт Глубокая Пристань (*Gloubakaia Pristan*), або як частіше він іменує це місце «Глубок» (*Gloubok*) [337, р. 21]. Варто відзначити, що козацьку присутність в Україні Антуан згадує хіба що в історичному ракурсі. В його викладі колишня «країна козаків» вже суто російська провінція. Козаки ще подекуди фігурують (наприклад, як гвардія хана Шагін-Гірея), проте такі згадки є епізодичними й доводять, що козаки вже перетворились на колоритні екзотичні релікти минулого [337, р. 17].

Безпосереднім учасником війни 1787-1791 рр. був принц Ш.-Ж. де Лінь. Збірники його листів, роздумів і спогадів, у яких він вагоме місце приділяв

своїй діяльності в Україні, мали значну популярність. В 1787 р. він брав участь у пишній подорожі цариці до Криму, а в наступному році відзначився при облозі Очакова. Де Лінь весь час згадує про рештки козацької старовини та відомої йому української історії, які йому довелося побачити. Наприклад, пропливаючи повз Переволочну (*Pereveosloff*), він згадує про сумні для шведів події 1709 р. Кодак (*Keydac*) він чомусь називає «старовинною столицею запорожців, водних розбійників» [734, р. 43-45]. Де Лінь постійно згадує про зустрічі з «козацькими офіцерами», військову майстерність запорожців у боях з турками та татарами. Особливо це стосується подій 1788 р., пов'язаних з Очаковом [734, р. 77, 95, 122, 253]. Де Лінь був не єдиним представником французької аристократії, котрий відзначився тоді на царській службі. Принц Ш.-А.-О. Нассау-Зіген керував Дніпровською флотилією, що прославилася перемогами під Очаковом. Під його проводом служив отаман Чорноморського козачого війська С. Білий. При штурмі Ізмаїла (1790) відзначився також граф А.-Л.-А. де Ланжерон. Про свою участь у війні він згадував у спогадах [267, р. 125-129]. Ще одним героєм Ізмаїла став А.-Е. дю Плессі дюк де Рішельє. У битвах під Очаковом, Бендерами та Ізмаїлом прославився граф Р. де Дама, який залишив опис штурму запорожцями на чолі з А. Головатим турецької фортеці на острові Березань [267, р. 50-51]. Діяльності французьких волонтерів присвячена розвідка Полевщиковой [264]. Російсько-турецька війна співпала з Великою Французькою революцією, внаслідок якої в Росію линув потік емігрантів з Франції. Багато з них осіли в Україні, наприклад, ті самі Нассау, який тут і похований, Ланжерон, Рішельє. Між творами власне французьких авторів, що писали про Україну, бачимо багато перекладів, насамперед з німецької й англійської мов, які виходили у Франції. Це праці Н.-Е. Клемана [639], Й.-Х. фон Струве [975], Е. Крейвен [484], В. Кокса [483].

Після перемоги Росія була більше не зацікавлена в збереженні козацького війська в Україні. До того ж помер Потьомкін, який виступав своєрідним протектором козаків. В 1792 р. за наказом Катерини II Чорноморське козацьке військо переселяється на Кубань. По суті, це означало остаточну ліквідацію

козацького стану в тій країні, яку ще не так давно називали «країною козаків». Після встановлення російських порядків у 1793 р. на Правобережжі, «імперія царів» прилучила решту українських земель. Тривожну ситуацію в 1790-1791 р. в Україні, відзначав Ж.-К.-І. Меге де Ла Туш у своїх працях і листуванні з П.-О. Кароном де Бомарше [805; 806; 807]. Зауважимо, що Бомарше був не лише літератором, але й співробітником «*Secret du roi*» [318, с. 236, 241-242]. Меге де Ла Туш висвітлював все, що бачив і чув в Росії. Він повідомляв Бомарше про чудові перспективи торгівлі по Дніпру (у тексті чомусь ця ріка постійно називається Дністром). Звичайно, торкаючись України, агент не міг обійтися без згадки про козаків, але загалом ставлення Меге де Ла Туша до козацтва, яке він уподібнює до калмиків і татар, зневажливо-негативне. Він кепкує з тих інтелектуалів, які захоплюються патріотизмом і звитягою козаків [807, р. 31-32, 142-153]. Можна констатувати абсолютний збіг думок Меге де Ла Туша з позицією уряду Катерини II.

Новий поділ Польщі, де почали набирати оберти революційні переміни, приголомшив французьке суспільство. Ця подія, а згодом і повстання Т. Костюшка, стали головним мотивом написання праці «Політичні розвідки про давній і сучасний стан Польщі, доведені до її останньої революції», що вийшла в Парижі в 1795 р. Книга чітко відбиває віяння епохи. Автором її є Ж.-Ф. Гарран де Кулон. Твір було завершено 25 лютого III року Республіки (13 лютого 1795 р.). Гарран де Кулон окрему главу відводить козакам, яких вважає носіями революційного духу та борцями проти аристократичної тиранії, зазначаючи, що ті створили майже незалежну державу рівноправних громадян. Автор дає високу оцінку демократичній самоорганізації козацтва, де кожен рядовий член громади міг зайняти найвищі посади, а найголовніші начальники, що не виправдали сподівань, поверталися до попереднього стану. Такий осередок духу волі та рівності був як сіль у оці для польських магнатів, а згодом для російських царів. Саме тому, як веде далі Гарран де Кулон, вони докладали всіх зусиль, щоб знищити цей острівець свободи. Коли Хмельницький приєднав Україну до Росії, цар гарантував збереження всіх її

прав. Однак, як і кожна тиранія, царська влада, яка з легкістю давала обіцянки, обманула козаків. Петро I почав запроваджувати рабські порядки, а Катерина II завершила цей процес. Остаточну крапку в житті козацької республіки імператриця поставила в 1775 р., віддячивши так за ту величезну послугу, яку козаки надали імперії. Історик пише: «В цьому указі *безгрішна* [слово саркастично виділено автором – Є. Л.] Катерина II, дорікаючи запорозьким козакам за їхнє непристойне життя, їхнє дотримання своїх законів, на вірність яким вона ж сама складала присягу, їхню вимогу території, «котра не могла їм, - як вона зазначала, - належати, бо їхня примітивна інституція була позбавлена жодних законів і, як наслідок, не мала права на володіння цією власністю» повідомляла, що вона «змушена була, в ім'я Бога, своєї імерії та всього людського роду знищити Запорозьку Січ і розпустити військо козаків, які носили цю назву»» [573, р. 151-154]. Акцентуючи увагу на понятті «безгрішна» щодо імператриці, яка прославилася кровопролиттями та безперервною зміною фаворитів, Гарран де Кулон немов би підкреслює, що ця жінка-тиран не мала права судити справжніх народних патріотів, якими були козаки. Незважаючи на ліквідацію козацького ладу в Україні, він переконаний, що «країна козаків» відродиться [573, р. 153-154]. Хоча наукова цінність даного нарису не дуже висока, він становить інтерес, як зразок історіописання у Франції революційної доби. Будучи політиком, Гарран де Кулон певною мірою презентує й офіційну позицію Французької республіки, яка розглядала козацьку організацію як близьке до себе за суттю демократичне утворення. Цей чинник подібності між революційною Францією та Україною мав значний вплив на зростання у французькому суспільстві цікавості до історії, культури та традицій українських козаків. 30 січня 1795 р. із звинувачення Катерини II і тиранії самодержавства виступив ще один парламентарій Ф.-А. Буассі д'Англа, котрий серед іншого звинуватив царизм у поневоленні козаків [391].

Отже, вкотре цікавість до українського козацтва у Франції актуалізував політичний фактор. Уряд Французької республіки серйозно розглядав ідею можливого використання українського чиннику в протистоянні з Росією. До

цього часу належать також проекти збройної інтервенції на російське узбережжя Чорного моря. Талейран у записці від 10 липня 1798 р. пропонував захопити та зруйнувати Севастополь і Херсон [100, с. 73]. Значну роль у популяризації таких намірів відігравала польська еміграція, яка масово линула до Франції, шукаючи підтримки для продовження боротьби. У меморандумі, поданому уряду республіки 24 грудня 1795 р., група польських патріотів зазначала, що козацький народ, який був колись вільний, навіть після зруйнування Січі не забув відчуття свободи і готовий взяти участь у боротьбі з царизмом. Свої слова поляки підтверджували згадкою про те, що в 1794 р. самі козаки надіслали до них пропозицію спільно виступити проти Росії [2, с. 162]. Згодом до цих ідей повернеться уряд Наполеона.

4. 5. Перші узагальнюючі огляди історії українського козацтва в XVI-XVIII ст. у контексті студій з історії Росії

1782-й рік ознаменувався виходом 5-томної «Історії Росії» П.-Ш. Лєвека. Життя та творчість цього дослідника досить добре висвітлені в історіографії [141; 142; 292; 295; 804; 868; 965]. В 1773 р. Лєвек був запрошений до Петербурга, де викладав французьку мову. Загалом у Росії він провів 7 років. Опанувавши російську мову, він збирав історичні матеріали про країну. Його наукові студії з російської історії вилилися в низку досліджень [720; 721; 722; 723; 724; 725; 726; 727; 728; 729; 730; 731; 732]. Відзначимо, що вже перша публікація ґрунтовної праці Лєвека супроводжувалася скандалом. Вихід «Історії Росії» був приурочений до візиту в Париж спадкоємця російського престолу, однак критики зауважували, що автор давав не досить улесливу характеристику дому Романових, зокрема, й покійному батькові та нині правлячій матері цесаревича [477]. Втім, випад критиків книги спрямовувався скоріше не проти її автора, а проти королівського цензора де Сансі [315]. «Історія Росії» Лєвека здобула популярність. За наказом Катерини II в 1787 р.

був опублікований переклад I тому розвідки [182]. Але переклад решти томів не був здійснений, знов-таки за повелінням цариці. Зазначимо, що слідом в Парижі була видана ще одна книга, зміст якої значною мірою спирався на матеріали, опубліковані Левеком. Йдеться про «Фізичну, моральну, цивільну та політичну історію давньої та сучасної Росії» Н.-Г. Клерка (Ле Клерка, Леклерка). Часті запозичення цим автором матеріалів зі своєї «Історії Росії» дозволили Левеку висунути щодо Леклерка звинувачення у плагіаті [721, р. XX-LII]. Вихід книг послужив стимулом до активізації історичних студій у Росії. З приводу цих творів розгорнулася полеміка між М. М. Щербатовим та І. М. Болтіним, сторону якого підтримувала цариця [30; 31; 32; 325], котра й сама поринула в наукові пошуки, плодом яких стали «Записки касательно российской истории» [127; 128]. Вона бідкалася Ф.-М. Грімму, що «французи не знають Росії» і що її «Записки» мають стати «протиотрутою для тих негідників, які паплюжать російську історію». Володарка конкретно вказувала цих «негідників» - Леклерк і Левек, називаючи їх «нудними та дурними скотами» [262, с. 80, 88]. Царицю дратував концептуальний підхід Левека, близький до історіописання Вольтера, з його безпардонним ставленням до коронованих осіб. Також їй було не до вподоби те, що Левек говорив про справи, які вона воліла б приховати (наприклад, обставини загибелі Петра III). Массон стверджував, що Катерина II ненавиділа твір Левека [777, р. 100]. Згодом вийшло ще кілька критичних розглядів праці Левека [129; 230].

Зупинимося на українознавчому аспекті його доробку. Не обмежувачись лише згадками про участь козаків у Смуті, обставини входження України до Росії, Чигиринські, Кримські та Азовські походи чи діяльність Мазепи, Левек наводить описи багатьох подій української історії. Найбільший інтерес викликають три цілісних фрагменти, пов'язані з діяльністю козацтва. Один з них стосується аналізу політики Мазепи. В іншому, вмонтованому в епізод, пов'язаний з Хмельниччиною, висвітлюється питання про витоки козацтва [727, р. 43-50, 285-306]. Третій фрагмент має назву «Про козаків запорозьких» і присвячений опису життя та побуту запорожців [727, р. 152-164]. Історик

заперечує погляди багатьох колег на козаків, як на окрему націю чи як на певне відгалуження поляків або татар, вважаючи їх спольщеними росіянами. Зародження козацтва дослідник відносить до XIV ст. Саме тоді, на його думку, з'являються уходники, які, перебуваючи в безпосередньому контакті з татарами, переймали їх звичаї, отримали татарську назву козаків і дали початки утворенню козацької організації [727, р. 43-45]. Левек детально розкриває життя Січі, описує демократичні звичаї запорожців, особливості адміністративно-територіального та військового управління. Водночас він наголошує на суттєвих вадах козацької організації: недисциплінованості, гультьяйстві, пияцтві. Левек визнає, що подібна бунтівна республіка на околицях імперії являла для неї загрозу й тому була приречена. В цілому опис життя Запоріжжя у Левека збігається з працею С. І. Мишецького [233]. Багато інформації Левек взяв з «Синопису», мемуарів Манштейна та розвідок Міллера [222; 223; 224; 723, р. XIX, XXIII, XXXI]. Критично підходячи до вивчення джерел і творів, Левек намагався спростувати недоречності, які містилися в історіописанні. Так, він дає нищівну характеристику «Синопису» [723, р. XIX]. Загалом своїм оглядом історичних праць Левек одним з перших заклав основи вивчення історіографії історії України.

Своєрідну революцію Левек здійснив у термінології та французькій транскрипції місцевих імен і назв. Їх історик намагався подавати у відповідності до російської орфоєпіки, тоді як раніше українські поняття його земляками здебільшого подавалися в польському написанні, що при французькому варіанті прочитання могло спотворити їх до невпізнання. Левек використовує багато місцевих імен і понять, правильно передаючи їх звучання: гетьманат (*l'Hetmenat*), Січ (*la Setche*), кошовий отаман (*le Kochévoï-Ataman*), курінь (*la Kourène*), зимівники (*les Zimovniki*), осавул (*l'Essaoul*), писар (*le Pissar*), старшини (*les Starchines*). Зауважимо, що проблема спотворення місцевих назв та імен, слідом за Левеком, піднята в праці В. Тука, де відзначено неточності в їх транскрипції, зокрема, й у Левека [1003, р. XVII-XX]. Це зауваження передруковувалося й у інших творах [973, р. XVII-XX].

Серед українських діячів у Левека найбільш рельєфно показано постать Мазепи, яку він висвітлює загалом у вольтерівському дусі. Головним мотивом переходу Мазепи на бік Карла XII історик вважає спробу гетьмана досягти цілковитої державної незалежності України. Хоча водночас історик зауважує, що гетьман мав всі підстави побоюватися за своє життя. Левек також переказує, не сприймаючи однак її на віру, звістку про те, що Мазепа був ладен віддати Україну полякам в обмін на князівство Сіверське та титул князя [727, р. 285-288]. Також, завершуючи розповідь про життєвий шлях Мазепи, Левек передає чутку про те, що гетьман «отруївся, не в змозі перенести ті страждання, яких він сам був призвідцем» [727, р. 306]. Однак автор не висловлює ні підтримки, ні незгоди з цією тезою, бо не має вичерпних доказів того, що Мазепа дійсно сам звів рахунки з життям. Доопрацьовуючи свою «Історію Росії», Левек довів виклад подій до початку XIX ст., показавши триумф царизму на теренах «країни козаків» [730, р. 210-223, 278-289]. Він чітко показав, що козацька Україна пішла в небуття, перетворившись на об'єкт суто історичних досліджень, українцям (це поняття часто вживає сам Левек) тепер треба було звикати до нової назви своєї країни – Мала Росія.

Природно, український компонент був неодмінною частиною будь-яких узагальнюючих праць з історії Росії. Серед подібних творів відзначимо також нарис, автором якого став А.-М.-Г. Блен де Сенмор [389].

Що стосується Леклерка, то його «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» вигідно вирізняється саме завдяки своїй українознавчій складовій. На відміну від Левека, Леклерк не тільки створив значно змістовніший нарис з історії козацтва, але й мав безпосереднє знайомство з Україною, де проживав певний час [671, р. VIII]. Сомов називає Леклерка «одним з найвпливовіших і, в будь-якому разі, найпомітніших французів серед тих, що відвідували Росію у XVIII ст.» [293, с. 200]. Будучи вже досить відомим у Франції медиком, Леклерк приїхав до Росії в 1759 р. [670, р. VIII]. Тут його запросив до себе на службу К. Розумовський. Між ним і французом швидко встановилися приязні взаємини. На початку 1760 р.

Леклерк разом з гетьманом вирушив на Україну, де проявив себе і як лікар, і як науковець, і як здібний організатор [669; 673, р. 316-318, 354-355; 675, р. 84; 891, р. 50-51]. Авторитетні погляди лікаря мали значний вплив на його вельможного пацієнта. Є відомості, що зачарований Леклерком Розумовський навіть погоджувався віддати тому в управління Батурич, за умови, що той назавжди залишиться в Україні¹. Такий намір гетьмана може здаватися цілком правдоподібним, зважаючи на те, що згодом він виявив бажання подарувати Руссо свою бібліотеку, призначити пенсію й надати в користування один з маєтків, якщо тільки філософ погодиться переїхати до України [84, с. 332]. Прихильність Розумовського до Леклерка підтверджується і його власними словами [84, с. 262, 275-277]. Свої заслуги в Україні дещо хвалькувато відзначає й сам Леклерк, говорячи, що його ім'я «записане в літописах козаків» завдяки тим послугам, які він зробив для цього народу [671, р. 375].

Леклерк зацікавився минулим України: «У цій прекрасній провінції, одній з найродючіших у світі, та посеред цих самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, головним чином тих, які згадані в «Історії козаків»» [671, р. IV]. Леклерк уточнює, що багато часу проводив у бесідах з Розумовським, а також працюючи в багатій бібліотеці гетьмана. Приязні взаємини між ними продовжувалися й надалі. Згодом у Росії Леклерк займав високі посади, зокрема, був директором наук в сухопутному шляхетському корпусі, де згодом працював і Левек. Зауважимо, що в морському шляхетському корпусі працював тоді Г. А. Полетика, знайомство якого з Леклерком є цілком припустимим. На жаль, Леклерк так і не зміг досконало опанувати російську мову, про що свідчили Левек і Болтін [31, с. 181; 32, с. 58; 965, р. 289]. На відміну від Левека, у Леклерка менше фактів, натомість більше здогадок, припущень, необґрунтованих узагальнень. Російські критики вогонь своїх спростувань спрямовували насамперед проти Леклерка. Болтін дає нищівну характеристику його праці. Для нього Леклерк «дерзкий клеветник и суций враль», «бахарь-сказочник» і т. п. [31, с. 183, 242, 356, 374, 379; 32, с. 56].

¹ Електронний ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas-Gabriel_Clerc,_dit_Le_Clerc 19/12/2011.

Втім, така злостива рецензія пояснюється політичною позицією Болтіна, спрямованою на охорону принципів самодержавства та величі Росії.

Найбільшу цікавість у Леклерка становить «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру». І хоча тут йдеться про козаків в цілому, основу розвідки складає нарис історії саме українського козацтва. Леклерк на відміну від Левека більше уваги приділяє Україні та українцям. Якщо для Левека українці – відгалуження росіян, то для Леклерка «козацька нація» є окремою. Леклерк не приховує симпатії до українського народу, співчуваючи його долі. Обґрунтовуючи витoki походження українців, Леклерк вперше у французькій історіографії вдається до концепції українського хозаризму [671, р. 379]. Це з очевидністю доводить той факт, що він спирався на твір Грабянки. Про це ж свідчать і численні збіги між обома творами (Додаток А). Леклерк не тільки наслідує термінологію козацького літописця, хід його думки, а й навіть повторює за ним деякі фактичні помилки [187, с. 16, 19, 23-24; 671, р. 377, 380]. Де факто з Леклерка можемо відрахувувати початок проникнення власне українських історіографічних концепцій до французької наукової літератури. Разом з тим Леклерк не робить переказу грабянківського тексту, а часто пропускає з нього деталі чи навпаки робить вставки. Так, у французького автора відсутні явно помилкові свідчення про Францію та французів, які є у Грабянки [187, с. 19-21]. Інакше подано в Леклерка й страту Наливайка. Якщо, за Грабянкою, «на міднім волю його ляхи зажарили» [187, с. 28], то у Леклерка тому відтяли голову [671, р. 386], як писали про це й інші французькі автори. Втім, вже незабаром цю вигадку про жахливу смерть Наливайка [102, с. 22], буде повторено Шерером [323, с. 190; 945, р. 12]. Історію Хмельниччини, досить відому у Франції, автор викладає за вітчизняними йому працями. Зокрема, чітко можна побачити запозичення ним фактажу з «Історії Яна Собеського» Куає [480, р. 173; 671, р. 387]. А ось історію Мазепи у Леклерка подано переважно в дусі Вольтера. Відчуваються тут і певні запозичення з «Історії Росії» Левека, зокрема, згадка поголоски про можливе добровільне отруєння Мазепи з розпачу [671, р. 422; 727, р. 306]. Водночас вперше

згадується про сварку між Мазепою та Кочубеєм через доньку останнього [671, р. 421]. Не виправдовуючи зраду Мазепи, Леклерк з розумінням ставиться до політичних мотивів, які підштовхнули його до такого кроку [671, р. 422]. Про долю мазепинців автор говорить дуже стисло [671, р. 422; 672, р. 314]. В II томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» згадано про Апостола, де його названо «креатурою Меншикова» [674 р. 18, 39]. Леклерк усвідомлює суперечливість існування гетьманського уряду з посиленням централізаторських тенденцій. Торкаючись долі Розумовського, Леклерк скупко говорить, що «цей вождь добровільно подав у відставку», яку помилково позначено під 1763 р. [671, р. 423]. Змальовуючи козацтво в ідеалізованому вигляді, Леклерк наголошує на захисній функції козаків, хоча й у дикунській, варварській формі, щодо прав громадян. Він з жалем спостерігає за насадженням царатом феодального ладу, за скасуванням прав «країни козаків», які російський уряд зобов'язувався гарантувати [673, р. 212-213]. Як представник Третього стану, Леклерк розумів потреби широких верств, тому багато уваги приділяв життю і побуту простого люду. Він вважав, що народ має право вимагати від властей захисту своїх інтересів. Леклерк виправдовував виступ Хмельницького, наголошуючи, що «його загони стояли за правду», а спостерігаючи за станом справ в Україні, співчував їй населенню [671, р. 388, 432]. Леклерк не гребував і спілкуванням з простими людьми. Цікаво, що, спілкуючись з запорожцями, він відзначив поміж них двох співвітчизників [671, р. 427]. Факт перебування в запорозькому середовищі французів підтверджували згодом О.-Л.-Ш. де Лагард-Шамбона [657, р. 131-132] та Ф.-О. Тесбі де Белькур [61, с. 105]. Підводячи підсумок наукового доробку Леклерка треба визнати, що його «Історія козаків двох боків Бористену» відбивала українську автономістичну позицію й сприяла поширенню уявлень про справедливість державницьких вимог українців.

Слідом за I томом «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» було видано ще два, у яких позначено авторство вже двох осіб – самого Леклерка та його сина А.-Ф. Леклерка. Але фактично вони належать

вже до доробку останнього. Князь О. О. Васильчиков називає Леклерка-сина, перекладачем і «відомим легітимістом» [84, с. 275]. До творчого доробку А.-Ф. Леклерка належить, зокрема, підготовка до друку французького перекладу 6-томної «Історії Російської імперії» англійця В. Тука [1003; 1004; 1005; 1006; 1007; 1008]. II том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», охоплює період 1725-1762 рр. Здебільшого, це компілятивний твір, складений з повідомлень різних авторів у суцільну канву розповіді. Так, події російсько-турецької війни 1735-1739 рр. майже повністю є переказом свідчень Манштейна. Історичну цікавість містить наведений опис українських земель у відповідності до адміністративно-територіального устрою імперії на 1780 р. [674, р. 76-95, 434-436]. Суто компілятивний характер має III том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії». Описуючи нові адміністративно-територіальні утворення в Україні – Новгород-Сіверське, Чернігівське, Київське, Харківське та Катеринославське намісництва, Леклерк-син відтворює зовсім інші картини, ніж ті, що бачив його батько [675, р. 60-76]. Кидається у вічі, що серед населення України майже не фігурують козаки. Водночас автор фіксує тут значне господарське пожвавлення. Подано опис Херсона, його історії, позначено труднощі, з якими стикаються комерсанти. Оскільки великі кораблі не могли дійти до міста, їх розвантажували й навантажували в Глибокій Пристані. Тут подається грецька назва цього місця – Коскоу (*Koskou*), яку можна перекласти як «що і де» (*κός κού*) [105, с. 822, 877-878]. Вочевидь, таке ім'я новій і не дуже зручній пристані дали грецькі моряки. Загалом праці Леклерків сприяли зміцненню підґрунтя для історичних зацікавлень Україною та козацтвом на заході.

В 1788 р. у Парижі вийшов твір Ж.-Б. Шерера «Аннали Малоросії або історія козаків-запорожців і козаків України чи Малоросії від їхніх початків до наших днів за коротким нарисом історії козацьких гетьманів і правдивими джерелами, перекладена з рукописів, що зберігаються в Києві, й збагачена нотатками». Цей твір можна визнати першою французькою монографією з історії українського козацтва. За словами Шерера, він провів у Росії 13 років

[938, р. VIII] і мав добру нагоду ознайомитися з життям країни, її минулим і сьогоденням. Його свідчення дозволяють припускати, що він побував і в Україні [938, р. 134; 940, р. 126, 133; 941, р. 141-142, 262-263; 942, р. 125; 943, р. 256-257]. «Аннали Малоросії» не стали першою працею Шерера на ниві українознавства. Він опублікував «Історію російської торгівлі з поясненнями», де містився розділ «Торгівля Малоросії чи України», в якому бачимо екскурси до минулого «козацької країни» [946, р. 173-185]. Як можна зрозуміти з назви розділу, автор розуміє тотожність понять «Малоросія» та «Україна». Ця ж подвійна назва (Україна-Малоросія) фігурує й на титульній сторінці «Анналів Малоросії». «Історія російської торгівлі» прикметна тим, що розглядає Україну як окрему країну. Критикуючи посилення в ній російського гніту, Шерер сприяв поширенню співчутливого ставлення до українців у Європі. Проте в українознавчому доробку автора «Історія російської торгівлі» стоїть набагато нижче його «Анналів Малоросії». Втім, автором останньої праці в повному розумінні слова Шерера назвати важко. Він називав себе лише «редактором літописів, написаних місцевими людьми російською мовою» і зазначав, що «нічого в них не змінював», хіба що доповнив окремими нотатками [323, с. 12; 944, р. XI].

Ця робота Шерера нині є доступною для україномовного читача завдяки перекладу В. В. Коптілова. Втім, чудово впоравшись з завданням, Коптілов не завжди міг знайти правильний відповідник для певних термінів. У таких випадках перекладач наводив поняття так, як воно звучало у французькому варіанті. Річка Янчекрак, що на Запоріжжі, в перекладі Коптілова подається як Джанчекрак, Псел – як Псло, а неоковирна назва річки Ільспоф (у Шерера – *Isprof*), наведена ним, представляє взагалі суцільну загадку [323, с. 27, 38; 944, р. 21, 44]. Розв'язати її може допомогти звернення до першоджерела, використаного французом, тобто праці В. Г. Рубана «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России». Тут читаємо: «Протчия реки впадающия, а имянно: Сейм, Судость, Иснов [вочевидь, в оригіналі було написано «и Снов» - Є. Л.] в Десну, Псела, Сула и Ворскло в

Днепр...» [276, с. 2]. Отже, річкою, що приховалася під назвою Ільспоф, є Снов. Шерерове «*la bataille de Lezno*» було перекладено як «бій при Лезно», тоді як йшлося про російську перемогу в 1708 р. біля Лісної [323, с. 121; 944, р. 208]. Томаківку названо Токоманівкою (*Tokomanovka*) [323, с. 155; 944, р. 280], слово «Січ» передано як Стеча (*Stescha*) [323, с. 124; 944, р. 215]. Назви куренів на Січі теж подаються як у французькому оригіналі: Мінський (Менський), Дев'янзовський (Дерев'янівський), Коневський (Канівський), Незамчеський (Незамайківський), Шераліївський (Джерелівський) [323, с. 160-161; 944, р. 288-290]. В дужках позначено назви за А. Ф. Кашенком [153, с. 71-72]. Сам Шерер запозичив список куренів у Мишецького [233, с. 33-36]. Для читача можуть бути також незрозумілими такі орієнтири як Венецький монастир, Сулиманськ і Буків (*le couvent Wenezkoi, Sulimansk* та *Bukof*), під якими приховалися Вінницька обитель, село Сулимівка на Яготинщині та білоруський Бихов [323, с. 204, 270, 280; 945, р. 43, 174-175, 199].

У викривленому вигляді відтворено Коптіловим деякі імена. Так, Криса та Гладкий (у Шерера – *Kresa* та *Staldki*) у перекладі фігурують як Креса та Стальський [323, с. 104; 944, р. 177]. Прізвище полководця Лассі (де Лассі) (у Шерера – *de Lasczy, de Laszi*), перекладачем одного разу подається як Ласький, а іншого як де Лазі [323, с. 141, 292; 944, р. 254; 945, р. 224]. Менглі-Гірея в перекладі названо Меліндерчі (*Melinderci*), гетьмана Венжика Хмельницького – Венчиком (*Wenschik*) Хмельницьким, іншого очільника козаків Семена Перев'язку – Симоном Перевйоскою (*Simon Perevioeska*), лідера повстанського руху Децика – Дезиком (*Dezik*), російського воєводу Косагова (Касагова, Косогова, Касогова) – Козочевим (*Kosotschef*), урядовця Єлагіна – Желягіним (*Gelagin*), Ломиковського – Ломиновським (*Lominovski*) тощо [323, с. 71, 187, 193, 239, 241-242, 276; 944, р. 109-110; 945, р. 4, 6, 19, 112, 117, 192].

Неправильно сприйняв перекладач поняття *goschest*, в якості означення хвороби поширеної серед козаків. Він припустив, що француз неточно передав слово «пошесть» [323, с. 24; 944, р. 15-16]. Проте йшлося про гостець, і цю інформацію Шерер запозичив у Боплана [35, с. 27; 369, р. 39].

Здійснюючи переклад II тому «Анналів Малоросії», Коптілов правильно зрозумів, що основну його частину складає переклад з українського джерела [323, с. 185]. Але, на жаль, саме джерело він ідентифікувати не зміг. Ним був «Короткий опис Малоросії» [184, с. 211-319; 226]. На похідний характер II тому «Анналів Малоросії» від «Короткого опису Малоросії» вказав ще М. А. Маркевич [206, с. 91, 99-102]. Порівняння тексту Шерера з «Коротким описом Малоросії» вносить ясність у незрозумілі пасажі. І в даному випадку така незрозумілість ніяк не може бути недоліком роботи перекладача, а була закладена ще у французькому оригіналі. Наведемо для зразка такий уривок: «У цей же час воєвода Метянський (*Metianskoi*) та угорський князь Ракоці скинули молдавського господаря. Тимофій Хмельницький швидко прийшов йому на допомогу зі своїм військом і відновив владу свого тестя. Але Метянський і Ракоці вдруге скинули його з престолу» [323, с. 210; 945, р. 55]. Логічно припустити, що Метянський – прізвище. Та звернення до «Короткого опису Малоросії» дозволяє зрозуміти, що йдеться про мультянського чи мунтянського воєводу Радула [184, с. 237]. Шерер повідомляє, як у 1655 р. татари й поляки «атакували полковників Хмельницького – Брацлавського, Зеленського, Венецького, Богуна й Подністрянського (*attaquer les colonels de Chmelnizki, Braslavskoi, Selenskoi, Venezkoi, Bogun & Podmestranskoi*)» [323, с. 216; 945, р. 67]. Ці слова можна сприйняти як звістку про напад на зағони п'ятох полковників, прізвища яких наведено, але з українського відповідника випливає, що нападу зазнали козаки трьох полковників: брацлавського Зеленського, вінницького Богуна та подністрянського Гоголя [184, с. 242]. Схоже можемо побачити в повідомленні Шерера про те, як у 1666 р. «Дорошенко послав Підлисенка та ще одного зі старшини до польського короля (*Doroschenko envoya... Podlisenko & un ancien vers le roi de Pologne*)» [323, с. 240; 945, р. 114]. Відшукувати в списках старшини Підлисенка безглуздо. Ситуацію проясняє «Короткий опис Малоросії»: «Дорошенко, посовітовав под Лисянкою с старшиною своєю, випросили собі у короля полскаго подтвердителную прежних статей о волностях козацких грамоту»

[184, с. 265]. Мабуть, найбільш незрозуміло у Шерера виглядає звістка про те, що в 1719 р. «Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив (*Menzikoff visite les terres que le hetman lui avoit cedés depuis Mescheja jusqu'à Potschepsk*)» [323, с. 276; 945, р. 197]. Але у «Короткому описі Малоросії» говориться, що Меншиков «заехал межею до Почепа», тобто встановив кордони землеволодінь до Почепа [184, с. 305]. Неоковирність про захоплення Меншиковим «земель від Межеї до Почепа» повторювалася й іншими, наприклад, Лезюром [718, р. 147].

Попри все, слід визнати працю Шерера найсерйознішим дослідженням історії козацтва в XVIII ст. І хоча її основу складають запозичення з Боплана та переклади чи перекази російськомовних першоджерел, історик вдалося створити перший у французькій історіографії комплексний нарис історії козацького періоду в житті України й відзначити його головні особливості. Шерер зміг не лише зібрати й органічно поєднати різнорідні свідчення стосовно українського козацтва, але й спробував на їх основі якнай докладніше висвітлити його розвиток від зародження до знищення Катериною II. Якщо попередники Шерера розчиняли українську минувшину в історіях Польщі чи Росії, то у цього дослідника українці постають як окрема нація, наділена гідністю, державницькими правами та традицією. Щоправда, сама «козацька нація» в нього поділяється на дві «нації»: «козаків-запорозжців» і «козаків-українців». Таке сприйняття гетьманських і запорозьких козаків, як представників певних етнічних утворень, хоча й споріднених, але різних, було поширене тоді на заході. Втім, Шерер не може провести чіткого розмежування між ними й завжди розглядає їх спільно, як дві частини цілого, своєрідних сіамських близнюків. Оцінюючи історію українського козацтва, як процес, який вже підійшов до логічного завершення внаслідок ліквідації козацьких інституцій, Шерер розуміє, що, по суті, першим намагається висвітлити цей процес і визначити роль козаків у світовій історії. Автор робить спробу розглянути їхню діяльність не через призму польської чи російської позиції, а з точки зору власне козацької нації. Апелюючи до свідчень самих козаків, він

здійснює намір донести до європейської спільноти голос того славетного народу, який раніше або не чули, або не хотіли чути. Це, за його словами, створило «ту порожнину в сучасній історії, яка буде заповнена вперше» [323, с. 9-10; 944, р. IV, VII]. Як представник ідеології Третього стану, Шерер виправдовує виступ козаків проти польської влади, називаючи цей крок «самозахистом». Зауважимо, що «Аннали Малоросії» були створені незадовго до революції та й саме слово «революція» присутнє в лексиконі Шерера [323, с. 9; 944, р. IV]. Акцентуючи увагу на добровільному входженні козаків під владу Росії, Шерер показує, що становище як козаків Гетьманщини, так і запорожців тільки погіршилося: «З цих двох народів один підкорено, а інший знищено, а його ім'я вилучено з анналів світової історії» [323, с. 12; 944, р. X]. Наголошуючи на неконтрольованості абсолютної влади, він зазначає, що знищення козацтва стало справою «однієї людини, котра для того, щоб піднятися над усіма, приводить у рух велетенські механізми й поширює терор по землях цілого королівства» [323, с. 12-13; 944, р. XII]. Очевидно, під цією особою розуміється постать імператриці. Прикметно те, що вирішальну роль у посиленні Росії Шерер відводить саме козакам [323, с. 13; 944, р. XIII].

Торкаючись питання про походження козаків, Шерер наводить тезу про їхнє хозарське коріння, обґрунтовану свого часу Грабянкою. Хоча історик подає її не у визначеннях козацького літописця, а у викладі Мишецького [233, с. 1-3; 323, с. 21; 944, р. 9-10]. Однак «Аннали Малоросії» свідчать, що їхній автор був загалом ознайомлений з твором Грабянки. Так, Шерер наводить легендарну згадку про схвильовані слова султана з приводу козацьких нападів, що, коли «всі інші замислюють щось лихе проти нього чи розпочинають проти нього війну, він не перестає від цього спокійно спати на два боки, але, коли на нього здійснюють напад козаки, це його будить і розладнує всі його думки» [323, с. 76-77; 944, р. 121]. Подібні слова бачимо й у Грабянки [187, с. 25]. Зважаючи на схожість імен «касогів» і «козаків», Шерер всіх їх вважає хозарами. Звертаючись до літописної традиції історик, називає Редеду, «козацьким князем», «хозарським князем» (*Rededa, prince des Cosaques, prince*

des Kosares) [323, с. 21; 944, р. 9-10]. Отже, здолавши їхнього вождя, Мстислав, на думку Шерера, підкорив собі козаків. Думку про хозарські витоки козацтва історик розвиває і в іншому місці, наводячи переказ про легендарного ватажка перших козаків-хозарів Симеона, запозичений знов-таки в Мишецького [233, с. 1-3; 323, с. 49-51; 944, р. 66-68]. Шерер не критично поставився до джерел. Він без жодних ремарок переказує тезу Мишецького про славетне місто Білозерку, збудоване франками [233, с. 62; 323, с. 27-28; 944, р. 23-24]. Тими ж франками, за словами Шерера, було побудоване й місто на річці Тарасівці [323, с. 33; 944, р. 35]. Хоча у Мишецького сказано наступне: «На оной реке Тарасовке, близ реки Днепра, имелось старое городище, а кем построено о том не известно» [233, с. 68]. Загадкові «франки» зацікавили в ХІХ ст. видавців твору Мишецького, які припустили, що ними були генуезці [233, с. 62]. Залежність роботи Шерера від твору Мишецького зауважував Р. Тіссеран [999, р. 188]. Характеризуючи уявлення Шерера про історію України, зазначимо, що, на його думку, одними з найдавніших народів тут були фіни та лопарі, яких історик вважав рештками гунів [940, р. 241].

Взагалі, виклад історії України до ХVІІІ ст. в «Анналах Малоросії» майже позбавлений оригінальних авторських свідчень. Розділи, присвячені походам і військовому мистецтву козаків, звичаям і побуту України, Хмельниччині, є головним чином запозиченнями з творів Боплана та Шевальє, доповненими подробицями з «Короткого опису Малоросії» та праці Мишецького. Тільки підходячи до викладу подій сучасності, Шерер дозволяє собі більш відверто висловлювати особисті судження та наводити оригінальний матеріал. Маючи симпатію до козацтва, автор висвітлює нищення царатом його прав і самого козацького стану в Україні. Він не засуджує перехід Мазепи на бік шведів, розуміючи патріотичні мотиви цього кроку. Шерер не лише дає поважну оцінку Мазепі, але й уникає наведення поширених на той час вольтерівських дефініцій. Історик наголошує на жорстокому поводженні росіян в Україні. Захоплюючись героїчною загибеллю Веприка, Шерер не забуває додати, що та відбувалася «на очах російської армії, яка стояла лише за три льє звідси» [323,

с. 123; 944, р. 213-214]. Він показує, що ставлення росіян до мазепинців докорінним чином відрізнялося від поводження з полоненими шведами [323, с. 128-129; 944, р. 226-228]. Завдяки Шереру здобуло поширення твердження про перехід гетьмана Орлика в іслам [323, с. 131, 138; 944, р. 232, 247]. Втім, тут автор тільки повторив слова Мишецького [233, с. 20, 29]. Водночас події, сучасником яких він був, Шерер описує у відповідності до свого бачення. Історик зауважує, що Росія весь час була спрямована на звуження української автономії, і навіть в часи прихильної до козацтва Єлизавети воно не припиняло зазнавати утиску своїх прав. На підтвердження Шерер наводить історію намагань запорожців відстояти Чорний ліс [323, с. 39-41; 944, р. 47-52]. В утворенні Нової Сербії він, подібно до січовиків, бачив не оборонний задум уряду, а засіб контролю над Запоріжжям і знаряддя тиску на нього [323, с. 145-146; 944, р. 259-262]. Шерер відзначає, що справжньою причиною відставки Розумовського, можливо, стало «небажання мати справу з розумною людиною під час виконання проекту знищення Запорозької Січі та скасування привілеїв інших козаків в Україні» [323, с. 144; 944, р. 259-260]. Автор чітко зазначає, що врядування Румянцева в Україні мало на меті приведення цієї провінції до того ж стану, який існував і в інших провінціях. Ігнорування давніх прав України, прагнення утвердити тут нові порядки, дозвіл великоросіянам купувати землі в Малоросії, а малоросіянам у Великоросії, заохочення мішаних шлюбів, насадження регулярних полків замість козацьких, запровадження кріпацтва – все це свідчило, що вирок козацькому ладу вже винесено. Значно погіршилося становище українських селян, яких силували до кріпацтва [323, с. 145-148; 944, р. 260-266]. Це насадження рабства жахало Шерера. Знищенням Січі він закінчує розгляд історії козацтва.

Характеризуючи двотомні «Аннали Малоросії», треба відзначити, що певну оригінальність має хіба що перший їх том, де міститься історичний, географічний, політичний і соціально-побутовий опис України, бо другий повністю складається з досить вільного і подекуди неточного перекладу «Короткого опису Малоросії» та документальних додатків. При написанні

І тому Шерер використав значне коло писемних джерел, усних повідомлень та власні спостереження. Маркевич був не зовсім справедливий, визначаючи в колі джерел «Анналів Малоросії» тільки твір Боплана та «Короткий опис Малоросії». Цю тезу згодом повторив М. І. Марченко [206, с. 91, 99-102; 209, с. 80]. Втім, ще Горленко зауважував, що «Аннали Малоросії» - це «перевод, с перестановкой глав, старинной рукописи князя Мышецкого о Запорожцах» [101, с. 133]. Це зауваження дуже близьке до істини, бо праця Мишецького дійсно склала основу для нарису Шерера. Французький історик скористався також матеріалами Рубана з розвідки «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России», свідчення про Запоріжжя він запозичив у Мишецького, повідомлення про побут козаків у Боплана, опис Хмельниччини у Шевальє (Додаток Б). Крім того, він працював з документами, значну частину текстів яких вмістив у II томі. Ця частина залишилася поза межами перекладу Коптілова [945, р. 228-384].

Безумовно, робота зі збору, опрацювання та перекладу джерел не могла обійтися без допомоги українців. О. П. Оглоблин висунув припущення про вплив на погляди Шерера Г. Полетики та членів Новгород-Сіверського гуртка [250]. Цю ж тезу, посилаючись на Оглоблина, наводив і М. І. Ульянов [305, р. 173]. Про зв'язок Шерера з українськими автономістами, з кола яких походила й «Історія Русів», робив припущення Борщак [65]. Не спростовуючи дану гіпотезу, яка виглядає доволі правдоподібною, зважаючи на можливість знайомства Шерера з Полетикою, висловимо свої міркування щодо можливої постаті помічника-українця. Найвірогідніше ним був Рубан, про запозичення Шерером матеріалів з праці якого вже йшлося. Хоча не можна говорити, що Шерер просто скопіював інформацію, бо доповнив її доволі змістовними вставками, що походять з інших джерел. Кілька підстав дозволяють припустити безпосередній вплив Рубана на зміст «Анналів Малоросії». Як відомо, останній тоді активно збирав українознавчі матеріали, вміщені до його розвідки, а згодом у доповненому вигляді подані в праці «Краткая летопись Малая России с 1506 по 1776 год» [275; 276; 277]. Одним з головних джерел

«Краткой летописи Малыя России» Рубана став «Короткий опис Малоросії», переданий йому Кониським. Про це сам Рубан повідомляє у вступному слові. Як вже зазначалося, переклад тексту саме цього твору було повністю наведено Шерером у II томі «Анналів». Водночас Рубан як ніхто інший підходить на роль інформатора Шерера в справах Запоріжжя, де перебував на початку 1760-х рр. [130]. Добре володіючи французькою, Рубан міг розтлумачувати Шереру незрозумілі тому слова та речі. Ще одним непрямым підтвердженням контактів між Рубаном і Шерером може слугувати наведення останнім тексту грамоти 1773 р. про прийняття «генерал-лейтенанта Н...» до складу Кушівського куреня (*la communauté Kusovienne*) Січі [941, р. 136-138]. Очевидно, тут йдеться про козака Нечесу – Потьомкіна. Шерер зазначає, що ознайомився з документом, й описує його деталі, зокрема печатку. З біографії Рубана відомо, що той в 1774 р. посів місце секретаря князя й очолював його канцелярію 17 років. Видається логічним, що, завідуючи паперами Потьомкіна, Рубан міг ознайомити з їх змістом Шерера.

«Аннали Малоросії» відіграли визначну роль у формуванні наукового підходу до вивчення козацького періоду в історії України. Твір став важливою віхою у розвитку козакознавчих досліджень у Франції. Праця Шерера є унікальною у багатьох відношеннях. Вперше було зібрано, опрацьовано й систематизовано найбільш об'ємний фактичний матеріал стосовно діяльності козаків. «Аннали Малоросії» стали першою цілісною розвідкою, присвяченою комплексному історичному розгляду козацької України. Водночас праця була останнім дослідженням, автор якого мав змогу вивчати «країну козаків» з натури. Всі наступні дослідники обов'язково використовували «Аннали Малоросії». Слідом за Леклерком, Шерер, спираючись на місцеві джерела, обґрунтував у французькій історіографії концепцію українського хозаризму. Головною характерною рисою твору стало те, що автор виразно висвітлював і захищав українську автономістичну позицію, наголошуючи на праві козаків мати свою державність, а також критикував насадження царизмом феодално-кріпосницьких порядків в Україні, стаючи на бік рядового населення.

Аналіз українознавчого доробку Шерера був би неповним, якщо залишити поза увагою ще один твір – «Цікаві та секретні анекдоти про російський двір». Аналіз його змісту доповнює наше уявлення про бачення Шерером минувшини України. Виклад подій автор доводить до кінця 1780-х рр., згадуючи, зокрема, про штурм Очакова (17 грудня 1788 р.) [938, р. 137; 941, р. 294-306]. Переповідаючи плітки, поширені в придворних колах, Шерер багато уваги приділяє О. та К. Розумовським [943, р. 92, 102-105, 195-198]. Відзначимо, що Шерер одним з перших звернувся до постаті так званої «княжни Тараканової», говорячи, що, за деякими свідченнями, вона є дочкою Розумовського та Єлизавети [943, р. 92-93]. Згадуючи події попереднього часу, Шерер наводить звістку про домовленість між Біроном і Мініхом, згідно якої останній мав отримати посаду гетьмана України. Невиконання цієї обіцянки стало однією з причин розладу між ними та участі Мініха у змові проти Бірона [941, р. 183-184, 233]. Звертаючись до минулого України, Шерер сягає подекуди часів античності [939, р. 137; 940, р. 241]. Але найбільш цікавими та змістовними є огляди історії козацтва. Частково він дублює факти, наведені в «Анналах Малоросії» [941, р. 138-141, 261-263; 942, р. 210-211], але нерідко подає новий матеріал. Так, він детальніше розкриває підступний механізм знищення Січі [941, р. 134-135]. Втім, симпатизуючи козакам, автор і сам визнає, що ті вели «спосіб життя надзвичайний і не зовсім людський», а ліквідація Запоріжжя прискорила процес заселення цих південних земель і розвитку тут господарства [941, р. 134-136]. Не розглядаючи долю запорожців, що втекли за Дунай, особливу увагу автор приділяє козакам, які залишилися, показуючи їхню інкорпорацію в російське суспільство [941, р. 135-136]. Він розглядає процес перетворення козацьких полків на регулярні військові частини, зауважуючи, що від цього українці навіть виграли, позбувшись тягара утримання козаків. Водночас він наголошує, що особовий склад цих формувань як і раніше становлять українці (*les Ukrainiens*) [942, р. 54-55, 60].

Характеризуючи українознавчий доробок Шерера, зазначимо, що серед його праць головне місце посідають «Анналі Малоросії», які презентують

перехід від споглядально-описових творів і розрізнених коротких звісток про козаків до серйозного наукового вивчення цього феномену історії. Але не варто нехтувати й іншими творами Шерера, які дозволяють краще зрозуміти його історичні підходи й доповнюють «Аннали Малоросії» фактичним матеріалом. Творчість Шерера припадає на перехідний час від козацького періоду до суто імперського, й це ще більше посилює цінність його робіт, бо він писав і як дослідник, і як сучасник, і як значною мірою очевидець.

Наприкінці XVIII ст. з'являються біографічні нариси про видатних діячів епохи, які тією чи іншою мірою мали відношення до України. В цьому плані можна згадати твори, присвячені Катерині II, Ж.-А. Кастера [431; 432; 433; 434; 435; 436]. Кастера, не приділяючи окремої уваги подіям в Україні й зосередившись переважно на інтригах двору та політичному житті Росії, відзначає вплив вельможних українців на діяльність російських монархів і час від часу торкається тих політичних, соціальних і військових змін, які мали місце в «країні козаків». Історик вивчив велике коло джерел. Значною мірою він спирався на твори Лаво, де Рюльєра, Пейссонеля, а також повідомлення графа Л.-Ф. де Сегюра, французького посла в Петербурзі [282]. Безпосередньо події в Україні Кастера розглядає тільки в контексті двох останніх російсько-турецьких війн, приєднання Криму, поділів Речі Посполитої, будівництва царським урядом нових міст і тріумфальної подорожі в 1787 р. Більше уваги історик приділяє українцям при дворі: Завадовському, Розумовським, Гудовичам, Безбородьку. Детально висвітлено змову Мировича. Щоправда, в даному випадку здебільшого переказано зміст відповідного уривку з «Історії Петра III» Лаво [431, р. 366-378; 661, р. 105-154]. Розглядаючи фавор Розумовських, Кастера переказує поголоску про те, що навіть Павло I був сином таємного шлюбу Олексія й цариці [431, р. 135]. Втім, сам Кастера не мав довіри до подібного твердження, проте охоче сприйняв на віру можливість походження від цього зв'язку «княжни Тараканової», спробував дослідити історію жінки, надавши викладу романтичності і спопуляризувавши постать героїні в Європі. Доля «княжни Тараканової» стала привабливим

полем як наукової, так мистецької творчості. Оповідання про неї включив до оновленого варіанту «Історії Росії» Левек [729, р. 354-358]. Массон вважав цю жінку дочкою Єлизавети [777, р. 170]. Кастера докладно описує, як «дочка Розумовського та імператриці» була викрадена графом Орловим за сприяння іспанця де Рібаса, привезена до Росії, кинута до в'язниці, де загинула під час повені [431, р. 74; 432, р. 31-39]. Треба відзначити майже повну відсутність у Кастера згадок про українських козаків. Вони згадуються або як своєрідна декорація ландшафту, як це було при подорожі Катерини II Дніпром, або ж як додаткова й другорядна сила в період війн з турками [432, р. 325, 394-397]. Знищення Січі історик подає в кількох рисах, виправдовуючи уряд [432, р. 277]. Твердження про варварство та злочинність запорожців, «котрих було легше знищити, ніж приручити», вимушеність царського уряду ліквідувати їхній осередок і використання колишніх козаків у ролі моряків Чорноморського флоту бачимо й у спогадах де Сегюра, які були джерелом для Кастера [282, с. 321]. У своїй роботі Кастера подекуди припускався похибок. Так, говорячи про надання Потьомкіну титулу гетьмана, «який був вакантним після смерті старого Кирила Розумовського» [432, р. 373], автор помиляється, бо Розумовський був ще живий і помер вже після виходу праці Кастера в світ.

Майже слідом за життєписом Катерини II Кастера був опублікований й інший твір подібного роду «Секретні записки про Росію» Ш.-Ф.-Ф. Массона [210; 777; 778; 779; 780]. Протягом десяти років цей француз прожив у Росії. Проте зі сходженням на трон Павла I, він повинен був залишити імперію [94]. Від Кастера Массона вигідно відрізняло те, що він особисто був знайомий з країною та багатьма особами, про яких писав. Так, він згадує про близьке знайомство з Розумовськими, синами колишнього гетьмана. Безумовно, вони були одними з інформаторів автора стосовно України. Він відмічає також своє знайомство з іншими представниками козацької еліти. Пишучи про козаків, автор дещо хвалькувато зазначає, що його свідчення належать «людині, яка воювала разом з ними, оглянула їхню країну та вивчила їхні звичаї й історію» [779, р. 103, 111, 121-122]. Отже, Массон відвідав театр бойових дій 1787-

1791 pp. Найбільший інтерес у вивченні українознавчого аспекту твору являє глава, присвячена козацтву. Переклад кількох уривків з неї був опублікований Січинським [287, с. 175-177]. «Суворов обіцяв Катерині завоювати Францію з 50 000 козаків» - так починається ця глава [779, р. 102]. Створюючи нарис наприкінці 1798 р., автор намагався заспокоїти французьку громадськість і розвіяти страх перед козаками. Массон висміює стереотипи французів про цих степових воїнів як кровожерливих убивць, «поїдаючих маленьких дітей» і «таких вправних і доблесних вершників, що жодні легкі війська не можуть проти них встояти» [779, р. 142]. Він доводить, що з козаками можна й треба успішно боротися. Саме з метою розвіяти панічні настрої перед ними він і підготував деталізований нарис про минуле та сучасність козацтва. Цим нарисом Массон намагався підкреслити головну ідею: якщо французи спільно і рішуче виступлять проти завойовників, копита козацьких коней ніколи не топтатимуть полів Франції [779, р. 149]. Массон навряд чи міг подумати, що ці слова реалізуються вже за півтора десятиліття. Автор не ідеалізує козаків, вважаючи їх дикунами, що несуть тільки смерть і руйнування. Мабуть, тому козацькі формування він називає племенами, а наявність поміж козаками освічених людей розглядає як річ дивовижну. Аналізуючи питання про походження козацтва, Массон, слідом за Леклерком і Шерером, зазначає, що його витoki можна простежити від хозарських і печенізьких племен, які отримали руський компонент [779, р. 103-104]. Він відзначає, що могутність козацтва зростала й у XVII ст. ті утворили майже самостійну державу республіканського типу, яка на певних умовах із збереженням своєї автономії визнала владу царів. Останнім уламком цього напівдержавного утворення стала Запорозька Січ. Порівнюючи козаків, яких Массон розглядає як своєрідну націю, з росіянами, він зазначає абсолютну навіть зовнішню відмінність між ними [779, р. 106-107]. Массон співчутливо ставиться до втрати Україною автономії й вважає Мазепу останнім видатним гетьманом. Відзначаючи активну роль Потьомкіна в ліквідації Січі, Массон зауважує, що князь був значною мірою протектором козаків. Його смерть позбавила козаків

цього останнього захисту. Після завершення війни з турками Катерина II почала масове переселення запорожців всупереч їхньому бажанню на Кубань і в Крим, де в малопродатних і незручних для проживання умовах козаки мали стати живим бар'єром проти розлючених горців і кочовиків. Козацькі землі та їх населення стали здобиччю російських генералів. Автор підсумовує: «Козацька нація перебуває зараз у стані кризи; вона хвилюється і борсається під ногою колоса, який її розчавлює» [779, р. 108-120]. Массон таврує ганьбою царизм і виголошує сподівання на руйнування цього деспотичного ладу. Сприйняття козаків саме у трактуванні Массона отримало велике поширення у французькому суспільстві наполеонівської доби.

Варто відмітити також «Життя князя Потьомкіна» Ж.-Е. де Серенвіль (1799). Основу матеріалів для неї склали повідомлення де Сегюра. Тому твір де Серенвіль має багато співпадінь з біографією Катерини II Кастера. Де Сегюр був утаємничений в життя царського двору, а з Потьомкіним мав дружні взаємини [283]. В творі висвітлюється діяльність князя з будівництва нових міст, активна позиція Потьомкіна у питаннях приєднання Криму та Кубані, організація ним подорожі 1787-го року, керівництво військами у 1787-1791 рр. Час від часу трапляються згадки про участь у цій війні козацтва, патроном якого був князь. Так, повідомляється про наступ на Бендери в 1789 р. великого козацького з'єднання на чолі з графом О. М. Самойловим, племінником Потьомкіна. Водночас проігноровано козацький чинник у боях під Кінбурном, Очаковом та Ізмаїлом. І навіть заслуга захоплення Березані, проведеного чорноморцями чолі з А. Головатим, приписана керівництву де Рібаса. Не забуває авторка відзначити й успіхи під Очаковом Нассау-Зігена. З іншого боку, де Серенвіль відзначає внесок українців на високих посадах у посилення Росії: Завадовського, Безбородька, Гудовича, А. Розумовського, якого письменниця вважає талановитою людиною [438, р. 125, 138-160, 166-168, 186-187, 202-216, 254-255, 269, 281]. Доводячи виклад подій до смерті Потьомкіна, авторка відзначає його роль у частковому збереженні козацтва в Україні [438, р. 297-298]. До слова, глибокий сум українських козаків при

похованні Потьомкіна відзначав вже згаданий фон Струве в 1791 р. [975, р. 13-16]. Твір де Серенвіль, як і решта подібних, унаочнює процес інкорпорації українських земель до політичної, економічної та соціальної систем імперії.

Підводячи підсумок, зауважимо, що доля України, трансформованої на провінцію імперії Романових, викликала значний інтерес серед діячів Просвітництва, таких як Вольтер, Маблі, Куає та ін. Все більшої популярності козацька тематика набуває в літературі. Зокрема, спопуляризований Вольтером романтичний образ Мазепи перетворюється на загальновідомий мистецький персонаж. Власне сама романтизація козацького минулого сприяла зростанню цікавості французького суспільства до нашої країни. Історіографія усього періоду прикметна тим, що була останнім часом, коли життя козацької України могло спостерігатися з натури. Разом з тим посилюється вплив української історичної думки на творчість французьких авторів, що яскраво відбилася в працях Леклерка і Шерера. Із ліквідацією козацького стану в Україні думки західних дослідників розходяться: від абсолютної зневаги до козацтва й повного виправдання його ліквідації, як бачимо, наприклад, у Меге де Ла Туша, до цілковитої ідеалізації та симпатії до козаків, подібно до Гаррана де Кулона. Здебільшого французькі сучасники співчутливо поставилися до українців після знищення козацької автономії, яке, у відповідності до революційних тенденцій доби, вважали проявом тиранії царизму. В той же час власне наукова складова цих історичних оглядів була слабкою. Їхні автори не стільки аналізували факти, скільки переказували ту інформацію, яка здавалася їм цікавою та доречною або ж висвітлювали минуле козацтва у відповідності до своїх суспільно-політичних переконань. Важливим чинником, що зумовлював посилення актуалізації досліджень козацької тематики, стала низка політичних і збройних конфліктів між Францією та Росією. Це протистояння, яке виразно позначилося в останні роки XVIII ст., знайшло чітке продовження в епоху Наполеона, яка ознаменувалася ще більшою цікавістю французького суспільства до козацтва.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У ПРАЦЯХ ФРАНЦУЗЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТ.

5. 1. Культурно-політичний вплив на розвиток козацької тематики у французькій історіографії історії України

ХІХ ст. є найбільш строкатим в історії Франції: три республіки, дві імперії, монархії доби Реставрації та Луї-Філіппа Орлеанського, революції 1830-го, 1848-го, 1870-го рр. Це вже не рахуючи коротких періодів «ста днів» Наполеона (1815) та Паризької комуни (1871). Століття відзначене також французькою присутністю на українських землях: 1812 р. – наполеонівські солдати на Волині та 1854-1856 рр. французи на півдні України. Водночас у складі російської армії українці (в тому числі й сформовані з них козацькі підрозділи) побували на французьких теренах в 1814 р. [23, с. 27; 146, с. 64]. Участь українських козацьких формувань в окупації своєї столиці відзначали й французи [937, р. 44, 83]. Як показує серія робіт художника Г.-Е. Опіца, присвячена перебуванню козаків у Парижі, ті були оточені увагою публіки [23]. Епатажна поведінка козаків закарбувалася у французькій культурі [591]. Слово «*Cosaque*» стало для французів синонімом понять «нахаба», «зухвалець». Таке значення слова відзначалося вже сучасниками [775, р. 58].

Козацька тематика знайшла значне відображення у французькому образотворчому мистецтві ХІХ ст. Великої популярності у живописі набула романтична легенда про оголеного Мазепу на коні, спопуляризована Байроном [411]. До цього ж сюжету зверталися Ж.-Л.-А.-Т. Жеріко, Е.-Ж.-О. Верне, Л. Буланже, Ф.-В.-Е. Делакруа, А.-Ж.-Ж.-М. Деверіа, Т. Шассеріо, Л.-Ф. Гене, А.-Л. Леві, Е.-Н. Моро та ін. Натхнений романтичними рядками Байрона та вражаючими картинами малярів, в 1828 р. поему «Мазепа» написав В. Гюго [109]. Свій твір він присвятив Буланже. У листі до нього Гюго

зазначав, що вже «давно мріяв про Мазепу» [42, с. 656]. Приблизно тоді ж образ Мазепи став одним з центральних в поемі Пушкіна, творчість якого добре відома у Франції [884]. Згадаємо також, що романтична історія Мазепи відображена й у світовій музичній творчості (Ф. Ліст і П. І. Чайковський). У французькому музичному мистецтві постать Мазепи представлена Ш. Пурні, А. Шабрілою, А. Дюпенем [541]. Композитор Л.-О.-Ф. Ронже-Ерве, в 1884 р. написав оперету «Козачка» («*La Cosaque*»). Змістовним вивченням теми віддзеркалення постаті Мазепи у французькій культурі є неопубліковане дослідження О. Попович [879]. Серед інших дослідників, які зверталися до вивчення даної теми, можна також згадати українських істориків Борщака [61, с. 94-96, 110] та Мацьківа [216, с. 178; 217, с. 178], філологів Наливайка [237], В. П. Лавренчука [178] та ін. Цікавий розгляд образу Мазепи в якості мистецького персонажу був зроблений Д. Фернадесом [557, р. 402-413].

В XIX ст. Україна вже не здавалася такою далекою як раніше. Багато французів відвідали землі колишньої «країни козаків». Влітку 1812 р. вояж через них здійснила письменниця А.-Л.-Ж. де Сталь [967, р. 135-151]. Найвідомішим серед французьких мандрівників слід визнати О. де Бальзака [194, с. 124-126; 198, с. 260-274]. Літератор свої враження про Україну висвітлював у багатьох листах [63]. Головну цікавість серед них являє його незавершений «Лист про Київ», написаний в 1847 р. В 1927 р. «Лист про Київ» був опублікований М. Бутероном, а згодом перевиданий [18; 352]. Відзначимо, що козаки фігурують і в літературній творчості Бальзака [17, с. 425].

Повідомлення мандрівників є далекими від наукового вивчення минулого «країни козаків», але заслуговують на увагу в якості висвітлення загального рівня знань про українську історію французького суспільства. В 1811 р. Україну відвідав граф О.-Л.-Ш. де Лагард-Шамбона. Він намагався зібрати якнайбільше свідчень про козаків. Досить цікавим є наведений ним переказ про відновлення за ініціативою Потьомкіна козацького війська в Україні під іменем Чорноморського. Князь начебто пішов на це після зустрічі з колишнім «гетьманом запорожців» С. Білим, що зміг зворушити його серце піснями

[657, р. 138-139]. Активне збирання фольклорного матеріалу стало особливістю романтизму, котрий здобував тоді вплив у культурі та мистецтві.

Ще одним французом, котрий залишив спогади про своє перебування в Україні, став історик А. Жеді де Гур (дю Гур), або А. А. Дегуров. Будучи професором Харківського університету в 1806-1816 рр., Дегуров здійснив кілька поїздок між Харковом і Одесою. Результатом цих мандрівок стала його розвідка «Про цивілізацію ногайських татар на півдні Європейської Росії», опублікована у Харкові в 1816 р. й передрукована в 1819 р. у Парижі [506]. Хоча об'єктом розгляду Дегурова були ногайські татари, автор побіжно згадував і про козацькі військові формування на півдні, а також про переселенців з Малоросії, котрі перебували в тісному контакті з ногайцями. В тому ж томі часопису, де вміщено розвідку Дегурова, можна побачити анонімну статтю під назвою «Побіжний погляд на колонії Південної Росії французького мандрівника, який відвідав їх в 1818 р.», де також йдеться, між іншим, про взаємини ногайських татар і чорноморського козацтва [478].

Набагато цікавішими в контексті досліджень козацької України є «Альбоми» Д. П. де ля Фліза [313; 314]. Безпосередньо козацької минувшини торкаються перемальовки ним зображення козака Мамаєва, портретів Хмельницького та Мазепи, старовинної зброї, знайденої на Київщині. В історіографічному плані цікавість складають його нариси про Білгородку та Вишгород, де йдеться, зокрема, й про козацькі часи [313, с. 96-99, 168-169]. Необхідно також згадати, що де ля Фліз склав франкомовний «Словник більшості людей, яких я бачив і знав у Європі» (1861). Серед відомих йому людей згадуються прізвища Скоропадських, Гудовичів, Кочубеїв, Маркевичів, Галаганів. Крім цього, де ля Фліз склав також для власного користування «Українсько-російський словник», який налічує 1152 терміни різних явищ культури і побуту українців [241]. В 1861 р. де ля Фліз помер у Ніжині [138].

Цікавість представляють і «Спогади про сучасну історію: військові та політичні епізоди» барона П.-Ш.-А. де Бургуена, який в 1812 р. брав участь в російському поході, а згодом у 1828 р. перебував в Україні. У своїх

«Спогадах» де Бургуен торкається українських справ, зокрема, й діяльності козацтва. Як згадує автор, йому особисто доводилося у складі Молодої гвардії зіштовхуватися з козаками, а також з військовими підрозділами, набраними в Україні. Мабуть, найбільш цікавими в українознавчому плані є повідомлення де Бургуена про повернення запорожців з-за Дунаю під російську владу та їхню активну участь у сприянні переправи царських військ на протилежний берег [405, р. 239-241, 435]. Важливу роль задунайців у переправленні росіян на турецький берег відзначав і військовий спостерігач генерал граф Ж.-Ж.-М.-Ф. Буден де Тромелен [1015, р. 15]. О.-Ф.-Л.-В. де Мармон герцог де Рагюз теж залишив спогади про відвідини ним України в 1834 р. [207; 766]. З його слів видно, що він цікавився колишнім і теперішнім станом козацтва, добре розумівся на місцевій історії й постійно торкався різних її аспектів.

Всі зазначені факти звернення до козацького минулого свідчать про той інтерес, який мала західна публіка до України та козаків, що створювало підґрунтя до продовження наукового вивчення українського козацтва, як історичного феномену, а також країни, де він існував.

Значну відомість у середині ХІХ ст. в культурних колах Франції мали твори Меріме, присвячені українським козакам і Хмельницькому. Той був під враженням від гоголівського «Тараса Бульби» [35; 808; 812]. Інші літератори також захопилися козацькою тематикою. У 1877 р. з успіхом була поставлена драма «Гетьман» П.-М.-Ж. Деруледа. [520]. Як зазначав Борщак, сюжет драми, віднесений автором до 1645 р., «досить фантастичний; мало в п'єсі історичної правди» [46, с. 19]. Горленко теж відмічав низку недоречностей: одним з духовних ватажків на Запоріжжі виступає літня жінка Маруша; посеред України у Деруледа розкинулися гори; типово українським житлом виявляється ізба (*isba*) [101, с. 139]. Втім, глядачі прийняли «Гетьмана» з захватом. Один з критиків зазначав, що «після вистави в нього у вухах дзвеніла лише Україна» [46, с. 20].

Письменниками Ш. Кабо і А. де Жале створено драму «Козаки» [412].

Не раз козацької тематики торкався П.-А. Сильвестр. Він створив роман з життя сучасного українського суспільства «Козачка» [955], а також брав участь у постановці опери «Димитрій», присвяченої подіям Смути. Крім того, в творчому доробку Сильвестра є п'єса «Козаки», створена на основі гоголівського «Тараса Бульби» [150, с. 194, 296-297].

Композитор Ж. Массене поклав на музику вірш румунської франкомовної поетеси Г. Вакареску «Козацька військова пісня» (1886).

Особливо щедро козацьку українську тематику представлено в творчості письменниці А.-А.-К. Тьє-Маліумуської, яка публікувала твори під псевдонімом Етьєн Марсель [580, р. 1433]. Серед її творів згадаємо романи «Димитр-козак» [761] і «Гетьман Максим. Сцени з життя в Україні» [762]. Варто зауважити, що «Димитр-козак» є, по суті, переробкою твору польського письменника М. Чайковського «Кошовата». Українські мотиви в творчості Етьєн Марсель були розглянуті Ж. Небуа-Момбе, яка зосередила свою увагу на вивченні історичного підґрунтя роману «Димитр-козак», не відмічаючи однак його зв'язок з «Кошоватою» Чайковського [840, р. 234-240].

В 1857 р. в Парижі був опублікований французький варіант твору самого Чайковського «Повісті козацькі» в перекладі В. Міцкевича [486]. Це був перший твір Чайковського, відомого у Франції як «Козак», який приніс його автору літературну відомість [316]. В 1878 р. у Ніцці у перекладі А.-Н.-К. Пшездецького був опублікований «Канівський замок» С. Гощинського, сюжет якого пов'язаний з історією Коліївщини [578]. Діяльність запорозького козацтва знайшла також відображення в збірнику оповідань Г. Жевуського «Пам'ятки пана Северина Соплиці», опублікованому у перекладі в 1866 р. під назвою «Оповідання старого польського шляхтича». Найбільшу пов'язаність з Україною мають оповідання «Сава» та «Запорозька Січ» [931, р. 199-223, 245-270]. На рубежі XIX-XX ст. набувають популярності романи Г. Сенкевича, багато з яких безпосередньо висвітлюють події в козацькій Україні.

Запорожці стали головними героями твору А. де Бенйона-Боссюа, що писав під псевдонімом Шарль Гено [581; 582].

Зацікавлення історією козацтва стало своєрідною модою в середовищі інтелігенції. Однак жоден з творів, присвячений козакам, не здобув такого успіху як «Тарас Бульба» М. В. Гоголя. З 1853 р. твір постійно перевидається. Існує близько десятка різних перекладів «Тараса Бульби» французькою. Проте, найпопулярнішим є переклад Л. Віардо, якому допомагав Тургенєв [60; 576; 577]. До особливостей сприйняття постаті Тараса Бульби французами слід відзначити термінологічну плутанину. Це використання семантичних пар «Русь» – «Росія», «руський» – «росіянин», які за кордоном сприймаються як одне ціле. Оскільки у Гоголя постійно вживаються терміни «русский», «Русь» саме щодо України, у французів часто складається оманливе враження, що козацтво – явище суто російське. Відчуваючи таку семантичну трудність, Віардо інколи намагається замінити слово «русский» на «козацький». Так, прикінцевий текст повісті: «Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!» [99, с. 210] він переклав так: «Але чи знайдеться в світі вогонь, тортури, міць, що здатна буде підкорити козацьку силу! (*Mais se trouvera-t-il au monde un feu, des tortures, une puissance capables de dompter la force cosaque!*)» [576, р. 214; 577, р. 139]. Ще одним твором українського походження, який набув значної популярності й мав козацький сюжет, стала повість «Маруся, за легендою Марко Вовчок» (1878). Прикметно те, що до виникнення твору причетний знов-таки Тургенєв, який познайомив письменницю з видавцем і літератором П.-Ж. Етцелю. Зворушлива історія дівчинки, яка в умовах розколу вітчизни та спустошення її загарбниками жертвує собою заради волі рідної землі, дозволила Етцелю провести паралель між Україною доби Руїни та своєю країною, що зазнала поразки у франко-пруській війні (Етцель був за походженням ельзасцем) [414]. Промовистою є присвята, адресована ельзаській дівчинці Альзі. Це немов би заклик до французьких дітей захищати свою батьківщину так само, як це робили їхні ровесники в козацькій Україні [53, с. 851]. Переповідаючи історію «степової Жанни д'Арк», як охрестила героїню твору критика [52, с. 4], Етцель акцентує увагу на подібності постатей Марусі та Орлеанської

діві [969, р. 115]. М. Кадо зауважував: «Для більшості французів ХІХ ст. слово «Україна» було втіленням двох творів: Гоголівського «Тараса Бульби» та «Марусі» П'єра-Жуля Сталя [Сталь – це літературний псевдонім Етцеля – Є. Л.]» [413, р. 115]. В 2008 р. в Парижі було опубліковано два варіанти «Марусі» - Етцеля та Марко Вовчок [531], що дає можливість їх співставити.

Роль художніх творів в підігріванні інтересу французької інтелігенції до історії України та козацтва не варто недооцінювати. Саме під значним впливом витворів мистецтва посилювалося зацікавлення козацькою тематикою в науковому відношенні. Але наприкінці ХІХ ст. між Французькою Третьою республікою та Російською імперією утворився міцний військово-політичний союз. В моді тепер була російська тематика, підкреслювалися зразки франко-російської дружби, в суспільстві підігрівалися проросійські настрої. Акцентуація ідей колишньої козацької державності в мистецтві виглядала вже не зовсім політкоректною й могла викликати з боку царського уряду звинувачення в підживленні малоросійського сепаратизму. Українські козацькі зацікавлення відходять на задній план. Популяризувався образ російського козака, найвідданішої опори царизму: одна з карикатур того часу показувала російсько-французький альянс у вигляді легковажної дівчини-Франції, що кидається в обійми Росії, представлений у вигляді козака [312, с. 69]. Втім, у ХХ ст. культурний чинник перетворився на один з найпотужніших каталізаторів наукової цікавості до історії козацької України.

5. 2. Особливості вивчення історії козацької України французькими дослідниками в першій половині ХІХ ст.

Війни Наполеона з Росією слугували сприятливим підґрунтям для популяризації козацької тематики. У Франції надавали козацькому фактору неабиякої ваги й враховували його у своїй політиці [1; 4]. Масовими накладами виходили твори, які торкалися минулого козацької України,

наприклад, «Генеральний опис сучасної Росії» В. Дельпюша де Коера (1802). Торкаючись опису України, як однієї з найголовніших провінцій Росії, де Коера спирається на свідчення Вольтера, Лєвека, Леклерків, Шерера, Масона та ін. Часто де Коера наводить вже застарілу інформацію, як-от повідомлення про те, що «губернатор України має титул козацького гетьмана» тощо [1020, р. 278-279, 287-294, 303-309]. Та й саме його уявлення про Україну, як «козацьку країну» для початку ХІХ ст. виглядає вже архаїчним. Зважаючи на те, що щойно закінчилася війна з Росією, де Коера вважає за доцільне подати інформацію про стан російської армії. Значне місце він відводить козацьким загонам. Проте свідчення, наведені ним, є просто скороченим переказом повідомлень Массона [1021, р. 244-246].

В цей час активно друкуються праці французьких науковців, дипломатів, мандрівників і неогоціантів, які відвідали Росію в останні десятиліття: Ж.-Ж. Рако де Реї [896], А.-І. Антуана де Сен-Жозефа [337], Ж.-Б. Дюбуа де Жансін'ї [537], Ж.-Б. Лєруа де Флажі [710], К. Мальт-Брюна [757]. В цих творах значну увагу приділено й Україні. Українознавчий аспект в «Огляді давньої та сучасної Польщі» Мальт-Брюна є найпрезентабельнішим. Свою працю науковець написав як доповнення до 4-томної «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, виданої у Парижі того ж 1807-го року за наказом Наполеона й підготовленої до друку саме Мальт-Брюном.

Наполеон потребував чіткої інформації про своїх ворогів. Як зазначає Ададуров, імператор уважно ознайомлювався з дослідженнями, які проливали світло на поширення російської експансії. Зокрема, прочитавши «Історію анархії в Польщі» де Рюльєра, він наказав опублікувати її за державний кошт і приписував обов'язково ознайомитися з нею, як з дуже корисною [7, с. 396]. Відомості про колишню «країну козаків», яка могла потрапити в орбіту французького впливу, Наполеон міг почерпнути і з вольтерівської «Історії Карла ХІІ» [100, с. 77-78]. Втім, свідчення «короля філософів» щодо реалій «країни козаків» не вирізнялися особливою точністю вже тоді і безнадійно застаріли тепер. Тому французький уряд потребував свіжішої інформації. Її

постачали агенти, що діяли на сході [5, с. 220-221; 7, с. 396-397; 55, с. 119]. Наполеонівський уряд сподівався бачити в козаках союзників. Навіть розглядалися варіанти утворення «козацької держави» під французьким протекторатом [4]. Інформацію, зібрану французами, доповнювали праці німецьких науковців, перекладені й опубліковані французькою. Йдеться про таких дослідників, як Г.-Ф. фон Шторх, Ф.-Ф. Гемпель, Х.-Г.-Г. Гейслер, П.-С. Паллас, К.-М.-Й.-Б. фон Рехберг та Г.-Б. Демпінг [595; 859; 903; 904; 973]. Також поширювалася франкомовна «Історія Тавриди» С. Богуша-Сестренцевича [284; 285; 952]. В цій роботі, яка охоплює історію Криму до кінця XVIII ст., значне місце посідає українознавчий аспект. Варто згадати також про ще одне франкомовне дослідження Богуша-Сестренцевича, пов'язане з вивченням української минувшини: «Історичні розвідки про витоки сарматів, есклавонів і слов'ян», видані в 1812 р. [953; 954]. Як і в попередній праці значну увагу польський дослідник приділив козацтву. Розмірковуючи щодо дискусійної етимології поняття «козак», Богуш-Сестренцевич вважав назву козаків похідною від слова «коса» [953, р. 108].

Значну роль у формуванні образу козацької України серед французького суспільства відігравали поляки-емігранти. Вони подавали меморандуми про історичне обґрунтування прав Польщі на Правобережжя Дніпра. Звичайно, польські автори, визнавали право на існування за «козацькою нацією», але бачили її майбутнє в межах відновленої Речі Посполитої [2]. Розглядаючи представників польської нації, як найбільш етнічно наближених до українців, Наполеон довірив в 1812 р. посаду «імперського комісара-організатора у провінціях Волинь, Поділля й Україна» графу Т. Морському [6]. Можна сказати, що французький уряд розглядав Україну значною мірою очима польської еміграції. За влучним визначенням Борщака, все, що торкалося в той момент України, «проходило через руки варшавських поляків або поляків-землевласників з України» [55, с. 54]. З іншого боку, польські політики досить добре розуміли, що українське козацтво є феноменом, хоча й недавнього, але минулого. Той же Морський зазначав, що на Правобережній Україні козаків

як окремого стану вже фактично не існувало. А інший поляк М. Сокольницький зауважував, що теперішні козаки України, це переважно селяни, набрані за рекрутським набором і с'як-так озброєні [2, с. 163]. Однак після 1812 р. Наполеон переконався в ефективності використання росіянами козаків. Для протиставлення їм він дав добро на формування з поляків кавалерійських загонів крокусів [23, с. 26]. Повернувшись до Парижа, Наполеон дав наказ політичному аналітику Лезюру скласти по можливості найдетальнішу розвідку про козаків [717, р. I]. Вона стала своєрідним компендіумом всього французького козакознавства на момент рубежу XVIII-XIX ст. Водночас цей твір став першим і, по суті, останнім фундаментальним узагальнюючим нарисом з історії козацтва в XIX ст.

Політична ситуація була сильним стимулятором козацьких зацікавлень. В 1812 р. в Парижі вийшов «Історичний нарис про козаків» Н.-Л. Піссо [877]. Змістовнішою стала праця Л.-Ж. Карра «Козаки, або історичні деталі стосовно характеру, звичаїв, одягу, озброєння та способів ведення бою цим народом, зібрані німцями» (1814). Огляд був покликаний показати варварство козаків, «розбійницького конгломерату», з яким познайомилися французи. Перебування козаків у Франції, й насамперед у Парижі, залишило сильний спогад. За чверть століття потому маркіз А.-Л.-Л. де Кюстін згадуватиме про жорстокість цих степових воїнів у Європі [177, с. 239-240; 485, р. 129-131].

Звичайно, праці Карра й тим більше Піссо не йдуть ні в яке порівняння з тим великим козакознавчим нарисом, автором якого став Лезюр. Обрання Наполеоном цього дослідника для виконання доручення було не випадковим. На замовлення уряду він вже написав «Короткий огляд причин, що призвели до розчленування Польщі» (1806) та «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.» (1807, перевидання 1811, 1812) [716; 719]. Видання останньої праці 1812-го року заслуговує окремої уваги, бо було знаряддям ідеологічної кампанії, спрямованої проти Росії. Саме в даній публікації вперше було оприлюднено зміст так званого «заповіту Петра Великого» [716, р. 177-179]. Борщак припускав, що цей фальсифікат був

створений Лезюром на замовлення імператора [41, с. 236]. На нашу думку, вірогідним здається те, що сам Лезюр вважав згаданий документ справжнім і навіть припускав, що його зміст був відомим В. Ітону, англійському консулу в Росії, а згодом у Туреччині. Французький автор при цьому посилався на фрагмент з твору англійця, де також йшлося про шляхи та наміри розгортання російської експансії [716, р. 176; 547, р. 165-166]. Підтвердженням сприйняття Лезюром «заповіту Петра Великого» за автентичний документ є те, що навіть в умовах Реставрації, він згадуватиме його [718, р. 64, 126]. Для доведення експансіоністських прагнень Росії Лезюр не лише детально розписував територіальні загарбання царизму, але й навів хронологічну таблицю, яка унаочнювала процес розростання «імперії царів» [716, р. 485-488]. Тож, «країна козаків» сприймалася як жертва російської деспотії.

До наукового аналізу «Історії козаків» Лезюра зверталися Борщак [41, с. 236; 61, с. 132], Савченко [279, с. 128], Наливайко [239, с. 662-664], Ададуров [3], Іваненко [150, с. 57-59]. З приводу часу написання нарисів у дослідників немає єдності. Так, Борщак [61, с. 132], Савченко [279, с. 128], а потім і Наливайко [239, с. 662] вважали, що твір було створено до початку походу 1812 р. (щоправда, згодом Наливайко відмічав лише вихід праці в 1813 р. [240, с. 157]), а, отже, книга могла вважатися своєрідним посібником для окупаційної адміністрації. Проте, на нашу думку, відсутні підстави не довіряти свідченням самого Лезюра про те, що «Історію козаків» йому «було замовлено на початку 1813 р. останнім урядом» [717, р. I]. Про доручення Наполеона Лезюру скласти «Історію козаків» після завершення військової кампанії 1812-го року зазначали Тіссеран [999, р. 207-208], Ададуров [3, с. 404] та Іваненко [150, с. 57-58]. Поділяючи цю ж позицію, визначаємо виникнення твору часом вже після поразки Наполеона в Росії.

Автор в силу об'єктивних причин був прив'язаний до західної історичної літератури, хоча в цілому був ознайомлений також з позицією української історіографії, яка дійшла до нього в інтерпретації Леклерка та Шерера. Саме від них він запозичив ідеї українського хозаризму. Праці двох останніх авторів

значною мірою стали визначальними для формування історичних уявлень Лезюра про козаків. З іншого боку, важко не погодитися з Ададуrowим, що, використовуючи лише опубліковані твори, Лезюр залишив поза розглядом документацію з архівів, де йшлося про українські справи та діяльність козацтва [3, р. 406]. І важко погодитися з тезою Борщака про те, що Лезюр активно використовував архівні свідчення й, зокрема, нотатки Г. Орлика [41, с. 236]. Ні посилань на ці документи, ні навіть згадок їх у Лезюра не бачимо.

Лезюр розглядав козацький загаль (виокремлюючи осередки козаків України, Дону та Яїку) як єдину націю. Безпосередні зародки козацтва історик, слідом за Шерером, виводить з хозарських часів. Хоча не відкидає, що загальна назва козаків могла виникнути й від «одного з їхніх ватажків на ім'я Козак» [717, р. 109, 149, 185-186]. Головним поштовхом для кристалізації козацтва в сучасному розумінні він вважає «раптову татарську інвазію», яка вщент зруйнувала традиційні взаємини між Руссю та степом. Зауважимо, що поняття «Русь» у Лезюра твердо асоціювалося з тогочасною Росією. Тому, не відкидаючи руський (=російський) елемент у витоках козацтва, історик вважав загально козаків відмінною від росіян нацією [717, р. 174]. Водночас щодо сучасної йому України Лезюр вживає дефініцію «Мала Росія», називаючи її мешканців малоросіянами, як це робила й офіційна російська влада. Козаків України історик вважає «спільним народом з малоросіянами, від яких їх важко відрізнити» [718, р. 253]. Виходячи з тези про тотальну неосвіченість козаків, він з подивом відзначає високі знання Сагайдачного, Хмельницького та Мазепи. Щоправда, Хмельницького, за поширеними у французькій історіографії уявленнями, Лезюр вважав шляхтичем литовського походження, а Мазепу – польського [717, р. 302, 320; 718, р. 68, 81].

Утворення майже самостійної козацької держави автор відносить до заслуг Хмельницького, проте не забуває про чергу повстань, що тривала з перервами від часів Підкови до Хмельницького. Цю «першу козацько-польську війну» Лезюр вважає випробовуванням козаками сил. У відповідності до відомостей, взятих у Шерера, Лезюр повідомляє про видачу

Жолкевському «гетьмана Наливайка, полковника Лободи та ще одного з їхніх головних начальників на ім'я Мазепа, яких всіх трьох було перевезено до Варшави та спалено у мідному бику» [717, р. 296-300]. Стосовно постаті Т. Мазепа та його долі ведуться дискусії. Так, на думку Т. Г. Таірової-Яковлевої, той був лише вигадкою автора «Історії русів» [298, с. 11]. Проте з цим навряд чи можна погодитися, бо про цього Мазепу згадується в «Короткому описі Малоросії», звідки черпав свідчення Шерер, і це було задовго до появи «Історії русів» [184, с. 215; 323, с. 190; 945, р. 12]. Свідчення про страту Лезюр наводить так, як воно подано у Шерера. З іншого боку, пильний Лезюр відзначає розбіжність між Шерером і Леклерком у характері страти Наливайка. Якщо у першого того було спалено живцем у мідному бику, то у другого говориться про стинання голови [671, р. 386]. Втім, Лезюр більше схильний довіряти Шереру, й висловлює думку про відродження в Польщі жахливої страти, вигаданої тираном Агригентом Фаларідом [717, р. 300-301].

Відзначимо, що Лезюр, як і багато його колег, плутався через різні варіанти назв одних і тих самих міст. Так, згадавши про облогу Замостя (*Zamoïsk*) Хмельницьким після його відходу від Львова (*Léopolis*), дослідник правильно ідентифікує Леополіс з німецьким Лембергом, проте далі повідомляє, що до Замойска збігалися, шукаючи притулок, «шляхтичі з-під Львова та Замостя» (*des nobles de Luvof et de Samoscie*). Отже, дослідник не зміг ототожнити між собою назви *Zamoïsk* і *Samoscie* та *Léopolis-Lemberg* і *Luvof* [717, р. 333-334]. Така плутанина не є дивиною. За півстоліття потому Меріме консультуватиметься «чи місто, яке називається російською мовою Львов, - це те саме, що Лемберг в Галичині?» [175]. В той же час Лезюр зауважує помилку Шерера, котрий сприйняв Збараж і Зборів за одне й те ж місто, подавши його назву як «*Barasa*» [717, р. 339-340; 945, р. 34-35].

Лезюр відзначає, що після повернення до Києва Хмельницький, наділений «титулом визволителя Малої Росії та гетьмана-генералісімуса козаків», зайнявся впорядкуванням своєї, по суті, самостійної держави [717, р. 335]. Історик уважно розглядає діяльність Хмельницького, спрямовану на

посилення влади та пошуки підтримки. Він згадує, що гетьману доводилося боротися не лише з зазіханнями поляків, але й і з внутрішньою опозицією. Аналізуючи інтереси України та Росії, Лезюр приходять до висновку про протилежність прагнень Хмельницького й Олексія Михайловича. Якщо гетьман намагався здобути союзника для утвердження власної держави, то цар бачив лише територіальні прирощення. Цар побоювався, що Хмельницький визнає турецький протекторат, й це змушувало Москву підтримувати козаків, але та не бажала їхнього посилення, і тим більше зміцнення самостійності. Цар прагнув поступової ліквідації козацтва, як дестабілізуючого чинника на півдні своїх володінь [717, р. 362-363]. Оцінюючи акт 1654-го року з точки зору інтересів України, Лезюр вважає його помилковим. Він занотовує, що Хмельницький «загубив увесь плід боротьби довгої, запеклої та славетної, втративши можливість визволити свою націю» [718, р. 1-2]. На думку Лезюра, гетьман переконався в цьому лише в умовах російсько-польської угоди 1656 р., коли позицію України було зневажено обома сторонами [718, р. 4-5]. Історик вважає, що цей акт прискорив його смерть, і припускає, що той міг заповісти «звільнитися від московської протекції». Автор вважає, що умови українсько-польської угоди 1658 р. були значно вигіднішими для козаків, ніж союз з Москвою, і у разі їх дотримання «дійсно перетворювали Україну на незалежну державу» [718, р. 7-12]. Занурюючись у круговерть Руїни, Лезюр зауважує, що важко розібратися з цими карколомними змінами (у його термінології «революціями») [718, р. 13]. Лезюр зазначає, що гетьманство Ю. Хмельницького розколело Україну й поховало надію на утвердження козацької держави, козаки припинили бути єдиною нацією, якою волів їх бачити великий Богдан. Печальним символом доби стало те, що Чарнецький «дав собі варварське задоволення викинути з могили рештки цього славетного гетьмана» [718, р. 14-17]. Щоправда, Лезюр недоречно називає Чарнецького «російським генералом» [718, р. 17]. Мова йде про помилку, повторену слідом за Шерером, який іменує Чарнецького «великоруським воєводою» (*wojevode de la Grande-Russie*) [323, с. 237; 945, р. 108]. В «Короткому описі Малоросії»

Чарнецького названо воєводою руським, що відповідає фактам, але зумовило помилку Шерера [184, с. 262].

Мазепу історик відносить до найбільш яскравих постатей світової історії. Загалом Лезюр створює доволі ідеалізований образ Мазепи, який постає мудрим 70-річним старцем, що прагне відродити незалежність козацької держави. Вважаючи гетьмана поляком, історик припускав, що той «можливо завжди носив у своєму серці любов до своєї першої батьківщини», тобто Польщі [718, р. 81-86]. Обставини фатального українського походу Карла XII Лезюр розглядає стисло. Він поділяє погляд Вольтера на запорожців, як на степових варварів [718, р. 104-106; 1048, р. 172]. Водночас Лезюр виявився єдиним, хто наголосив, що для України війна виявилася братовбивчою, бо як на боці Петра I, так і на стороні Карла XII були козаки. Перших очолювали Скоропадський і Палій, других – Мазепа та Гордієнко [718, р. 109-113]. Лезюр підкреслює, що прагнення Мазепи намагався продовжувати П. Орлик. Історик переказує обставини козацько-татарсько-польського походу взимку-навесні 1711 р. [272]. Він згадує, що Девлет-Гірей «послідовно здобув Вільне, Стару Водолагу, Мерефу, *Hanarowka* [?], де зміг захопити певну здобич і багато невольників для роботи» [718, р. 127-128, 133-134]. Під чудернацьким ім'ям *Hanarowka* у Лезюра, вочевидь, слід розуміти перекручену назву села Таранівка на Харківщині, спаленого татарами [15, с. 53; 306, с. 443]. Значну цікавість представляє наведений Лезюром факт обстоювання Орликом прав України у відповідності до її історичних кордонів [718, р. 139].

Підкреслюючи прагнення царату знищити козацьку державність, дослідник зазначає, що провадити наступ на права «козацької країни», котра «ще являла собою якусь подобу князівства чи окремого управління», заважала війна. В 1722 р. Петро I обмежив владу гетьмана, що підірвало здоров'я Скоропадського й прискорило його смерть. Полуботок був не обраний козаками, а призначений сенатом. Від «козацької держави» забрали не лише права, але й навіть назву: відтепер цю провінцію іменували лише «Малою Росією» [718, р. 146-150]. Лезюр стисло оглядає діяльність Апостола,

наголошуючи на його прагненнях відстояти права козаків. Однією з визначних заслуг Апостола стало повернення під російську юрисдикцію запорожців [718, р. 155, 319-336]. Історик показує, що гетьман Орлик на той час вже втратив довіру січовиків. Покладаючись на свідчення Шерера, запозичене тим у Мишецького, Лезюр повідомляє, що Орлик «одягнув тюрбан, одружився з татаркою, від якої мав дітей», а козаки не могли йому цього пробачити [718, р. 125, 160, 164; 233, с. 20, 29; 323, с. 131, 138; 944, р. 232, 247]. Згадуючи про фавор Розумовських, Лезюр відзначає, що наступ на права України продовжувався й тоді [718, р. 178-183]. Одночасно з цим історик відмічає з одного боку вростання козацької еліти в дворянство, а з іншого – нівелювання статусу українського селянства щодо мешканців Росії. Про відмирання козацької ідентичності Лезюр говорить наступне: «Старовинні мешканці, звані тепер малоросіянами, втрачали мало-помалу спогади про свої витoki» [718, р. 181]. Історик згадує, що багато козаків полишили службу, зайнялися господарством і стали однодворцями, а в регулярних полках, утворених на основі козацьких, старшина отримала російські чини [718, р. 251-252, 255]. Скасування гетьманства, на думку Лезюра, результат продуманої політики уряду, яка вкотре довела лицемірство правителів. В якості ще однієї добре спланованої акції Лезюр бачить провокування ними в 1768 р. Коліївщини. Цей вибух приніс Росії подвійну вигоду: підпорядкував їй Польщу й ослабив козаків [718, р. 191-195]. Спричинена російсько-турецька війна знов була вигідна Росії. Запорожці, як і багато разів раніше, добре прислужилися в цій війні. «Винагородою» за це стала ліквідація Січі, що поставило крапку на існуванні козацької державності, а «ім'я запорожців зникло назавжди» [718, р. 239-240]. Короткочасне відродження козацьких підрозділів, пов'язане з війною 1787-1791 рр., було занедбане з припиненням бойових дій і смертю Потьомкіна, а з 1792 р. почалося переселення залишків запорожців на Кубань [718, р. 241-245, 281]. Отже, зі знищенням Січі, на думку Лезюра, був ліквідований останній уламок козацької державності. «В сучасну епоху козаки вже не мають окремої історії» - занотовує він [718, р. 247].

Говорячи про наукові заслуги Лезюра, треба згадати, що він не полишав історичної ниви і в 1818 р. заснував часопис «*Annuaire historique universel*» – одне з перших періодичних видань в галузі історичної науки, яке виходило до 1861 р. Роботу над продовженням видання проводив його учень – І. Депре. Останній цікавий тим, що звертався до східноєвропейської тематики, торкаючись і минулого України [522; 523; 524; 525; 526]. Так, аналізуючи питання про утворення військових поселень, він вважав, що прообразом цих структур було козацтво [521]. Цікаво, що з доробком Депре були ознайомлені члени Кирило-Мефодіївського товариства [155, с. 377-384; 526].

Після завершення наполеонівських війн і аж до періоду Кримської війни історія козацтва перестала бути для французів актуальною. За цей час не бачимо жодного значного дослідження, присвяченого козацтву. Українські справи здебільшого розглядаються у вигляді коротких екскурсів до діяльності козацтва, як правило, в контексті досліджень минувшини Польщі чи Росії. Саме в такому вигляді рецепція козацького періоду в історії України знайшла відображення на сторінках французьких шкільних підручників з всесвітньої історії [416, р. 252, 309; 858, р. 495-496]. Такі фрагментарні згадки про події в Україні козацької доби зберігаються у підручниках і зараз [348; 355; 356; 357; 358; 385; 424; 425; 505; 776]. Прикладом спорадичного інтересу до минулого України козацької доби може бути «Історія трьох розчленувань Польщі» графа А.-Ф.-К.-Ш. де Феррана [558; 559; 560].

Якщо праця де Феррана України торкалася мимохідь, то виданий одночасно з нею твір іншого француза був цілковито пов'язаний з теренами нашої держави. Мова йде про тритомне дослідження маркіза Г. де Кастельно «Досвід про давню та сучасну історію Новоросії» [428; 429; 430]. В 1803 р. маркіз на заклик Рішельє переїжджає до Одеси, де на той час зосередилась досить велика французька громада [265; 302]. Герцог, оцінивши його хист та історичні пізнання, замовив співвітчизнику написання «Історії Новоросії» [263, с. 19-21]. Робота тривала майже десять років. Дослідник не лише користувався письмовими матеріалами, працями попередників, які надходили

в його розпорядження, але й занотовував усні свідчення очевидців і старожилів, вивчав пам'ятки минувшини. З початку ХІХ ст. як безпосередній свідок виступає й сам маркіз. Можна цілком визнати слушною тезу Борового про те, що згаданий твір у багатьох випадках представляє інтерес не тільки як зразок історичної думки, але й як історичне першоджерело [39, с. 502-503].

«Історія Новоросії» вражає. Подібного докладного регіонального нарису минувшини ще не існувало. Француз сам усвідомлював, що став, по суті, першим істориком краю [428, р. 1]. До речі, українців Кастельно сприймав як окрему націю. За його словами, вони «складають частину тієї чисельної нації, яка розтяглася від кордонів Орловської губернії до угорських володінь, займаючи, майже без змішення, Харківську губернію, частину Курської, Воронежської, всю Полтавську, Чернігівську, Київську, Подільську, Волинську, частину Мінської, більше половини Галичини, і все це без великої відмінності у звичаях і поведінці» [429, р. 339]. Природно, француз не міг обійтися без допомоги місцевих знавців. Найголовнішим з них став І. О. Стемпковський [309, с. 20-21]. Його доробок не обмежувався лише роллю порадника та консультанта, деякі розділи були написані повністю ним (зокрема глава, присвячена чорноморським козакам) [428, р. 212; 429, р. 347-352]. Цікаво, що в творі згадується шляхтич Стемпковський, який воював проти Хмельницького, вочевидь, родич дослідника [428, р. 299-300]. Однак в цілому твір був написаний саме Кастельно, який відзначав велику складність своєї роботи, що вимагала, як ретельного вивчення маси джерел, так і значної історіографічної бази. Всю історію Новоросії автор поділив на три «епохи». Перша з них включає в себе античність і середньовіччя до кінця ХV ст., тобто до завоювання Північного Причорномор'я османами. Друга охоплює час турецького панування, яке закінчилося наприкінці ХVІІІ ст. з приєднанням його до Росії. Саме це й дало початок третій «епосі» [428, р. 4]. В плані вивчення козацької доби, згідно періодизації Кастельно, найбільшу цікавість має друга «епоха». Взагалі козакам на сторінках «Історії Новоросії» відведено дуже багато місця. Напевно, буде доречно відмітити, що й сам автор був

безпосередньо знайомий з козаками [430, р. 282, 323, 325]. Розглядаючи походження козаків, історик зауважує, що бродячі загони озброєних людей з давніх-давен обжилися в степах, проте зруйнування Русі й загроза загибелі чи неволі призводили до консолідації цих розрізнених груп. Найпотужнішим поштовхом до виникнення козацтва, як організованої збройної сили, на думку Кастельно, стали походи Менглі-Гірея. Хоча ці козаки мали руське походження й сповідували «грецьку» релігію, до них вливався польський і татарський елемент [428, р. 236]. При висвітленні історії козацтва Кастельно спирається на свідчення Ле Лабурера, Шевальє, Левека, Шерера, Массона. Однак головним у цьому переліку для нього слід визнати все-таки Шерера.

Велику проблему для Кастельно, як і для його співвітчизників, склали імена. Якщо прізвище Хмельницького, якого він називає то «*Chmelnizki*», то частіше «*Schmelnizki*», автор досить легко освоїв, то прізвище Дорошенка (*Doroz-Chensko*) виявилось для нього складним, і Кастельно використовує його усічену форму – Дорош (*Doroz*). А ім'я Петра Конашевича-Сагайдачного він взагалі сприймає як єдине ціле – *Perkonaschewitsch-Sagaïdantschitff* – й наводить це імпозантне невимовне ім'я лише один раз [428, р. 271].

Одним з перших Кастельно звернувся до вивчення української етнографії. Він розглядав життя, побут, одяг, звичаї, пісні, танці мешканців Новоросії, зокрема, відзначав поширеність відомого «танцю козаків» [429, р. 372-383]. Проте в даному випадку значну частину матеріалів він запозичив у шотландського дослідника М. Гютрі [584].

Ще однією розвідкою доби Реставрації є твір графа Н.-А. де Сальванді «Історія Польщі до та під час правління Яна Собеського», опублікований у 1827 р. Найбільшу цікавість являє те, що в якості джерел Сальванді використав повідомлення французьких і голландських газет. Наприклад, повідомляючи про битву під Підгайцями та похід в цей час запорожців Сірка до Криму, автор посилається на звістку з газети від 7 грудня 1667 р. [933, р. 206]. Історик постійно вживає застарілі топоніми «Червона Русь», «Чорна Русь», що змушує його пояснювати значення цих термінів. Сальванді

конкретизує, що слова «*la Russie*» і «*les Russes*» відносяться до «Червоної Русі» або Київщини та її населення, тоді як «Чорна Русь» – це земля навколо Львова [933, р. 126]. Широко вживаються також архаїчні поняття «московити» та «Московія». Звичайно, Україна для Сальванді міцно асоціюється з «країною козаків». Автор постійно використовує поняття «козацька нація». Отже, поняття «козак» тут є не стільки соціальним, скільки етнічним. Це тим більше цікаво, оскільки на теренах Червоної та Чорної Русі, за уявленнями історика, проживали русини (=росіяни), споріднені з московитами. Ці русини були ще однією нацією, окремою від козаків, однак близькі до них за духом і спільною релігією, що робило інтереси цих двох сусідніх націй спільними. Власне кажучи, всі повстання і війни в Україні козаки вели спільно з русинами. Останні були автохтонними мешканцями земель. «Козацька» ж нація, на думку Сальванді, виникла «з усіх рас, котрі завоювали ці області, але головним чином з суміші босняків і татар (*les Kosakes, peuple singulier, issu de toutes les races qui envahirent ces contrées, mêlé principalement de Bosniaques et de Tatars*)», до яких долучалися навіть німці, іспанці та французи [933, р. 117-118]. Якщо уявлення про татарський компонент в основі козацтва було думкою традиційною, то згадку про «босняків» у Сальванді пояснити непросто. Що ж стосується авантюристів з Західної Європи, то тут можна згадати, що подібне твердження висловлював і де Лагард [657, р. 131-132].

Аналізуючи ситуацію на момент вибуху Хмельниччини, дослідник приходить до висновку, що виступ козаків відбувався за максимально сприятливих умов. Король був зацікавлений у повстанні, щоб приборкати шляхту. Крім того, планувалася десантна операція до Константинополя, який козаки мали блокувати з 600 кораблями, в той час як Владислав IV мав розпочати війну з османами [933, р. 122]. В умовах обурення свавіллям шляхти козаки, підтримані русинами та в союзі з татарами стали грізною силою для Польщі. Сальванді наводить приклади жорстокості як з українського, так і польського боку. Особливо він наголошує на звірствах, здійснюваних за наказом Я. Вишневецького, якого називає «монстром» [933,

р. 124]. Сальванді зазначає, що саме ненависть до Вишневецького призвела до несприйняття його сина на престолі козаками та стала однією з причин переходу Дорошенка під турецький протекторат [933, р. 230]. Головною метою козаків було утворення самостійної держави, однак не розриваючи зв'язку з Польщею [933, р. 163-164]. Як зазначає автор, Хмельницький до останніх днів виношував різні політичні комбінації, які б допомогли йому утвердити незалежність вже фактично самостійної держави. Саме це й стало політичним заповітом гетьмана [933, р. 235]. Найкращими продовжувачами справи Хмельницького автор вважає Виговського і Дорошенка. Перший намагався реалізувати задум Богдана про союз з Річчю Посполитою та «відтворення старовинного Руського королівства у вигляді незалежного князівства на кшталт Литви» [933, р. 164]. Проте розгромлений росіянами (про битву під Конотопом Сальванді не згадує, очевидно, не знаючи про неї) та власною опозицією, Виговський змушений був тікати до Польщі, де згодом був підступно розстріляний за наказом Яна II Казимира. Цей злочин Сальванді вважає помилкою польського уряду [933, р. 166, 187]. Ю. Хмельницького автор вважає бездарним. Відзначимо, що практично єдиний Сальванді подає історію його турецького полону, наведену Божо [934, р. 62-63]. А ось до Дорошенка він ставиться прихильно. Головними чинниками, що зумовили протурецьку орієнтацію цього гетьмана, згідно Сальванді, стала ворожість до нього М. Вишневецького, приклад існування під османським протекторатом православних князівств, а також вплив Йосипа Тукальського [933, р. 235]. Велику увагу Сальванді приділяє війні 1672-1676 рр., згадуючи захоплення Кам'янця турками, похід на Львів, укладення Бучацького миру, битву під Хотиним, зруйнування Умані, походи Сірка, битву під Львовом, облогу Тереховлі, битву під Журавном [933, р. 243-248; 936, р. 12-50]. Найчільніше місце у висвітленні діяльності Собеського посідає порятунок Відня, проте й тут автор не забуває згадати про козаків [936, р. 118].

Серед праць, де зачіпається козацьке минуле України, згадаємо також «Історію Росії та Петра Великого» (1829) графа Ф.-П. де Сегюра [950].

Буде доречним згадати, що в 1826 р. у Парижі, як переклад з російської, опубліковано книгу Д. М. Бантиша-Каменського «Доба Петра Великого» [19; 20; 353]. Ця праця була пов'язана з розглядом подій кінця XVII – початку XVIII ст. в Україні. Серед тогочасних перекладів з російської відзначимо також статтю «Український філософ Григорій Савич Сковорода» (1828) І. М. Снегірьова, опубліковану в «*Bulletin du Nord: journal scientifique et littéraire*» [958; 290]. Ще одним твором перекладного характеру, пов'язаним з Україною, стала праця А.-П. Коссена де Персеваля «Короткий історичний нарис про війну турків з росіянами від 1769-го по 1774-й рік, запозичений з анналів турецького історика на ім'я Вассіф-Ефенді» (1822) [437].

Отже, перші десятиліття XIX ст. стали доволі плідним часом для розвитку французької історіографії історії козацької України. Найкращим дослідженням у даній сфері, безумовно, є розвідка Лезюра, створена в умовах актуалізації козацької тематики в період наполеонівських війн. Після їх завершення інтерес до козаків помітно згас. Певний виняток серед праць цього часу складає «Історія Новоросії» Кастельно, створена за ініціативи та сприяння російської адміністрації краю, очолюваного Рішельє. В творах проявляється романтична ідеалізація козацтва. На початку XIX ст. характерною особливістю для французьких досліджень козацької України стає все більший вплив на них польської історичної думки, наочним прикладом чого може слугувати вищезгадана робота Сальванді. Польська домінанта при вивченні даної теми у Франції буде зберігатися впродовж майже всього століття.

5. 3. Рецепція козацької України в працях польської еміграції у Франції

Французькі історики XVI-XIX ст., торкаючись українських справ, виявляли велику залежність від свідчень польських авторів. Однак найбільш визначним цей вплив став після масового переїзду поляків внаслідок подій

1830-1831 рр. Цю еміграцію часто називають «великою» [122, с. 36-39]. У Франції опинилося багато впливових політичних і культурних діячів, які розгорнули жваву діяльність, спрямовану на пропаганду своїх ідей. Історичний чинник і, зокрема, бачення минулого України тут мали провідне місце. Так, в 1835 р. Т.-К. Тимовський наголошував на історичному зв'язку України з Польщею та закликав допомогти «козацькій нації» звільнитися від російського ярма [1017]. Активно друкувалися франкомовні праці поляків. Ми розглянемо лише ті з них, які стосуються розгляду козацького періоду історії України і мали вплив на розвиток французької історіографії даної теми. Одним з найвидатніших дослідників козацької України серед цього кола треба визнати Й. Лелевеля. У 1831 р. він очолив Польський національний комітет, який мав опікуватися справами поляків і проводити пропагандистську роботу. Секретарем комітету став Л. Ходзько [154, с. 60]. Варто зазначити, що вже в 1830 р. стараннями Ходзька було перевидано «Огляд давньої та сучасної Польщі» Мальт-Брюна. Зважаючи на застарілий характер праці, Ходзько доповнив її, а другий том видання скомпонував з «Історії Польщі» й «Історичного есе про польське законодавство» Лелевеля та «Давньої польської літератури» М. Подчашинського [758; 759]. Вихід в світ видання припав на якнайдоречніший момент: увагу було прикуто до повсталі Польщі. У суспільстві, відродилися пропольські симпатії. «Історія Польщі» Лелевеля одразу привернула до себе увагу оригінальністю стилю та новаторством ідей автора. Пронизаний ідеями романтизму, він вірив у відродження вітчизни, минуле якої поділив на п'ять періодів: 1) Польща, яка завойовує (860-1139); 2) Лехія, котра розділюється (1139-1333); 3) Польща, що розквітає (1333-1587); 4) Польща, яка занепадає (1587-1795); 5) Польща, котра відроджується (з 1796 р.). Як можна побачити з даної періодизації, козацька доба майже цілковито припадає на час занепаду Речі Посполитої. Саме чвари між козаками-рутенами й поляками, двома братніми народами (або скоріше двома гілками єдиного народу, розділеному релігією), за словами історика, стали однією з головних причин цього декадансу їхньої спільної батьківщини.

Бачення автором Хмельниччини узгоджується з популярною у польській історіографії тезою про «домову війну». Однак тут йдеться скоріше про соціальний і релігійний, ніж національний конфлікт. Головну відповідальність за його ескалацію несе магнатерія [759, р. 72-75]. В доопрацьованому варіанті «Історії Польщі» (1844) історик ще більше акцентує фактично міжусобний характер цієї війни [696, р. 171]. Наслідком чвар скористалася Московія, яка втручалася у справи Польщі, аргументуючи це захистом православ'я, а згодом домоглася цілковитого знищення польської державності. Автор вважає, що звірства гайдамаків були інспіровані урядом Катерини II [697, р. 48-50]. Романтичні візії Лелевеля проявлялися в тому, що він вірив у швидке воскресіння Польщі, яка відродиться у вигляді федерації трьох народів.

Серед франкомовних праць Лелевеля, мабуть, найбільш українознавчий характер має його «Історія Литви та Рutenії до їхньої остаточної унії з Польщею, укладеної в Любліні в 1569 р.», завершена ним незадовго до смерті в 1861 р., яка може розглядатися як його своєрідний заповіт. Актуальність твору була незабаром підсилена польським повстанням 1863-1864 рр. Безпосереднім поштовхом до видання цієї праці став вихід в 1860 р. у Парижі розвідки князя О. В. Трубецького «Червона Русь», автор якої, обґрунтовуючи історичні права Росії, як спадкоємиці Старокиївської держави, на згаданий у назві регіон, робив випадки проти польських революціонерів і персонально Лелевеля [1016]. Свою працю історик-емігрант писав як, по суті, відповідь Трубецькому. Лейтмотивом його твору було прагнення довести історичну приналежність Литви та Рutenії Польщі. Лелевель доводить, що ті землі, які Російська імперія отримала після 1772 р., історично їй ніколи не належали, а були споконвічно польськими територіями. Росіяни – правильніше московити, бо вони привласнили назву, яка також їм не належала, адже Московія почала утворюватися з XII ст., тоді як Русь на той час давно вже існувала, – нація неслов'янська, варварська й азіатська, керована нині німцями, ворогами слов'янства. Історик наголошує, що Росія без достатніх на те прав узурпувала всю давньоруську історію й саму назву «Русь». Доводячи історичність прав

Польщі на володіння Рутенією-Руссю, Лелевель йде далі у своїх переконаннях, оголошуючи автохтонним народом Русі саме поляків. Чинником, що призвів до розколу єдиної польської спільноти у Х ст., на думку історика, стало охрещення однієї частини єдиної нації за латинським обрядом, а іншої – за грецьким. «Остаточне возз'єднання Червоної Русі з Польщею» відбулося в 1340 р. Найвищим проявом історичної справедливості стала Люблінська унія 1569-го року, яка «навічно» поєднала рутенів і поляків у єдиній державі. Звичайно, одним з ключових моментів взаємин між Рутенією та Польщею була Хмельниччина й утворення козацької держави, що визнала верховенство Москви. Лелевель доводить, що Хмельницький, укладаючи договір у Переяславі, обумовлював «найабсолютнішу внутрішню незалежність, а з певних сторін і її зовнішню незалежність... Все це було знищено Росією, цією згубницею національностей, свободи слов'ян» [695, р. XLVI-XLVII]. Природно, що такий висновок завершується лелевелівським гаслом, яке закликає боротися «За вашу та нашу свободу!» [695, р. LI].

Характеризуючи українознавчий доробок Лелевеля, зазначимо, що багато його висновків втратили свою науковість: приналежність рутенів – сучасних українців і білорусів – до польської етнічної спільноти, заперечення слов'янської сутності росіян тощо. Тут можна побачити вплив історичних концепцій Ф.-Г. Духінського, які мали значне поширення. В той же час наголошення відмінності між поняттями «Русь» і «Росія» та «русини» та «росіяни» мало важливе значення для правильного розуміння історії України на заході. Значною допомогою для дослідників минулого стало видання науковцем історичного атласу Польщі з докладними кордонами східноєвропейських країн (в тому числі й України) [698].

В 1830 р. була видана «Історія Польщі» Ю. Зелінського, де минушина України, природно, подається як складова польської історії [1063].

Значну цікавість являють праці Я.-К. Чинського. Він опублікував в 1837 р. двотомник «Живописна Росія», де одну з глав присвятив козацтву [489; 490, р. 202-207]. Екскурси до українського минулого зустрічаються в

його «Історії Польщі» (1839). Україна та її населення розглядаються як органічні складові Польщі. Приєднання українських земель до Росії, що розпочалося з Хмельницького, «поляка за походженням», вважається Чинським актом протиправним і з історичного погляду абсурдним [487, р. 198-203; 490, р. 205, 347]. Наукова цінність цих нарисів невисока. Вони здебільшого відбивають ідеологію польських революціонерів і створені з пропагандистською метою. В історіописанні Чинського відчувається вплив Лелевеля. До новаторства Чинського можна віднести те, що він одним з перших звернувся до історії євреїв у Речі Посполитій, в тому числі й на Україні [488; 493; 494]. Між іншим, в 1836 р. вийшов його роман «Козак», головним персонажем якого був Хмельницький, який постає тут вождем не лише козаків, а всього знедоленого люду Речі Посполитої [491; 492].

Ще одним франкомовним письменником, відзначеним на ниві історіописання, був К. Форстер. У Франції він швидко зблизився з культурною елітою, просякнутою пропольськими симпатіями. Це дозволило йому використати її творчий потенціал при укладенні історико-поетичного збірника «Стара Польща». Це видання являє собою поєднання поезій, присвячених найвидатнішим польським діячам, про справи кожного з яких дається біографічний коментар. Вихід у світ публікації яскраво відбивав романтичні тенденції в літературі. До роботи долучилися А. Дюма, Т. Готьє, К. Делавінь та ін. Серед діячів, оспіваних у збірнику, найбільше пов'язаний з Україною князь К. І. Острозький. Віршовану легенду про нього було складено М. Вальдор [567, р. 149-154]. Сам лише список авторів «Старої Польщі» засвідчує про неабиякий інтерес до польської історії (а в її контексті й української минувшини) в культурному середовищі Франції. Крім літературної праці Форстер переклав з німецької історичну розвідку Ф.-Л.-Г. фон Раумера «Падіння Польщі» [901]. Форстер написав також «Історію Польщі», яка кілька разів перевидавалася. Вагоме місце на її сторінках відведено минулому українців. В історичних поглядах автора бачимо романтичну ідеалізацію козацтва. Форстер підкреслює важливу, а подекуди й

головну роль, яку відігравали козаки в польській історії. Вдале завершення московської кампанії 1618 р., на думку Форстера, було визначено підтримкою козаків Сагайдачного [566, р. 111; 568, р. 111]. Істориком був створений також романтизований образ О. Дашкевича, який був кріпаком (*le serf*) або кметом (*le sméton*) Острозького, але здобув собі славу та повагу «жвавим розумом і сміливістю» [566, р. 93; 568, р. 93]. Не відчуває відрази автор і до Хмельницького. Він повністю виправдовує повстанців. З жалем відзначає Форстер невдачу намірів Виговського укласти вигідний для Польщі та Русі альянс у Гадячі. Автор змальовує, як відірвана від Польщі Україна все більше занепадала й нищилася у вирі війни. Остаточну крапку на автономних правах України було поставлено Петром I [566, р. 116-118, 131; 568, р. 116-118, 131].

Між іншим, в 1849 р. польська еміграційна громада у Парижі намагалася налагодити випуск журналу «*Le Kozak*» («Козак») [61, с. 136].

Серед польських еміграційних авторів треба згадати також Л. Ходзька. Популярністю користувалася його «Ілюстрована історія Польщі», яка багато разів перевидавалася. Найтіснішу пов'язаність з українською минувиною козацької доби має відображення на її сторінках подій Північної війни. На думку автора, прагнучи звільнення України від тиранії московитів, Мазепа намагався спертися на союз з Лещинським. Це могло свідчити про бажання гетьмана відновити традиційний і взаємовигідний союз між Польщею й козаками [454, р. 250-252; 455, р. 99-101; 456, р. 99-101]. Втім, сама концепція цього твору є фактично запозиченням ідей Лелевеля. Одразу кидається у вічі антиросійське спрямування видання. Автор доводить, що росіяни-московити, - це неслов'янська, азійська нація. Протягом століть надійним бар'єром, який захищав Європу від московських орд, була Польща. Козаків Ходзько, подібно до Лелевеля, називає представниками народу Рутенії. Столиця Рутенії, Київ, за його словами, «місто завжди польське» [453, р. 192]. Хмельниччину історик подає як внутрішній конфлікт у Речі Посполитій, що вибухнув на соціальному й релігійному ґрунті. В той же час історик зазначає, що Хмельницький зробив фатальну помилку, коли «необачно уклав альянс з царем» [453, р. 51; 454,

р. 171]. Ходзько постійно підкреслює цивілізаторський вплив Польщі на рутенських землях. Два найвидатніших козацьких гетьмани – Хмельницький і Мазепа – були виховані в польській культурі. Солідаризуючись з Лелевелем, Ходзько наголошує на тому, що з поразкою державницьких змагань Мазепи Україна втратила решки своєї автономії. Як випливає з ідей твору, єдина можливість для народу Рутенії відродити свої національні права полягає у їхньому приєднанні до братнього польського народу й спільній боротьбі за своє визволення та відродження втраченої державності.

Ці ідеї бачимо у В. Міцкевича [829], Ю. Танського [983] та ін. [853].

Актуалізація польського питання в міжнародній політиці зумовлювала велику цікавість французького суспільства до полонознавчих досліджень. В 1830-1860-х рр. було створено кілька великих нарисів польської історії, написаних або французькими авторами в співавторстві з поляками, або ж французами, що перебували під значним польським впливом. Так, в ролі співавтора (чи, скоріше, редактора) «Історії Польщі» Чинського виступав історик В. Боро. А.-Ш.-Ф. Файо написав в 1831 р. тритомну «Історію Польщі від її початків до 1831 р.» [551; 552; 553]. Ще одним творцем популярних історичних нарисів про Польщу став Ж. Лакруа де Марле [653; 654; 655]. Новизна в цих працях практично непомітна, бо майже весь фактаж запозичувався у польських франкомовних авторів. Ці твори являють собою історіографічний інтерес, як зразки зацікавлення польською минушиною французьким суспільством і ступенем впливу польської історіографії щодо своєї країни на науковців Франції.

Одним з найяскравіших прикладів відображення ідей польської еміграційної історіографії в «Історіях Польщі», створених французами, можуть слугувати праці Ш.-Ф. Шеве, створені на початку 1860-х рр. Подібно до більшості польських авторів, Шеве підкреслює тезу, що русини, тобто корінне населення Русі, не мають відношення до росіян-московитів, а є народом близьким до поляків, що утворював разом з ними єдину державу. Історик зазначає, що ім'я Русі було узурповане без жодного на те права

царями [447, р. XIII; 449, р. 5, 13-14]. Хмельниччина тут подається виключно як внутрішній конфлікт, роздмухуваний московитами, на одному боці якого Польща, а на іншому – вірні їй колись козаки під проводом ображеного амбіційного «польського шляхтича» Хмельницького [448, р. 105-108]. Говорячи про звірства запорожців і гайдамаків у 1768 р., Шеве підкреслює, що ця агресія була спровокована таємним наказом Катерини II і наводить уривок тексту з цього документу. Автор не забуває саркастично відзначити, що в подяку за цю «блискучу службу» лицемірна цариця жорстоко придушила гайдамацький рух, а Січ зруйнувала [448, р. 183-185]. Прикметно те, що автор обстоює тезу про природну любов українців до своєї вітчизни Речі Посполитої, зразком чого є пророцтва Вернигори [448, р. V-VIII].

Найяскравішою постаттю в середовищі польської еміграції, безперечно, був А. Міцкевич. Він серйозно займався історичними студіями. Зокрема, його перу належить розвідка, присвячена становленню польської державності, де дослідник розглядає й формування Давньоруської держави [825]. Історичні погляди Міцкевича добре досліджені [87; 371; 401; 474; 519; 640; 692; 782; 783; 972; 1050]. Поет мав своє оригінальне бачення історії. Головним каталізатором розвитку історії він вважав національний дух, пробудження якого наділяє націю творчою енергією. Просякнутий ідеями польського месіанізму, Міцкевич вирів у визволення слов'ян, і провідну роль у цьому мала відіграти його батьківщина. Україна посідала другорядне місце у панславистичному світогляді Міцкевича. До трійці найважливіших слов'янських націй він відносив поляків, чехів і росіян, яким приділяв найбільшу увагу, ставлячи на перше місце, звичайно ж, своїх земляків. Йому надзвичайно імпонувала легенда про трьох пращурів – Леха, Чеха та Руса [824, р. 483, 501; 826, р. 117]. Не можна сказати, що Міцкевич ігнорував українську культуру та минувшину. Він непогано знався на минулому України й часто робив екскурси в історію «країни козаків». Міцкевич був добре ознайомлений з працями Боплана, Левека та Леклерка [826, р. 374-375; 827, р. 276-278]. На відміну від Лелевеля та багатьох інших земляків Міцкевич не

оголошував українців «майже поляками» з дещо відмінною мовою та іншою релігією, а навпаки зараховував їх до російської етнічної спільноти й не цурався понять «*la Russie*» та «*les Russes*» для означення теренів України й самих українців. Вважаючи українську мову чимось посереднім між польською та російською, в цілому він відносив її до діалектів російської [826, р. 32; 827, р. 2, 428-429], а козаків сприймав за симбіоз різних народів, в побуті якого тісно переплелися слов'янська свідомість й азіатські традиції [826, р. 31-32]. Міцкевич не квапився висловлювати каяття з приводу утисків поляками козаків, які, доведені до відчаю, повстали й піддалися Росії, що прирекло на загибель Річ Посполиту [828, р. 40]. Негативною силою, що зумовлювала активізацію війни з козаками, на його думку, був вплив єзуїтів [823, р. 134; 827, р. 353-354]. Ще одним з чинників, що посилював невдоволення владою Речі Посполитої стало нав'язування польської мови та культури [826, р. 55; 827, р. 2]. Головну відповідальність за Хмельниччину поет покладав на «егоїстичних начальників» козаків, тобто Хмельницького та його оточення [827, р. 354]. Це дуже контрастує з виправданням дій гетьмана, які часто зустрічалися в тогочасній літературі. Міцкевич одним з перших звернувся до вивчення усної народної творчості українців. Поет розумівся на українській пісенній творчості, до аналізу якої звертався. «Треба вивчити поезію України, поезію козацьку», - закликав Міцкевич [827, р. 256]. Не викликає сумніву, що він сам неодноразово чув українські пісні. Зміст однієї з них він наводив студентам, як приклад козацької ментальності: «Один козацький ватажок, продавши збіжжя, повернувся з приморського порту з грошима та в шовковому й оксамитовому одязі, але одним махом витратив всі свої гроші, зустрівшись з товаришами. А, маючи сатиновий одяг, він його одягнув і пірнув у діжку зі смолою, щоб знову стати козаком» [828, р. 40].

Ще за життя Міцкевич перетворився на одного з визнаних корифеїв польського революційного та панславистичного руху. Як відомо, в 1847 р. з ним у Парижі зустрічався М. І. Савич, який передав йому поему Кобзаря «Кавказ» і, вочевидь, повідомив Міцкевичу про цілі й мету діяльності кирило-

мефодіївців. Водночас польського емігранта відвідав близький до кирило-мефодіївців Ф. В. Чижов [157, с. 229-231, 256; 192; 195; 215]. На початку 1847 р. за кордон вирушив П. О. Куліш, який планував зустрічі з панславістами [156, с. 13, 246; 286, с. 47]. Про намір Куліша зустрітися з Міцкевичем свідчить його власноручна нотатка: «О Мицкевиче узнать в польской лавке, которая близ русской посольской церкви» [156, с. 34]. Контакти між кирило-мефодіївцями та Міцкевичем досліджували Н. Г. Наумова та Є. К. Нахлік [242; 243]. Міцкевич мав безумовний вплив на представників французької науки та культури. Близькі дружні взаємини до кінця життя пов'язували його з істориками Ж. Мішле й Е. Кіне [193, с. 29]. Значною мірою під впливом Міцкевича Мішле зайнявся дослідженням історії Польщі, роблячи екскурси й до минулого України.

Говорячи про праці діячів польської політичної еміграції, не можна оминати постаті Духінського. Народжений у польсько-українській родині, він завжди підкреслював свою подвійну національну ідентичність. В 1846 р. виїхав за кордон й осів у Парижі, а в 1849-1855 рр. перебував у Стамбулі [268, с. 363]. Духінський мріяв про відновлення Речі Посполитої у вигляді рівноправної федерації Польщі, Литви та Рutenії [62]. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, погляди цього поляка-українофіла «ґрунтувалися на расовій філософії історії. Духінський поділяв усе людство на дві великі групи: «арійці» (або індоєвропейці) і «туранці»... Всі позитивні риси, наприклад, любов до свободи і здатність до інтелектуальної творчості, Духінський приписував арійцям, а негативні – туранцям» [186, с. 266]. Свої погляди Духінський опирав на значну кількість історичних праць, що надавало їм вигляду стрункої концепції. Втім, факти минулого та джерельні свідчення він використовував вибірково, підганяючи їх під власні твердження. Духінському імпонував відомий вислів Наполеона: «Пошкрябайте росіянина, і вийде татарин (*Grattez un Russe et le Tartare apparaîtra!*)!» [62, с. 701].

Українців-русинів Духінський вважав найсхіднішою гілкою слов'янства й одночасно своєрідним форпостом арійсько-європейської цивілізації на її

південно-східному краї, за яким розпочиналися «туранські» землі московитів. Він зазначав, що русини – це, по суті, ті ж самі поляки з трохи видозміненою мовою та «грецькою» релігією [539, р. 43]. Кордон між «землеробською» (арійсько-європейською) та «кочовою» (туранською) цивілізаціями, на думку автора, брав початок у Фінляндії, а завершувався Дніпром. В історичному вимірі цей «цивілізаційний кордон» найкраще був представлений східною межею Речі Посполитої. Саме українці-русини, а не Московія, за Духінським, мають історичне право носити ім'я Русі [538, р. 63]. Говорячи про необґрунтованість претензій Московії на давньоруську спадщину, дослідник наводить цікаву аналогію: якщо московити є спадкоємцями Русі, тоді мешканці французької Бретані мають заявити свої права на Велику Британію, жителі французької Нормандії на всі скандинавські країни, а франконці Німеччини на Францію [539, р. 75]. Розглядаючи витоки козацтва, Духінський реанімував трохи підзабуту тюркську теорію. Він вважав, що козаки – це кочові туранські племена, які просунулися до Європи в часи монгольської навали й осіли на руських землях. Саме тому за ними так довго зберігалася назва – «черкаси», як спогад про їхню батьківщину. Протягом століть вони переймали культуру, мову, звичаї та релігію Русі, укладали з русинами змішані шлюби, поповнювали свої лави «рекрутами» з русинів і поляків, мали над собою польських і руських зверхників. «Русинський» і «козацький» народи на цих землях стали майже нерозрізними й часто виступали спільно. Проте ніколи не стиралося відокремлення «козаків» від «русинів», й перші завжди пам'ятали свою «туранську сутність» й захищали насамперед свої інтереси [539, р. 115-118]. У державному відношенні козаки підтримували ідею самостійної Русі, бо сприймали ці землі за батьківщину, й в усіх документах, укладених ними завжди фігурує термін «Русь». Проте, будучи нездатними до державного управління, вони завжди схилялися до польського, московського чи турецького покровительства. Після провалу спроб Мазепи відродити самостійність козацької держави, їхня територія шляхом репресій була цілковито підпорядкована царям. В той же час Москва ніколи не

припиняла розпалювати ненависть козаків до поляків, часто з метою пропаганди вдаючись до прямих ідеологічних фальсифікацій і перетворюючи «поляка на персоніфікацію всіх легенд даної країни про розбійників і вампірів» [539, р. 122-125]. Однією з найвдаліших антипольських містифікацій Духінський вважає історію «засмаження» Наливайка [539, р. 125].

Наполягаючи на практичному застосуванні своїх концепцій, в 1864 р. Духінський опублікував працю «Арійські та туранські народи. Землероби та номади. Необхідність реформ у викладенні історії арійсько-європейських і туранських народів, головним чином слов'ян і московитів» [540], у якій обстоював ідеї ревізії викладу минулого слов'ян. Погляди Духінського швидко здобули багатьох прихильників. У Франції наприкінці 1860-х рр. було поставлено питання про зміну концепцій викладання історії Польщі та Росії й уведення до шкільного курсу розгляду минулого України-Рутенії, але падіння Другої імперії звело ці спроби нанівець. Пропаганда ідей Духінського змусила царизм вдатися до контрзаходів, одним з проявів якого стало тиражування праці М. О. Кояловича «Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше» (1865), оперативно перекладеної французькою та виданою у Петербурзі. Головною метою видання було доведення історичної спільності малоросів-українців і білорусів з великоросами [171]. Наведення цінних свідчень, в тому числі й козацької доби, було корисним для західних досліджень. Та не варто забувати, що всі документи були підібрані тенденційно, щоб слугувати єдиній меті – доведенню споконвічної руськості (=російськості) населення Малоросії та Білорусії. З критикою концепцій Духінського виступали М. І. Костомаров і М. П. Драгоманов [186, с. 273-276]. В 1863 р. була надрукована франкомовна брошура «Російсько-польське питання з погляду одного малороса» М. В. Юзефовича, яка також критикувала ідеї Духінського [629]. Наприкінці ХІХ ст. вони в науковій історіографії були майже повністю занедбані.

Одним з послідовників Духінського можна визнати К. Браницького. Його «Слов'янські національності» цікаві тим, що презентують своєрідний відхід

від ідей Духінського, їх пом'якшення. Автор визнає за росіянами слов'янське походження, хоча й називає їх «напівтуранцями за кров'ю», і не розмежовує українських козаків і русинів, визнаючи і тих, і інших фактично єдиним слов'янським народом, спорідненим з поляками й росіянами [642, р. 39, 46].

Кращим зразком дослідження фольклору козацької доби можна визнати розвідку О. Ходзька «Історичні пісні України та латиські пісні з берегів Західної Двини. Норманський, татарський, польський і козацький періоди», видану в 1879 р. Її автор був професором слов'янських літератур в Колеж де Франс і дуже цікавився українським фольклором. В 1864 р. він опублікував збірку слов'янських казок з детальними поясненнями до них, де звертався до аналізу української усної народної творчості [451]. «Історичні пісні України» цікаві тим, що стали першим у французькій історіографії подібним історико-фольклорним дослідженням. Безпосереднім поштовхом до створення розвідки стало ознайомлення з працею В. Б. Антоновича та М. П. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» [11; 12]. Звідти Ходзько запозичив левову частку матеріалів. Втім, автор здійснив не просто переклад. З інших джерел походять, наприклад, не лише латиський компонент його книги, але й певна українська фольклорна частина [452, р. 1-5, 11-12]. Серед творів козацького епосу, наведених істориком, бачимо, думи про Байдю, про козака Голоту, про Марусю Богуславку, про взяття козаками Варни, про облогу Царєграда, а також цілий цикл історичних пісень, пов'язаних з Хмельницьким. В цілому коментарі Ходзька до цих народних творів значною мірою повторюють коментарі, подані в праці Антоновича та Драгоманова. Водночас у нього можемо побачити вплив Духінського. Так, кажучи про походження козаків, він зазначає: «Запорожці Низу Дніпра походили з арійської раси. Вихідці з інших національностей також допускалися на Січ, але більшість складали українці й поляки» [452, р. 200]. Наголошення автором на українсько-польському походженні запорожців підкреслює ідею про братерство між двома народами. Мимохідь зазначимо, що крім фольклорних творів, Ходзько вмістив переклади наукових розвідок К. Шайнохи та Куліша

[14; 174; 452, р. I- LXXI]. Вихід «Історичних пісень України» визначний тим, що ввів до французького наукового обігу цілий пласт українського фольклору, котрий був раніше майже недоступний для місцевих дослідників. З іншого боку, тут знову проголошуються ідеї українсько-польського братерства та підкреслюються утиски царизмом національних прав українців. Саме тоді Драгоманов, вочевидь, знайомий з О. Ходзьком, ознайомив світову мистецьку громадськість з утисками українського слова в Росії [125; 535].

Говорячи про польську франкомовну історіографію історії України козацького часу було б неправильно не згадати К. Валішевського. Хоча обставини й час його переїзду до Франції були іншими, ніж у попередніх співвітчизників, а сам він стояв на проросійських імперських позиціях, на нашу думку, було б нелогічно не розглянути екскурсів до української історії в його працях. Розквіт історичної творчості Валішевського припав на час найтіснішого політичного союзу між Францією та Росією. Його твори були значною мірою віддзеркаленням офіційної російської доктрини минулого, чим пояснюється той факт, що після виходу у Франції вони перекладалися російською. Варто згадати, що дослідник знаходився під покровительством царської сім'ї [77, с. 356]. Він створив цикл біографій російських монархів під узагальненою назвою «Витоки сучасної Росії». Унікальність Валішевського полягає в тому, що він став фактично першим істориком у Франції, котрий якнайширше був ознайомлений з творчим доробком української історіографії. Так, Валішевський посилається на літописи Самовидця, Грабянки, Величка, використовує праці Д. М. Бантиша-Каменського, М. А. Маркевича, І. І. Срезневського, М. О. Максимовича, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, Д. Л. Мордовцева, І. М. Каманіна, О. М. Лазаревського, А. В. Стороженка, Д. І. Яворницького, І. Я. Франка, М. С. Грушевського. Втім, погляди історика є продовженням традицій польської та ще більше російської історіографії. Давню Русь він в цілому розглядає як державу росіян, центр якої перенесено з Києва до Москви. Автор скептично ставиться до ідей української державності, не досить вдалим

прикладом якої була Гетьманщина [78, с. 223-224; 1055, р. 283]. Розгортання російської експансії науковець вважав закономірним. У роботі про Івана Грозного Валішевський торкається діяльності Д. Вишневецького [76, с. 251-252; 1054, р. 229-231]. Ще більш презентабельним є український чинник в роботі про Смуту [83; 1052]. В розгляді вивчення Валішевським історії XVII ст. особливу увагу варто звернути на праці: «Марисенька – Марі де Ла Гранж д'Аркієн, королева Польщі» (1898) та «Колиска однієї династії: перші Романови» (1909). Цікаво, що Україною, а точніше Малоросією, Валішевський вважає і територію Галичини, яка тоді входила до Австро-Угорщини [77, с. 102, 176; 1056, р. 93, 175]. Окрему увагу дослідник приділяє вивченню еволюції поняття «Україна». Валішевський погоджується з тезою, що українці окремий народ, своєрідне відгалуження давньоруської спільноти, прямими нащадками якої є росіяни [78, с. 196-198; 1055, р. 245-247]. Втім, опис географічної локалізації українців автор майже цілком запозичив у Костомарова [163, с. 1]. Утворення козацтва, за Валішевським, є результатом взаємодії кількох чинників: традицій варязької доби, степового кочівницького духу та польського гніту [78, с. 109, 111, 200, 210-211; 1055, р. 130, 133, 250, 264-265]. Втім, саме козацтво історик розглядає як силу деструктивну, котра була в постійному протиріччі з європейською цивілізацією. Він підкреслює необхідний і закономірний характер скасування української автономії царизмом і знищення ним козацтва [74; 75; 79; 80; 81; 82; 1051; 1053; 1057].

Характеризуючи в цілому українознавчі аспекти творчого спадку Валішевського, зазначимо, що, хоча він і не приділяв виключної уваги саме історії України, його науково-популярні нариси, які багато разів перевидавалися, сприяли підтриманню інтересу до козацької минувшини у Франції. Судження цього дослідника про українську історію часто є занадто поверховими, спрощеними й мало вмотивованими. Добре ознайомлений з українською історіографією, він у більшості випадків солідаризувався з твердженнями російських істориків консервативного напрямку. Внесок Валішевського у розвиток історичних досліджень про Україну козацької доби

виглядає подекуди сумнівним. Бачення ним діяльності гетьманів і козацтва в цілому несе в собі чіткі сліди політичної заангажованості й суб'єктивізму. Виходячи з уявлення про тотальну нецивілізованість і варварство козаків, історик відкидав факти, які могли б доводити протилежне. Польща, а згодом і Росія, стали для нього тими носіями високої культури, які відіграли позитивну роль у наверненні України, цього перехрестя сходу й заходу, до європейської цивілізації. Ідеї української державності, які так актуалізувалися в міжнародній політиці, коли Валішевський писав свої праці, на його думку, яскраво виявили свою нежиттєздатність ще в XVII-XVIII ст. Разом з тим він не відкидав існування українців як окремої нації й навіть змальовував її етнічні кордони. Він також погоджувався з тезою про те, що українці мають свою окрему самобутню історію, яка, втім, важко відділяється від історії Польщі та Росії. Валішевського, який створював свої роботи на рубежі XIX-XX ст., можна вважати останнім видатним представником польської еміграційної історіографії у Франції XIX ст., праці якого були пов'язані з вивченням козацької України. В подальший період польська наукова діаспора продовжувала відігравати помітну роль в розвитку українознавчих досліджень у Франції, проте ця роль була набагато меншою, зважаючи на активну діяльність в цій країні українських істориків, котрі в XX ст. отримали пальму першості у вивченні історії України козацької доби.

5. 4. Вивчення діяльності українського козацтва в роботах французьких науковців середини XIX ст.

Французька історіографія даного питання у вказаний період перебувала під значним впливом праць, що походили з кіл польської еміграції. Зважаючи на значне поширення в той час ідеології панславізму, багато науковців зверталось до вивчення минулого слов'янських країн, найголовнішими з яких були Росія та Польща. Оскільки історія України була тісно пов'язана з

розвитком цих країн, дослідники приділяли значну увагу розгляду і її минулого. Серед цих істориків насамперед слід згадати С. Робера, який посів у 1845 р. місце Міцкевича в Колеж де Франс і читав тут курс історії слов'янських літератур до 1857 р., коли його наступником став О. Ходзько. Серед кола тісних знайомств Робера бачимо росіян, між іншим, М. О. Бакуніна [16]. У своїх лекціях з слов'янознавства Робер відзначав вагомий доробок І. І. Срезневського й О. М. Бодяньського [911]. Відмітимо також, що Робер був знайомий з творчістю Гоголя, знав про діяльність М. Шашкевича та Я. Головацького [914, р. 188, 367]. На 1857-й рік припадає загадкове зникнення цього славіста, мотиви якого до сих пір не виявлені [649]. Л. Леже, згадуючи про таємниче зникнення Робера, припускав, що той захопився ідеями кабетизму і вирушив до Америки в пошуках Ікарії [681, р. XXVI].

Серед публікацій Робера найбільше вивчення української минувшини торкаються розвідки, опубліковані в 1846 р. [911; 913; 916; 917]. Цікаво, що поняття «Україна» він подає не в традиційному для французів вигляді – *l'Ukraine*, а в ближчому до його слов'янського звучання – *l'Oukraine*. Дослідник підкреслює також важливе значення вивчення фольклору для кращого розуміння сутності народу, його історії та культури. Робер наголошує на етнічній єдності українського козацтва з народом, який звикли називати «малоросами», «русинами», «рутенами» [916]. На його думку, цей народ є набагато ближчим до поляків, ніж до росіян [914, р. 59]. В поглядах дослідника бачимо романтичну ідеалізацію козацтва, «невидимого захисту Європи від Азії» [914, р. 63]. Робер обстоює ідеї українсько-польського братерства, які розвиває у праці «Два панславізми». Звернімо увагу, що теперішнє Закарпаття, яке раніше майже цілковито ігнорувалося, тут включено в сферу панування української мови [913]. Під час обшуку в 1847 р. виписки з цього твору було виявлено в паперах Білозерського [155, с. 377-384]. Української історії Робер торкався і в інших працях. Так, він опублікував велику розвідку «Слов'янські витоки», де досліджував походження різних слов'янських народів, серед яких і українців [912]. Великий успіх мав його

«Слов'янський світ, його минуле, теперішнє та майбутнє» [914; 915]. Робер також брав участь у підготовці до публікації книги Ч.-Ф. Хеннінгсена «Спростування про Росію або імператор Микола в 1844 р.», автор якої поміж іншого звертався до історії українського козацтва та, зокрема, діяльності Мазепи [596, р. 23-49]. З подіями Кримської війни пов'язана робота Робера над опублікуванням «Заповіту Петра Великого, або плану європейського домінування» зі своїми коментарями. Цей документ дослідник сприймав за достовірний. Автор наводив також тексти ще кількох документів, які, на його думку, яскраво ілюстрували агресивні наміри Росії. Серед них найбільшу цікавість викликає указ, начебто виданий Катериною II Калнишевському, де цариця закликає запорожців підтримати дії Залізняка, щоб «викорінити й вибити з Божою поміччю всіх поляків і євреїв, які чинять наругу над нашою святою релігією» [918, р. 21-22]. Звичайно, йдеться про текст так званої «золотої грамоти». Опублікування «Заповіту Петра Великого» стало останнім проявом дослідницької активності Робера.

Найяскравішим представником французької історіографії XIX ст., який звертався до проблем вивчення української історії козацького періоду, слід визнати Ж. Мішле. Хоча він і не створив жодного цілісного твору, присвяченого Україні, його екскурси до минулого «козацької країни», розкидані в багатьох працях, заслуговують на увагу вже тому, що науковець відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку історичної науки. Вочевидь, зацікавлення козацтвом виникли у Мішле в дитинстві, коли він став свідком вступу козацьких підрозділів до Парижа [228, с. 15, 52]. Вже в своїх перших наукових працях Мішле відмічав основні віхи історії українського козацтва [819, р. 327, 376-377; 821, р. 125-126, 153-154]. До 1839-го року треба віднести початок тісної дружби між Мішле та Міцкевичем. Безумовно, звернення французького науковця до серйозного вивчення історій Польщі та Росії відбулося під значним впливом польського поета, що сприяло розвитку в поглядах Мішле полонофільства й антиросійськості. Ці ідеї найкраще відбито в трактаті «Польща та Росія. Легенда про Костюшка» (1851) [820, р. 45, 57].

Мішле загалом був ознайомлений з історією України. Він згадує, між іншим, амурну історію Мазепи, яка вже стала класичною [820, р. 62]. Цікаво, що в той же час його товариш і колега Кіне використовує метафору, порівнюючи революційну ситуацію у своїй державі з Мазепою, прив'язаним до коня: подібно до даної сцени дикий вихор революції несе прив'язану до нього Францію в невідоме [893, р. 692; 894, р. 75]. Мішле добре відомі криваві ексцеси 1768-го року, влаштовані за сприяння «цариці-філософа» Катерини II, які дослідник називає «Українською Варфоломійською ніччю» [818, р. 205]. Українців в цілому історик сприймав за парость польської нації, відокремлення якої визначилося після прийняття нею православ'я. Мішле погоджується з тезою, що ключовим моментом, який визначив занепад Речі Посполитої та зростання могутності «імперії царів» став перехід козацтва під владу Москви: «Польська республіка дала тоді своєму ворогу меч, котрий мав прохромити її серце» [820, р. 23]. На думку історика, саме єзуїти несуть головну відповідальність за те, що розсварили польське суспільство з їхніми братами-козаками. Дозволимо собі навести фрагмент звернення історика до польської громади, де він торкається проблеми українсько-польських конфліктів XVII-XVIII ст.: «Зробіть ласку, не втрачайте з виду первинного джерела ваших страждань. Ви були у шістнадцятому столітті найтолерантнішим, найдобрішим народом, рівно як і найбільш войовничим. Навала єзуїтів на Польщу, їхні переслідування, поділили вас, перетворили на ваших ворогів ваших братів грецького обряду, козаків. Та сила, що дозволила проштрикнути серце Польщі й віддати її Росії, хіба не католицизм?.. Нещасні священики, чи не достатньо вам залишати впродовж двох століть відкритим фланг Польщі, роззброївши її хоробрий бар'єр – націю козаків: сьогодні ви позбавили її цих братів, цих нових союзників, які ще нещодавно створювали для неї силу Провидіння. Ці слов'яни, народжені учора як народ, дивляться на всі боки, шукаючи родичів; вони мають бажання любити велику націю, вони шукають собі братів. І що Польща їм скаже: «Я не ваша сестра... Я маю свого Бога, а ви – шукайте своїх Богів?»... Світова релігія не є більше вірою егоїстів,

які ведуть своє життя окремо та порізно йдуть на небо. Це життя всіх для всіх, братнє прийняття людством людства. В особистому ж втіленні – Бог на всіх і всі є Месіями!» [820, р. 139-140]. Ми навмисно навели цей фрагмент, щоб показати розвиток думки Мішле. Поза всяким сумнівом, тут можна побачити прояви месіаністичних ідей Міцкевича. Однак процитоване начебто звернення козацької нації до братів-поляків, прагнення поєднання України з Польщею, як «сестри з сестрою», заперечення егоїзму є близьким за духом до ідеології кирило-мефодіївців. Припускаємо, що, якщо Мішле не був ознайомлений з ідеологічними засадами українського патріотичного товариства, то, принаймні, знав про них від Міцкевича.

На Кримську війну історик відгукнувся книгою «Демократичні легенди півночі», де знов-таки наголошував ідеї, викладені раніше. В 1863 р. у розпал польського повстання цей твір було перевидано під назвою «Польща-мучениця». Передмову до цього видання Мішле написав під враженням щойно прочитаної ним книги В. Міцкевича «Польща та її південні провінції: рукопис одного українця». Французький історик занотував: «Ось, Україна, країна козаків, у дуже гарній книзі, проголошує, обстоює своє давнє право бути польською» [818, р. VII]. Попри все, козаків він вважав тією силою, яка дозволила Росії стати світовою імперією. Важливу роль українського козацтва в історії Європи Мішле відзначав і в інших творах [816, р. 15; 817, р. 46]. Звернення такого метра історії як Мішле до козацької тематики об'єктивно сприяло посиленню цікавості до минулого України у Франції.

Потрясіння суспільства від польського повстання 1863-1864 рр. було таким сильним, що французький культурний бомонд буквально вибухнув різноманітними есе з приводу Польщі та її історичних прав. Однією з найбільш цікавих є велика стаття «Польща, її давні провінції та її справжні кордони» В.-Е.-Г. де Марса. Характерною рисою є те, що, використовуючи поняття «рутени» та «Рутенія», невідомі на землях, до яких вони відносяться, автор виправдовує себе тим, що поняття «*la Russie*» і «*les Russes*» стали асоціюватися лише з Московією і московитами. Він саркастично зауважує, що,

якщо всіх уродженців руських земель називати росіянами, тоді «ми змушені були б визнати тут, що Собеський є росіянином, і Костюшко також» [767, р. 524-525]. Працю де Марса можна визнати симптоматичною в політичній ситуації, що склалася у Франції в добу польського повстання. Подібну позицію тоді поділяла більшість французьких інтелектуалів. В 1863 р. даній проблемі главу в памфлеті «Хіба угоди 1815-го року припинили існувати?» присвятив П.-Ж. Прудон. Втім, він не спішить висловити симпатію до Польщі й звинуватити у її трагедіях росіян. У бідах Польщі він звинувачує її шляхту. «Війну на знищення в XVII ст. з запорозькими козаками», з якої почався занепад Речі Посполитої, він називає «непробачним злочином Польщі». Прудон вдається також до аналізу історичних і расових концепцій про неповноцінність росіян-московитів, спопуляризованих Духінським, і критикує їхню неспроможність [887, р. 78, 97].

В 1854 р. була опублікована розвідка Меріме «Українські козаки та їхні останні отамани». В українському перекладі назву розвідки подають як «Українські козаки та їхні останні гетьмани». Проте ми використовуємо надалі автентичну назву, де позначено саме поняття «отамани» - «*Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans*» [35; 812]. Політична обумовленість розвідки очевидна. Починалася Кримська війна. Терени, на яких велися бойові дії, колись входили до сфери активної діяльності козацтва. Та, власне кажучи, це був останній випадок в історії, коли французьким солдатам довелося зустрітися в боях з нащадками славетних запорожців – чорноморськими й азовськими козаками [291]. Саме на цей період припадає останній ренесанс козацьких зацікавлень у Франції, викликаний політикою.

Кримська війна, як і раніше наполеонівські війни, сколихнула у Франції інтерес до козацтва [341; 359, 376; 544; 633; 765; 983; 1049]. Про козацьку загрозу в 1853 р. з тривогою писав Ф.-Ж.-Ф. Буве [406, р. 154-155]. Вочевидь, політичними чинниками обумовлений вихід у 1855 р. цікавого та важливого джерела з історії Хмельниччини, спогадів рабина із Заслава [13; 890]. Проте було б абсолютно неправильно вважати, що козацька тематика в дослідженнях

Меріме була вмотивована лише політичними подіями. Вочевидь, витоки інтересу науковця до козаків, як і у випадку з Мішле, слід віднести до його дитячих років [35, р. 116; 812, р. 63]. Меріме не раз висловлював свою цікавість до російської історії та культури й серйозно студіював російську мову. Це відзначав знайомий з ним Чижев [157, с. 229-230, 251]. В 1851 р. історик публікує літературознавчу розвідку, присвячену аналізу творчості Гоголя. Розглядаючи повість «Тарас Бульба», автор наводить кілька штрихів з історії запорожців, котрих порівнює з флібустьєрами. Меріме зазначає, що життя козаків, згаданих кількома рядками в «Історії Карла XII» Вольтера, показано Гоголем в усій його правдивості та дикій привабливості [810]. За твердженнями Савченка, Борщака та Жуковського, Меріме мав знайомство з Гоголем, коли той перебував у Парижі в 1837 р. [52, с. 4; 279, с. 133; 625, р. 22]. Безпосередньо до висвітлення козацької тематики Меріме підійшов у нарисі «Епізод російської історії. Лжедмитрії» (1852) [809, р. 71-72, 432-435]. В 1854 р. у літературознавчій розвідці, присвяченій «Запискам охотника» Тургенєва, Меріме знову зауважує, що в історичному плані одним з найяскравіших виразників волелюбного народного духу в минулому була «маленька Запорозька республіка» [811, р. 187].

Вже в цих перших зверненнях до історії козацтва Меріме можна чітко побачити риси ідеалізації його минулого, притаманні загалом романтичній історіографії. Автор вбачає у степовому товаристві прояв «усіх чеснот варварських воїнів» [809, р. 75-76]. Однак не варто перебільшувати ступінь знання Меріме української історії. Користуючись переважно свідченнями французьких авторів, у своєму найвідомішому українознавчому творі того часу «Українські козаки та їхні останні отамани» дослідник повторює цілу низку хибних тез. Так, він наводить ефектну сцену вбивства Чаплинським дружини Хмельницького; повторює тезу про смерть Богданового кривдника до початку Хмельниччини; слідом за де ла Круа, повідомляє про загибель Ю. Хмельницького від рук запорожців Сірка у 1679 р.; вважає, що союз Мазепи з Карлом XII однією з причин мав бажання здобути трон Речі

Посполитої для своєї коханки-княгині Дольської тощо [35, с. 126, 128, 129, 135, 138; 812, р. 73-74, 76, 77, 84, 86]. Водночас Меріме спростовує один з найпоширеніших міфів: екстравагантне потрапляння Мазепи до козаків. Автор зауважує, що історія, у якій «дикий кінь відніс Мазепу до запорожців, - це тільки дуже гарний переказ, котрий, на жаль, не підтверджується жодним сучасним свідченням, гідним уваги» [35, с. 135; 812, р. 85]. Дослідник виявляє більшу схильність довіряти свідченню Нордберга, який викривав хибне твердження Вольтера про Мазепу, прив'язаного до коня, на відміну від Лезюра, котрий надав більшої ваги «одностайному твердженню інших істориків» [718, р. 68-69]. Меріме вбачає у Хмельниччині прояв революційного руху, який ледь не призвів в Україні до виникнення самостійної держави й яскраво окреслив початок занепаду Речі Посполитої [35, с. 127; 812, р. 72-73]. Історик вважає, що саме незалежність України була головною метою політичної програми Хмельницького, котру згодом намагався здійснити Мазепа [35, с. 128-129, 136, 138; 812, р. 76-77, 86].

Звичайно, у роботі з російськомовними джерелами історик потребував допомоги. Таким помічником став С. О. Соболевський, за сприяння якого Меріме ознайомився з монографією Костомарова про Хмельницького [625, р. 26]. Ще одним яскравим помічником для історика став Тургенєв, котрий знав Костомарова особисто [35, с. 11-12; 326, с. 476]. Тургенєв допомагав Меріме у проясненні сенсу архаїзмів, діалектизмів, а також українських слів [504]. Меріме підтримував з ним дружбу до кінця життя [328, с. 118-123]. Розвідка Костомарова яскраво відбивала народницький підхід до історії, який імпував Меріме. Також ознайомлення з роботою Костомарова дозволяло автору виправити хиби попередньої праці. В 1863 р. в «*Journal des savants*» був надрукований нарис Меріме «Козаки давніх часів. Богдан Хмельницький». Цей твір став і досі залишається у Франції найкращим життєписом гетьмана. Проте, маючи певний успіх за життя Меріме, його «Богдан Хмельницький» не користувався надалі значною популярністю [328, с. 105]. Але сам автор надавав йому і взагалі козацькій тематиці великого значення. В одному з

листів він занотовував: «Ви знаєте, по-моєму, я сам козак» [279, с. 128, 145-146]. У грудні 1862 р. історик зізнався Ж. Дакен, що «стаття про козаків, боюсь, вийде дуже довга» [35, с. 12], перед цим жартома бідкався їй на складне ім'я героя [415, р. 125], а згодом рекомендував їй прочитати його твір [198, с. 249]. Активну допомогу Меріме надав Тургенєв. Історик жартома скаржився у листі від 9 січня 1863 р. Соболевському на Костомарова, котрий «вставив стільки малоросійської мови до своєї книги», й додавав, що «без допомоги Тургенєва я ніколи б з цим не впорався» [415, р. 126]. А 24 лютого 1863 р. Меріме жалівся Тургенєву: «Костомаров уявив собі, що весь світ повинен знати козацьку мову» [415, р. 126].

Підкреслюючи важливість праці Меріме в контексті вивчення діяльності Хмельницького й у цілому Хмельниччини у Франції, зауважимо, що майже весь фактаж запозичено у Костомарова. Та й сам Меріме не приховував факту цього запозичення [35, с. 142; 808, р. 1]. У перевиданні «Богдана Хмельницького» 2007-го року зазначено, що тут «йдеться насправді про адаптацію тексту українського історика Миколи Костомарова» [808, р. IX]. Проте зводити доробок французького історика до простого переказу тверджень його колеги було б несправедливо. Подекуди, наводячи свідчення Костомарова про певні історичні події та явища, Меріме бере їх під сумнів і намагається запропонувати своє бачення, на його думку, більш вірогідне. Зупиняючись на дискусійній затримці Хмельницького під Львовом, а далі під Замостям, Меріме вважає малоімовірним пояснення Костомарова дій гетьмана «сентиментом патріотичного жалю» до Польщі, якого Хмельницький не зміг перебороти [163, с. 246]. Французький історик зауважує, що навряд чи «вождь селянської нації зберігав якісь доброзичливі почуття до аристократії-гнобительки» [35, с. 186-187; 808, р. 83-84]. На думку Меріме, головним мотивом, що зупинив рух гетьмана, було збереження Речі Посполитої як слабкої надбудови, якій формально мала підпорядковуватися де факто незалежна Україна під його проводом. Це було актом легітимізації влади Хмельницького [35, с. 186-187; 808, р. 83-84].

Загалом історіописання Меріме характеризується значним рівнем об'єктивності. Своє пізнавальне значення в ракурсі українознавства його твори, особливо «Богдан Хмельницький», зберігають і нині. Мабуть, слушною є думка видавців «Богдана Хмельницького» 2007-го року, що Меріме варто визнати «першим великим французьким автором, який звернувся до серйозного вивчення українського козацтва» [808, р. IX]. Силу генія Меріме, проявлену у козакознавчих нарисах, відзначав П.-М.-О. Філон [564, р. 303].

Меріме вважав історію України несправедливо обійденою увагою. Будучи не тільки літератором і науковцем, але й політиком, він сприяв ознайомленню з українською минувиною суспільства. В 1869 р. певний резонанс викликав виступ колеги Меріме по сенатському корпусу К. Делямара, у якому останній наполягав на відокремленні в навчальних програмах шкіл історії рутенів-українців від історії росіян-московитів [35, с. 14; 120; 514]. У якості обґрунтування своїх тверджень Делямар використав ідеї Духінського, які незабаром розвинув у брошурі «Що таке росіянин? Етнографічний етюд за Вікенелем» [513]. Проте в 1870 р. Друга імперія перестала існувати. Зауважимо, що згаданий Делямаром О. Вікенель написав кілька праць про походження поляків, рутенів і московитів, зокрема, розвідку «Поляки, рутени та литовці. Побіжний огляд історії рутенської церкви та групи малоросійських козаків» [1034]. Ще одним з найвизначніших апологетів ідей Духінського був А. Мартен. З березня 1864 р. він писав Духінському, що «справжня Європа» кінчається Дніпром, а москвини, «туранці расою і генієм», завжди будуть турбувати спокій, підкоряючись «заповіту Петра Великого» [62, с. 706]. В 1866 р. він опублікував працю «Росія та Європа», в якості епіграфу до якої поставив гасло: «Європа – європейцям!». Аналізуючи розвиток східноєвропейських країн у відповідності до концепції протистояння арійської та туранської рас, Мартен наголошує на тому, що «русини», «рутени» чи «малороси» є єдиним народом, тісно спорідненим з поляками, і представляють собою останній форпост європейської цивілізації на кордонах Азії [775, р. 54-55]. Вважаючи русинів-українців слов'янами, Мартен, як і

Духінський, відмовлявся визнавати такими козаків, західний авангард туранської раси. Щоправда, він уточнював, що з XVI ст. козаки отримували підживлення слов'янськими рекрутами, що призвело до їхньої майже повної слов'янізації. Історик проводить аналогію з угорцями, котрі, потрапивши в центр Європи й будучи оточені європейськими народами, дуже швидко й самі європеїзувалися. Отже, українські козаки XVII-XVIII ст., на думку Мартена, вже були більше європейцями, ніж азіатами [775, р. 58-63, 72].

Отже, більшість французьких історичних праць середини XIX ст., присвячених вивченню козацької України, були обумовлені політичними чинниками (польський визвольний рух, Кримська війна) й знаходилися в тісній залежності від історичних концепцій польських еміграційних авторів, як це бачимо в творах Мішле, де Марса, Делямара, Мартена та ін. Унікальним тут є науковий доробок Меріме, якого варто визнати найсерйознішим дослідником історії козацтва.

5. 5. Французька історіографія історії козацтва та вплив на неї української наукової думки в останній третині XIX ст.

Наукові розвідки останніх десятиліть XIX ст., присвячені вивченню козацької доби в Україні, представлені переважно фольклорними студіями. В цей час друкуються переклади зразків української усної народної творчості, з'являються розвідки про козацький епос. Серед кола дослідників насамперед треба згадати А.-Н. Рамбо. В 1874 р. він брав участь в археологічному з'їзді у Києві, де познайомився з Костомаровим, Антоновичем, Драгомановим та ін. Особливе враження на Рамбо спричинив виступ О. Вересая. Під впливом «українського Гомера» зворушений французький історик написав розвідку «Україна та її історичні пісні, останні кобзарі». Рамбо висвітлював важливу роль, яку відігравали кобзарі в українському суспільстві. Саме вони, на думку історика, виступали в ролі носіїв усної історичної традиції. Він розглядає

відображення історичних реалій в думках про Марусю Богуславку, про Самійла Кішку, про Байду, циклі чумацьких пісень тощо. Рамбо зауважує, що діяльність видатних козацьких очільників (Байди, Кішки, Хмельницького, Сірка, Палія, Мазепи та ін.) гарно представлена у фольклорі, який автор вважає продовженням билинних традицій. Втім, історик не обмежується лише дослідження козацького епосу. Він звертає увагу на проблеми виникнення «української національності», походження козацтва, ролі в історії його найвідоміших гетьманів. На його думку, українці, як нація, сформувалися, подібно до «сучасних націй Америки, шляхом колонізації» [899, р. 814]. Зупиняючись на діяльності козацтва, автор обстоює тезу, що козаки відіграли головну роль у збереженні самого існування українців як нації. Розвідка Рамбо була вміщена до збірника «Епічна Росія». Ця праця містить не тільки передрук опублікованих матеріалів, але й подає нові. Так, аналізуючи цикл історичних пісень, пов'язаних з Північною війною, автор зупиняється на віддзеркаленні у фольклорі діяльності Мазепи та Палія, таких подій як зруйнування Батурина, Полтавська баталія, втеча Карла XII й Мазепи [898, р. 313-315].

Доречним буде вказати, що Рамбо став автором «Історії Росії від витоків до 1877 р.», де багато місця приділив висвітленню минулого України. Між іншим, автор знову підкреслював важливу роль кобзарів у суспільстві, як носіїв національних ідей [897, р. 317]. Докладне відображення тут знайшли питання закріпачення селянства, релігійної політики в Речі Посполитої, народних повстань, Хмельниччини, діяльності гетьманів доби Руїни, незалежницьких намірів Мазепи, обмеження й скасування української автономії Петром I та Катериною II. Жоден з нарисів російської історії до того не мав такого українського компонента як праця Рамбо. Україна постає в ній як окрема держава, яка своєю волею приєдналася до Московського царства на правах автономії, а згодом була цілковито поглинута Російською імперією. Прикметним є те, що діяльність провідних діячів України Рамбо розглядає з українських державницьких позицій. Він підкреслює, наприклад, що Люблінська унія була укладена за згодою місцевої шляхти, яка обумовила

збереження всіх своїх традиційних прав [897, р. 309-310]. Після полонізації та покатоличення великої шляхти провідна роль у захисті національних прав перейшла до козацтва. Запорожців історик порівнює з родоськими чи мальтійськими рицарями, називає їх «дніпровими тамплієрами чи госпітальєрами» [897, р. 316-317]. Як відзначає він, у відповідь на соціальне та релігійне пригноблення козаки відповіли низкою потужних повстань. На бачення дослідником цих виступів значний вплив справила знаменита повість Гоголя, яку Рамбо вважав абсолютно точним віддзеркаленням реальних подій. Повстанських лідерів він подає в такому порядку: Наливайко, Тарас Бульба, Павлюк, Остриця [897, р. 317]. Початок Хмельниччини Рамбо розглядає як узгоджені дії між очільником козаків і Владиславом IV. Козацького лідера історик вважає видатною особистістю, а незавершеність розгрому поляків під Зборовом і Жванцем та поразку повстанців під Берестечком пояснює відвертою зрадою татар, незацікавлених у перемогах гетьмана та зміцненні його держави [897, р. 322-325]. Цікаво, що, говорячи про укладення союзу між Хмельницьким і Карлом X, автор проводить аналогію з Мазепою та Карлом XII. Отже, як і Меріме, Рамбо вважає, що обидва очільники України додержувалися однакової програми [897, р. 327]. Подібну тезу про єдність цілей Хмельницького та Мазепи, спрямованих на утворення самостійної Української держави, обстоював тоді А.-Ж.-Б.-А. Леруа-Больє [709, р. 115].

Ще одним французом, що доклав значних зусиль до вивчення історії української культури, був Л. Леже, учень Ходзька і його наступник в Колеж де Франс. Важливе місце в його студіях займали фольклорні та етнографічні дослідження. Так, збираючи зразки місцевих легенд і переказів, Леже занотовує містичну історію про диво в Успенському соборі в 1618 р. [677, р. 19]. Згодом, аналізуючи творчість Гоголя, Леже звертатиметься до віддзеркалення тим мотивів народної демонології [682, р. 71-85]. Спостерігаючи за життям українського суспільства, Леже з цікавістю зазначає для себе прояви національного антагонізму між українцями та росіянами: «хохлами» (*Chachol*) та «кацапами» (*Katsap*) [677, р. 4]. Відзначимо, що про

вияви взаємної нелюбові між «хохлами» та «кацапами» свідчитиме й А.-О.-Л.-Ж. Бертелло, більш відомий як барон Ж. де Бей (де Баї) [362, р. 43-44]. Творчість Гоголя справила значний вплив на сприйняття Леже козацтва саме в гоголівському трактуванні [680, р. 40, 42; 682, р. 10]. Історичне значення України в складі Росії автор уподібнює до ролі Провансу у Франції [682, р. 5]. Про значення дум, як одного з кращих зразків народної словесності, Леже згадуватиме у нарисі «Історія російської літератури», виданому в 1907 р.. Між іншим, одна з глав твору має назву «Малоросійська література» й містить огляд творчості найвидатніших українських літераторів XVII-XIX ст. [678, р. 70-72]. Серед робіт Леже необхідно згадати ще одну працю, яка торкається долі українських земель, - «Історію Австро-Угорщини» [679]. Характеризуючи доробок Леже, зазначимо, що, студіюючи історію та культуру слов'янських народів, він, природно, часто звертався до розгляду козацького періоду в Україні. Проте ці згадки мали переважно оглядовий або порівняльний характер. Жодного цілісного твору, присвяченого Україні, він не залишив. Відзначимо, що до складу українського народу Леже відносив не лише «малоросів» Російської імперії та галичан Австро-Угорщини, але й карпатських русинів [678, р. 5]. Славіст підтримував дружні взаємини з представниками української інтелігенції, наприклад, родиною Лучицького [197]. Між іншим, в умовах Першої світової війни Леже знову звернувся до українського питання. 21 листопада 1914 р. він опублікував статтю «Австрія, Україна та Росія», де знову підкреслював ту обставину, що між імперіями Габсбургів і Романових лежить окрема держава – Україна. Прикметно, що згадуючи про російський наступ, автор використовує алюзію, пов'язану з образом козака в Європі [966, р. 113].

В 1876 р. у Парижі було видано працю барона А. д'Аврілья «Сентиментальна подорож по слов'янських країнах». У книзі йшлося про враження автора від його мандрівок Східною Європою, зокрема, й Україною, та наводилися роздуми про народи, які населяють ці терени. Згодом питань колишнього та теперішнього стану нашої країни д'Авріль торкнувся й у інших

книгах. Українознавчі моменти з творів цього автора були зібрані, перекладені українською й опубліковані М. В. Якуб'яком. Д'Авріль наголошував, що не варто ототожнювати всіх українців з козаками, а тим більше лише з запорожцями. Українці – це окрема нація, а козаки – це соціальний стан, що вбирав до себе представників різних верств і національностей, і запорожці стали найвідомішим відгалуженням козацтва. Автор не приховував співчуття до ідеї української незалежності, а говорячи про образ Мазепи у висвітленні Пушкіна д'Авріль риторично зазначав: «Хіба можна настільки ненавидіти Мазепу тільки за те, що він хотів незалежності України?» [327, р. 219-222].

Серед французьких дослідників варто згадати й В. Тіссо. В 1882 р. він здійснив подорож Україною, відвідавши Перемишль, Львів, Броди, Бердичів, Фастів, Київ і детально описавши свої мандрівки, в ході яких мав змогу ознайомитися з побутом і звичаями українців [1000; 1001; 1002]. Як і Леже, Тіссо відмічає певну ворожість між двома народами, кожен з яких наділяє сусіда образливими прізвиськами: «*Moskal*» або «*Katzap*» та «*Chocol*» [1000, р. 166]. Висвітленню свого бачення історії України Тіссо приділяє окрему главу «Козаки та малоросіяни» [1000, р. 159-178]. Багато уваги Тіссо приділяє вивченню фольклору та етнографії. Він наводить свідчення про місцеві вірування, традиції. Дослідник занотовує перекази про русалок, відьом; зокрема, згадує, що за народними уявленнями останні можуть перетворюватися на кішок і влаштовують «свої шабаші на горі під Києвом» [1000, р. 218-219]. Значну частину таких переказів займає фольклор козацької доби. Так, Тіссо подає бувальщину про хитрого козака, який дав слово віддати святому Миколаю гроші за проданого коня, у вдячність за порятунок, а потім продав коня разом з півнем, оцінивши коня у 30 копійок, а півня в 200 рублів. На 30 копійок він купив кілька свічок і запалив їх перед іконою святого Миколая. Звертаючись до козацького епосу, Тіссо стисло відмічає сюжет кількох дум. Головними поширювачами слави козацьких часів у народі Тіссо, як перед тим Рамбо та Леже, визнає «справжніх бардів» - кобзарів [1000, р. 203-204, 215-216, 229-233, 238-239, 271-273]. Подорожні нотатки Тіссо

можна вважати своєрідними польовими дослідженнями української культури. Книга цього журналіста, що мала кілька перевидань, сприяла поширенню інформації про духовний світ колишньої «козацької країни» в Європі.

Одним з небагатьох французьких науковців, який присвятив свою роботу вивченню конкретного питання з минулого козацької України, можна вважати віконт де Вогюе. Його велика стаття «Мазепа – легенда та історія» (1881) стала найкращим дослідженням життя та діяльності гетьмана [1039; 1041; 1042]. Вогюе звернув увагу на міфологізацію постаті Мазепи, який завдяки впливу мистецтва набував то рис романтичного героя, то лиходія і в долі якого правда тісно переплелася з вигадкою. Про мотиви, що спонукали його взятися за цю біографію, дослідник сповіщав А. Понмартена 7 жовтня 1881 р.: «Ви запитуєте мене, чому прагнення одного Мазепи стало відомим на весь світ. Я відповім вам, що ви, найрозумніша людина Франції, яка сто-двісті разів повторяла це ім'я у своєму житті, проте не знаєте нічого про того, хто носив це ім'я, крім історії з диким конем» [399, р. II]. Вогюе звернувся до праць місцевих дослідників: Бантиша-Каменського, Мордовцева, Соловйова. Проте найбільшим джерелом для нього стала щойно написана розвідка Костомарова [165]. Текстові збіги між працями Костомарова й Вогюе чітко показують похідний характер останньої від першої. Тут можна провести аналогію з випадком роботи Меріме над життєписом Хмельницького. Одним з перших викривлень, відзначеним Вогюе у французькій історіографії, стало ім'я Мазепи, котре на заході, як правило, подавалося у вигляді «*Mazepa*». Історик зазначає, що насправді це ім'я ніколи не мало подвоєної передостанньої літери, однак з поваги до традиції автор і сам використовував зазначений варіант [1041, р. 351]. Дослідник висвітлює відображення образу гетьмана у літературі. Він зауважує, що в ролі персонажу цей вождь, як втілення волелюбного духу козацтва, є далеким від дійсної історичної особистості. Більш реально діяльність гетьмана та його епоха, на думку історика, відбиті у фольклорі. Вогюе наводить зміст історичної пісні про бідування Палія в Сибіру, засланого туди через підступи Мазепи [1041, р. 330-331]. Ще однією

поширеною на заході помилкою, відміченою Вогює, стало сприйняття Мазепи як поляка та католика. Історик, спираючись на твердження Костомарова, наголошує на тому, що гетьман походив з місцевої православної шляхти й завжди був відданим своїй релігії, і навіть порівнює становище православного Мазепи при польському дворі з місцем гугенотів на своїй батьківщині. Тільки в 1709 р. Прокопович, на догоду Петру I, оголосить, що гетьман завжди в душі був поляком і ненавидів росіян [1041, р. 331-342].

Звичайно, найефектнішою сценою в життєписах Мазепи завжди був епізод з диким конем. Слідом за Костомаровим, Вогює підкреслює, що ця історія є перебільшеною. Він не спростовує того, що мали місце залицяння молодого Мазепи до Фальбовської, внаслідок яких той дійсно був покараний відомим чином [1041, р. 332]. Проте, як зауважує Вогює, Мазепа потрапив до козаків пізніше й за інших обставин: він поступив на службу до Дорошенка, а згодом потрапив до Самойловича, де завдяки здібностям посів найвищі щаблі козацької ієрархії [1041, р. 332, 338-339]. Отже, на відміну від Меріме, котрий вважав «історію з конем» вигадкою, Вогює, солідаризуючись з Костомаровим, сприймає її за дійсний факт, проте занадто спотворений та узагальнений.

Зраду царю Вогює розглядає не як заздалегідь спланований намір Мазепи, а як тяжке рішення, що було прийняте після довгих роздумів і за погодженням з найближчою старшиною, насамперед Орликом. Тому Десну, перейдену гетьманом, автор порівнює з Рубіконом. Аналізуючи значення Мазепи в історії України, Вогює вважає його, попри все, видатною особистістю, яка щиро прагнула здобуття державної незалежності для свого народу [1041, р. 348, 351]. Зауважимо також, що, розглядаючи життєпис Мазепи, Вогює, як і багато інших авторів, підкреслює реалістичність передачі історичної дійсності козацького суспільства Гоголем у повісті «Тарас Бульба» [1041, р. 333]. Незабаром він присвятив окреме дослідження його творчості, відвівши багато місця аналізу саме даної козацької повісті [1040]. «Мазепа» Вогює, як і свого часу «Богдан Хмельницький» Меріме, стали прикладами запозичення французами готових історичних конструкцій з української

історіографії, «перетравлених» і адаптованих для французької публіки. Звичайно, дослідницький внесок західних авторів не було знівельовано повністю, однак він майже повністю визначався фарватером наукових студій Костомарова. З кінця XIX ст. вплив української історичної думки на французькі дослідження минулого України все більше посилюється.

Серед французьких досліджень кінця XIX ст. в козакознавчому відношенні цікавість являє твір А.-А. Нісселя «Козаки: історичний, географічний, економічний і мілітарний нарис», виданий в Парижі в 1898 р. Втім, саме історичний аспект розвідки є скромним, бо головним чином автор звертав увагу на сучасний стан російського козацтва [847, р. 126]. Відзначимо, що в 1917-1918 рр. генерал Ніссель очолював французьку військову місію в Росії й мав безпосередній контакт з Центральною Радою [95; 113; 114].

Огляд доробку французьких науковців XIX ст., які вивчали українську історію козацької доби, був би неповним, якщо не згадати про студії вже згаданого де Бей. Він часто бував в Україні, добре знав її, знайомився з місцевими дослідниками минулого В. Б. Антоновичем, М. Ф. Біляшівським, Б. І. Ханенком [361, р. 7-8; 362, р. 27-35; 364, р. 9-13]. У низці своїх праць історик торкнувся розгляду минулого України козацької доби [361; 362; 363]. Великого значення він надавав збиранню фольклорних та етнографічних матеріалів. Зокрема, зупинявся на традиції носіння українками дукачів [362, р. 36-38]. Як і інші дослідники, важливе місце де Бей відводив вивченню пісенної творчості українців [362, р. 13-14]. Незважаючи на великий інтерес до козацького минулого, особливих симпатій до української державності він не відчував. В його баченні козацької України відбивалася великодержавна позиція його знайомих П. Д. Святополка-Мирського, О. О. Бобринського, Г. П. Алексеєва, М. П. Урусова, С. Є. Бразоля та ін. [361, р. 7, 11-12, 16, 32; 362, р. 17, 27, 35; 364, р. 8-11]. Між іншим, останньому де Бей дякував за допомогу у своїх студіях. Доречно буде вказати, що цей Бразоль належав до дворянства, що походило з козацької старшини [169, с. 16; 170, с. 12]. В плані вивчення минулого козацтва та й взагалі української історії та культури

особливе значення для де Бея мало знайомство з Алексєєвим, який по жіночій лінії був нащадком Д. Апостола. Певну позитивну роль у їхньому зближенні відіграло також те, що дружина останнього була французенкою [168; 362, р. 27]. Торкаючись доби козацтва в Україні, барон висловлює кілька суджень з її минулого. Скасування української державності де Бей вважає кроком логічним і політично доцільним. Зазначаючи, що після 1709 р. «Україна перестала бути автономною державою», дослідник тут же додає: «Малоросія, власне кажучи, ніколи не була державою» [362, р. 19-21]. Водночас таке ставлення до автономних прав України не заважає де Бейу позитивно оцінювати роль козацтва і навіть порівнювати запорожців, як свого часу і Рамбо, з тамплієрами [362, р. 30-31]. Одним з перших де Бей звернувся до історії німецьких колоній в Україні, яка бере свій початок в козацьких часах [361, р. 17-18]. Звичайно, розвідки де Бея є малоінформативними, але вони свідчать про інтерес французької науки до вивчення історії козацької України.

Загалом протягом ХІХ ст. французькі науковці, що досліджували козацький період в історії України, значною мірою залежали від напрацювань у цій сфері російських і ще більшою мірою польських колег. Разом з тим все потужнішою стає інтелектуальна інтервенція української історичної думки. Зазначений вплив на рубежі ХІХ-ХХ ст. набуває визначального характеру. Важливим фактором цього процесу стало формування осередків активної української еміграції. Це призвело значною мірою до витіснення власних хоча й уривчастих і поверхових, але оригінальних надбань французької історіографії в галузі вивчення історії України й українського козацтва. В подальшому серйозний розгляд цих питань переважно став справою французьких українців або перебував в сфері їхнього безпосереднього впливу. Наполеонівські війни, а згодом Кримська війна, були останніми періодами, коли зацікавлення козацькою Україною у Франції досить сильно визначалося політичними факторами. Водночас важливе місце у посиленні інтересу французького інтелектуального загалу до минулого козацької України починає відігравати культурний чинник.

РОЗДІЛ 6

МИНУЛЕ УКРАЇНИ КОЗАЦЬКОГО ПЕРІОДУ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

6. 1. Відзеркалення козацької тематики у французькій культурі ХХ – початку ХХІ ст.

На відміну від ХІХ ст. козацька тематика у новітній французькій культурі представлена слабше. Українське козацтво не існувало в ХХ ст. як реальний суспільно-політичний феномен, залишившись яскравим явищем минулого. Найбільша політична актуалізація українського питання відбувалася в роки Першої світової війни, революції, напередодні та під час Другої світової війни і, зрештою, – з проголошенням незалежності України. Кожного разу, коли підіймалося питання про утворення української державності, на порядок денний поставало історичне обґрунтування прав українців, котрі мали в ХVІІ-ХVІІІ ст. свою автономну козацьку державу, знищену царатом. Незважаючи на менше відображення діяльності українського козацтва у французькому мистецтві ХХ ст., не можна сказати, що культурні діячі її повністю ігнорували. Показовою є поезія Г. Аполлінера. У виданій в 1913 р. збірці «Алкоголі» («*Alcools*») бачимо віршований переказ знаменитого листа султана запорожцям, а потім «Відповіді запорозьких козаків константинопольському султану» [97, с. 273-275; 342, р. 20, 22]. Ще одного літератора – Г. Геяра – як і багатьох його попередників, надихнула на творчість романтична історія Мазепи, наслідком чого став вихід з-під його пера однойменного роману [572].

Діяльність українського козацтва на початку ХХ ст. розглядалася французькими авторами в історичному, політичному, культурному та навіть астрологічному контексті. Тут можна згадати книгу пророцтв «Сьогодні та завтра», видану в 1914 р., де в якості прикладів вдалих передвіщень наводяться відомі пророцтва Вернигори [855, р. 24-28].

В ХХ ст. у Франції було набагато менше написано оригінальних художніх творів, присвячених козацькій тематиці, ніж у ХІХ-му. В той же час зростають кількісні показники друку перекладів класичних літературних праць, написаних Байроном, Пушкіним, Гоголем, Шевченком, Сталем, Сенкевичем та ін. Гоголівський «Тарас Бульба» є одним з найчастіше видаваних творів російської літератури [104, с. 319]. Значно доступнішим стає український фольклор. Видається значна кількість творів усної народної творчості (переважно казок), спрямованої як на дітей, так і на всіх осіб зацікавлених зразками світового фольклору [470; 471; 472; 658]. Серед цих перекладів найбільшого значення в плані ознайомлення з козацькою добою треба надати підготовленою М. Шерер збірці «Українські думи: козацька епопея» [947]. Важливу роль книги у пропагуванні української культури у Франції одразу відзначили тамтешні українці [281]. Прикладом значної популярності козацької тематики нам здається ілюстрована книжечка «Козаки», розрахована на малечу. Тут обмаль тексту, але багато картинок, які висвітлюють славу та бойові вміння козаків, головним чином запорожців [713].

В ХХ ст. козацька тематика продовжує «опановувати» театральну сцену. В 1904 р. у театрі С. Бернар була поставлена вистава «Вогнем і мечем» за романом Сенкевича. В 1919 р. композитор М. Самюель-Руссо створив оперу «Тарас Бульба», яка стала його дебютним широковідомим твором [104, с. 322-323]. А в 1925 р. у Бордо відбулася прем'єра опери композитора Е. Неріні «Мазепа». Проте в новітні часи головним популяризатором козацьких образів слід визнати кінематограф, як один з наймасовіших і найдоступніших видів мистецтва. Саме Франція стала першою країною, де було знято звуковий фільм за «Тарасом Бульбою». В 1936 р. емігрант з СРСР О. М. Грановський екранізував цю повість з французьким актором Г. Бором у головній ролі. Ця кінокартина викликала захват у французької публіки [104, с. 323-324]. В 1964 р. був знятий спільний франко-італійський проект «Син Тараса Бульби» режисера греко-французького походження А. Зафіратоса. Ця екранізація співпала у часі ще з одним яскравим «козацьким» проектом – зйомками італо-

франко-югославської стрічки «Вогнем і мечем» (1962) режисером Ф. Церхіо, що стало першим втіленням роману Сенкевича в кіно. Саме на цей час приходиться нереалізований задум французького кіномитця, українця Є. А. Слабченка – Деслава, котрий мріяв зняти стрічку «Мазепа» [103].

Своєрідним відродженням мазепинської теми наприкінці ХХ ст. у художній літературі став роман «Мазепа, принц України» І. Стесик [971]. Твір був відзначений нагородою французького Товариства діячів словесності, а у Бельгії отримав приз, як кращий історичний роман. А ось франкомовний швейцарський письменник М. В. Рамсеєр, котрий походить з родини російських емігрантів і сповідує анархічні ідеї, в 2009 р. опублікував велике історичне есе під назвою «Козаки». На думку цього автора, вільне степове товариство, яке ніколи насправді не визнавало жодної влади, стало найяскравішим історичним втіленням на практиці ідеалів анархізму [900]. Отже, мистецькі образи, пов'язані з історією українського козацтва, і в новітній період продовжують використовуватися французькими культурними діячами, що сприяє тут поширенню, хоч і не завжди точному, історичних уявлень про Україну козацької доби.

6. 2. Визначальна роль українських науковців першої половини ХХ ст. у розвитку французьких досліджень з історії козацької України

Важливість внеску Грушевського у розвиток української історичної науки є загальновідомою. Вплив його історичних концепцій відбився у всіх світових історіографіях історії України, в тому числі й у французькій. Сам науковець двічі відвідував Францію (1903 і 1919-1920), де встановив дружні взаємини з відомими науковцями: Леруа-Больє, Ш. Сеньобосом та ін. [838, р. 30]. Між іншим, останній в 1913 р. опублікував статтю «Одна поневолена нація», де розглядав історичну долю українського народу. Зауважимо, що дана стаття відкривала собою спеціальний випуск часопису «*Annales des nationalités*»,

повністю присвячений українському питанню [336]. В цьому ж номері журналу були опубліковані переклади праць Грушевського («Коротка історія України», «Історичний перегляд української літератури»). Доречно буде згадати, що редактором часопису був Ж. Пелісьє, котрий у 1917-1918 рр. був французьким спостерігачем в Україні, а у підготовці до друку даного видання важливу участь взяв голова Української громади в Парижі Я. Федорчук, який відзначився активною публікаторською діяльністю, спрямованою на інформування французького суспільства про Україну та про утиски українців у Росії [185; 555; 951]. Приязні стосунки у Грушевського виникли також з А. Ліронделем, П. Буає, А. Мазоном, А. Мее [838, р. 29-39]. Ще у 1903 р., коли Грушевський був запрошений прочитати курс лекцій з історії України в Російській вищій школі суспільних наук, він наполягав на введенні до програми Школи східних мов у Парижі курсів української мови та літератури. Цей демарш залишився безрезультатним [838, р. 30]. Саме поняття «Україна» було небажаним тоді в офіційних французьких виданнях. Його намагалися замінити більш милозвучним для російського імперського вуха терміном «Малоросія», до якого протягом XIX ст. звикли й французи. Так, останнє поняття фігурує в назві розвідки Д. Марі про українську пісенність [764].

В контексті вивчення французами культури України XVIII ст. варто згадати праці Д. Роша «Малоросійський портретист Д. Г. Левицький» [919] (1904) та «Володимир Лукич Боровиковський (1757-1825): малоросійський живописець кінця XVIII – початку XIX ст.» [920] (1907). Рош зацікавився цими художниками, вивчаючи мистецтво Росії [802]. Головним каталізатором виникнення цих життєписів для француза стала дружба з В. П. Горленком [45; 64]. Втім, знайомство Роша з Україною, її культурою та історією було поверховим. Борщак, котрий особисто знав Роша, у його некролозі відзначав: «Властиво кажучи, його відомості про Україну (як важко було йому звикнути до «нової» назви, замість давньої *Petite Russie!*) – були вельми туманні. Вся Україна в Роша втілювалася в особі В. Горленка» [45, с. 479].

Згадана Російська вища школа суспільних наук значною мірою представляла український суспільно-політичний і культурний рух. Так, її засновником був М. М. Ковалевський, а серед викладачів можна побачити І. В. Лучицького, М. І. Туган-Барановського, Ф. К. Вовка [132, с. 257; 585]. Варто згадати, що останнім було опубліковано кілька франкомовних розвідок з української етнографії [61, с. 244]. Загалом на початку ХХ ст. у Франції вже сформувалася досить потужна в інтелектуальному плані українська діаспора, яка активно проводила пропаганду своїх політичних, наукових і культурних ідей. Під час Першої світової війни, коли українське питання набуло надзвичайного значення, французькі урядовці намагалися не привертати уваги громадськості до України, щоб не дразнити російський уряд. Франкомовний щомісячник «*L'Ukraine*», що виходив з червня 1915 р. у Лозанні під редакцією В. Я. Степанківського та за активної фінансової підтримки графа М. С. Тишкевича, міг потрапити до Франції, тільки нелегально [966, р. 114-115]. Часопис регулярно інформував аудиторію про події в Україні, а також про історію країни. Звичайно, торкалася «Україна» й діяльності козацтва, яке в XVI-XVIII ст. складало основу української державності. Містило видання також матеріали про Грушевського та його діяльність на ниві українознавства [822]. Зауважимо, що в Лозанні виходили перекладні українські та російські твори, які мали сприяти формуванню проукраїнських настроїв в європейській суспільній думці. Так, в 1916 р. тут був опублікований переклад розвідки Костомарова «Дві руські народності» [643]. В тому ж році видрукувано дві збірки важливих історичних джерел XVII-XVIII ст. – «Переяславський договір 1654-го року» з додатком листування Хмельницького з Олексієм Михайловичем російською й староукраїнською книжною мовою з французьким перекладом, а також «Пакти та Конституції» Орлика з додатком документів 1710-го року латиною з французьким перекладом [329; 330]. Між іншим, в 1915 р. в паризькому видавництві «Пайо» була опублікована брошура «Україна під російським протекторатом» Б. Е. Нольде. У розвідці доволі об'єктивно розглядалася історія входження України до складу

Російської держави, а також всіх подальших трансформацій, що відбулися на її території [849]. Як згадував Борщак, вихід роботи Нольде у Франції також був хитро повернутою справою рук «лозаннських» українців [40, с. 129].

Обмеження щодо українського питання були зняті лише після 1917 р. Саме тоді линув шквал повідомлень, переважно пропагандистського характеру, про цю країну, про яку перед тим згадували у Франції вкрай рідко. Практично всі вони торкалися історичного аспекту розвитку України, одним з важливих компонентів якого була саме козацька доба. Ігнорування українського питання на рубежі XIX-XX ст. достатньою мірою пояснює, чому французи зустріли утворення Центральної Ради на чолі з Грушевським та проголошення самостійності УНР неприхильно [95; 113; 114; 132, с. 258-260; 838, р. 31-33; 848, р. 18]. Одним з небагатьох винятків є генерал Ж. Табуї, який в січні-лютому 1918 р. обіймав посаду комісара Французької республіки при уряді УНР [981]. Підтримку прагненням українців надавав Пелісьє [132, с. 258-259; 838, р. 32]. Грушевський активно співпрацював з часописом «*L'Europe Orientale*», на сторінках якого розмістив шість своїх франкомовних статей з приводу різних питань українського минулого та сьогодення [838, р. 30]. Разом з представниками української еміграції Грушевський намагався привернути увагу світової громадськості до проблем України. Грушевський та інші українці-емігранти (О. Я. Шульгин, М. О. Кушнір, П. Я. Стебницький), підкреслюючи історичність прав України на державність, апелювали головним чином до Гетьманщини та історії козацтва, добре відомої на заході [459; 461; 464; 646; 745; 970]. Особливу пов'язаність з історією України козацької доби мали праці Тишкевича. Серед них згадаємо видані в 1919 р. твори «Українська література» та особливо «Історичні документи про Україну та її зв'язки з Польщею, Росією та Швецією (1569-1764)» [1018; 1019]. Остання праця була створена разом з С. П. Шелухіним. Серед інших робіт Шелухіна французькою мовою були опубліковані роботи «Терміни “Росія”, “Малоросія” й “Україна”» та «Україна, Польща та Росія і право вільного самовизначення народів» [442; 443]. Відзначимо, що одна з перших франкомовних праць Борщака (під

псевдонімом *V. Bogoun*) називалася «Містифікації графа Михайла Тишкевича», була спрямована проти публіцистичних творів того й стала наслідком міжособних чвар всередині української еміграції у Франції [390].

Важливою подією в галузі французького українознавства став вихід в 1920 р. окремим виданням перекладу «Короткої історії України» Грушевського [602]. Її публікація одразу була відмічена славістами. А в 1921 р. була видана «Антологія української літератури (до середини XIX ст.)», підготовлена до друку Мее, передмова до якої була написана Грушевським [338]. Зауважимо, що в ній пропонувалися серед іншого переклади полемічних творів І. Вишенського, Г. та М. Смотрицьких, поезій Г. Сковороди, уривків з літопису Величка та «Історії русів». Значне місце було відведено козацькому епосу XVI-XVIII ст. Науковий світ з цікавістю спостерігав за розвитком діяльності Грушевського та інших українських істориків. Їхній солідний доробок став об'єктом вивчення французьких дослідників [574]. Одразу після звістки про смерть Грушевського був опублікований сповнений горесних слів некролог, написаний його давнім другом Мазоном [803].

Акцентування української тематики викликало шалену критику з боку російського еміграційного середовища. Серед подібних франкомовних творів згадаємо анонімну брошуру «“Український народ” одного малороса з Києва» (1919) [708], автором якої був В. В. Шульгін [61, с. 185], та об'ємну книгу князя О. М. Волконського «Історична правда й українофільська пропаганда» (1920) [1060]. Крім того, Шульгіним у 1939 р. в Парижі була видана ще одна брошура з вельми промовистою назвою «Найбільша брехня XX ст.: Україна» [465]. Якщо говорити про антиукраїнські твори, що походили з табору представників російської еміграції, треба згадати працю П. Брежі та князя С. С. Оболенського «Україна російська земля», яка мала кілька перевидань [407]. Головний акцент у цих творах робився на неможливості існування окремої української держави, що, на думку авторів, підтверджувалося самим ходом історії. Гетьманщина, як найбільш свіжий і найбільш власне український приклад державності, показувалася як тимчасове квазідержавне

утворення, неминуче приречене на занепад і знищення в умовах розвитку цивілізованого суспільства. Більш зважені критичні зауваження щодо тверджень українських істориків і насамперед Грушевського можна побачити у франкомовних працях російського історика М. І. Ростовцева [274; 921], а також польського науковця С. Смольки [957]. Ще одним російським істориком, пов'язаним з Україною, праці якого друкувалися французькою мовою й торкалися минулого України, й, зокрема, козацьких часів, був В. О. Мякотін. До сфери його наукових інтересів якраз і входила історія України XVI-XVIII ст. Оглядово він її торкається у розвідці «Українське питання після російської революції» (1926) [235; 831]. Розглядаючи минуле з ліберальних позицій автор визнає факт існування автономної української держави в середині XVII-XVIII ст., проте він тут же зауважує, що вона виявилася нежиттєздатною і доволі швидко занепала, хоча й під безпосереднім тиском царизму. Мякотін щиро був переконаний, що майбутнє України полягає у її федеративному зв'язку з демократичною Росією [86, с. 21]. Відзначимо, що стаття Мякотіна з'явилася у журналі «*Le Monde Slave*». Це видання, редакторами якого були Л. Ейзенманн та Ж. Легра [439; 532], в 1925-1935 рр. регулярно публікувало історичні, публіцистичні та літературознавчі розвідки, присвячені Україні. Так, в 1932 р. на його сторінках з'явилася ще одна стаття Мякотіна, що торкалася України козацьких часів – «Закріпачення українських селян в XVII-XVIII ст.» [814]. Відображення даної тематики можна побачити й у інших працях [830]. Відмітимо, що саме на сторінках часопису Ж. Легра в 1939 р. було опубліковано статтю «Два з половиною століття релігійних протистоянь у Південній Польщі (1339-1596)», де розкривалися причини та характер релігійних конфліктів в Україні XIV-XVI ст. [892]. Цікавою є постать її автора. Ним був Ш. Кене, фахівець з історії руського православ'я, учень Буає, котрий в 1908-1910 рр. навчався в Київському університеті, де співпрацював з В. Ю. Данилевичем [801].

Звичайно, більшість згаданих праць (окрім робіт Мякотіна) не являли собою повноцінних наукових досліджень історії України, тим більше

козацької доби, стосувалися різної інтерпретації одних і тих самих фактів й мали науково-популярний і пропагандистський характер. Водночас безумовне значення цієї літератури полягає в актуалізації українського питання у Франції, та й взагалі у світі, а в цьому контексті й козацької тематики в історичних студіях. Значне число російських емігрантів спокійно й з розумінням сприймали терміни «Україна» й «українці». Наприклад, їх бачимо у франкомовній «Історії Росії» М. В. Брянчанінова (1929) [410, р. 197, 237].

Як видно із спільної праці Брежі та Оболенського подекуди до завзятої історичної дискусії між українцями та росіянами, підключалися й французи. 21 листопада 1938 р. була опублікована стаття братів Жерома та Жана Таро «Чи не є Україна міфом?». Автори, цілком покладаючись на згадану працю Волконського, підкреслювали химерність уявлень про українську державність в історичному та політичному ракурсах, називали українську мову «жахливим жаргоном», винайденим Грушевським з «суміші російської, польської та німецької мов» [902]. Доводячи, що українська державність – міф, автори підкреслювали, що Хмельницький «піддався під протекторат Московії, тобто Північної Росії, яка була значно щасливішою від Росії Південної, уникнувши татарських інвазій і переможно опираючись литовсько-польським нападам» [902, р. 132]. Гнівну відповідь негайно опублікував український часопис «*La revue de Prométhée*». Її автор, котрий приховався за літерами «*R. C.*» (можливо, Р. О. Шульгин), не оминув позбиткуватися над незнанням історії французами, зауваживши, що «сама Московія впродовж двох століть була під татарським домінуванням» [902, р. 132]. З критикою братів Таро виступив О. Я. Шульгин [457]. Він помістив також замітку «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля», де наголошував на тому, що «Карпатська Січ», яка самовіддано боролася за свободу Карпатської України, була «вірна старовинним традиціям давньої Січі запорозьких козаків» [462, р. 237].

Історико-публіцистичний характер має стаття В. К. Прокоповича «Політичний заповіт гетьмана Пилипа Орлика», що побачила світ перед початком світової війни. Автор проводить аналогію між мазепинцями та

петлюрівцями й підкреслює спільність їхніх політичних намірів, спрямованих на визволення України з-під російського ярма, які знайшли в актуальний час своє вираження в ідеях прометеїзму [885; 886].

В плані сприйняття наукових концепцій Грушевського у висвітленні історії України французькою історіографією велику цікавість являє собою великий нарис Р. Тіссерана «Життя одного народу: Україна» (1933). На жаль, про самого автора відомо мало. Він був професором Діжонського університету й помер після 1945 р. [878]. «Життя одного народу» визначне тим, що висвітлює історію України з українських державницьких позицій. Мабуть, саме тому найбільші симпатії у нього викликає постать Мазепи. «Життя одного народу» завершується твердим переконанням у відродженні «невмирущої України» [999, р. 298]. Автор використовує навіть вислів «українська цивілізація» [999, р. 192]. Анонімний дописувач американської української газети «Свобода» в 1961 р. писав: «Вся книга Тіссерана – наче величальна пісня про Україну і її непереможне прагнення до свободи, до власного вільного й творчого життя» [85]. На жаль, Тіссеран не робить посилань на джерела інформації. Точно можна стверджувати про його знайомство з франкомовними працями Грушевського та Борщака. Велика точність фактів, а також використання саме українського варіанту топонімів, дозволяють припустити безпосередню допомогу французу з боку помічника-українця. В історичних поглядах дослідника бачимо і певний прояв ідей Духінського. Так, він згадує про те, як на Україну раз у раз накочувалися «хвилі великих нашесть туранців, котрі поступово з'європеїзувалися по мірі проходження батьківщиною Володимира, Мазепи, Петлюри» [999, р. 1]. Звернімо увагу на те, що ім'я Петлюри було тоді на слуху.

Тіссерана в певній мірі можна визнати одним з перших французьких дослідників української історіографії. Так, історик, аналізує літописи Самовидця, Грабянки та Величка, «Історію русів». Серед важливих джерел української історії Тіссеран називає щоденники М. Ханенка, П. Апостола, Я. Марковича. В той же час він акцентує велику роль у вивченні козацької

доби своїх земляків: Боплана, Шевальє, Лінажа де Восьєнна, де Танда, Вольтера, Шерера, Лезюра, Меріме, Вогює, Рамбо, Делямара та ін. [999, р. 137-138, 141, 187-189, 193-195, 204]. Звичайно, оглядовий нарис Тіссерана не може жодним чином претендувати на роль ґрунтовної наукової розвідки, проте він став яскравим відображенням української позиції у французькій історіографії. Вперше француз створив настільки цілісний і докладний виклад української історії. Втім, «Життя одного народу» залишилося доволі малопомітним. Автор огляду цієї праці, вміщеного в американській українській газеті «Свобода», бідкався, що «ця чи не найкраща книга про Україну, написана чужинцем», залишається й досі майже невідомою [85].

Переклади праць Грушевського продовжували виходити у Франції й надалі. Так, в 1941 р. в окупованому німцями Парижі вийшла стаття Грушевського «Київське князівство в середньовіччі» [601].

В тому ж році було опубліковано історичну працю науковця, журналіста, відомого культурного діяча й у подальшому одного з провідних діячів режиму Віші Ж.-Г.-П.-М. Бенуа-Мешена «Україна від витоків до Сталіна». Бачення автором минулого України є досить поверховим і неточним. Так, згадуючи про Мазепу, він наводить традиційну вольтерівську розповідь, під 1775 р. позначає різанину запорожців, влаштовану росіянами на Січі, а в сучасний йому період називає Кишинів – столицею Румунської України [379, р. 33, 35, 123]. В той же час оригінальні історичні погляди Бенуа-Мешена заслуговують на уважний аналіз. Вже з перших рядків твору він зауважує велику політичну заангажованість істориків, коли мова заходить про сам предмет української історії [379, р. 17-18]. Весь період козаччини автор розглядає крізь призму боротьби козаків проти спроб поневолити його спочатку польською шляхтою, а потім російським царизмом. Найбільш величну характеристику серед діячів козацької доби у Бенуа-Мешена отримує Хмельницький. Автор називає його «доблесним воїном», «українським Кромвелем», котрий «мріяв утворити незалежну державу, об'єднавши у федерацію всі козацькі республіки», й зауважує про участь цього полководця в 1645 р. «при облозі Дюнкерка під

прапорами Конде» [379, р. 29-30]. Здається, це перший випадок в новітній французькій історіографії, коли було зазначено про участь козаків й особисто Хмельницького в боях під Дюнкерком, хоча подібне твердження можна було побачити в роботах Борщака [49]. Про майстерність Бенуа-Мешена як фахівця-історика свідчить те, що зазначена праця з невеличким доповненням і під трохи зміненою назвою була перевидана в 1991 р. [380].

Ще однією цікавою історичною розвідкою стала праця Ж. Савана «Козаки» (1944). Роботу Савана можна віднести до тих узагальнюючих козакознавчих праць, які намагалися донести до читача унікальний світ козацтва у всій його різноманітності. «Козаків» можна розглядати як своєрідне продовження традицій Шерера, Лезюра, Нісселя, які висвітлювали діяльність козаків, як сукупний загальний феномен польської та російської історії. Характерною рисою твору стала більша увага автора до російського козацтва на зламі XIX-XX ст., а, отже, ролі козаків в історії України XVI-XVIII ст. він відводить менше місця, ніж його попередники. Водночас у бібліографії «Козаків» бачимо посилення на працю Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». Розкриваючи діяльність українського козацтва, дослідник використовує дуже багато місцевих понять, пов'язаних з козацьким побутом, звичаями та військовою діяльністю. Втім, подекуди, наведенні слова чи імена перекручено настільки, що нефахівцю непросто в них розібратися: Кальміус – *Kalmiano*, Микитин Ріг – *Mitinog*, а Корсунь – *Korsoum*, «суддя» – *soudra*, «чайки» – *khaiki*, Лянцкоронський – *Landokoromski*, Брюховецький – *Brionkhovetski*, Полуботок – *Poloubotow*, а Глоба взагалі *Gloléa*. Однак викривлення українських назв і імен завжди було «ахіллесовою п'ятою» французів. Згідно історика, козаки виникли в давньоруські часи з суміші кочовиків і руського населення, але завжди були ближче до слов'ян, а князь Святослав мав подобу і вдачу козака [937, р. 25-26]. Серед останніх запорозьких ватажків дослідник згадує Харитона Чепігу (*Khariton Tchépiega*). Як правило, у нас частіше подається дещо інше ім'я цього командира – Захар або Захарій [108, с. 451-457]. Саван відзначає важливу участь запорожців під

проводом цього отамана у бойових діях під Очаковом, Бендерами, Кілією й Ізмаїлом [937, р. 83]. Не забуває історик вказати й на той факт, що саме після завершення війни 1787-1791 рр. запорожці почали за наказом Катерини II переселятися на Кубань [937, р. 83]. Автору не вдалося уникнути деяких неточностей. Так, не можна погодитися з його твердженням про те, що козаки під проводом Вітовта брали участь у битві під Таненбергом в 1410 р. [937, р. 41]. Не досить точно передає Саван і фактичний бік подій Хмельниччини. Зокрема, він зауважує, що в 1653 р. «Хмельницький знову був розбитий під Жванцем через зраду татар» [937, р. 66]. Саван свідчить, що після розгрому Січі в 1775 р. «її канцлер-секретар Глоба» був відправлений на Соловки [937, р. 35]. Але, як відомо, Глоба загинув на засланні в Туруханську [108, с. 443-445]. Контroversійною є теза, спопуляризована свого часу Шерером, про перехід П. Орлика в іслам [937, р. 37]. Однак, незважаючи на вказані негаразди, «Козаки» Савана є важливою віхою у розвитку історичних досліджень українського козацтва. Автор зміг в доступній і цікавій формі показати діяльність козаків, їхній побут, порядки та важливу роль в історії, в тому числі й у минулому своєї країни. Дану розвідку можна визнати однією з кращих, створених французами в ХХ ст. Історія козацтва залишалася для французького читацького загалу цікавою й надалі. Тут можна згадати про переклад з англійської твору Ф. Лонгворта «Козаки», опублікований у 1972 р. [739], а також видану тоді ж книгу І. Бреєре з подібною назвою [408].

Згадаємо також, що в 1944 р. була видана франкомовна історична розвідка румунського релігійного та культурного діяча Т. Іонеску «Життя та діяльність київського митрополита Петра Могили» [608].

Звичайно, в умовах світової війни вести повноцінні наукові дослідження та здійснювати видавничу діяльність було складно, проте після неї історичні дослідження козацької України у Франції відновлюються. Цьому сприяла і третя хвиля української еміграції. Віднині місцеві українці отримують пальму першості у вивченні історії своєї батьківщини. Серед українських діаспорних істориків найбільшу увагу розгляду козацької доби приділив Борщак, багато

праць якого публікувалося французькою мовою. Найвідомішою поміж них є твір «Життя Мазепи», створений у співавторстві з Р. Мартелем. Ця белетризована біографія стала і залишається до цього часу найповнішим життєписом Мазепи у французькій історіографії. Як згодом згадував сам Борщак, задум написати цей твір йому підкинув його паризький видавець, котрий і порекомендував в ролі співавтора Мартеля. Втім, неважко здогадатися, що текст «Життя Мазепи» був майже повністю написаний українцем, а француз лише зробив редагування [324, с. 252]. «Життя Мазепи» стало першою і єдиною працею Мартеля, де він виступив в ролі дослідника козацької України, якщо не згадати його статтю «Україна наступного дня після Полтави» [774], що стала продовженням мазепинської тематики. Втім, заради об'єктивності слід зазначити, що більшість його праць якраз пов'язані з Україною [769; 770; 771; 772; 773].

Одночасно з Р. Мартелем Україною зацікавився його молодший брат славіст і мовознавець А. Мартель [137, с. 106]. На жаль, його життя завершилося трагічно: він помер, не доживши й до 33 років [800]. Вже після його смерті стараннями Мазона в Ліллі було опубліковано ґрунтовну працю А. Мартеля «Польська мова в рутенських країнах» (1938), де значна увага приділялася, зокрема, й історичному аспекту: поширенню польської мови та культури в XVI-XVIII ст. в Україні, полонізації української шляхти [768]. Відзначимо, що відомий французький історик Бовуа називав А. Мартеля «своїм блискучим попередником» [25, с. 42; 375, р. 32].

Книга Борщака та Р. Мартеля здобула успіх, була перекладена українською й видана у Львові в 1933 р. у перекладі М. І. Рудницького. Треба відзначити, що авторизований переклад Рудницького є набагато точнішим за оригінал. Тут немає тих вигадок і нісенітниць, вставлених у французький текст паризькими редакторами, на кшталт здобуття Львова Хмельницьким, його нищівної поразки під Жванцем, порятунку Яна II Казимира Мазепою та ін. [399, р. 4, 8]. За згодою Борщака, Рудницький доповнював і корегував український переклад. В одному випадку, відміченому нами, перекладач

неправильно інтерпретував текст оригіналу. Так, про з'єднання московського війська з українським у 1687 р. в перекладі Рудницького читаємо, що це відбулося «між ріками Орлом і Самарою, посередині нинішньої Катеринославщини (*entre les fleuves d'Orel et de Samara, au centre de la province actuelle d'Ekaterinoslav*)» [54, с. 27; 399, р. 20]. Звичайно, в першому випадку йдеться про річку Оріль, назву якої Борщак подав в російському звучанні, як вона позначалася на картах.

Новаторство праці Борщака та Мартеля в галузі французького мазепознавства є безсумнівним. Історики спростовували поширену тезу про польськість гетьмана. Розкривається вихідна точка романтичної історії про оголеного Мазепу на коні, першоджерелом якої на заході стала праця особистого недруга Мазепи – Пасека [54, с. 17-19; 399, р. 8-10]. Суттєвою підмогою у висвітленні походження цієї авантюрно-амурної легенди стало опублікування в 1922 р. спогадів останнього французькою мовою [866, р. 188-190]. Важливою новизною Борщака стало те, що він звернувся до місцевих документосховищ, ставши першим українським істориком, який, досліджуючи минуле Гетьманщини, звернувся до французьких архівів. Особливої уваги заслуговує віднайдення Борщакком звістки де Балюза про його зустріч з Мазепою в 1704 р. На жаль, з оригіналом цього документу крім Борщака на цей момент не зміг ознайомитися більше жоден дослідник, тож всі повідомлення про дану зустріч спираються тільки на Борщака, що наштовхує на певні сумніви в точності та правдивості наведених ним свідчень. Те саме можна відзначити й щодо відкритого Борщакком «Виводу прав України». Як зауважує Дмитришин: «Оригіналу цього документу нікому не вдалося віднайти» [530, р. 15]. Треба відмітити, що складність перевірки джерельної бази досліджень цього історика полягає не тільки у важкодоступності документів для українських науковців, але й часто у відсутності чи неточності наведених ним посилань на них, коли, слідуючи за його вказівками, знайти потрібні джерела не виявляється можливим. Наприклад, історики Перналь та Ессар не змогли знайти в руанському архіві заповіт Бопланового сина, на який

покликається Борщак [261, с. 39]. Не так давно, перевіrivши за вказівками Борщака матеріали паризьких архівів, Ададуvов викрив численні факти спотворення тим змісту історичних джерел, а то і їх відвертої фальсифікації. Це дало підстави Ададуvову звинуватити попередника в свідомій міфотворчості [4, с. 22-46; 5, с. 212-236]. Як зауважує Ададуvов: «Характерним для архівних фальсифікацій І. Борщака є і вставляння вигаданих ним уривків у реальні, але змістовно інші, ніж подає цей дослідник, документи» [5, с. 231]. Відповідно дописки, зроблені Борщакoм, науковці часто сприймають за автентичні історичні свідчення. На думку Ададуvова, можна говорити про три рівні фальсифікацій Борщака: 1) спотворення сенсу реально існуючих документів; 2) вставки неіснуючих, але визначальних фрагментів у дійсні джерела; 3) вигадування псевдоджерел [5, с. 212-236].

Про те, що не всі посилання Борщака є правдивими, зауважували в 2000 р. й редактори українського видання його праці «Україна в літературі Західної Європи» [61, с. 19]. Перебільшеність і неточність деяких свідчень Борщака була відзначена й нами. Так, характеризуючи твір військового теоретика XVIII ст. Варнері «Замітки про військову справу турків і росіян», історик наголошував, що вміщені у ньому «сторінки про українських козаків протягом тривалого часу належали до найавторитетніших джерел у прусській військовій літературі» [61, с. 120]. Втім, звернення до твору Варнері показало, що власне українським козакам в ньому відведено лише кілька рядків, де, цілком традиційно для того часу уподібнивши запорожців до мальтійських рицарів, автор зазначав, що кількість козацьких з'єднань непостійна, а їхні лави поповнюються авантюристами з різних національностей [1058, р. 143-144]. Важко сказати, наскільки важливою була ця інформація для прусських генштабістів. Про трактат Леклерка «Історія козаків Бористену» Борщак зазначав, що його рукопис зник з архіву міністерства закордонних справ [61, с. 123]. Це твердження породжує хибне уявлення про те, що ознайомитися з твором Леклерка неможливо [256, с. 72], однак він був надрукований в II томі його «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої Росії» і

розглядався нами вище. Можливість зникнення рукопису з зазначеного архіву поставив під сумнів Ададуров [5, с. 220]. Втім, не можна й нехтувати доробком Борщака. Серед архівних рукописів він знайшов листи Г. Орлика, щоденник його батька. Частину з цих матеріалів ним було опубліковано [51; 56; 57; 397]. Загалом, Борщака можна визнати першим серйозним дослідником франко-українських взаємин. Дмитришин, коментуючи науковий доробок Борщака, зазначає: «Борщак зробив чимало перебільшень, тому, посилаючись на нього, треба бути дуже обережним» [208]. Борщаку також інколи приписують авторство відомого історичного міфу про походження назви містечка Орлі під Парижем від імені гетьманича [4, с. 25; 5, с. 216]. Однак нами такого свідчення в його творах виявлено не було. Вочевидь, варто поділити думку І. Вергуна про те, що виведення назви Орлі від прізвища Орлик стало «винаходом» деяких нинішніх українських істориків [89].

Аналізуючи творчість Борщака, ми звернемо головним чином увагу на його франкомовний доробок, як найбільш доступний французькому інтелектуальному загалу. Серед таких праць найвідомішими в міжвоєнний час стали «Український національний рух в ХІХ ст.» (1930) [396], «Україна в західноєвропейській літературі» (1935) [398] і, звичайно ж, нарис про Мазепу, створений у співавторстві з Мартелем. Втім, матеріали, вміщені Борщаком в цих франкомовних роботах, як правило, були продубльовані в публікаціях українською мовою. Наукової діяльності Борщак не полишав і в тяжкі часи війни. Зокрема, в 1942 р. була опублікована його розвідка «Антін Головатий, діяч історії» [393]. В повоєнний час Борщак продовжував плідно працювати над вивченням історії козацької України, а також над ознайомленням з нею французького загалу. Важливою віхою в розвитку досліджень України козацької доби стало опублікування Борщаком в 1949 р. у Парижі книги «Історична легенда України: Історія русів» [394]. Серед останніх франкомовних праць, де Борщак торкався козацьких часів, згадаємо статтю «Лист запорожців султану» (1950). Аналізуючи зміст даного документу, дослідник приходять висновку, що він є фальсифікатом і висуває припущення

про польське походження цього знаменитого листа, начебто адресованого запорожцями султану [395].

В 1966 р. був підготовлений ювілейний збірник на вшанування 100-річчя з дня народження Грушевського, яке широко відзначалося в українській діаспорі, де вміщено історичні розвідки Борщака та Шульгина, на жаль, на той час вже померлих, з аналізом історичних концепцій «батька української історії» [400; 463]. Важливим доробком тогочасної діаспорної історіографії у Франції стала публікація «Курсу історії України» на основі «Короткої історії України» Грушевського, відредагованої Шульгиним [603].

До безперечних заслуг Борщака треба віднести й підготовку чудового французького українознавця Ж. Люсіяні, головним чином знаного в нас вузькому колу фахівців-істориків завдяки своїй науковій розвідці «Книга буття українського народу» (1956). На жаль, постать цього науковця мало відома в Україні, хоча він багато що зробив для захисту національних прав українців. Варто згадати, що в серпні 1933 р. він разом з Е. Ерріо відвідав Україну. На відміну від того, який не побачив або не схотів побачити голодуючого селянства в Країні Рад, Люсіяні ще в липні 1933 р. відзначав: «Для теперішньої ситуації не можна використати іншого слова, ніж «голод», у найсуворішому його сенсі» [468, р. 224]. Згодом він писав про наростання хвилі терору в СРСР [468, р. 236, 272, 284]. В 1945 р. француз захоплено вітав об'єднання всіх українців у межах Великої України [742, р. 13]. В 1943-1944 рр. Люсіяні студіював українську мову на курсах Мазона в Колеж де Франс, а згодом вдосконалював володіння нею під керівництвом Борщака. Саме цим науковцям дякував він за навернення до української тематики [741, р. 12]. В повоєнний час Люсіяні працював на кафедрі слов'янської словесності в Бордо. 19 лютого 1949 р. він захистив у Сорбонні дві дисертації, одна з яких була присвячена Товариству з'єднаних слов'ян, а інша розгляду «Книги буття українського народу». Між іншим, спеціалізовану комісію з присудження наукового ступеня очолював відомий історик П. Ренувен, а одним з опонентів був історик і літературознавець Р. Лябрі [48]. Останній відвідував Україну,

зацікавився її культурою і навіть написав розвідку «Україна та її національний поет Шевченко» [58]. Цікаво, що одним з критичних закидів з боку Лябрі було ігнорування дисертантом впливу «Історії русів» на ідеологію кирило-мефодіївців [48]. У згаданій монографії «Книга буття українського народу», створеній під наглядом Борщака, про що зауважує сам Люсіані, автор відзначає великий вплив славетної козацької минувшини й особливо постаті Хмельницького на молодого Костомарова [741, р. 23-24].

Отже, з кінця ХІХ ст. встановлюється тісна співпраця між французькими дослідниками минулого нашої країни й вітчизняними науковцями (наприклад, Грушевський і Мее, Борщак і Мартель). Вплив української історичної думки на французькі студії про Україну ХVІ-ХVІІІ ст. ще більше зростає через утворення й активну діяльність у Франції доволі потужної в інтелектуальному плані української діаспори. Саме в цей час було створено кілька змістовних узагальнюючих оглядів історії України, а також перекладено цілу низку важливих історичних джерел козацької доби, що сприяло подальшому вивченню у Франції вказаної теми.

6.3. Вплив новітньої української історичної науки на вивчення козацької доби в Україні істориками Франції і поглиблення співпраці між французькими та вітчизняними дослідниками

В другій половині ХХ ст. посилюється взаємозв'язок французької та української історичної науки в галузі дослідження минулого України козацької доби. Все ширшим стає залучення доробку українських істориків їхніми французькими колегами. Природно, найдоступнішими, а, отже, найчастіше використовуваними для французів були праці українських діаспорних науковців, опубліковані західноєвропейськими мовами. Посиленню інтересу до нашої країни та її минувшини значною мірою сприяв розвиток російськознавчих студій і советології.

Однією з небагатьох французьких монографій, виключно присвячених конкретній проблемі з історії України козацького часу, є розвідка Норманна «Карл XII і Україна Мазепи». Ця робота стала етапною в низці досліджень Норманна з історії скандинавських країн. Втім, і до розгляду Північної війни на теренах України історик підійшов з усією ретельністю. Він уважно вивчив й опрацював всю доступну йому французьку, російську, українську, шведську, німецьку та польську історіографію питання, а також матеріали французьких і шведських архівів. Ним було введено до наукового обігу багато джерельних свідчень, зокрема, листи Людовіка XIV, реляції дипломатів і агентів. Між іншим, у додатках історик подає латинський текст прошведського універсалу Мазепи з перекладом. Вперше у французькій історіографії Норманн почав досліджувати питання соціально-економічної і культурної політики Мазепи.

Торкаючись вивчення діяльності Мазепи, Норманн зауважує велику заідеологізованість питання, бо гетьман став одним з символів як проукраїнської, так і антиукраїнської політичної пропаганди. Автор вказує, що радянська наука у ставленні до Мазепи перейняла традиції російської імперської історіографії. При цьому Норманн згадує негативізм щодо цієї постаті, яскраво проявлений в СРСР у зв'язку із святкуванням 300-річчя Переяславської ради. В той же час позитивну оцінку діяльності Мазепи давали такі українські історики як Ф. Уманець, М. Грушевський, І. Борщак, О. Оглоблин, Б. Крупницький [851, р. V-VI]. Відзначимо, що з власною контраргументацією з приводу розпропагованого радянського славослів'я на честь Переяслава виступила українська діаспора [458]. Норманн відзначає скупість наукових студій про Мазепу у Франції, тоді як цю постать якнайширше представлено в образотворчому мистецтві, музиці та літературі. Він спростовує поширений в історіографії міф про польське коріння гетьмана [851, р. 9]. До речі, слідом за Вогюе, Норманн наголошує на тому, що правильний варіант написання імені гетьмана – *Mazepa*, а не *Mazepa* [851, р. V]. Водночас, всупереч здогадам Меріме і твердженням Борщака-Мартеля, дослідник вважає правдивими свідчення Пасека про оригінальну розправу над

молодим Мазепою графа Фальбовського, хоча й не вважає її причиною, яка привела того до козаків [851, р. 10].

Аналізуючи міжнародне становище України на рубежі XVII-XVIII ст., історик зауважує, що її родючі землі завжди були важливою «ставкою в грі великих держав» [851, р. 6]. Проте від часів Хмельницького тут було утворено оригінальну форму демократичної державності – Гетьманат, або як часто ще називає її автор – Українська республіка. Норманн відзначає, що незважаючи на ідеалізацію російською, а згодом і радянською пропагандою Хмельницького, той зовсім не прагнув підпорядкування своєї країни царям і навіть незадовго до смерті проводив переговори про союз із Швецією, його наступник Виговський уклав союзна угоду з Річчю Посполитою, а інший гетьман – Дорошенко – шукав підтримки Порту. Саме ці різномірні вектори політики й наслідував згодом Мазепа. Суспільно-політичний лад в Україні, який Норманн визначає, як «мілітарну демократію», на його думку, поступового «еволюціонував у бік олігархії» [851, р. 7]. Розглядаючи соціально-економічну ситуацію, дослідник вважає її доволі напруженою. Поділяючи висновки Мякотіна, історик відмічає, що в країні, де після Хмельниччини майже було знищено кріпацтво, почала утворюватися нова панівна верства – козацька старшина, яка отримувала прибутки, рангові володіння, намагалася закріпачити селян і відокремитися від простих козаків. Норманн зауважує, що, шукаючи підтримки у старшини, Мазепа «розподіляв залюднені землі й села між вищими представниками нової козацької аристократії», а «використання пожалувань у правління Мазепи здійснювалося набагато частіше, ніж за його попередників» [851, р. 8-13]. Саме це робило непопулярним гетьмана в очах простолюду. Симптомами цієї нелюбові були повстання Петрика та Палія. Намагаючись отримати зиск від соціальних протиріч в Україні, «царизм грав на протиставленні між різними класами українського населення» і виставляв себе «істинним» захисником інтересів народу [851, р. 17]. Як наголошує Норманн, соціально-економічний розвиток України за часів Мазепи мав великий прогрес. Розвивалася комерція,

розширялися посівні площі, будувалися нові мануфактури та млини, почалося широке культивування нових культур, таких як тютюн. Складними, на думку науковця, були стосунки очільника України з церквою. Він щедро обдаровував храми й монастирі, але багато впливових представників духовенства, підтримували політику царя і «підносили Мазепу лише до тих пір, поки він давав їм щедрі пожертви» [851, р. 18].

Погоджуючись з тезою про те, що початок війни був в цілому не вигідний Україні, Норманн разом з тим зауважує, що саме війна дозволила гетьману поширити свою владу на Правобережжя і, по суті, відродити спадок Хмельницького. Розглядаючи українсько-шведський союз і посиляючись на Борщака, Норманн наводить текст «Виводу прав України» [851, р. 31-32].

Значна увага приділяється ідеологічній війні, яка розгорнулася в 1709 р. На думку Норманна, в цьому протистоянні російська сторона виявилася більш спритнішою та переконливішою [851, р. 40-41]. До цього він додає, що населення було налякане розправою над мазепинцями. Велику роль у «відверненні народу від підтримки Мазепи» відіграла й лояльна до царя церква. Старшина ж боялася конфіскації маєтків. Бачачи деморалізацію і розклад шведської армії, козаки, які спочатку пішли за Мазепою, дезертирували й поверталися до росіян. Одним з найвідоміших перебіжчиків став Апостол. Висновком цієї невдачі для Карла XII і Мазепи стало те, що «Українську республіку було втрачено ще до початку вирішальної боротьби, не залишилося жодного ресурсу, крім сусідів, занепокоєних занадто швидким зростанням могутності царя» [851, р. 44]. Тезу російської історіографії про те, що наляканий Мазепа «відправив полковника Апостола з секретною пропозицією царю, прохаючи прощення й пропонуючи видати тому Карла XII з його найголовнішими начальниками», Норманн вважає «анекдотом» [851, р. 44]. На думку дослідника, союз Мазепи і Карла XII утруднювала й міжнародна ситуація: Лещинський, блокований в Польщі, не міг прийти на допомогу, а татари змушені були підкоритися наказам султана, який не хотів тоді війни з Росією. Противники Петра I фактично опинилися в політичній

ізоляції. Єдиним їхнім успіхом стало повернення на свій бік запорожців. Однак цей акт одразу викликав репресії з боку царя [851, р. 44-47].

Дослідник майже не зосереджується на добре описаній в літературі Полтавській баталії та наступній бендерській втечі, висвітлюючи лише роль Мазепи і його підлеглих у цих подіях. Останньою політичною акцією гетьмана автор називає викриття перед султаном секретних взаємин господарів Валахії та Молдавії з Росією [851, р. 54]. Підсумки поразки прагнень Мазепи Норманн розглядає в главі «Русифікація України». На конкретних фактах (криваві розправи над мазепинцями, масові депортації козаків і старшини до Росії, підступний арешт Войнаровського, утворення Малоросійської колегії, запровадження нових податків, загибель Полуботка і т. п.) він доводить нищення царизмом автономії України та приведення її до уніфікації з рештою імперії. Норманн вважає Мазепу останнім реальним керманічем України, бо всі наступні перетворилися на російських «функціонерів». Після поразки мазепинських змагань український автономізм був приречений. Основною причиною поразки гетьмана Норманн вважає те, що, намагаючись наслідувати приклад Хмельницького, Мазепа діяв у зовсім інших умовах. Якщо Хмельницький мав загальну підтримку, то Мазепа міг спиратися тільки на частину козацтва [851, р. 61]. Важлива теза Норманна стосується ролі Мазепи в поразці Швеції. Науковець підкреслює, що, всупереч поширеній думці, той не є відповідальним «за шведську катастрофу, бо вона була неминуча». Швеція не мала тих сил, які вже зосередила Росія. Головним винуватцем «української авантюри» Карла XII, жертвою якої стали і шведський король, і український гетьман, Норманн вважає Лещинського [851, р. 61].

Видатним продовжувачем традиції вивчення минулого східнослов'янських народів став відомий фахівець у галузі дослідження історії Росії-СРСР, директор Інституту слов'янських студій Р. Порталь, який відзначився і як наставник для цілої плеяди яскравих істориків, таких як М. Ферро, Ж.-Л. Ван Режмортер, Е. Каррер д'Анкосс, Ф.-Кс. Кокен, А. Безансон, Д. Бовуа та ін. Одним з найцікавіших українознавчих досліджень

Порталю є розвідка «Росіяни та українці: питання історії». Порталь став одним з перших французьких дослідників, який почав вивчати питання українського націотворення. Дотримуючись модерністських позицій, він вважає виникнення націй продуктом новітньої доби. Початки цього процесу він виводить з кінця XVIII ст. Порталь наголошує, що популярний в XVII-XVIII ст. термін «козацька нація» не зовсім коректно ототожнювати з теперішніми українцями й використовувати його з сучасного сприйняття поняття «нації». Однією з перших яскравих маніфестацій українського національного духу, згідно досліднику, стала «Історія русів» [881, р. 117]. На думку автора, козацтво – це унікальний соціальний стан, котрий виник на українських і російських землях після монголо-татарської навали під впливом двох основних чинників. Оскільки більша частина земель, які стали пізніше ареалом діяльності козаків, у XV ст. являла собою пустки, або, як називає Порталь, використовуючи англійський термін, *no man's land*, Польща та Московія в однаковій мірі були зацікавлені у створенні прикордонних захисних загонів, котрі могли б убезпечити їх від зовнішньої загрози з півдня й сприяти поширенню колонізації. З іншого боку, як підкреслює Порталь, цей процес відбувався одночасно зі стихійним рухом населення на вільні землі степового порубіжжя, який супроводжувався виникненням тут фактично самостійних мілітаризованих угруповань. Унікальність Хмельниччини в ланці майже безперервних повстань, на його думку, полягає в тому, що в середині XVII ст. українське суспільство, завдяки непродуманій політиці Варшави, остаточно визріло для спільного виступу проти польського гніту [881, р. 23-25]. Розглядаючи договір 1654-го року, Порталь акцентує увагу на різному його трактуванні обома сторонами, що відіграло в подальшому важливу роль у взаєминах між козацькою старшиною та царським урядом і призводило до протилежних його оцінок в історіографії. На думку Порталю, головними мотивами, що зумовили укладання договору, були бажання козаків (насамперед старшини) утвердити свої права та привілеї, Москва ж отримувала нагоду позиціонувати себе в якості збиральниці історичної

спадщини Русі та легко захопити значні володіння. Двоїстість укладеної між Хмельницьким і Олексієм Михайловичем угоди, а також протилежність інтересів України та Росії залишається наріжним каменем в суперечках щодо трактування договору дослідниками і робить можливими політичні спекуляції. Порталь підкреслює, що подібним же чином політична ідеологія зумовлює й сприйняття іншого українського очільника – Мазепи, котрого автор називає «найвеличнішим гетьманом України, але й водночас найсуперечливішим» [881, р. 30]. Невдачу Мазепи Порталь вважає останньою спробою утвердження козацької державності. Втім, історик зауважує, що суперечності між царським урядом і старшиною було залагоджено за рахунок визнання за останньою прав дворянства. В обмін на збереження й розширення своїх станових привілеїв «козацька аристократія» сприйняла російські порядки, давши мовчазну згоду на руйнування своєї автономії [881, р. 29-32]. Говорячи про значне майнове розшарування у козацькому середовищі, Порталь спростовує поширене уявлення про нього як осередок рівності та демократії [881, р. 123].

Характеризуючи українознавчий доробок Порталю, відзначимо, що, вивчаючи минуле України, цей науковець одним з перших у новітній французькій історіографії звернувся до питань соціальної та ментальної історії нашої країни, почав розглядати питання українського націотворення, а також звернувся до тем ідеологізації та політизації козацької минувшини. Нові підходи щодо вивчення історії України козацької доби були незабаром апробовані й розвинені його учнями, зокрема, М. Ферро. В 1980 р. він написав розвідку «Як розповідають історію дітям у різних країнах світу». В 1992 р. був опублікований її російський переклад. Уважно проаналізувавши зміст історичних підручників для школярів з різних країн світу, зокрема, й радянських, науковець зупиняється, між іншим, на проблемі входження України до складу Росії та її ролі і місця в цій мегадержаві, а також позначає велику ідеологізацію трактування Переяславської ради в радянській історіографії. Ферро зауважує, що в шкільних підручниках з історії СРСР визвольна війна українців під проводом Б. Хмельницького розглядається як

така, що мала кінцевою метою неодмінне «возз'єднання» України з Росією і визначала «навіки разом» співіснування українців і росіян. Водночас у підручниках всіляко підкреслювалася активна допомога повсталим проти польських панів українцям з боку «братнього російського народу»: росіяни воювали в складі військ Хмельницького, підвозили їм зброю, порох, хліб. Формування такого поверхового й неточного уявлення про події середини XVII ст. в свідомості радянських школярів Ферро вважає «напівправдою». Історик відмічає, що з таких позицій проглядається майже цілковита історична тотожність українців і росіян та ігнорується їхня національна самобутність. Дослідник акцентує увагу на тому, що український народ «не мав жодного бажання піддаватися Москві. Ясно, що тільки необхідність підштовхнула гетьмана Хмельницького й українців шукати допомоги в Москві проти поляків» [311, с. 176-177; 563, р. 166-167]. Сама Москва не мала в той час чіткої позиції щодо України, і лише спекулювання Хмельницьким своїми взаєминами з поляками, турками та шведами змусило царизм визнати угоду з ним як «сюзерена з васалом». З позицій національних інтересів українців, на думку Ферро, Хмельницький може розглядатися як «честолюбний зрадник», в той час як «зрадник Мазепа» (як ідентифікує останнього радянська шкільна програма) постає «справжнім національним героєм» [311, с. 177; 563, р. 167].

Окремі аспекти минулого України XVI-XVIII ст. часто розглядалися французькими науковцями в контексті студій з історії Росії, Польщі чи Туреччини. Тут можна згадати доробок Е. Каррер д'Анкосс. Торкаючись вивчення діяльності Катерини II, жінка-історик значну увагу приділяє ролі та місцю України в політиці імператриці. Вона зауважує, що зростання могутності Росії було несумісним з існуванням напівавтономних козацьких утворень в Україні, саме тому Катерина II почала викорінення залишків козацької автономії. Без знищення українського козацтва імперія просто не могла далі розвиватися. Між іншим, говорячи про протистояння козацького автономізму та російського централізму, дослідниця відмічає ідеологічну підготовку цариці до ліквідації Січі, коли істориком Міллером було

«доведено» незаконність володіння запорожцями обширними просторами південних земель. Як підкреслює авторка, історичне обґрунтування територіальних претензій, як спадку Русі, фігурувало і під час Другого поділу Польщі [427, р. 188-197, 438-439, 493-502].

Відмітимо, що доба Катерини II займає особливе місце у французьких історичних дослідженнях. Серед публікацій в науковій періодиці, автори яких побіжно торкалися розгляду питань історичної долі України в цей період, можна згадати праці Ж.-Л. Ван Режмортера та М. Кадо [905], Я. Рейхмана [908], С. В'єра [1033]. Велику цікавість науковці традиційно проявляють до вивчення політичних, економічних і військових взаємин в чорноморському регіоні. Вагома роль козацького чинника у взаєминах Османської імперії, Речі Посполитої та Молдавського князівства відмічається в статтях Е. Антоша [339] та М. Фонтене [565]. Втім, історія України тут представлена фрагментарно, здебільшого у вигляді коротких екскурсів і згадок, а головна увага дослідників приділена великим державам. Це цілком зрозуміло, якщо згадати, що українознавчі дисципліни у сучасній Франції читаються лише в одному вузі *INALCO (Institut National des Langues et Civilisations Orientales – Національний Інститут Східних Мов і Цивілізацій)* [28].

Найґрунтовніше діяльності українського козацтва та історії України XVI-XVIII ст. торкається тюрколог Лемерс'є-Келькеже, якою широко були використані матеріали турецьких архівів. Серед її доробку особливу цікавість мають роботи «Литовський кондотьєр XVI ст.: князь Дмитро Вишневецький і становлення Запорозької Січі за османськими архівами» (1969) та «Взаємини між Оттоманською Портою та запорозькими козаками в середині XVII ст.» (1970). Перша розвідка стосувалася вивчення проблеми виникнення Запорозької Січі в контексті вивчення життєпису її вірогідного засновника. Статтю було перекладено російською [183]. Лемерс'є-Келькеже детально ознайомила з історіографією питання, яку вона коротко характеризує. Цей розгляд можна вважати окремим дослідженням. Жінка-історик зауважує, що серед дослідників феномену виникнення козацтва завжди точилися суперечки

з приводу його походження. Втім, як вона підкреслює, початки самого слова «козак» (*Qozaq*) сягають ще половецької доби, а першими згадуються «ординські козаки» [705, р. 259-260]. Використовуючи як опубліковані джерела, так і невідомі раніше матеріали турецьких архівів Лемерс'є-Келькеже зробила спробу розібратися з біографією Вишневецького та висунути своє бачення утворення Січі. На її думку, погляди на Вишневецького як на захисника інтересів народу безпідставні. Воюючи з татарами й турками, він насамперед захищав свої майнові інтереси, будучи князем і великим магнатом та володіючи південними землями. Організація збройних загонів і будівництво оборонних споруд (серед них фортеці на Малій Хортиці) диктувалися в першу чергу цими мотивами. В той же час, цілковито у дусі свого часу, Вишневецький не оминав нагоди розбагатіти на війні. Дослідниця доводить велику активність Вишневецького, або, за турецькими документами, «Димитраша», в 1559-1560 рр. Небезпека з його боку дійсно була неабиякою, бо майже вся величезна імперія перейшла в рух, готуючись до контрзаходів [705, р. 273-278]. Обставини останнього молдавського походу полководця та його загибелі дослідниця виявити не змогла. Роль воєначальника у створенні запорозького козацтва вона вважає перебільшеною й поділяє позицію Голобуцького, що «у військах Вишневецького запорожців не було або ж їх було обмаль» [705, р. 279]. Лемерс'є-Келькеже припускала, що поняття *Leh Kazaklari* і *Rus Kazaklari* можуть означати козаків на польській службі (реєстрових) і запорожців [706, р. 339]. Між іншим, опрацювавши турецькі архіви другої половини XVI – початку XVII ст., дослідниця відмічає великий масив справ, пов'язаних з козаками. Так, з 249 справ, присвячених Московії, 105 стосувалися діяльності козацтва, з яких 24 – донського, а 81 – українського [706, р. 337]. Це доводить, якою серйозною проблемою стали на той час козаки. Ще одним масивом документів, опрацьованим Лемерс'є-Келькеже й пов'язаним з Україною, є акти стосовно Кримського ханства, зокрема, міжнародні угоди, звіти його володарів про здійсненні походи на польські та московські землі, тобто здебільшого терени України. Багато

матеріалів торкаються татарських походів на Волинь у 1567 і 1577 рр., а також на Поділля в 1588 р. [706, р. 342-343]. Відмітимо, що дослідниця є авторкою низки статей з історії Кримського ханства [699; 700; 702; 703].

У роботі «Взаємини між Оттоманською Портою та запорозькими козаками в середині XVII ст.» історик фактично досліджує дипломатію Хмельницького по відношенню до Туреччини. Дослідниця висвітлює інтриги гетьмана, котрий, спекуюючи можливістю переходу України в турецьке підданство, намагався отримати якнайбільший зиск для козацької держави, котру хотів зробити самостійною. Так, після поразки під Берестечком Хмельницький в листі до Стамбула применшував її наслідки, а уклавши договір 1654-го року, приховував його зміст від султана, якому продовжував клястися у вірності. Тож протурецька орієнтація гетьманів другої половини XVII ст., в тому числі і його сина, на думку авторки, була багато в чому визначена Хмельницьким [704, р. 456-459]. Лемерс'є-Келькеже опублікувала французький переклад «Акту про підкорення, переданого послом гетьмана воїнів Сарикамишу його імператорській та наймилостивішій величності», підписаного Хмельницьким [704, р. 459-461]. Серед українознавчого доробку Лемерс'є-Келькеже доречно згадати і розвідку «Прутська кампанія Петра Великого» (1966), де, висвітлюючи події з турецької точки зору, вона побіжно відзначає активну роль Орлика в російсько-турецькому протистоянні [701].

Ще одним тюркологом, який у своїх дослідженнях торкається історії українського козацтва, є Венстен. Великий інтерес має його ґрунтовна розвідка «Кримські татари та друге обрання Станіслава Лещинського» (1970). Венстен став одним з перших серед французьких істориків, хто намагався на матеріалах архівів Франції та Туреччини, вивчити роль і діяльність батька та сина Орликів у 1730-х рр., а також плани Версаля щодо використання козаків у своїй міжнародній політиці в цей період. Між іншим, дослідником були використані реляції та листи Г. Орлика [1024]. У розвідці «Прелюдія козацької проблеми у відповідності до реєстрів про османські збитки в 1545-1555 рр.» (1989) Венстен торкається військової діяльності козаків у середині XVI ст. Він

підкреслює, з якою скрупульозністю османські чиновники обраховували збитки, завдані «невірними». Так, в звітах турецьких урядовців у подробицях відбивалася кількість вбитих, поранених, забраних у полон (з приблизною оцінкою вартості викупу), втрачене майно й окремо уведене поголів'я коней. У своїй роботі історик наводить дані про напади козаків під проводом Б. Претвича та Д. Вишневецького. Втім, як відмічає Венстен, вони були далеко не єдиними, хто відзначився у подібних інцидентах. Така діяльність сприяла консолідації розрізнених козацьких загонів і формуванню потужного осередку козацтва на Запоріжжі [1027]. Доречно згадати, що Венстен став автором низки публікацій з історії Кримського ханства [1022; 1025; 1026]. Співавтором деяких його праць був румунський історик, натуралізований у Франції, М. Беріндеї, який теж звертався до історії козацтва [381; 382; 383].

Османісти Лемерс'є-Келькеже та Венстен були одними з небагатьох дослідників, які безпосередньо торкалися питань історії України XVI-XVIII ст. Завдяки їхній науковій діяльності було виявлено цілу низку важливих документів з історії козацтва, що зберігаються в турецьких архівах. Однак їхнє звернення до української минувшини було здійснене в контексті вивчення Османської імперії й знаходилося на периферії наукових зацікавлень.

Згадаємо також, що козацької доби в контексті вивчення минулого Речі Посполитої торкався польський історик-емігрант Я.-С. Мичинський [837].

Мабуть, єдиним сучасним французом, котрий впродовж багатьох років серйозно займається вивченням саме історії України й результати наукових студій якого викладено в багатьох розвідках, є Д. Бовуа. У нас його знають головним чином за дослідницькою трилогією, присвяченою висвітленню еволюції шляхетського стану на Правобережжі від кінця XVIII-го до початку XX-го ст. [24; 25; 26; 372; 374; 375]. Хоча в цілому поле дослідницьких зацікавлень історика лежить за межами козацької доби, подекуди він торкається і питань козацького періоду. Можна згадати статтю, присвячену розгляду журналу П. Орлика, який дослідник вважає яскравою репрезентацією української ідеї в Європі [27; 373]. Також, розглядаючи еволюцію українсько-

польського земельного та соціального конфлікту на Правобережжі, науковець часто звертається до часів Речі Посполитої [25, с. 46-47; 375, р. 34-35]. Головним завданням своїх студій Бовуа бачив запропонувати зразок того, якою може бути історія, не позначена націоцентризмом [28].

Аналізуючи українознавчий доробок Бовуа щодо періоду Речі Посполитої, варто згадати також науковий збірник «Межі старої Польщі: Україна-Литва-Білорусія. XVI-XX ст.», виданий у 1988 р. і редактором якого він є [712]. Бовуа брав участь у підготовці до друку французького перекладу «Короткої історії України» А. Каппелера [631]. Серед більш сучасних робіт дослідника згадаємо історико-філософське есе Бовуа «Короткі роздуми про українську ідентичність» (2000), де науковець торкається питань становлення національної самосвідомості українців [370]. В плані вивчення цього питання відзначимо роботу Д. де Жюрьєва «Політичні міфи та ідентичність в пострадянській Україні: складне минуле та відвоювання сенсу» (2003), де розглянуто екстраполяцію так званого «козацького міфу» в українській національній свідомості та його роль в становленні українського державотворення. Автор зазначає, що «козацький міф став також одним з фундаментальних міфів для українських націоналістів», коли доба Гетьманщини розглядається як своєрідний «золотий вік» української державності. Де Жюрьєв зауважує, що «міф про козаків є центральним міфом сучасної політичної міфології» й усіяко пропагується [630, р. 137-138].

Важливо підкреслити, що в ХХ ст. між французькими дослідниками минулого України та їхніми українськими колегами встановилася доволі тісна співпраця. Багато французьких істориків стали членами українських наукових, культурних і просвітницьких установ і товариств. Найвідомішим серед них у Франції є, звичайно, Наукове товариство імені Шевченка з осередком у Сарселі. Серед його членів бачимо А. Мазона, Ж. Люсіяні, М. Шерер, Д. Бовуа, М. Кадо, А. Безансона та ін. [133, с. 89-95].

З проголошенням незалежності України у Франції посилилася цікавість до нашої історії. Втім, коли в 1991 р. виник різкий попит на українознавчу

продукцію, одним з «найсучасніших» загальних викладів української історії виявилася праця Бенуа-Мешена. Згодом з'явилися новітні оглядові нариси про Україну, автори яких мимохідь зачіпали й козацьке минуле. Тут можна згадати таких дослідників як О. де Ларуссіль з його розвідкою «Україна», виданою в 1998 р. [659], А. Балала з книгою «Про Україну. Короткий геополітичний, історичний і релігійний нарис», опублікованою в 2006 р. [350], Ж.-Л. Андре з працею «Пристрасті за Україною. Одна країна між двох світів» (2009) [335]. В творах всіх трьох авторів минуле України розглядається з сучасних позицій, всі вони посилаються головним чином на доробок українських колег, а козацька доба займає в їхньому історичному викладі надзвичайно важливе місце як етапне явище українського державотворення. Ще однією узагальнюючою розвідкою є праця А. Рюзе «Українці та румуни (IX-XX ст.): карпато-понтійське суперництво» (1999) [930].

Що ж стосується вивчення конкретних питань історії України XVI-XVIII ст., зокрема, пов'язаних з діяльністю козацтва, то в XX ст. ця тематика досліджень стала полем діяльності головним чином французьких українців. Якщо в першій половині століття в їхніх публікаціях переважали оглядові нариси української історії, то в подальшому зростає ступінь науковості і з'являється цілий ряд змістовних оригінальних франкомовних або перекладних досліджень. З другої половини XX ст. головним осередком української науки у Франції стає НТШ у Сарселі. Серед українських науковців цього часу в першу чергу треба назвати Жуковського. Відзначимо, що одна з перших його франкомовних розвідок стосувалася українсько-молдавських культурних взаємин XVII ст. [626]. В контексті козацької тематики можна також згадати статтю Жуковського «Мазепа та Франція Людовіка XIV», надруковану в журналі «*Échanges*» в 1982 р. [623]. Відмітимо, що «*Échanges*» був органом Франко-Українського товариства і публікував переважно матеріали, присвячені взаєминам між двома країнами. Серед статей, вміщених тут, подекуди друкувалися розвідки, присвячені козацькій добі. Наприклад, роботи Я. Йосипишин [615; 616]. На сторінках «*Échanges*» почали

друкуватися перші праці одного з кращих сучасних французьких дослідників козацької доби Я. Лебединського [662; 667]. Повертаючись до Жуковського, відзначимо, що ним було також видано кілька ознайомчих українознавчих праць [619; 620; 627; 838]. До козацької тематики звертався В. Косик. Він написав розвідку «Політика Туреччини стосовно України в 1711-1714 рр.» (1974) [644], а в 1993 р. опублікував нарис «Україна та українці» [645]. Роботи І. Вергуна майже виключно пов'язані з діяльністю козацтва. Останній серйозно зайнявся вивченням проблеми участі козаків у Тридцятирічній війні на боці Франції в 1645-1646 рр., зокрема, й у бойових діях під Дюнкерком [88; 90; 1028; 1029; 1030; 1031; 1032]. Серед козакознавчих нарисів, що походили від українців і друкувалися фактично в одиничних екземплярах, так би мовити «для домашнього вжитку», можна згадати роботу М. Ковальського «Запорозькі козаки» (1986), виконану на друкарській машинці [647].

Українська діаспора завжди з великою увагою ставилася до вшанування важливих річниць своєї батьківщини. З'являлися публікації присвячені до річниці Переяславської ради (Шульгин, 1954; Вергун, 2003), 350-річчя початку Хмельниччини (Вергун, 1998). Українська греко-католицька церква в на ознаку 350-річчя Берестейської унії (1946), яка в СРСР ознаменувалася силовим знищенням цієї церкви, виступила з протестом. Було перекладено французькою та видано у бельгійському Монсі працю Д. Поповича «Католицька церква в Західній Україні» [880]. В 2009 р. з нагоди наближення 300-річчя виходу «Конституції» Орлика В. Гаврилюк опублікував нарис «Українська конституція 1710-го року», на обкладинці якого було позначено «Перша конституція в Європі» [594]. А в ювілейному для цієї події 2010 р. побачила світ книга з майже аналогічною назвою Лебединського [664]. За сприяння української наукової громади у Франції в 1985 і 2002 рр. видано «Опис України» Боплана [368; 369]. Протягом всього ХХ ст. не припиняли виходити окремі узагальнюючі нариси української історії [744].

Найкращим знавцем історії України XVI-XVIII ст. і діяльності українського козацтва серед сучасних французьких науковців, безумовно, є

Я. Лебединський. Серед його творів пряме відношення до теми нашого розгляду мають праці «Козацька та кавказька зброя, а також традиційна зброя Східної Європи» (1990) [665], «Історія козаків» (1995) [663], «Козаки: войовниче товариство між вольностями та потугами. Україна. 1490-1790» (2004) [666], «Україна: історія в запитаннях» (2008) [668]. Топоніміка, понятійна та іменна складова його праць є суто українськими. Книги Лебединського, як правило, багато ілюстровані, що дає нагоду унаочнити викладений ним історичний матеріал. Володіючи українською та російською мовами, Лебединський має змогу доносити до інтелектуальної громадськості новітні досягнення сучасної української історіографії. Серед найвідоміших французьких істориків українського козацтва слід визнати І. Дмитришин, авторку найкращого дослідження, присвяченого життю та діяльності Г. Орлика [530]. Робота Дмитришин не лише висвітлює діяльність гетьманича, але й дозволяє краще усвідомити політику Франції щодо України в XVIII ст. Дослідження написане на основі дисертації на тему «Українська карта у французькій закордонній політичній грі Людовіка XV: Орлики та козацька нація» [666, р. 2]. В 2003 р. у перекладі Дмитришин та Лебединського було опубліковано твір М. Ю. Рябчука «Від Малоросії до України» [278; 909].

Українські історики у Франції не припиняють друкуватися в місцевій науковій періодиці. Наприклад, можна згадати Л. Татаренка з його розвідкою «Народження Берестейської унії: римська курія та поворот 1595 р.» [984]. Велике значення у розвитку французьких історичних досліджень про Україну мають спільні франко-українські колоквиуми. Одним з перших проявів такої співпраці стало проведення у 1955 р. в Левені «Тижня українських студій», наслідком якого стала публікація брошури «Україна в рамках сходу Європи» (1957) [743]. Тут вміщено одну з останніх робіт Шульгина «Україна крізь віки (між Сходом і Заходом)» [460]. 18 січня 1973 р. в Інституті слов'янських студій відбувся колоквиум, присвячений 250-й річниці народження Сковороди [956]. У роботі взяли участь П. Паскаль, А. Жуковський [621], О. Кульчицький [839], К. Митрович [648], В. Янів [611]. Даний колоквиум являє собою майже

унікальне явище у французькому науковому житті, коли розгляд історії України XVIII ст. практично ніяк не перетинається з діяльністю козацтва. Відмітимо, що Паскаль, який головував на цих зборах, у своїй доповіді «Сковорода, життя мандрівного мудреця» звернув увагу на основні штрихи біографії видатного українського мислителя, майже невідомого у Франції [865]. Ще однією постаттю, котра мала пряме відношення до козацької доби в Україні і яка викликала увагу французьких науковців став П. Могила. 5 листопада 1996 р. відбувся франко-український колоквиум з нагоди його 400-річчя [875]. З французького боку виступили Ж.-П. Арріньйон (щодо збереження київської архітектурної спадщини в добу П. Могили) [343] та Б. Дюпої (на тему «Погляди Петра Могили стосовно релігійної єдності») [542]. Зауважимо, що Дюпої досліджував історію унійних процесів в Україні [543]. Звичайно ж, певною мірою представником французької сторони можна назвати й А. Жуковського [624]. Важливе місце серед двосторонніх наукових заходів посідає П'ятий франко-український колоквиум «Козаки України», що відбувся 6-8 червня 1991 р. З доповідями на ньому виступили О. Апанович, П. Сохань, Г. Швидько, В. Брехуненко, М. Жулинський, М. Коцюбинська, В. Ленченко, Ю. Кочубей, В. Коптілов, С. Кілессо, О. Федорук, Г. Логвин, Г. Панич, Т. Філенко, Н. Герасимова-Персидська. Представниками діаспори були А. Жуковський, Е. Крюба, Г. Грабович, Т. Мацьків, О. Вітошинська, О. Камель-Мадзюкова. Серед західних науковців можна згадати М. Кадо, Ж. Венстена, У. Жермана, М. Деляпер'єр, Ж. Абенсура, Ф. Делябріоля. Учасники обговорили широкий спектр питань, що стосувалися минулого українського козацтва [714]. Отже, українське представництво стало не тільки найбільш чисельним, але й визначальним. Напевно, доречно буде відзначити, що в матеріалах роботи історичної секції поміж імен Соханя [959], Мацьківа [752], Ленченка [707], Швидько [980], Апанович [340] і Брехуненка [409] можна побачити ім'я лише одного француза – Венстена [1023]. Отже, в цій компанії українських істориків-козакознавців він виявився єдиним французом, якщо, звичайно, не рахувати таким Жуковського [622].

З проголошенням незалежності України українські історики отримали широкі можливості для наукового обміну з зарубіжними країнами та представлення свого доробку в іноземній фаховій періодиці. До цього публікації науковців з Радянської України в зарубіжних виданнях, тим більше з капіталістичних країн, були рідкісним виключенням. Серед тих, кому вдалося пробитися крізь «залізну завісу», необхідно згадати Дашкевича, який опублікував у вірменістичному журналі «*Revue des Études Arméniennes*» низку історичних статей. Деякі з них торкалися життя вірменської громади в Україні в XVI-XVIII ст. [495; 496; 497; 498; 499; 500]. Одним з поважних часописів, який друкує матеріали з українознавчої тематики, є «*Cahiers du monde russe*», до редколегії якого входять А. Безансон, Е. Каррер д'Анкосс, М. Ферро, Ш. Лемерс'є-Келькеже, Ж. Ніва, Ж. Венстен. Про увагу видання до України свідчить, наприклад, той факт, що в 1995 р. цілий його том (Т. 36. - № 4) було присвячено нашій державі [417]. Серед праць, опублікованих в «*Cahiers du monde russe*», найбільше історії України XVI-XVIII ст. торкаються роботи О. В. Русиної [929], І. В. Зайцева [1061], А. В. Блануци [388], В. Лукіна [189].

Загалом, як і в попередні століття, в ХХ ст. визначальним каталізатором цікавості французького суспільства до України був політичний чинник. Разом з тим події та особи козацького періоду історії нашої держави нерідко використовувалися французькими митцями та літераторами у своїй творчості, що зумовлювало певну популяризацію козацької тематики у Франції. По суті, інтерес французького суспільства до такого історичного явища як українське козацтво визначає перспективи подальших досліджень цієї теми. На жаль, прикрим симптомом для нас є достатньо пасивна розробка українознавчої тематики власне французькими істориками. Впродовж останнього століття основними дослідниками вітчизняного минулого у Франції залишаються переважно саме тамтешні українці. Вплив української історіографії на вивчення даної теми французькими науковцями в ХХ ст. став і залишається визначальним, хоча велику роль тут відіграють також праці російських і польських колег.

ВИСНОВКИ

- Французька історіографія містить великий масив праць, присвячених вивченню козацької України, який почав утворюватися ще з середини XVI ст. Втім, його науковий аналіз почався лише з XVIII ст. й спочатку здійснювався тільки західними дослідниками. В другій половині століття доробок окремих авторів (Боплана, Шевальє, Вольтера, Леклерка та ін.) потрапив у поле зору вітчизняних науковців, які почали проявляти все більшу увагу до цих творів, насамперед тих, що мали джерельний характер. Посилення наукового інтересу до даного доробку в XIX-XX ст. відбувалося на фоні зниження дослідницької цікавості до історії козацтва у самій Франції. Попри все, незважаючи на значні напрацювання в українській науці (праці Горленка, Савченка, Січинського, Борщака, Мацьківа, Наливайка, Дашкевича та ін.), досі немає жодного комплексного дослідження французьких студій про Україну XVI-XVIII ст.

- Основний масив французьких наукових праць про козацьку Україну можна поділити на три групи: 1) дослідницькі студії, присвячені аналізу конкретних питань історії козацької України (розвідки Меріме про Хмельницького, Вогюе та Норманна про Мазепу, Лемерс'є-Келькеже та Венстена про південний вектор діяльності козацтва в XVI-XVIII ст. та ін.); 2) загальні нариси історії України, де значну увагу приділено розгляду козацької доби (праці Леклерка, Шерера, Лезюра, Кастельно, Тіссерана та ін.); 3) наукові праці, у яких питання української минувшини «злиті» з історією інших країн. Саме остання категорія праць є найоб'ємнішою і набагато переважає перші дві.

- Епізодичні контакти, що відбувалися між двома країнами до Нового часу, не дозволяли французьким інтелектуалам скласти більш-менш точне уявлення про українські терени. Як правило, основним джерелом інформації про нашу Батьківщину для них слугували звістки нечастих тоді мандрівників або ж повідомлення німецьких і польських авторів. Власне, насамперед від

поляків походили відомості про діяльність козаків і їхніх перших ватажків, таких як О. Дашкевич, Б. Претвич і П. Лянцкоронський, відображені, зокрема, у Віженера. Однак з кінця XVI ст., з посиленням французької присутності на землях України, до Франції почали оперативно надходити повідомлення про «країну козаків». Власне кажучи, саме з цього часу в лексиконі західних європейців формуються нові поняття – «козацька нація» та «країна козаків» - Україна.

- Еволюція французьких козакознавчих досліджень характеризується великим впливом на них політичного чиннику. Так, Хмельниччина спричинила виникнення цілої низки творів (Боплана, Шевальє, Лінажа де Восьєнна). Події періоду Руїни описувалися де ла Магделеном, де Шасполем, де ла Круа, Руссо де ла Валеттом, Божо-Далераком, де Тандом (де Отвіллем), де ла Бізардьєром та ін. Абсолютна більшість творів XVI-XVII ст., присвячених Україні, писалася не науковцями, а військовими, дипломатами, мандрівниками, місіонерами і т. д., але матеріали, зібрані цими людьми, мають високий ступінь оригінальності й заклали підвалини для здійснення власне наукового вивчення минулого. Про Мазепу писали Божо і особисто знайомий з ним де ла Невіллє. Ім'я гетьмана стало загальновідомим у зв'язку з карколомними перемінами, що мали місце на теренах України. Вже невдовзі створюються праці, присвячені їм де Лімьє, Нестезюрануа, де ла Мотре, Мовійона, Дефонтена, Брюзена де ла Мартін'єра, Массює, Вольтера. Автори другої половини XVIII ст. Кералію, де Рюльєр, Жубер, Пейссонель, де Тотт та ін. відзначали зменшення впливу козацтва у військово-політичній сфері, згорання автономних засад України царатом і перетворення її на рядову російську провінцію. Наполеонівська доба посилила інтерес до козацтва, найгрунтовнішою працею про яке став твір Лезюра. Втім, такий спалах інтересу минув одразу із зникненням російської загрози. Симптоматично те, що наступний сплеск козакознавчої цікавості припав на роки Кримської війни (Меріме). В XX ст. французи писали про козацьку Україну без прив'язки до політичної обумовленості, як правило, або в контексті узагальнюючих

нарисів, або ж в контексті розгляду сусідніх з Україною держав (Норманн, Лемерс'є-Келькеже, Венстен). Отже, одним з найголовніших чинників, що стимулюють науковий інтерес до країни, є її значущість у системі міжнародних взаємин. Тому сплески зацікавлень Україною на заході припадали на добу Хмельниччини, Руїни, Північної війни, Коліївщини, коли наші землі опинялися в епіцентрі геополітичних трансформацій. Важливу роль у посиленні цікавості до козацької України завжди мав культурний фон. Так, Хмельниччина зумовила виникнення творів Сент-Амана й Лоре. Геній Вольтера у зображенні Мазепи надихнув д'Орвілля. Данину поваги Мазепі віддав і Гюго. Ще більшого поширення мазепинська тематика набула в образотворчому мистецтві та драматургії. Гоголівський «Тарас Бульба» також сприяв розвитку козацьких зацікавлень у Франції.

-Процес розвитку вивчення козацької України у французькій історіографії має свою специфіку, характеризується піднесеннями та спадами дослідницької активності, зумовленої, здебільшого, політичними факторами. Твори про козаків переважно не належали фаховим дослідникам, найчастіше вмонтовувалися в праці, присвячені сусіднім з Україною державам, досить швидко забувалися й не мали подальшого наукового продовження, що робить проблематичним створення чіткої періодизації французьких досліджень про козацьку Україну. Разом з тим можна виділити кілька своєрідних спалахів пізнавальної цікавості: 1) середина XVI ст. – вихід козацтва на міжнародну арену й створення перших праць, присвячених діяльності козаків; 2) рубіж XVI-XVII ст. – визначальний вплив козацтва у східноєвропейській політиці; 3) середина XVII ст. – Хмельниччина; 4) рубіж XVII-XVIII ст. – доба Мазепи; 5) друга половина XVIII ст. – ліквідація автономії України. Два останні випадки своєрідного ренесансу значної суспільної та наукової цікавості припадають у XIX ст. на наполеонівські війни та Кримську війну, що було зумовлено останніми проявами активності українського козацтва у великих військових протистояннях. У подальшому козакознавчий інтерес у Франції вже не мав таких яскравих спалахів і представлений переважно незначною

кількістю розрізнених наукових розвідок, а головними фахівцями в даній царині у ХХ ст. стали французькі українці.

- Потужним чинником, що істотно впливав на бачення минулого України французькими науковцями, була польська історична думка. В ХІХ ст., завдяки активній діяльності польської еміграції, такий вплив став визначальним. Звідси ідеї споконвічного братерства і єдності поміж русинами-українцями та поляками в тогочасній французькій історіографії, що характерно для праць Лелевеля, Міцкевича, Л. Ходзька, Чинського, Форстера та ін. Великий вплив на мали на французький інтелектуальний загал історичні та расові теорії Духінського, рецепцію яких бачимо у Мішле, Робера, де Марса, Вікенеля, Мартена та ін. Проте поляками було актуалізоване питання про окремішність українців й популяризувалася козацька тематика. В 1920-1930-х рр. у Франції активно публікувались праці російської еміграції, де козацька Україна здебільшого розглядалася як невід'ємна й органічна частина єдиної Росії (Волконський, Оболенський, В. Шульгін). Але всі ці твори за виключенням розвідок Мякотіна не вирізнялися науковістю й обумовлювалися пропагандою політичних ідей.

- Починаючи з ХVІІІ ст., у французькому історіописанні про козацьку Україну все більшого посилення набуває вплив української історичної думки. Так, Леклерк і Шерер стали фактично ретрансляторами тез козацького літописання й ідей українського автономізму, поширених в середовищі старшини. «Богдан Хмельницький» Меріме став, по суті, переказом відповідної роботи Костомарова. Потужний вплив української історіографії можна помітити також у розвідках Рамбо, Леже, Тіссо, Вогюе та ін. З цього часу можемо говорити про активну інтелектуальну інтервенцію української історичної науки в галузі українознавчих студій на відповідну дослідницьку царину у Франції. Протягом ХХ ст. український вплив у вивченні історії козацької України став практично визначальним. Цьому сприяла плідна творча діяльність української еміграції. В новітній час дослідження історії України ХVІ-ХVІІІ ст. майже повністю перетворилося на справу французьких

українців (Борщак, Шульгин, Прокопович, Жуковський, Косик, Лебединський, Вергун, Йосипишин, Дмитришин та ін.).

- Дана робота, присвячена аналізу французької історіографії історії України XVI-XVIII ст., стала, по суті, першим подібним узагальнюючим дослідженням. Зважаючи на величезний пласт доробку французьких дослідників з різних аспектів даної тематики, накопичений за півтисячолітній період, цей огляд, звичайно, не може стати всеохоплюючим, однак нашим завданням було якнай докладніше показати еволюцію історичних досліджень козацької України у Франції від моменту їх зародження до сьогодення. На нашу думку, подальше вивчення доробку французьких авторів, що писали про козацьку Україну має значні перспективи. Твори XVI-XVIII ст. мають не лише історіографічну цікавість, але й джерельне значення, а, отже, у разі введення їх до вітчизняного наукового обігу могли б суттєво збагатити й доповнити наше уявлення про картини минулого. Практично невідомими в Україні залишаються «Історія козаків двох боків Бористену» Леклерка (фрагмент перекладу з цього твору подано у додатку А), «Історія козаків» Лезюра, «Мазепа – легенда та історія» Вогюе, «Карл XII і Україна Мазепи» Норманна та багато інших розвідок, присвячених висвітленню подій вказаного періоду історії України. Ознайомлення вітчизняних науковців з творчою спадщиною їхніх закордонних колег могло б не лише додати деталі до кращого сприйняття добре відомих подій нашої історії, але й дозволити побачити минуле Батьківщини з інших позицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Ададуrow В. Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії / В. Ададуrow // Ейдос. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 405-428.
2. Ададуrow В. Меморандуми польських авторів початку ХІХ століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії / В. Ададуrow // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 154-171.
3. Ададуrow В. Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» / В. Ададуrow // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 400-414.
4. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи / В. Ададуrow. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 560 с.
5. Ададуrow В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. Ададуrow // Україна модерна. – К.-Львів: Інститут істор. досліджень ЛНУ – «Критика», 2005. – Ч. 9. – С. 212-236.
6. Ададуrow В. Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського / В. Ададуrow // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 12 (15). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2007. – С. 154-175.
7. Ададуrow В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуrow // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 391-419.
8. Акімова А. Вольтер / А. Акімова. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 448 с.

9. Андреева С. С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андреева // Південна Україна XVIII-XIX століття. - Вип. 7. – Запоріжжя: Тандем-У, 2003. – С. 7-34.

10. Андреева С. С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 18. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 17-24.

11. Антонович В. Б., Драгоманов М. П. Исторические песни малорусского народа / В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. – К.: Типография М. П. Фрица, 1874. – Т. 1. – XXIV+336 с.

12. Антонович В. Б., Драгоманов М. П. Исторические песни малорусского народа / В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. - Т. 2. – 176 с.

13. Антонович В. Б. Четыре года войны поляков с русскими и татарами или преследование польских израильтян / В. Б. Антонович. – Оттиск из газеты «Киевские Губернские Ведомости» за 1868. – № 94-96, 98-101. – 47 с.

14. Антонюк-Кисіль П. В. Теорія східних «кресів» у висвітленні української історичної школи в польській романтичній історіографії другої половини XIX ст. / П. В. Антонюк-Кисіль // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Вип. 3.29. – Історичні науки. – Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2010. – С. 281-289.

15. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714 гг.) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

16. Бакунин М. А. Исповедь / М. А. Бакунин. – М.: Азбука, 2010. – 256 с.

17. Бальзак О. Шагреневая кожа // Бальзак О. Собрание сочинений в 24-х томах. – М.: Библиотека «Огонек», изд-во «Правда», 1960. – Т. 18. – 606 с.

18. Бальзак О. Письмо о Киеве / О. Бальзак // Електронний ресурс: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/History/Kupola/Vol04/KyivLetter.html> 08/05/2011.

19. Бантыш-Каменский Д. Н. Деяния знаменитых полководцев и министров / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Н. С. Всеволожского, 1812. – Ч. 1. – XV+290 с.
20. Бантыш-Каменский Д. Н. Деяния знаменитых полководцев и министров / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Н. С. Всеволожского, 1813. – Ч. 2. – 352 с.
21. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – IX+604 с.
22. Баран О. Козаки під французьким прапором у куруцькім повстанні / О. Баран // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 88-91.
23. Безотосный В. М., Иткина Е. И. Казаки в Париже в 1814 году / В. М. Безотосный, Е. И. Иткина. – М.: Кучково поле, 2007. – 112 с.
24. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. - К.: Критика, 1998. – 334 с.
25. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 pp. / Д. Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
26. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом і українськими масами (1836-1863) / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
27. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу / Д. Бовуа // Український археографічний збірник. Нова серія. – К., 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11-12. – С. 322-345.
28. Бовуа Д. Я йду своєю стежиною, далеко від торованих доріг / Д. Бовуа // Електронний ресурс: <http://historians.in.ua/index.php/intervyu/153-daniel-bovua-ya-idu-svoieiu-stezhynoiu-daleko-vid-torovanykh-dorih> 28/04/2012.
29. Бойко А. В. Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з історії запорізького козацтва / А. В. Бойко // Проблеми історіографії і источниковедення Запорожского казачества. – Запорожжє, 1992. – С.19-23.
30. Болтин И. Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным / И. Н. Болтин. – СПб.: Типография Горного училища, 1788. – Т. 1. – LXIII+615 с.

31. Болтин И. Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным / И. Н. Болтин. – СПб.: Типография Горного училища, 1788. – Т. 2. – 558 с.
32. Болтин И. Н. Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова / И. Н. Болтин. – СПб.: Императорская типография, 1793. – 160 с.
33. Боплан Г. Левассер де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де Боплан / Г. Левассер де Боплан. – СПб.: Типография Карла Края, 1832. – 196 с.
34. Боплан Г. Левассер де. Описание Украины / Г. Левассер де Боплан. – М.: Древлехранилище, 2004. – 575 с.
35. Боплан Г. Левассер де. Опис України / Г. Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
36. Боплан Г. Ле Вассер де. Опис України / Г. Левассер де Боплан. – Львів: Мета, 1998. – 179 с.
37. Боплан Г. Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Левассер де Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.
38. Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – 318 с.
39. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. / С. Я. Боровой // Французский ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С. 496-506.
40. Борщак І. Борис Нольде (1876-1948) / І. Борщак // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 128-130.
41. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик // Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик / І. Борщак. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с. – С. 121-301.
42. Борщак І. Великий співець свободи (до 150-ліття народження Віктора Гюго) / І. Борщак // Україна. – 1952. – Ч. 8. – С. 650-657.

43. Борщак І. Вольтер і Україна / І. Борщак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 118-127.
44. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція / І. Борщак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 104-115.
45. Борщак І. Дені Роше / І. Борщак // Україна. – 1951. – Ч. 6. – С. 477-479.
46. Борщак І. До століття народження Поля Деруледа / І. Борщак // Соборна Україна. – 1947. – Січень. – С. 19.
47. Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому / І. Борщак. - Париж: Український друкар, 1923. - 26 р.
48. Борщак І. «Книги биття українського народу» в Сорбонні / І. Борщак // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 131-132.
49. Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645) / І. Борщак // Українська трибуна. – 1922. - № 5. – 6 січня. – Р. 2-3.
50. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч / І. Борщак // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – Вип. 1. – С. 1-33.
51. Борщак І. Маніфест гетьмана П. Орлика від 4 квітня 1712 р. / І. Борщак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 116-117.
52. Борщак І. Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі / І. Борщак // Україна. – 1949. – Ч. 1. – С. 1-11.
53. Борщак І. Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі. Листування Ж. Гетзеля з Марком-Вовчком / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 849-857.
54. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель. - К.: Радянський письменник; Ж-л «Київ», 1991. – 316 с.
55. Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / І. Борщак – Львів: Бібліотека «Діла», 1937. – 127 с.
56. Борщак І. Орликіяна / І. Борщак // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 145-150.
57. Борщак І. Орликіяна / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 826-834.
58. Борщак І. Рауль Лябрі / І. Борщак // Україна. - 1951. – Ч. 5. – С. 378-385.
59. Борщак І. Слов'янські студії у Франції (1840-1950) / І. Борщак // Україна. – 1951. – Ч. 5. – С. 312-322.

60. Борщак І. Тарас Бульба у Франції / І. Борщак // Україна. – 1952. – Ч. 7. – С. 544-546.
61. Борщак І. Україна в літературі Західної Європи / І. Борщак. – К., 2000. – 366 с.
62. Борщак І. Україна в Парижі. Францішек Духінський / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 9. – С. 701-709.
63. Борщак І. Україна й українці в листуванні Бальзака / І. Борщак // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 188-191.
64. Борщак І. Українець-європеєць Василь Горленко (1853-1907) / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 657-658.
65. Борщак І. Французький текст промови Мазепи / І. Борщак // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 196.
66. Бочан П. О. Відображення історії України у творі Вольтера «Історія Карла XII» / П. О. Бочан // Буковинський журнал. – 2007. – № 4. – С. 139-145.
67. Бочан П. О. Історія України у працях французьких авторів XVII-XIX ст. / П. О. Бочан // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 257-264.
68. Бочан П. О. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII-XIX століть: Дис... канд. наук: 07.00.01 / П. О. Бочан; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – Чернівці, 2008. – 199 с.
69. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи / В. Брехуненко. – К.: «ВПОЛ», 2011. – 504 с.
70. Брицький П. П. Французи про Україну в минулому і теперішньому часі / П. П. Брицький // Історія України. – 2000. – № 5, лютий (165). – С. 6-8.
71. Брицький П. П. Французи про Україну / П. П. Брицький // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених. – К., 1999. – Т. 4. – С. 229-235.
72. Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р. Україна на стародавніх картах: Кінець XV- перша половина XVII ст. / М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевич, У. Р. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.

73. Вайнштейн О. Л. Западноевропейская средневековая историография / О. Л. Вайнштейн. – М.-Ленинград: Издательство «Наука», 1964. – 484 с.
74. Валишевский К. Вокруг трона: Екатерина II, императрица всероссийская / К. Валишевский. – М.: Терра-Книжный клуб, 2004. – 312 с.
75. Валишевский К. Дочь Петра Великого / К. Валишевский. – М.: «Книга» - СП «Внешиберика», 1990. – XXX+562 с.
76. Валишевский К. Иван Грозный: Исторические сочинения: Перевод с французского / К. Валишевский. – М.: РИПОЛ класик, 2005. – 560 с.
77. Валишевский К. Марысенька королева Польши / К. Валишевский. – М.: СП «ИКПА», 1989. – 367 с.
78. Валишевский К. Первые Романовы / К. Валишевский. – Воронеж: «Факт-Федор Андреевич Киселев со Товарищи», 1993. – 432 с.
79. Валишевский К. Петр Великий / К. Валишевский. – М.: Московское книгоиздательское товарищество «Образование», 1909. – 154 с.
80. Валишевский К. Петр Великий. Книга первая. Воспитание; Книга вторая. Личность / К. Валишевский. – М.: СП «ИКПА», 1990. – 424 с.
81. Валишевский К. Петр Великий. Книга третья. Дело / К. Валишевский. - М.: СП «ИКПА», 1990. – 414 с.
82. Валишевский К. Петр Великий. Историческое исследование / К. Валишевский. – М.: АСТ-Астрель, 2002. – 480 с.
83. Валишевский К. Смутное время / К. Валишевский. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2003. – 335 с.
84. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских / А. А. Васильчиков. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. – Т. 1. – 560 с.
85. «Велична і трагічна доля великого народу» // Свобода. – Джерзі Ситі і Нью Йорк, 1961. – № 62. – 7 квітня. – С. 2.
86. Венедикт Александрович М'якотін. Біобібліографічний покажчик / Упорядник О. О. Новікова / О. О. Новікова. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2010. – 49 с.

87. Вервес Г. Д. Адам Міцкевич. Життя і творчість / Г. Д. Вервес. – К.: «Дніпро», 1979. – 140 с.
88. Вергун І. Переяславський договір (1654) та його наслідки для України / І. Вергун. – Дюнкерк, 2003. – 34 с.
89. Вергун І. Про деякі історичні неточності / І. Вергун // Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Інформаційний бюлетень. – Париж, 2001. – Ч. 64. – С. 32.
90. Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році? / І. Вергун. – Дюнкерк, 1998. – 54 с.
91. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / О. Вінтоняк – Львів-Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1995. – 141 с.
92. Вольтер. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России / Вольтер. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.
93. Воспоминания Константена де Турвиля о походе Карла XII в Россию / Публ., пер. с франц., вст. ст. и примеч. П. А. Кротова / П. А. Кротов // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 125-133.
94. Вошинская Н. Ю. «Воспитание львов»: Шарль Массон – гувернер / Н. Ю. Вошинская // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. – М., 2011. - С. 294-314.
95. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.
96. Галенко О. Французи на кримських канікулах / О. Галенко // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 134-137.
97. Гатненко А. Від Хортиці до Аполлінера / А. Гатненко // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 270-275.
98. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1866. – 240 с.
99. Гоголь Н. Избр. произведения / Н. Гоголь. – К.: Дніпро, 1964. – 592 с.

100. Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 73-78.
101. Горленко В. П. Украина в изображениях французов // Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – 230 с. – С. 131-152.
102. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі клію. Таємниці, казуси і курйози української історії / В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наукова думка, 2004. – 312 с.
103. Госейко Л. Український представник французького кіно авангарду / Л. Госейко // Хроніка-2000. - К., 1995. - № 2-3. - Україна-Франція. - С. 294-299.
104. Грев К. де. «Українські твори» Гоголя у Франції / К. де Грев // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 319-352.
105. Греческо-русский словарь. - К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1901. - 1102 с.
106. Грибовський В. В. До питання про походження і час зосередження ногайців у Північному Причорномор'ї / В. В. Грибовський // Матеріали перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 133-136.
107. Грибовський В. В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування / В. В. Грибовський // Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2001. – С.151-171.
108. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. 100 великих постатей і подій козацької України / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Арій, 2008. – 464 с.
109. Гюго В. Мазепа / В. Гюго // Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 196-200.
110. «Gazette de France» про події в Україні / Упоряд. і передм. А. Івоніної / А. Івоніна // Хроніка-2000. - К., 1995. - Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 78-81.
111. Далерак Ф.-П. Спогади про Україну / Ф.-П. Далерак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 95-103.
112. Далин В. М. Историки Франции / В. М. Далин.-М.: Наука, 1981. - 328 с.
113. Дацків І. Б. Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти / І. Б. Дацків // Мандрівець. – 2010. - № 4. – С. 21-26.

114. Дацків І. Б. Політика Антанти щодо Української Центральної Ради в 1917-1918 роках / І. Б. Дацків // Наукові праці історичного фак-ту Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 29. – С. 88-93.

115. Дашкевич Я. Бібліографічна Бопланіана / Я. Дашкевич // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 294-318.

116. Дашкевич Я. Гійом Левассер де Боплан / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 139-179.

117. Дашкевич Я. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень / Я. Дашкевич // Боплан і Україна. Збірник наук. праць. – Львів, 1998. – С. 7-14.

118. Дашкевич Я. Д.Бовуа та вивчення історії польсько-українських взаємин / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 684-705.

119. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та історія польсько-українських відносин / Я. Дашкевич // Всесвіт. – 1997. - № 3/4. – С. 132-142.

120. Делямар К. П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії / К. Делямар // Історія України. – 2000. - № 7. – С. 1-4.

121. Де ла Мотрє О. Из «Путешествия...» / О. Де ла Мотрє // Беспятых Ю. Н. Петербург Петра I в иностранных описаниях. – Л.: Наука, 1991. – 280 с. – С. 211-245.

122. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Г. Дильонгова. – К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.

123. Дмитриев М. «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»: Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого / М. Дмитриев // Історичний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство - К.: ІНТЕЛ, 1996. - С. 332-353.

124. Донченко Є. В. Українсько-французькі міждержавні відносини : основні етапи, напрями та проблеми (1991-2010 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Є. В. Донченко; Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України. – К., 2011. – 20 с.

125. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом / М. Драгоманов. – Львів, 2001. – 94 [2] с.
126. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададунов. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.
127. Екатерина II. Записки касательно российской истории / Екатерина II. – СПб.: Императорская типография, 1801. – Ч. 1. – 416 с.
128. Екатерина II. Записки касательно российской истории / Екатерина II. – СПб.: Императорская типография, 1801. – Ч. 2. – 375 с.
129. Елагин И. П. Опыт повествования о России / И. П. Елагин. – М.: Университетская типография, 1803. – 471 с.
130. Ельницкий А. Е. Рубан Василий Григорьевич / А. Е. Ельницкий // Русский библиографический словарь. – Том Романова-Рясовский. – Петроград: Типография АО «Кадима», 1918. – С. 368-383.
131. Єнсєн А. Мазєпа / А.Єнсєн.- К.: Український письменник, 1992. - 205 с.
132. Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція / А. Жуковський // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 256-269.
133. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі / А. Жуковський. – Львів-Париж: НТШ, 2000. – 138 с.
134. Замысловский Е. Описание Литвы, Самогитии, России и Московии Себастиана Мюнстера / Е. Замысловский // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1880. - № 9 (сентябрь). – С. 66-123.
135. Записки бригадира Моро-де-Бразе (касающиеся до Турецкого похода 1711 г.). [Пер., пред. и примеч. А. С. Пушкина] / А. С. Пушкин // Пушкин А. С. Полн. собр. соч. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 8. – С. 396-470.
136. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
137. Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжола В., Назарук Л., Федорук О. Україна і Франція: нариси багатомірової історії / А. Зленко, А. Жуковський, В. Коптілов, В. Манжола, Л. Назарук, О. Федорук. – Львів: Світло й тінь, 2001. – 224 с.

138. Зозуля С. Поховання представників родини Де ля Флізів в Україні / С. Зозуля // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2007. – Вип. 5 (8). – С. 155-160.
139. Зоценко В. Україна-Русь – Франція: першоджерела зближення // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 42-57.
140. Ивонина Л. И. Французская историография конца XIX-XX в. о Мазепе / Л. И. Ивонина // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 27-33.
141. Ильченко Э. В. Общественно-политические взгляды П.-Ш. Левека / Э. В. Ильченко // Известия Саратовского университета. – 2010. – Т. 10. – Серия: История. Международные отношения. – Вып. 2. – С. 53-58.
142. Ильченко Э. В. Французский историк П.-Ш. Левек о Екатерине II / Э. В. Ильченко // Новый век: история глазами молодых. – Саратов, 2008. – С. 111-119.
143. Искюль С. Н. Вольтер. История Российской империи при Петре Великом / С. Н. Искюль // Вопросы истории. – 2001. - № 8. – С. 164-166.
144. История исторического знания: Пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
145. История СССР с древнейших времен до наших дней: в двух сериях, в 12 томах / пред. Б. Н. Пономарев. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. – 748 с.
146. История УССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 4. – 694 с.
147. История Франции: В 3 т. – М.: Наука, 1972. – Т. 1. – 360 с.
148. Іваненко О. А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці ХУІІІ - у першій половині ХІХ століття: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. А. Іваненко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К.:, 2004. - 198 с.
149. Іваненко О. А. Українське козацтво в працях французьких авторів на межі ХVІІІ-ХІХ ст. / О. А. Іваненко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 254-262.
150. Іваненко О. А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О. А. Іваненко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 320 с.

151. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
152. К[аченовский М. Т.]. История Российской империи в царствование Петра Великого // Вестник Европы. – Ч. 48. - № 21. – 1809. – С. 61-68.
153. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами / А. Кащенко. – К.: Національний книжковий проект, 2011. – 512 с.
154. Кеневич С. Иоахим Лелевель / С. Кеневич. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 192 с.
155. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
156. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 696 с.
157. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – 440 с.
158. Ковальський Н. П. Сведения об Украине XVI века в «Космографии» А. Теве / Н. П. Ковальський // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. – Днепропетровск, 1973. – С. 171-180.
159. Ковальський М. Французський подорожник і географ Андре Теве про Україну (з найдавніших часів до середини XVI ст.) / М. Ковальський // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 82-87.
160. Козицький М. Генерал двох королів / М. Козицький // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 70-72.
161. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII-початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
162. Косминский Е. А. Историография средних веков / Е. А. Косминский. – М.: Изд-во Московского университета, 1963. – 430 с.

163. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – СПб.: Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – XVIII+459 с.
164. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – СПб.: Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859. – Т. 2. – IX+550 с.
165. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
166. Костышин Д. Н. Из истории издания книги Вольтера о Петре Великом. Письма графа А. Г. Головкина И. И. Шувалову и Вольтеру / Д. Н. Костышин // Исторический архив. – 1993. - № 4. – С. 187-191.
167. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
168. Кочергін І. О. Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексєєв / І. О. Кочергін // Моє Придніпров'я. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – С. 90-94.
169. Кочергін І. О. Земське самоврядування на Катеринославщині. Монографія / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: Герда, 2011. – 216 с.
170. Кочергін І. О. Катеринославська губернська земська управа в особах / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– 132 с.
171. Коялович М. О. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше / М. О. Коялович. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1865. – ССШ+658 с.
172. Кто был автором проекта первой Кодакской крепости? // Электронный ресурс: <http://dneprcity.info/?p=939#more-939> 17/06/2011.
173. Кудрявцев Л. А. История губернаторства в Киеве и Украине / Л. А. Кудрявцев. – К.: «Видавничий центр ДрУк», 2003. – 352 с.
174. Кулиш П. А. Польская колонизация Юго-Западной Руси / П. А. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. - № 3. – С. 5-35; № 4 – С. 483-552.
175. Купчинський О. Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» / О. Купчинський // Жовтень. – 1987. - № 8. – С. 16-22.

176. Кураєв О. О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851-1917). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / О. О. Кураєв; АН України Інститут історії України. - К.:, 1992. - 162 с.

177. Кюстин А. Николаевская Россия / А. Кюстин. – М.: Политиздат, 1990. – 352 с.

178. Лавренчук В. П. Проблема рецепції постаті Івана Мазепи у світовому письменстві / В. П. Лавренчук // Всесвітня література та культура. – 2008. - № 5. – С. 29-34.

179. Лавров А. С. «Записки о Московии» де ла Невилля / А. С. Лавров // Вестник Ленинградского гос. университета. - Сер.2. - 1986. - Вып. 4. - С. 88-91.

180. Лавров А. С. «Записки» де ла Невилля как источник по истории России в последней четверти XVII в. / А. С. Лавров // Материалы XXIV научной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс». История. – Новосибирск, 1987. – С. 26-29.

181. Лавров А. С. «Записки о Московии» де ла Невилля: автор, рукописи, печатное издание / А. С. Лавров // Книга в России XVI – середины XIX в. Материалы и исследования. – Л., 1990. – С. 62-72.

182. Левек П.-Ш. Российская история / П.-Ш. Левек. – Москва: В типографии Компании типографической с указного дозволения, 1787. – 370 с.

183. Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов / Ш. Лемерсье-Келькеже // Франко-русские экономические связи. – М.-Париж: Наука, 1970. – С. 38-64.

184. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К.: В типогр. К.Н.Милевскаго, 1878. – XVIII+471 с.

185. Лист Ярослава Федорчука // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 199.

186. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – XXIII+530 с.

187. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Г. Грабянка. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.

188. Ломоносов М. В. Замечания на первый том «Истории Российской империи при Петре Великом» Вольтера / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т. 6. – С. 359-364.

189. Лукин В. Неопалимая купина. Еврейские общины Подолии / В. Лукин // Cahiers du monde russe. - 2000. - Т. 41. - № 4. - Octobre-décembre. – P. 451-494.

190. Луняк Є. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел / Є. Луняк. – К.-Ніжин: Видавництво «Міланік», 2010. – 96 с.

191. Луняк Є. М. Еволюція терміну «українці» / Є. Луняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 35. – С. 74-85.

192. Луняк Є. Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. / Є. Луняк // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2008. – № 1-2. – С. 99-108.

193. Луняк Є. З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський / Є. Луняк. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. – 165 с.

194. Луняк Є. Минуле України в романтичних історіях / Є. Луняк. – Ніжин: Міланік, 2007. – 328 с.

195. Луняк Є.М. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. / Є. Луняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 42-60.

196. Лучицкий И. В. Русские рабы и рабство в Руссильоне / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1886. - № 11. – Ч. 2. – С. 191-219.

197. Лучицька М. Из спогадів. Париж після Комуни / М. Лучицька // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 195-208.

198. Любов славетних письменників у листах і в житті / Авор-упорядник В. О. Кирилюк / В. О. Кирилюк. – К.: Криниця, 2008. – 496 с.

199. Любопытные и новые известия о Московии 1689 года / Невилль де ла // Русский вестник. – 1841. – Т. 3. – № 9. – С. 596-614; Т. 4. – № 10. – С. 95-157.

200. Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / В. Г. Ляскоронский. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1901. – VIII+40 с.

201. Магочий П. Українське Національне Відродження. Нова аналітична структура / П. Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
202. Манштейн Х. Г. фон. Современные записки о России в историческом, политическом и военном действии в отношениях / Х.-Г. фон Манштейн. – Дерт: В Университетской типографии М. Гренциуса. 1810. – Ч. 1. – 425 с.
203. Манштейн Х. Г. фон. Современные записки о России в историческом, политическом и военном действии в отношениях / Х.-Г. фон Манштейн. – Дерт: В Университетской типографии М. Гренциуса. 1810. – Ч. 2. – 378 с.
204. Манштейн Х. Г. фон. Записки о России генерала Манштейна / Х.-Г. фон Манштейн. – М.: Терра – Книжный клуб, 1998. – 320 с.
205. Маржерет Ж. Состояние Российской империи / Ж. Маржерет // Состояние Российской империи. – М.: Яз. славянских культур, 2007. – 553 с.
206. Маркевич Н. А. История Малороссии / Н. А. Маркевич. – М.: Типография Августа Семена, 1843. – Т. 5. – 345+IV с.
207. Мармон О.-Ф.-Л.-В. де. Путешествие маршала Мармона / О.-Ф.-Л.-В. де Мармон. – М.: В типографии Николая Степанова, 1840. – Т. 1. – 331 с.
208. Марусик Т. Григор Орлик, «син вождя козацької нації» / Т. Марусик // Україна молода. – 2006. – 27 квітня. - № 077; Електронний ресурс: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/663/186/24061> 04/06/2012.
209. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К.: Видавництво Київського ун-ту, 1959. – 259 с.
210. Массон Ш. Секретные записки о России / Ш. Массон. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 208 с.
211. Матвіїшин В. Г. Українсько-французькі літературні зв'язки ХІХ – початку ХХ ст. / В. Г. Матвіїшин. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львівському ун-ті, 1989.– 168 с.
212. Матвіїшин Я. Україніца в Департаменті Наземної армії Франції / Я. Матвіїшин // *Silva rerum*. / Ярослав Матвіїшин. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 259-285.

213. Махун С. Казаки наемники в Тридцатилетней войне 1618-1648 / С. Махун // Зеркало недели. – 2004. - № 16 (491). – Суббота. – 24 апреля // Электронний ресурс: <http://www.zn.ua/newspaper/articles/39603> 28/02/2010.
214. Маценко Г. О. Книга рекордів України. Природа навколо нас / Г. О. Маценко. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 80 с.
215. Мациевич Л. С. Николай Иванович Савич / Л. С. Мациевич // Киевская старина. – 1904. - № 2. – Февраль. – С. 229-238.
216. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / Т. Мацьків. – Мюнхен, 1988. – 286 с.
217. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / Т. Мацьків. – К.-Полтава: НАН України; Інститут української археографії, 1995. – 312 с.
218. Мацьків Т. Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах / Т. Мацьків. – Острог-Нью Йорк, 2007. – 184 с.
219. Мезин С. А. Анекдоты о Петре Великом как явление русской историографии XVIII в. / С. А. Мезин // Историографический сборник. – Саратов, 2002. – Вып. 20. – С. 18-53.
220. Мезин С. А. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII в. о Петре I / С. А. Мезин. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2003. – 231 с.
221. Мезин С. А. Петр I и Северная война в вольтеровской «Истории Карла XII» / С. А. Мезин // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов, 1999. – Вып. 3. – Ч. 2. – С. 147-159.
222. Миллер Г.-Ф. Известия о запорожских козаках / Г.-Ф. Миллер // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Май. – С. 387-444.
223. Миллер Г.-Ф. Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах / Г.-Ф. Миллер. – М.: В университетской типографии, 1846. – VI+92 с.
224. Миллер Г.-Ф. О начале и происхождении козаков / Г.-Ф. Миллер // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Апрель. – С. 291-344.

225. Мицик Ю. Іван Сірко / Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
226. Мицик Ю. Невідома редакція «Короткого опису Малоросії» / Ю. Мицик // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 133-154.
227. Мицик Ю. Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. / Ю. Мицик // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 92-94.
228. Мишле Ж. Народ / Ж. Мишле. – М.: Наука, 1965. – 207 с.
229. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью Йорк: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1973. – 320 с.
230. Мнение Лебекова о Русской словесности // Вестник Европы. – Москва, 1807. – 31 мая. – Ч. 33. - № 10. – С. 114-118.
231. Моця Б. Французькі автори про Україну XVII-XVIII ст. / Б. Моця // Діалог. Історія, політика, економіка. - К., 2002.- № 2: Україна і Франція. – С. 64-69.
232. Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи / О. Моця. – К.: Наукова думка, 2009. – 320 с.
233. [Мышецкий С. И.] История о казаках запорожских / С. И. Мышецкий. – Одесса: В городской типографии, 1851. – V+92 с. – С. 1-78.
234. Мюллер Й. Історична дисертація про козаків (Публ. Ю. Мицика, М. Кулинського) / Й. Мюллер // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С. 131-137.
235. М'якотін В. Українське питання після російської революції / В. М'якотін // М'якотін В. О. Вибрані твори: У 2-х томах. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – Т. 1. – 328 с. – С. 54-122.
236. Назаренко А. В. Генрих I и Анна Ярославна / А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. – С. 353-358.

237. Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі ХІХ ст.: історія і міф / Д. Наливайко // Слово і час. – 2002. - № 8. – С. 39-48 (початок); Слово і час. – 2002. - № 9. – С. 3-17 (закінчення).

238. Наливайко Д. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ-ХVІІІ ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

239. Наливайко Д. Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене / Д. Наливайко. – К.: Грамота, 2008. – 784 с.

240. Наливайко Д. Хроніка рецепції України у Франції ХІХ ст. / Д. Наливайко // Хроніка-2000.- К., 1995.- №2-3.- Україна-Франція. - С.147-177.

241. Наулко В. Альбоми Д. П. де ля Фліза як джерело етнографічного дослідження України / В. Наулко // Діалог. Історія, політика, економіка: Україна-Франція. – К., 2002. – С. 130-133.

242. Наумова Н. Адам Міцкевич і Тарас Шевченко (Спільне в біографії та творчості) / Н. Наумова // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 194-209.

243. Нахлік Є. А. Міцкевич і П. Куліш / Є. Нахлік // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 210-251.

244. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера / М. Небелюк // Український історик, 1987 р. – № 1-4. – С. 72-82.

245. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера / М. Небелюк // Іван Мазепа і Москва – К.: Рада, 1994. – С. 108-123.

246. Невилль де ла. Записки о Московии 1689 г. / Невилль де ла // Русская старина. – 1891. – Т. 71. – № 9. – С. 419-450; Т. 72. – № 11. – С. 241- 281.

247. Невилль де ла. Любопытные и новые известия о Московии / Невилль де ла // Русское государство XV-XVII вв. глазами иностранцев.. – Л.: Лениздат, 1988. – С. 471-529, 540-542.

248. Невилль де ла. Записки о Московии / Невилль де ла. – М.-Долгопрудный: Изд-во Аллегро-пресс, 1996. – 304 с.

249. Никё М. Французская русистика: традиция и новаторство / М. Никё // Вопросы литературы. – 2009. - № 5. – С. 454-472.

250. Оглоблин О. «Annales de la Petite-Russie» Шерера й «История Русов» / О. Оглоблин // Науковий збірник УВУ в Мюнхені (ювілейне видання). – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 87-94.

251. Олексіїв М. П. Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в. / М. П. Олексіїв // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. – К.: Друкарня УАН, 1927. – С. 616-624.

252. Осіп'ян О. Л. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів» / О. Л. Осіп'ян. – Краматорськ: Тираж-51, 2007. – 176 с.

253. Описание Польского королевства. Извлечения из записок Блеза де Виженер (1573) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). / Б. де Виженер. – К.: Типогр. Корчак-Новицкого, 1890. – С. 59-88.

254. Описание Украины Боплана // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II (первая половина XVII ст.). – К.: Типогр. Корчак-Новицкого, 1896. – С. 289-388.

255. Павленко С. О. Міф про Мазепу / С. О. Павленко. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1998. – 248 с.

256. Панчук І. І. Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія / І. І. Панчук. – Тернопіль: Мандрівець, 2011. – 304 с.

257. Пассек Я. Х. Мазепа. (Из Записок Яна Хризостома Пассека) / Я. Х. Пассек // Русский архив. – М., 1878. – Год 16-й. – Кн. 3. – С. 343-347.

258. Пейсонель К. Трактат о торговле на Черном море / Под ред. В. К. Гарданова / К. Пейсонель // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. – С. 179-202.

259. Пейсонель М. Исследование торговли на Черкесско-Абхазском берегу Черного моря в 1750-1762 годах / М. Пейсонель. – Краснодар: Общество изучения Адыгейской автономной области, 1927. – 35 с.

260. Пейссонель Ш. де. Записка о Малой Татарии / Ш. де Пейссонель. – Днепропетровск: Герда, 2009. – 80 с.

261. Перналь А., Ессар Д. Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор / А. Перналь, Д. Ессар // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 15-45.

262. Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский архив, издаваемый Петром Бартевым. – М., 1878. – Год 16-й. – Кн. 3. – С. 5-240.

263. Полевщикова Е. В. Неизвестное и известное о маркизе де Кастиельно / Е. В. Полевщикова // Дерибасовская - Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2005. – Кн. 23. – С. 15-26.

264. Полевщикова Е. Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованная записка графа Ланжерона / Е. Полевщикова // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2007. - № 29. – С. 6-11.

265. Полевщикова Е. В. Французы в учебных заведениях Одессы. 1803-1822 гг. / Е. В. Полевщикова // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. – М., 2011. – С. 110-126.

266. Полонська-Василенко Н. Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 28-44.

267. Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – Кн. 2. – 264 с.

268. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

269. Потульницький Г. Українське козацтво в творчості Жана Бенуа Шерера та Августа Вільгельма Гупеля / Г. Потульницький // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т. 22. – С. 121-129.

270. Путешествия по России голландца Стрюйса / Подгот. изд., авт. предисл. П. Юрченко // Русский архив. – 1880. – Кн. 1. – С. 5-108.

271. Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2008 – 415 с.

272. Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України / В. Різніченко // Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець

Григор Орлик: Історичні оповіді. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с. – С. 21-120.

273. Россия XVII века. Воспоминания иностранцев.- М.: Русич, 2003.- 496 с.

274. Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси / М. Ростовцев // Современныя записки. Общественно-политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – Т. 3. – С.142-149.

275. Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год / В. Г. Рубан. – СПб.: Типогр. Х. Ф. Клена, 1777. – 242 с.

276. Рубан В. Г. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России / В. Г. Рубан. – СПб., 1773. – 91 с.

277. Рубан В. Г. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России / В. Г. Рубан // Схід-Захід: Історико-культурний збірник. – Вип. 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 268-317.

278. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К: «Критика», 2000. – 303 с.

279. Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. – 1995. – № 2-3. – С. 128-147.

280. Сапожников І. В. Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля / І. В. Сапожников // Електронний ресурс: http://www.cossackdom.com/articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm 28/04/2012.

281. С. Д. Українські думи французькою мовою / С. Д. // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 110.

282. Сегюр Л.-Ф. де. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II / Л.-Ф. де Сегюр // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 315-456.

283. Сегюр Л.-Ф. де. Письма графа Сегюра к князю Потемкину / Л.-Ф. де Сегюр // Исторический вестник. – 1880. – Т. 3. - № 9. – С. 193-198.

284. Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврийского / С. Сестренцевич-Богущ. – СПб.: В типографии Шнора, 1806. – Т. 1. – 440 с.

285. Сестренцевич-Богуш С. История царства Херсонеса Таврийского / С. Сестренцевич-Богуш. – СПб.: В типографии Шнора, 1806. – Т. 2. – 442 с.
286. Симонова И. А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф. В. Чижов и кирилло-мефодиевцы / И. А. Симонова // Славяноведение. – М., 1988. - № 1. – С. 42-54.
287. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
288. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Географич, этнография и народоисчисление / А. А. Скальковский. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. – 366 с.
289. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. / В. Д. Смирнов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 152-403.
290. Снегирев И. М. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода / И. М. Снегирев // Отечественные записки. – 1823. – Ч. 16. - № 42 – С. 96-106; № 43 – С. 249-263.
291. Соколюк С. Українці в Кримській (Східній) війні 1853-1856 рр. / С. Соколюк // Воєнна історія. – 2009. - № 2 (44). – С. 18-29.
292. Сомов В. А. Книга П.-Ш. Левека «Российская история» (1782 г.) и ее русский читатель / В. А. Сомов // Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века. – Л., 1982. – С. 82-99.
293. Сомов В. А. Никола-Габриель Леклерк – участник и пропагандист педагогических реформ Екатерины II / В. А. Сомов // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв.- М., 2011.- С.200-217.
294. Сомов В. А. О книге Ж.-Ш. Лаво «История Петра III ...» / В. А. Сомов // Книга в России XVI – сер. XIX в.: Книгораспространение, библиотеки. читатель. – Л., 1987. – С. 102-116.
295. Сомов В. А. П.-Ш. Левек – протеже Дидро и историк России / В. А. Сомов // Отношения между Россией и Францией (в XVIII-XX вв.): История науки и международные связи. – М., 2002. – С. 71-81.

296. Стрейс Я. Три путешествия / Я. Стрейс. – М. ОГИЗ, 1935. – 415 с.
297. Стрейс Я. Три путешествия / Я. Стрейс.- М.: Александрия, 2006.- 495 с.
298. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 271 с.
299. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. / Л. В. Таран. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.
300. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія / Л. В. Таран. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 247 с.
301. [Тотт Ф. де.] Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. / Ф. де Тотт // Киевская старина. - 1883. – Том VII. – № 9-10. – С. 135-198.
302. Траверсе О. Французы в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе / О. Траверсе // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 83-89.
303. Тунманн. Крымское ханство / Тунманн. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.
304. Удод О. А. Україна: філософія історії / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.
305. Ульянов Н. И. Украинский сепаратизм / Н. И. Ульянов. – М.: Изд-во «Эксмо», Изд-во «Алгоритм», 2004. – 416 с.
306. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 419-497.
307. Уривки з нотаток Блеза де Віженера (1573) / Б. де Віженер // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 58-74.
308. Устрялов Н. Г. Сказания современников о Дмитриии Самозванце / Н. Г. Устрялов. - СПб: Типогр. Император. Академии наук, 1859. - Ч. 1. - 464 с.
309. Федосеев Н. Ф. Судьбы керченских археологов / Н. Ф. Федосеев // Материалы юбилейной конференции. – Керчь, 2001. – С. 18-29.
310. Фелицын Е. Д. Западно-Кавказские горцы и ногайцы в XVIII столетии по Пейсонелю / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник. – Екатеринодар: Типография А. П. Сташевского, 1891. – Т. 2. – С. 1-35.

311. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / М. Ферро. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.

312. Ферро М. Николай II / М. Ферро. – М.: Международные отношения, 1991. – 352 с.

313. Фліз Д. П. де ля. Альбоми де ля Фліза / Д. П. де ля Фліз. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996. – Т. 1. – 256 с.

314. Фліз Д. П. де ля. Альбоми де ля Фліза / Д. П. де ля Фліз. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 2. – 688 с.

315. Цесаревич Павел Петрович во Франции в 1782 г. Записки Башомона Л. (de Vachaumont) // Русская старина, 1882. – Т. 36. - № 11. – С. 321-334.

316. Цьолик Н. Михайло Чайковський: із панича – повстанець, романтик із солдата / Н. Цьолик // Українська полоністика. – Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка, 2006-2007. - № 3-4. – С. 303-308.

317. Череватюк В. Б. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-і рр. ХХ ст. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В. Б. Череватюк; НАН України Інститут української археографії і джерелознавства імені Михайла Грушевського. – К., 1996. – 197 с.

318. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны / Е. Б. Черняк. – М.: «Международные отношения», 1985. – 464 с.

319. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. / Т. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

320. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко / П. Шевальє. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

321. Шелухін С. Назва України. З Картами / С. Шелухін. – Відень: Накладом Вид. Тов. «Франко Син і Спілка», 1921. – 30 с.

322. Шелухін С. Назва України у стародавніх географів / С. Шелухін // Хроніка-2000. Наш край. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 50-63.

323. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов / Ж.-Б. Шерер. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

324. Шкварець В. Історичний спадок дослідника історії України, літературознавця, публіциста, дипломата І. Л. Борщака: історіографічний огляд / В. Шкварець // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т. 1. – 480 с. – С. 248-254.

325. Щербатов М. М. Письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории, к одному его приятелю / М. М. Щербатов. – М.: Университетская типография, 1789. – 149 с.

326. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817-1885) / научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.: Институт истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.

327. Якуб'як М. Адольф д'Авріль про Україну / М. Якуб'як // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 209-224.

328. Янковський Ю. З. Проспер Меріме. Життя і творчість / Ю. З. Янковський. – К.: «Дніпро», 1976. – 125 с.

329. 1654. Traité de Péréiaslav. Texte original avec traduction française. – Lausanne: Rédaction de «L'Ukraine», 1916. – 37 p.

330. 1710. Pacta & Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis. Texte original avec traduction. – Lausanne: Rédaction de «L'Ukraine», 1916. – 25 p.

331. Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII / G. Adlerfeld. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – Т. 1. – XXIX+434 p.

332. Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII / G. Adlerfeld. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – Т. 2. – 627 p.

333. Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII / G. Adlerfeld. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – Т. 3. – 547 p.

334. Adlerfeld G. The military history of Charles XII / G. Adlerfeld. – London, 1740. – T. 2. – 338 p.
335. André J.-L. La Passion de l'Ukraine. Un pays entre deux mondes / J.-L. André. – P.: Alphée – Jean-Paul Bertrand, 2009. – 220 p.
336. Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des nationalités. – P., 1913. - № 3-4. – Mars-avril. – 200 p.
337. [Anthoine de Saint-Joseph A.-I.] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire / A.-I. Anthoine de Saint-Joseph. – P.: Chez H. Agasse, 1805. – XVI+300 p.
338. Anthologie de la littérature ukrainienne (jusqu'au milieu du XIX siècle). – Paris-Genève-Prague: M. Giard, 1921. – XIV+143 p.
339. Antoche E. Le gentilhomme lorrain Charles de Joppecourt et l'histoire de la principauté de Moldavie / E. Antoche // Analele universitatii "Dunarea de Jos" din Galati. – Seria Istorie. – Galați. – 2003. - № 2. – P. 67-78.
340. Apanovyč O. L'activité historique constructive de la cosaquerie ukrainienne / O. Apanovyč // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 67-74.
341. Aperçu sur quelques illusions diplomatiques et militaires des puissances occidentales. – Bruxelles: Ch. Vanderauwera, 1856. – 54 p.
342. Apollinaire G. Alcools / G. Apollinaire. – Middletown: Wesleyan University Press, 1995. – XIII+171 p.
343. Arrignon J.-P. Sauvegarde et restauration de l'héritage architectural de Kyïv sous le règne de Pierre Mohyla (1632-1647) / J.-P. Arrignon // Pierre Mohyla. – P.: Aux éditions du Dauphin, 1997. – P. 71-76.
344. Atlas historique. – Tome IV. – Amsterdam: Z. Chatelain, 1735. – 210 p.
345. [Aubert A.] La vie de Stanislas Leszczinski, surmommé le Bienfaisant, roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar / A. Aubert.- P.: Moutard, 1769. - VIII+503 p.
346. Aubigné Th.-A. d'. Histoire vniverselle / Th.-A. d'Aubigné. – Amsterdam, 1626. – 1190 (T. 1-2)+744 (T. 3.)+/39/ p.

347. Avril Ph. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie / Ph. Avril. – P.: Chez Claude Barbin, Jean Boudot, George & Louis Josse, 1692. – 430 p.

348. Bacuvier M.-F., Biaggi C., Bourens C., Bourquin L., Caruso O., Chaudron E., Clément M., Dalmaso A.-M., Garcia P., Knafou R., Ruhlmann J. Histoire-Géographie 4-e / M.-F. Bacuvier, C. Biaggi, C. Bourens, L. Bourquin, O. Caruso, E. Chaudron, M. Clément, A.-M. Dalmaso, P. Garcia, R. Knafou, J. Ruhlmann. – P.: Belin, 2002. – 336 p.

349. Baert-Duholant Ch.-A.-B.-F. de Paule de. Mémoires historiques / Ch.-A.-B.-F. de Paule de Baert-Duholant. – P.: Jansen, Perroneau, 1797. – 98+84+66 p.

350. Balalas A. De l'Ukraine. Petit précis géopolitique, historique, et religieux / A. Balalas. – P.: Godefroy de Bouillon, 2006. – 107 p.

351. Balard M., Veinstein G. Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottoman / M. Balard, G. Veinstein // Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 11e congrès. – Lyon, 1980. – P. 79-131.

352. Balzac H. de. Lettre sur Kiew / H. de Balzac. – P.: Lapina, 1927. – 98 p.

353. Bantisch-Kamensky D. Siècle de Pierre-le-Grand / D. Bantisch-Kamensky. – P.: Chez Ponthieu et Guiraudet, 1826. – 408 p.

354. Baret J. Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie / J. Baret. – P.: Chez Toussaint du Bray, 1620. - /22/+374+/18/ p.

355. Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gabion A., Gasnier V., Guerber E., Henri G., Poincet M., Polton J.-C., Prévost H. Histoire-Géographie 6-e / J. Bartoli, A. Carol, O. Cottet, A. Gabion, V. Gasnier, E. Guerber, G. Henri, M. Poincet, J.-C. Polton, H. Prévost. – P.: Hatier, 2000. – 318 p.

356. Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gabion A., Gasnier V., Guerber E., Henry G., Poincet M., Polton J.-C., Prévost H. Histoire-Géographie 6-e / J. Bartoli, A. Carol, O. Cottet, A. Gabion, V. Gasnier, E. Guerber, G. Henry, M. Poincet, J.-C. Polton, H. Prévost. – P.: Hatier, 2004. – 336 p.

357. Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gasnier V., Poincet M., Polton J.-C., Tissier A., Ziegler V. Histoire-Géographie 5-e / J. Bartoli, A. Carol, O. Cottet, V. Gasnier, M. Poincet, J.-C. Polton, A. Tissier, V. Ziegler. – P.: Hatier, 2005. – 352 p.

358. Bartoli J., Cottet O., Gasnier V., Poincet M., Polton J.-C., Tissier A., Ziegler V. Histoire-Géographie 5-e / J. Bartoli, O. Cottet, V. Gasnier, M. Poincet, J.-C. Polton, A. Tissier, V. Ziegler. – P.: Hatier, 2001. – 334 p.

359. Barault-Rouillon Ch.-H. Dangers pour l'Europe / Ch.-H. Barault-Rouillon. – P.: J. Corréard, 1854. – XVI+519 p.

360. Baudier M. Inventaire de l'Histoire generale des Turcz / M. Baudier. – P.: Henri le Gras et Jean Guignard, 1631. – 998 p.

361. Baye J. de. En Nouvelle-Russie / J. de Baye. – P.: Nilsson, 1900. – 32 p.

362. Baye J. de. En Petite-Russie / J. de Baye. – P.: Nilsson, 1903. – 46 p.

363. Baye J. de. Kiew la Mère des Villes Russes / J. de Baye. – P.: Nilsson, 1896. – 46 p.

364. Baye J. de. Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes / J. de Baye. – Caen: Henri Delesques, 1908. – 13 p.

365. Beaujeu. Memoires / Beaujeu. – Amsterdam: Schelte, 1700. – 496 p.

366. [Beauplan G. Le Vasseur de]. Additions à la Relation precedente de la Tartarie et principalement des Tartares du Crim / G. Le Vasseur de Beauplan // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées. – P.: Th. Moette, 1696. – T. 1. – 810 p. – P. 24-30.

367. Beauplan G. Le Vasseur de. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie / G. Le Vasseur de Beauplan. – Rouen, 1660. – 120 p.

368. Beauplan G. Le Vasseur de. Description d'Ukraine / G. Le Vasseur de Beauplan. – Rouen: L'Instant perpétuel, 1985. – /12/+112 p.

369. Beauplan G. Le Vasseur de. Description d'Ukraine / G. Le Vasseur de Beauplan. – P.: Harmattan, 2002. – 158 p.

370. Beauvois D. Brèves réflexions sur l'identité ukrainienne / D. Beauvois // L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international. – Bruxelles: Bruylant; P.: L. G. D. J., 2000. – P. 55-78.

371. Beauvois D. Entre l'Europe de la culture et l'Europe des polices: Adam Mickiewicz, étudiant à Vilna / D. Beauvois // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 45-57.

372. Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine. 1863-1914 / D. Beauvois. – Lille: Presses universitaires de Lille, 1993. – 346 p.

373. Beauvois D. Le journal de Philippe Orlyk: du mirage de l'exile au mythe identitaire ukrainien / D. Beauvois // Ivan Mazepa and his followers. State ideology, history, religion, culture. – Gargnano de Garda, 2002. – P. 148-177.

374. Beauvois D. Le Noble, le serf, et le révizor: la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863) / D. Beauvois. – P.: Éditions des archives contemporaines, 1985. – 366 p.

375. Beauvois D. Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine: 1793-1830 / D. Beauvois. – P.: CNRS Éditions, 2003. – 240 p.

376. Bédollière É. de la. Kinburn. Histoire de la guerre d'Orient / É. de la Bédollière. – P.: Publié par Gustave Barba, [s.a.]. – 96 p.

377. Belleforest F. de. La cosmographie universelle de tout le monde / F. de Belleforest. – P.: Chez Michel Sonnius, 1575. – T. 1. – 1860 p.

378. Belleforest F. de. La cosmographie universelle de tout le monde / F. de Belleforest. – P.: Chez Michel Sonnius, 1575. – T. 2. – 2250 p.

379. Benoist-Méchin J. L'Ukraine des origines à Staline / J. Benoist-Méchin. – P.: Albin Michel, 1941. – 124 p.

380. Benoist-Méchin J. L'Ukraine: le fantôme de l'Europe / J. Benoist-Méchin. – P.: Éditions du Rocher, 1991. – IX+157 p.

381. Berindei M. Le problème des «Cosaques» dans la seconde moitié du XVIe siècle / M. Berindei // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 3. – P. 338-367.

382. Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIIe siècle / M. Berindei, G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1979. – T. 20. - № 3-4. – P. 389-465.

383. Berindei M., Veinstein G. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 / M. Berindei, G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1981. – T. 22. - № 2-3. – P. 251-328.

384. Bergeron P. Voyages / P. Bergeron. – La Haye: J. Neaulme, 1735. – 140 p.

385. Berneron-Couvenhes M.-F., Culerrier P., Grévy J., Lascar F., Louaas T., Matheron-Ruel V., Nielen A., Walch A. Histoire 2-de. Les fondements du monde contemporain / M.-F. Berneron-Couvenhes, P. Culerrier, J. Grévy, F. Lascar, T. Louaas, V. Matheron-Ruel, A. Nielen, A. Walch. – P.: Bordas, 2005. – 304 p.

386. Biographie universelle ou dictionnaire historique / M. de Weiss. – P.: Furne et C-ie, 1841. – T. 6. – 640 p.

387. Bizardière M.-D. de la. Histoire des dietes de Pologne pour les elections des rois / M.-D. de la Bizardière. – P.: Chez Jean Jombert, 1697. – 255 p.

388. Blanuca A. V. Le marché foncier de la noblesse dans le district de Łuck de la voïvodie de Volhynie 1566-1599 / A. V. Blanuca // Cahiers du monde russe. – 2009. – T. 50. - № 2-3. – Avril-septembre. – P. 287-299.

389. Blin de Sainmore A.-M.-H. Histoire de Russie / A.-M.-H. Blin de Sainmore. – Léipsik: De l'imprimerie de Boiste, 1799. – T. 2. – 104 p.

390. Bogoun V. [Borschak E.] Les mystifications du Comte Michel Tyszkiewicz / V. Bogoun. – P.: Imprimerie de la Bourse de commerce, 1920. – 20 p.

391. Boissy d'Anglas F.-A. Discours sur les véritables intérêts de quelques-unes des puissances coalisées, et sur les bases d'une paix durable / F.-A. Boissy d'Anglas. – P.: Imprimerie nationale, 1795. – 18 p.

392. Bonnac J.-L. d'Usson de. Mémoire / J.-L. d'Usson de Bonnac. – P.: Leroux, 1894. – 370 p.

393. Borščak É. Antin Holovatyj, artisan de l'histoire / É. Borščak // Revue des études slaves. – 1942. – T. 20. – Fascicule 1-4. – P. 158-161.

394. Borschak E. La légende historique de l'Ukraine: Istorija rusov / E. Borschak. – P.: Institut d'études slaves, 1949. – 195 p.
395. Borschak E. La lettre des Zaporogues au Sultan / E. Borschak // Revue des études slaves. – 1950. – T. 26. – Fascicule 1-4. – P. 99-105.
396. Borschak E. Le mouvement national Ukrainien au XIX-e siècle / E. Borschak. – P.: Librairie Félix Alcan, 1930. – 102 p.
397. Borschak É. L'hetman Orlyk à Salonique / E. Borschak // Revue des études slaves. - Mélanges A.Mazon. - P.: Institut d'Études Slaves, 1951. - T. 27. - P. 52-60.
398. Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale / E. Borschak. – P.: Imprimerie Darantière, 1935. – 202 p.
399. Borschak E., Martel R. Vie de Mazeppa / E. Borschak, R. Martel. – P.: Calmann-Lévy, 1931. – II+191 p.
400. Borschak É. Michel Hrouchevsky / E. Borschak // Bulletin Franco-Ukrainiené – P., 1966. – № 26. – P. 8-29.
401. Boulakhovskaïa J. Mickiewicz et l'Ukraine / J. Boulakhovskaïa // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 92-95.
402. Bounin G. La Soltane / G. Bounin. – Marburg: N. G. Elwert, 1888. – 64 p.
403. Bourguignon d'Anville J.-B. L'empire de Russie / J.-B. Bourguignon d'Anville. – P.: De l'imprimerie royale, 1772. – V+110 p.
404. Bourguignon d'Anville J.-B. Traité des mesures itineraries / J.-B. Bourguignon d'Anville. - P.: De l'imprimerie royale, 1769. - VI+195 p.
405. Bourgoing P.-Ch.-A., baron de. Souvenirs d'histoire contemporaine / P.-Ch.-A. de Bourgoing. – P.: E. Dentu, 1864. – IV+599 p.
406. Bouvet F.-J.-F. La Turquie et les cabinets de l'Europe depuis le XVe siècle, ou la Question d'Orient / F.-J.-F. Bouvet. – P.: D. Giraud, 1853. – XII+287 p.
407. Brégy P., Obolensky S., prince. L'Ukraine terre russe / P. Brégy, S. Obolensky. – P.: Gallimard, 1939. – 240 p.
408. Bréheret Y. Les cosaques / Y. Bréheret. – P. Balland, 1972. – 368 p.

409. Brexunenko V. Les relations entre la cosaquerie ukrainienne et celle du Don aux XVIe et XVIIe siècles / V. Brexunenko // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 75-83.
410. Brian-Chaninov N. Histoire de Russie / N. Brian-Chaninov. – P.: Arthème Fayard et C-ie, 1929. – 509 p.
411. Byron. Mazeppa // Byron. Oeuvres. – P.: Furne, 1836. – T. 3. – P. 45-63.
412. Cabot Ch., Jallais A. de. Les Cosaques / Ch. Cabot, A. de Jallais. – P.: Imprimerie de Mme Vve Dondey-Dupré, s.a. – 2 p.
413. Cadot M. Autour de Maroussia: Marko Vovtchok, Hetzel et Tourguéniev / M. Cadot // L'Ukraine et la France au XIXe siècle. – P.: Université de la Sorbonne Nouvelle, 1987. – P. 114-132.
414. Cadot M. Encore Maroussia / M. Cadot // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 223-229.
415. Cadot M. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? / M. Cadot // Mérimée. Littératures. – Toulouse: Presses Université du Mirail, 2005. – 241 p. – P. 117-128.
416. Cahen S. Manuel d'histoire universelle / S. Cahen. – P.: Librairie encyclopédique de Roret, 1836. – 418 p.
417. Cahiers du monde russe. – 1995. – T. 36. - № 4. – Octobre-décembre (L'Ukraine ancienne et nouvelle). – P. 385-516.
418. Cantimir D. Histoire de l'empire Othoman: En 2 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 1. – XLVIII+300 p.
419. Cantimir D. Histoire de l'empire Othoman: En 2 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 389 p.
420. Cantimir D. Histoire de l'empire Othoman: En 4 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 502 p.
421. Cantimir D. Histoire de l'empire Othoman: En 4 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 3. – 576 p.
422. Cantimir D. Histoire de l'empire Othoman: En 4 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 4. – 568 p.

423. Caraccioli Ch.-A. Considerations sur l'origine, les progres, la population, l'agriculture, le commerce, ... et les conquetes, de l'empire de Russie / Ch.-A. Caraccioli. – Londres: Archibald Hamilton le fils, 1771. – /2/+IV+/2/+144 p.

424. Carol A., Frémont A., Marchand L., Martinetti F., Mougenet P., Muller D., Olive V., Pasqualini P., Richard Y., Rubio-Daumas A.-M., Ruhlmann J., Vautier S., Widemann T. Histoire-Géographie 4-e / A. Carol, A. Frémont, L. Marchand, F. Martinetti, P. Mougenet, D. Muller, V. Olive, P. Pasqualini, Y. Richard, A.-M. Rubio-Daumas, J. Ruhlmann, S. Vautier, T. Widemann. – P.: Hatier, 2011. – 384 p.

425. Carol A., Lecouvey-Guérin H., Panouillé J.-P., Polton J.-C., Steinbock F., Tardy E., Ziegler V. Histoire-Géographie 4-e / A. Carol, H. Lecouvey-Guérin, J.-P. Panouillé, J.-C. Polton, F. Steinbock, E. Tardy, V. Ziegler. – P.: Hatier, 2006. – 384 p.

426. Carra J.-L. Histoire de la Moldavie et de la Valachie / J.-L. Carra. – Jassy: Aux dépens de la Société Typographique des Deux-Ponts, 1777. – XXX+223 p.

427. Carrère d'Encausse H. Catherine II. Un âge d'or pour la Russie / H. Carrère d'Encausse. – P.: Fayard, 2002. – 656 p.

428. Castelnau G. de. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 1. – VI+351 p.

429. Castelnau G. de. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 2. – 387 p.

430. Castelnau G. de. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1820. – T. 3. – 347 p.

431. Castéra J.-H. Histoire de Catherine II / J.-H. Castéra. – P.: Chez F. Buisson, an VIII (1800). – T. 1. – X+465 p.

432. Castéra J.-H. Histoire de Catherine II / J.-H. Castéra. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 2. – 401 p.

433. Castéra J.-H. Histoire de Catherine II / J.-H. Castéra. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 3. – 306 p.

434. Castéra J.-H. Histoire de Catherine II / J.-H. Castéra. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 4. – 451 p.

435. Castéra J.-H. Vie de Catherine II / J.-H. Castéra. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 1. – IV+427 p.
436. Castéra J.-H. Vie de Catherine II / J.-H. Castéra. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 2. – 467 p.
437. Caussin de Perceval A.-P. Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes, depuis l'année 1769 jusqu'à l'année 1774, tiré des Annales de l'historien turc Vassif-Efendi / A.-P. Caussin de Perceval. – P.: Normant, 1822. – XVI+284 p.
438. Cérenville J.-É. de. Vie du prince Potemkin / J.-É. de Cérenville. – P.: Chez H. Nicolle, 1808. – VIII+303 p.
439. Chabot G. Chronique géographique. Nécrologie. Jules Legras (1867-1939) / G. Chabot // Annales de Géographie. – 1940. – T. 49. - № 277. – P. 65.
440. Chassepol F. de. Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli Pacha et Ahcmet Coprogli Pacha / F. de Chassepol. - P.: Michalley, 1676. – /IX/+303+/XI/ p.
441. Chassepol F. de. Continuation de l'histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha / F. de Chassepol. – P.: G. Quinet, 1679. – T. 3. – 312+/XX/ p.
442. Cheloukhine S. Les termes Russie, Petite-Russie et Ukraine / S. Cheloukhine. – Lausanne: A. Bovard-Giddey, 1919. – 16 p.
443. Cheloukhine S. L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le Droit de libre disposition des peuples / S. Cheloukhine. – P., 1919. – 8 p.
444. Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Païs, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne / P. Chevalier. – P.: Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.
445. Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne / P. Chevalier. – P.: Adamant Media Corporation, 2001. – 201 p.
446. [Chevalier P.] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski / P. Chevalier // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées. – P.: Th. Moette, 1696. – 810 p. – T. 1. – P. 1-13.

447. Chev  Ch.-F. Histoire complete de la Pologne / Ch.-F. Chev . – P.: Ch. Bleriot, 1863. – T. 1. – LXVIII+264 p.
448. Chev  Ch.-F. Histoire complete de la Pologne / Ch.-F. Chev . – P.: Ch. Bleriot, 1863. – T. 2. – XXIV+371 p.
449. Chev  Ch.-F. La Pologne / Ch.-F. Chev . – P.: Debuisson, 1861. – 191 p.
450. Chevtchenko J. Ukraine: bibliographie des ouvrages en français XVIIe-XXe siècles / J. Chevtchenko. – P.: Publications de l'Est européen, 2000. – 219 p.
451. Chodzko A. Contes des paysans et des p tres slaves, traduit en français et rapprochés de leur source indienne / A. Chodzko. – P.: Hachette, 1864. – IV+406 p.
452. Chodzko A. Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque / A. Chodzko. – P.: Ernest Leroux, 1879. – 200+LXXI p.
453. Chodzko L. Histoire de Pologne / L. Chodzko. – P.: G. Barba, 1864. – 96 p.
454. Chodzko L. Histoire populaire de la Pologne / L. Chodzko. – P.: G. Barba, 1864. – 396 p.
455. Chodzko L. La Pologne historique / L. Chodzko. – P.: Bureau Central, 1846-1847. – 472 p.
456. Chodzko L. La Pologne illustrée / L. Chodzko. – P.: Bureau Central, 1841. – 472 p.
457. Choulguine A. Autour de l'Ukraine / A. Choulguine // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 2 (4). – 1 avril. – P. 225-230.
458. Choulguine A. Le traité de P ryaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. Extrait du numéro «Revue historique». – 1954. – Octobre-décembre / A. Choulguine. – P.: Presses universitaires de France, 1954. – P. 297-310.
459. Choulguine A. Les problemes de l'Ukraine / A. Choulguine. – P.: Société des  ditions Louis Michaud, 1919. – 47 p.
460. Choulguine A. L'Ukraine   travers les siècles (entre l'Est et l'Ouest) / A. Choulguine // L'Ukraine dans le cadre de l'est européen. – Louvain:  ditions Nauwelaerts; P.: Béatrice-Nauwelaerts, 1957. – 205 p. – P. 39-60.

461. Choulguine A. L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente / A. Choulguine. – Berne: Imprimerie réunies S. A. Lausanne, 1918. – 57 p.
462. Choulguine A. «L'Ukraine n'est pas morte, ni sa gloire, ni sa liberté» / A. Choulguine // La revue de Prométhée. - 1939. - T. 2. - № 2. - Avril. - P. 237-238.
463. Choulguine A. Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen / A. Choulguine // Bulletin Franco-Ukrainiené – 1966. – № 26. – P. 30-39.
464. Choulguine A. Vers l'indépendance de l'Ukraine: Études sur l'évolution politique du pays / A. Choulguine. – P., 1917. – 30 p.
465. Choulguine B. Le plus grand mensonge du 20e siècle: l'Ukraine / B. Choulguine. – P.: Société des amis de la Russie nationale, 1939. – 44 p.
466. Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis // Bibliotheque historique de L'YONNE. – Auxerre: Perriquet; P.: Didron, 1863. – T. 2. – P. 451-520.
467. CMIELNISKI // Supplement à l'Encyclopedie. – Amsterdam: Chez M. M. Rey, Libraire, 1776. – T. 2. – P. 473-475.
468. Coeuré S. La grande lueur à l'est. Les Français et l'Union soviétique. 1917-1939 / S. Coeuré. – P.: Éditions du Seuil, 1999. – 364 p.
469. Constantin de Tourville. L'aveu sans exemple ou Memoires de Constantin de Tourville / Constantin de Tourville. – Amsterdam, 1747. – 308 p.
470. Contes et legends d'Ukraine. – P.: Flies France, 1999. – 222 p.
471. Contes russes et ukrainiens. – P.: Hachette, 1999. – 204 p.
472. Contes ukrainiens. – P.: Bellenand; P.I.U.F., 1962. – 126 p.
473. Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée & Merkus, 1780. – XXIV+260 p.
474. Coquin F.-X. Un regard sur Mickiewicz / F.-X. Coquin // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 26-35.
475. COSAQUES // Encyclopédie. – Yverdon, 1772. – T. 11. – P. 673-679.
476. COSAQUES // Supplement à l'Encyclopedie. – Amsterdam: Chez M. M. Rey, Libraire, 1776. – T. 2. – P. 620-623.

477. Coudray A.-J.-L., chevalier du. Le comte et la comtesse du Nord / A.-J.-L. Coudray. – P.: Chez Belin, 1782. – 144 p.
478. Coup d’oeil sur les colonies de la Russie Méridionale // Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l’histoire. – P.: Gide, 1819. – T. 2. – P. 97-157.
479. C[ourmenin], baron des H[ayes L.]. Voyage du Levant / L. Courmenin des Hayes. – P.: Chez Adrian Taupenar, 1624. – 420 p.
480. Coyer G.-F., abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne / G.-F. Coyer. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 1. – XII+440 p.
481. Coyer G.-F., abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne / G.-F. Coyer. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 2. – 386 p.
482. Coyer G.-F., abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne / G.-F. Coyer. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 3. – 408 p.
483. Coxe W. Nouveau voyage en Danemarck, Suède, Russie, Pologne / W. Coxe. – P.: Chez Volland, 1791. – Partie II. – 276 p.
484. Craven E. Voyage / E. Craven. – P., 1789. – 281 p.
485. Custine A.-L.-L., marquis de. La Russie en 1839 / A.-L.-L. de Custine. – Bruxelles: Société typographique belge, Francfort-sur-le-Mein: Librairie de E. Ullmann, 1844. – T. 3. – 284 p.
486. Czajkowski M. Contes cosaques / M. Czajkowski. – P.: E. Dentu, 1856-1857. – XXIII+300 p.
487. Czyński J. Histoire de Pologne / J. Czyński. – P.: L. F. Hivert, 1839. – 332 p.
488. Czyński J. Israël en Pologne / J. Czyński. – P.: Aux Bureaux des archives israélites, 1861. – 54 p.
489. Czyński J. La Russie pittoresque / J. Czyński. – P.: Bureau Central, 1837. – T. 1. – P. 1-192.
490. Czyński J. La Russie pittoresque / J. Czyński. – P.: Pilout, successeur de Postel, 1837. – T. 2. – P. 193-383.
491. Czyński J. Le Kosak / J. Czyński. – P.: Leclaire, 1836. – T. 1. – XV+320 p.
492. Czyński J. Le Kosak / J. Czyński. – P.: Leclaire, 1836. – T. 2. – 390 p.
493. Czyński J. Le réveil d’Israël / J. Czyński. – P.: Renouard et C., 1848. – 162 p.

494. Czyński J. Question des juifs polonaise / J. Czyński. – P.: Guillaumin, 1833. – 30 p.
495. Dachkévytch I. Les historiens arméniens en Ukraine au XVIIIe siècle // Revue des Études Arméniennes / I. Dachkévytch. – P., 1972. – T. 9. – P. 385-424.
496. Dachkévytch I. Les marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVIIe siècle / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. – P., 1981. – T. 15. – P. 341-354.
497. Dachkévytch I. L'établissement des Arméniens en Ukraine pendant les XIe-XVIIe siècles / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. – P., 1968. – T. 5. – P. 329-367.
498. Dachkévytch I. L'imprimerie arménienne à Lvov (Ukraine) au XVII-e siècle / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. – P., 1969. – T. 6. – P. 355-371.
499. Dachkévytch I. Matériaux pour l'histoire des colonies arméniennes en Ukraine / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. – P., 1970. – T. 7. – P. 451-472.
500. Dachkévytch I. Sur la question des relations arméno-ukrainiennes au XVIIIe siècle / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. – P., 1967. – T. 4. – P. 261-296.
501. Dalerac F.-P. Les Anecdotes De Pologne / F.-P. Dalerac. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 1. – 340 p.
502. Dalerac F.-P. Les Anecdotes De Pologne / F.-P. Dalerac. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 2. – 410 p.
503. Dalerac F.-P. Les Anecdotes De Pologne / F.-P. Dalerac. – T. 1-2.– P.: Chez Pierre Aubouyn, 1700. – 454 p.
504. Darcos X. Mérimée, slavophile / X. Darcos // Cahiers Ivan Tourguéniev-Pauline Viardot-Maria Malibran. – 2003. – № 27. – P. 9-32.
505. Darier J.-M., Doyon J., Henri D., Leon E., Sot V., Louis F., Potin Y. Histoire 2-de. Programme 2010. / J.-M. Darier, J. Doyon, D. Henri, E. Leon, V. Sot, F. Louis, Y. Potin. – P.: Nathan, 2010. – 320 p.

506. Degouroff A. De la civilisation des tatars-nogais dans le midi de la Russie Européenne / A. Degouroff // Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. – P.: Librairie de Gide fils, 1819. – T. 2. – P. 249-306.

507. De la Croix. Mémoires / De la Croix. – P.: Chez la veuve A. Cellier, 1684. – Partie I. – 470 p.

508. De la Croix. Mémoires / De la Croix. – P.: Chez la veuve A. Cellier, 1684. – Partie II. – 420 p.

509. De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie / De la Croix. – P.: Gueroult, 1689. – 314 p.

510. De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie / De la Croix. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.

511. De la Marche C. F. S. [Christian Friedrich Schwan]. Nouveaux memoires ou anecdotes du regne et du dethronement de Pierre III, empereur de Russie / De la Marche – Berlin-Dresde: Aux depens de la compagnie, 1765. – 240 p.

512. De la Marche [Christian Friedrich Schwan]. Histoire et anecdotes de la vie, du Regne, du Detronement & de la mort de Pierre III / De la Marche. – Londres: Aux depens de la Compagnie, 1766. – 226 p.

513. Delamarre C. Qu'est-ce qu'un Russe?: étude ethnographique d'après Viquesnel / C. Delamarre. – P.: Delagrave, 1871 – 48 p.

514. Delamarre C. Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire / C. Delamarre. – P.: Amyot, 1869. – 24 p.

515. De la Motraye A. Remarques historiques & critiques sur l'Histoire de Charles XII Roi de Suède, par M. de Voltaire / A. de la Motraye. – Londres: L'imprimerie de Henry Woodfall, 1732. – 83 p.

516. De la Motraye A. Voyage / A. de la Motraye. – La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 1. – X+472+23 p.

517. De la Motraye A. Voyage / A. de la Motraye. – La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 2. – IV+496+39 p.

518. De la Motraye A. Voyages / A. de la Motraye. – La Haye: A. Moetjens; Londres: Round et Meighan; Dublin: Grierson et Bradley, 1732. – 480 p.

519. Dernalowicz M. La slavophilie avant les cours de Mickiewicz au Collège de France / M. Dernalowicz // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 166-171.

520. Déroulède P. L'Hetman / P. Déroulède. – P.: Calmann Lévy, 1877. – 150 p.

521. Desprez H. Des colonies militaires de l'Autriche et de la Russie / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 19. – P. 722-735.

522. Desprez H. La Moldo-Valachie et le mouvement roumain / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1848. – T. 21. – P. 105-133.

523. Desprez H. La Russie et la crise européenne / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1850. – T. 5. – P. 1100-1123.

524. Desprez H. La Turquie et l'Alliance austro-russe / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1849. – T. 4. – P. 542-551.

525. Desprez H. Littérature slave / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1850. – T. 6. – P. 524-542.

526. Desprez H. Souvenirs de l'Europe orientale / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 17. – P. 1007-1029.

527. De Varsovie, le 24 août // Gazette d'Altona. – 1765. – 13 septembre. – Vendredi. - № 147.

528. Discovrs de ce qvi s'est passé en Transylvanie, de l'vniion des Princes de Moldauye & Duc de Valachie avec le Vvaiuode pour la deffence de la Chrestienté contre le Turc. – Lyon: Par Thibavd Ancelin, 1595. – 15 p.

529. Discours de l'estat des Cosaques, mis par escrit par Mr. le comte d'Avaux // Электронний ресурс: http://gallica.bnf.fr/Search?idArk=&n=15&p=1&lang=EN&adva=1&adv=1&reset=&urlReferer=%2Fadvancedsearch%3Fflang%3DEN&enreg=&tri=&submit1=Start+search&catsel1=f_title&cat1=&ope2=MUST&catsel2=f_creator&cat2=comte+d%27Avaux&ope3=MUST&catsel3=f_tdm&cat3=&date=daTo&daFr=&daTo=&sel_provenance_Part=toutPartenaires&sel_provenance_Edist=toutSNE&sel_source=toutSources&dateMiseEnLigne=indexDateFrom&firstIndexationDateDebut=&firstIndexationDateFin=&tri=21/11/2011.

530. Dmytrychyn I. Grégoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV / I. Dmytrychyn. – P.: L'Harmattan, 2006. – 373 p.
531. Dmytrychyn I. Maroussia. Texte inédit de Marko Vovtchok. Fac-similé de P.-J. Stahl / I. Dmytrychyn. – P.: L'Harmattan, 2008. – 482 p.
532. Dominois F. Louis Eisenmann / F. Dominois // Revue des études slaves. – 1937. – T. 17. - № 17 (3-4). – P. 240-244.
533. d'Orville A.-G.-C. Mémoire d'Azema / A.-G.-C. d'Orville. – Amsterdam, 1764. – Partie 1. – XII+245 p.
534. d'Orville A.-G.-C. Mémoire d'Azema / A.-G.-C. d'Orville. – Amsterdam, 1764. – Partie 2. – 216 p.
535. Dragomanow M. La littérature Oukrainienne proscrite par la gouvernement russe / M. Dragomanow. – Geneve: Georg, 1878. – 42 p.
536. [Dubois de Jancigny J.-B.] M. D. Essai sur l'histoire littéraire de Pologne / J.-B. Dubois de Jancigny. – Berlin: Chez G. J. Decker, 1778. – 568 p.
537. Dubois de Jancigny J.-B. Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe / J.-B. Dubois de Jancigny. – P.: Chez Potey, 1806. – 368 p.
538. Duchiński F.-H. La Moscovie et la Pologne / F.-H. Duchiński. – Constantinople: «Journal de Constantinople», 1855. – XLVII+76+16 p.
539. Duchiński F.-H. Les origines slaves. Pologne et Ruthénie / F.-H. Duchiński. – P.: Typographie de Firmin Didot Frères, 1861. – 143 p.
540. Duchiński F.-H. Peuples Aryâs et Tourans. Agriculteurs et Nomades. Nécessité des réformes dans l'exposition de l'histoire des peuples Aryâs-Européens & Tourans. Particulièrement des Slaves et des Moscovites par F.-H.Duchiński (de Kiew) / F.-H. Duchiński. – P.: Friedrich Klincksieck, 1864. – LXVIII+186 p.
541. Dupin H., Chabrillat, Pourny Ch. Mazeppa / H. Dupin, Chabrillat, Ch. Pourny. – P.: Tresse, 1872. – 100 p.
542. Dupuy B. Les vues de Pierre Mohyla sur l'unité religieuse / B. Dupuy // Pierre Mohyla. – P.: Aux éditions du Dauphin, 1997. – P. 42-50.
543. Dupuy B. Recherches sur l'Union de Brest / B. Dupuy. – P.: Centre d'Études Istina, 1990. – 72 p.

544. Durand F. (Commandant). Lettres sur les événements politiques et militaires. Extrait du Spectateur militaire / F. Durand. – P.: Ch. Tanera, 1854. – 284 p.

545. Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome septieme. cha-cht. – À Berne et à Lausanne: Chèz les Sociétés typographiques, 1782. – T. 7. – 890 p.

546. Esjouissance des Français et bons citoyens de Paris sur l'élection de roi de Pologne. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 14 p.

547. Eton W. Tableau historique, politique et moderne de l'empire Ottoman / W. Eton. – P.: Chez Tavernier, an VII (1799). – T. 2. – 320 p.

548. Ex chronico S. Maxentii // Recueil des historiens des Gaules et de la France. Tome onzième, édité par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur. – P.: Victor Palmé, 1876. – T. XI. – P. 219.

549. Ex Historiae Francicae // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 26. – P. 160-162.

550. Fabrice F.-E. von. Sejour du roi de Suede a Bender / F.-E. von Fabrice. – Hambourg: Chez Chretien Herold, 1760. – VI+343 p.

551. Fayot A.-Ch.-F. Histoire de Pologne / A.-Ch.-F. Fayot. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 1. – 216 p.

552. Fayot A.-Ch.-F. Histoire de Pologne / A.-Ch.-F. Fayot. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 2. – 213 p.

553. Fayot A.-Ch.-F. Histoire de Pologne / A.-Ch.-F. Fayot. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 3. – 216 p.

554. F. D. S. (l'abbé). Relation d'un voyage de Pologne fait dans les années 1688 et 1689 / F. D. S. – P.: Librairie A.Franck, 1858. – X+146 p.

555. Fedortchouk Y. Le réveil national des Ukrainiens / Y. Fedortchouk. – P.: Bureaux du Cercle des Ukrainiens, 1912. – 46 p.

556. Feller F.-X. de. Dictionnaire historique / F.-X. de Feller. – P.: E. Houdaille, 1836. – T. 3. – 500 p.

557. Fernandez D. Dictionnaire amoureux de la Russie / D. Fernandez. – P.: Plon, 2004. – 858 p.

558. Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de. Histoire des trois démembrements de la Pologne / A.-F.-C.-Ch. de Ferrand. – P.: Deterville, 1820. – T. 1. – XLIV+494 p.

559. Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de. Histoire des trois démembrements de la Pologne / A.-F.-C.-Ch. de Ferrand. – P.: Deterville, 1820. – T. 2. – 472 p.

560. Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de. Histoire des trois démembrements de la Pologne / A.-F.-C.-Ch. de Ferrand. – P.: Deterville, 1820. – T. 3. – 602 p.

561. Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte. Mémoires historiques, politiques et géographiques / L.-F. de Ferrières-Sauvebeuf. – P.: Buisson, 1790. – T. 1. – XXIV+298 p.

562. Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte. Mémoires historiques, politiques et géographiques / L.-F. de Ferrières-Sauvebeuf. - P.: Buisson, 1790. - T. 2. - X+303 p.

563. Ferro M. Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier / M. Ferro. – P.: Payot, 1981. – 316 p.

564. Filon A. Mérimée et ses amis / A. Filon. - P.: Hachette, 1909. - XX+412 p.

565. Fontenay M. L'Empire Ottoman et le risqué corsair au XVII-e siècle / M. Fontenay // Revue d'histoire modern et contemporaine. – 1985. – T. 32. – Avril-juin. – P. 185-208.

566. Forster Ch. Histoire de Pologne / Ch. Forster. – P.: Didot, 1840. – 348 p.

567. Forster Ch. La vieille Pologne / Ch. Forster. – P.: Treuttel and Wurtz, Bossange-père, Firmin Didot-frères; Londre: Treuttel et Wurtz; Dresde: Grimmer, 1836. – 266+33 p.

568. Forster Ch. Pologne / Ch. Forster. – P.: Firmin Didot-frères, 1840. – 348 p.

569. F. P. Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un regiment de dragons au service de Suede / F. P. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1740. – VIII+333 p.

570. Frédéric II. Considération sur l'état de la Russie sous Pierre le Grand / Frédéric II. – Berlin, 1791. – CCV+287 p.

571. F. S. G. W. D. B. Le faux Pierre III: ou la vie et les aventures du rebelle Jemeljan Pugatschew / F. S. G. W. D. B. – Londre: C. H. Seyffert, 1775. – 296 p.

572. Gailhard G. Mazeppa / G. Gailhard. – P.: A. Fayard et C-ie, 1934. – 252 p.

573. Garran de Coulon J.-Ph. Recherches politiques sur ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution / J.-Ph. Garran de Coulon. – P.: De l’Imprimerie de J. J. Smits et C., l’an III de la Républiques (1795). – 400 p.

574. Gautier G. Histoire Ukrainienne / G. Gautier // Revue historique. – Paris, 1929. – T. CLXII. – P. 133-146.

575. Glossa Remensis ad Psalterium Odalrici // Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques. – P.: Plon-Nourrit, 1904. – T. 38. Reims. – P. 23-24.

576. Gogol N. Tarass Boulba / N. Gogol. – P.: Hachette et Cie, 1882. – IV+215 p.

577. Gogol N. Tarass Boulba / N. Gogol. – P.: Temps, 1959. – 139 p.

578. Goszczyński S. Poètes illustres de la Pologne. III. Cycle ukrainien / S. Goszczyński. – Nice: Malvano-Mignon, 1878. – 436 p.

579. [Goudar P.-A.] Memoires pour servir à l’histoire de Pierre III / P.-A. Goudar. – Francfort et Leipzig: Aux depens de la Compagnie, 1763. – 150 p.

580. Gubernatis A. de, comte. Dictionnaire international des ecrivains du jour / A. de Gubernatis. – Florence: Louis Niccolai, 1891. – P. 1345-2088.

581. Guénot Ch. Les Zaporogues / Ch. Guénot. – P.: Barbou, 1881. – 224 p.

582. Guénot Ch. Les Zaporogues / Ch. Guénot. – Limoges: Ardant, 1895. – 228 p.

583. Guignes J. de. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux / J. de Guignes. – P.: Desaint, 1757. – T. 3. – 542 p.

584. Guthrie M. Dissertations sur les antiquités de Russie / M. Guthrie. – Saint-Petersbourg: De l’Imprimerie du Corps Impérial des Cadet Nobles, 1795. – 240 p.

585. Gutnov D. A. L’École russe des hautes études sociales de Paris (1901-1906) / D. A. Gutnov // Cahiers du monde russe. – 2002. – T. 43. - № 2-3. – Avril-septembre. – P. 375-410.

586. Guyot-Desfontaines P.-F., abbé. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu’à la mort d’Auguste II / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l’Honoré, 1735. – T. 1. – XXIV+243 p.

587. Guyot-Desfontaines P.-F., abbé. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu’à la mort d’Auguste II / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l’Honoré, 1735. – T. 2. – 206+38 p.

588. Guyot-Desfontaines P.-F., abbé. Histoire des révolutions de Pologne / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1754. – T. 1. – XXIV+348 p.
589. Guyot-Desfontaines P.-F., abbé. Histoire des révolutions de Pologne / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1754. – T. 2. – 367 p.
590. Guyot-Desfontaines P.-F. La Voltairomanie / P.-F. Guyot-Desfontaines. – P., 1738. – V+88 p.
591. Hantraye J. Les cosaques aux Chams-Elysées / J. Hantraye. – P.: Belin, 2005. – 303 p.
592. Hardesty K. The Supplément to the Encyclopédie / K. Hardesty. – Hague: Martinus Nijhoff, 1977. – 177 p.
593. Hauteville de [Tende G. de]. Relation historique de la Pologne / de Hauteville. – P.: Chez Jacques Villery, 1697. – /X/+336 p.
594. Hawryluk V. Constitution ukrainienne 1710 / V. Hawryluk. – P.: Beaurepaire-Pôle SaA, 2009. – 191 p.
595. Hempel F., Geissler Ch.-G.-H. Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies / F. Hempel, Ch.-G.-H. Geissler. – P.: Fusch, 1803. – VI+134 p.
596. [Henningsen Ch.-F.] Révélations sur la Russie, ou l'empereur Nicolas et son empire en 1844 / Ch.-F. Henningsen. – P.: Jules Labitte, 1845. – T. 3. – 388 p.
597. Herburt de Fulstin J. Histoire des roys et princes de Poloigne / J. Herburt de Fulstin. – P.: A l'Oliuier de Pierre l'Huilier, 1573. – 226 p.
598. Histoire universelle. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1780. – T. 42. – XVI+622 p.
599. Histoire universelle. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1782. – T. 43. – 556 p.
600. Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. – Leipzig: Hiersemann, 1925. – T. 9. – P. 395-405.
601. Hrouchevsky M. La principauté de Kyiv (Kiew) au Moyen-Age / M. Hrouchevsky // Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. – P., 1941. – Volume XII. – Part I. – P. 9-21.

602. Hruchevsky M. Abrégé de l'histoire de L'Ukraine / M. Hruchevsky. – P.-Genève-Prague: M. Giard et E. Brière, 1920 – 256 p.
603. Hruchevsky M. Cours d'histoire de l'Ukraine / M. Hruchevsky. – P.: Première imprimerie ukrainienne en France, 1959. – 241 p.
604. Hugonis liber qui modernorum regum francorum continent actus // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. – Leipzig: Verlag K. W. Hiersemann, 1925. – T. 9. – P. 376-395.
605. Hugou de Bassville N.-J. Précis historique sur la vie et les exploits de François Le Fort, citoyen de Genève, general et grand admiral de Russie, vice-roi du Nowogorod et principal minister de Pierre-le-Grand empereur de Moskovie / N.-J. Hugou de Bassville. – Genève-P.: Chez Paul Barde, 1784. - /4/+ XVI+208 p.
606. Hymne triomphal sur l'entrée du prince Henri. – Lyon, 1573. – 16 p.
607. Introduction à l'histoire generale et politique de l'univers. – Amsterdam: Chez Zacharie Chatelain, 1732. – T. 7. – XXIV+444 p.
608. Ionesco T. La vie et l'oeuvre de Pierre Movila, métropolitte de Kiev / T. Ionesco. – P.: Nidot et C-ie, 1944. – 257 p.
609. Jablonowski J.-A., comte prusse. L'Empire des Sarmates, aujourd'hui Royaume de Pologne / J.-A. Jablonowski. – Halle: J.-Ch. Hendel, 1742. – 164 p.
610. Jacquelin. Soliman / Jacquelin. – P.: Ch. de Sercy, 1653. – 114 p.
611. Janiw W. Importance historique de Skovoroda / W. Janiw // Skovoroda philosophe ukrainien. – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 111-118.
612. [Jolli J. G.] Histoire de Pologne, et du Grand duché de Lituanie / J. G. Jolli. – Amsterdam: Daniel Pain, 1698. - /XIV/+457+/XIV/ p.
613. [Jolli J. G.] Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie / J. G. Jolli. – Amsterdam: Daniel Pain, 1699. – T. 1. – /XIII/+284 p.
614. [Jolli J. G.] Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie / J. G. Jolli. – Amsterdam: Daniel Pain, 1699. – T. 2. – /2/+256 p.
615. Josypyszyn J. Jurij Kultchytzky et le café viennois / J. Josypyszyn // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 29-31.

616. Josypyszyn J. Les Cosaque d'Ukraine et le siège de Vienne par les Turcs / J. Josypyszyn // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 15-29.

617. [Joubert P., abbé] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775 / P. Joubert. – Varsovie, 1775. – T. 1. – 526 p.

618. [Joubert P., abbé] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775 / P. Joubert. – Varsovie, 1775. – T. 2. – 616 p.

619. Joukovsky A. Abrégé de l'histoire de l'Ukraine / A. Joukovsky. – P.: La société d'imprimerie periodiques et d'éditions, 1997. – 62 p.

620. Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine des origines à aujourd'hui / A. Joukovsky. – P.: Dauphin, 1993. – 324 p.; (rééd. 2005).

621. Joukovsky A. L'Académie de Kiev – lieu de formation de Skovoroda / A. Joukovsky // Skovoroda philosophe ukrainien. – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 17-31.

622. Joukovsky A. Les publications-sources françaises au sujet des Cosaques ukrainiens, de Beauplan à Mérimée / A. Joukovsky // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 25-34.

623. Joukovsky A. Mazepa et la France de Louis XIV / A. Joukovsky // Échanges. – P., 1982. - № 48. – P. 65–67.

624. Joukovsky A. Pierre Mohyla, fondateur du Collège (Académie) de Kyïv et réformateur de l'enseignement en Ukraine / A. Joukovsky // Pierre Mohyla. – P.: Aux éditions du Dauphin, 1997. – P. 51-60.

625. Joukovsky A. Prosper Mérimée et la question ukrainienne / A. Joukovsky // L'Ukraine et la France au XIXe siècle. – P.-Munich: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1987. – 157 p. – P. 21-32.

626. Joukovsky A. Relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVIIIe siècle / A. Joukovsky // Revue des études slaves. – 1973. – T. 49. – Fascicule 1-4. – P. 217-230.

627. Joukovsky A., Zlenko A. La France et l'Ukraine / A. Joukovsky, A. Zlenko. – Paris: Dauphin, 1998 – 84 p.

628. Journal de Pierre le Grand / Pierre le Grand. – Berlin: G. J. Decker, 1773. – VIII+501 p.
629. Jouzéfovitch M. La question russo-polonaise jugée par un Petit-Russien / M. Jouzéfovitch. – Leipzig: W. Gerhard, 1863. – 22 p.
630. Juriew D. de. Mythes politique et identité en Ukraine post-soviétique: passé composé et reconquête du sens / D. de Juriew. – P.: Harmattan, 2003. – 218 p.
631. Kappeler A. Petite histoire de l'Ukraine / A. Kappeler. – P.: Institut d'Études slaves, 1997. – 224 p.
632. Karr L.-J. Des Cosaques, ou details historiques sur les moeurs, coutumes, vétemens, armes; et sur la manière dont ce peuple fait la guerre. Recueillis de l'allemand / L.-J. Karr. – P.: Chez Lebégue, Petit, Gabriel Warrée, 1814. – 93 p.
633. Kauffmann A.-S. La Russie et l'Europe, histoire de la guerre d'Orient. Deuxième série / A.-S. Kauffmann. – P.: Gustav Barba, 1865. – 84 p.
634. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina / L.-F. Guynement de Kéralio. - P.: Debure, 1780. - T. 1. - VII+304 p.
635. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Debure, 1780. – T. 2. – 326 p.
636. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie et particulièrement de la campagne de 1769 / L.-F. Guynement de Kéralio. – St.-Petersbourg, 1773. – 236 p.
637. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Desaint, 1777. – T. 1. – 128+387 p.
638. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Desaint, 1777. – T. 2. – 372 p.
639. Kleeman N.-E. Voyage / N.-E. Kleeman. – Neuchatel: De l'imprimerie de la Société Typographique, 1780. – 246 p.
640. Kloczowski J. Adam Mickiewicz, l'héritier des cultures de l'Europe du Centre-Est / J. Kloczowski // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et

l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 41-44.

641. Kochubej J. La vie et les oeuvres du Métropolitaine Pierre Mohyla / J. Kochubej // Pierre Mohyla. – P.: Aux éditions du Dauphin, 1997. – P. 23-29.

642. Korczak-Branicki K. Les nationalités slaves: lettres au révérend P. Gagarin (S.-J.) / K. Korczak-Branicki. – P.: E. Dentu, 1879. – 408 p.

643. Kostomaroff N. Deux nationalités russes / N. Kostomaroff. – Lausanne, 1916. – 51 p.

644. Kosyk W. La politique de la Turquie à l'égard de l'Ukraine. 1711-1714 / W. Kosyk. – 1974. – Dactylo. – 42 p. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри.

645. Kosyk W. L'Ukraine et les Ukrainiens / W. Kosyk. – P.: Publications de l'Est Européen, 1993. – 174 p.

646. Kouchnire M. L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conférence de la Paix / M. Kouchnire. – P.: Bureau de presse Ukrainien, 1919. – 118 p.

647. Kovalsky N. Les Cosaques Zaporogues / N. Kovalsky. – 22 septembre 1986. – Dactylo. – 35 p. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри.

648. Koultytskyi A. Skovoroda – philosophe de la connaissance de soi-même et précurseur du personnalisme / A. Koultytskyi // Skovoroda philosophe ukrainien. – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 55-110.

649. Kuk L. Cyprien Robert, slavisant angevin et la Grande emigration polonaise / L. Kuk // Annales de Bretagne. - 1992. - T. 99. - №4. - P. 505-515.

650. Lacombe J. Abrégé chronologique de l'histoire du nord / J. Lacombe. - P.: Chez J.-Th. Herissant, 1763. - T. 1. - 662 p.

651. Lacombe J. Abrégé chronologique de l'histoire du nord / J. Lacombe. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, 1762. – T. 2. – 730 p.

652. Lacombe J. Histoire des revolutions de l'empire de Russie / J. Lacombe. – Amsterdam: Aux depens de la Compagnie, 1760. – 388 p.

653. Lacroix de Marlès J. Histoire de Pologne / J. Lacroix de Marlès. – P.: A. Mame, 1846. – 240 p.

654. Lacroix de Marlès J. Histoire de Pologne / J. Lacroix de Marlès. – P.: A. Mame et Fils, 1876. – 159 p.
655. Lacroix de Marlès J. Histoire de Russie depuis l'origine de la monarchie jusqu'à nos jours / J. Lacroix de Marlès. – P.: A. Mame et C-ie, 1860. – 187 p.
656. La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky. – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p.
657. La Garde-Chambonas A.-L.-Ch., comte de. Voyage / A.-L.-Ch. de La Garde-Chambonas. – P.: Chez Treuttel et Würtz, 1824. – VIII+440 p.
658. La Moufle. Conte ukrainien. - P.: L'Harmattan, 2009. - 16 p.
659. Laroussilhe O. de. L'Ukraine / O. de Laroussilhe. – P.: Presses Universitaires de France, 1998. – 127 p.
660. [Laveaux J.-Ch.] Histoire de Pierre III, empereur de Russie / J.-Ch. Laveaux. – P: Maison la Brisse. – An VII (1799). – T. 1. – 360 p.
661. [Laveaux J.-Ch.] Histoire de Pierre III, empereur de Russie / J.-Ch. Laveaux. – P: Maison la Brisse. – An VII (1799). – T. 2. – 360 p.
662. Lebedynsky Y. Ethnogénèse des Ukrainiens / Y. Lebedynsky // Échanges. – P., 1986. - № 62. – P. 1-52.
663. Lebedynsky I. Histoire des Cosaques / I. Lebedynsky. – P.: Terre Noire, 1995. – 270 p.
664. Lebedynsky I. La «Constitution» Ukrainienne de 1710: La pensée politique des élites Cosaques d'Ukraine / I. Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2010. – 111 p.
665. Lebedynsky I. Les armes cosaques et caucasiennes et les armes traditionnelles d'Europe Orientale / I. Lebedynsky. – P.: Portail, 1990. – 136 p.
666. Lebedynsky I. Les Cosaques: Une société guerrière entre libertés et pouvoirs. Ukraine. 1490-1790 / I. Lebedynsky. – P.: Errance, 2004. – 251 p.
667. Lebedynsky Y. L'Ukraine est en Europe / I. Lebedynsky // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 7-11.
668. Lebedynsky I. Ukraine / I. Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2008. – 272 p.
669. Le Clerc [dit], Clerc N.-G. Essai sur les maladies contagieuses du bétail / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit]. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s. a. – 46 p.

670. Le Clerc [dit] N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Le Clerc [dit]. – P.: Froullé, 1783. – T. 1. – XX+512 p.

671. Le Clerc [dit] N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Le Clerc [dit]. – P.: Froullé, 1783. – T. 2. – XXIV+562 p.

672. Le Clerc [dit] N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Le Clerc [dit]. – P.: Froullé, 1784. – T. 3. – VI+748 p.

673. Le Clerc [dit] N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne / N.-G. Le Clerc [dit]. – P.: Froullé, 1783. – T. 1. – 536+XIII p.

674. Le Clerc [dit] N.-G., Leclerc A.-F. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne / N.-G. Le Clerc [dit], A.-F. Leclerc. – P.: Froullé, 1785. – T. 2. – 619 p.

675. Le Clerc [dit] N.-G., Leclerc A.-F. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne / N.-G. Le Clerc [dit], A.-F. Leclerc. – P.: Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – T. 3. – VIII+424 p.

676. Lefébure G.-R., baron de Saint-Ildephont. Eloge historique de Pierre le Grand czar, empereur de toutes les Russies / G.-R. Lefébure de Saint-Ildephont. – Autrecht: Chez Barthelemy Wild, 1772. – 83 p.

677. Léger L. Études slaves. Voyages et littérature / L. Léger. – P.: Ernest Leroux, 1875. – VIII+317 p.

678. Léger L. Histoire de la littérature russe / L. Léger. – P.: Bibliothèque Larousse, 1907. – 85 p.

679. Léger L. Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origins jusqu'à année 1878 / L. Léger. – P.: Hachette, 1879. – III+641 p.

680. Léger L. Les anciennes civilisations slaves. Voyages et littérature / L. Léger. – P.: Payot & C-ie, 1921. – 124 p.

681. Léger L. Monde slave. Voyages et littérature / L. Léger. – P.: Didier et C-ie, 1873. – XXXIII+339 p.

682. Léger L. Nicolas Gogol / L. Léger. – P.: H. Didier, 1913. – 267 p.

683. Le Grand Dictionnaire Historique.- Basle: Brandmuller, 1731.- T. 2. – 482 p.

684. Le Grand Dictionnaire Historique. – Amsterdam: Brunel, Wetstein, Janssons-Waesberge, P. de Coup; La Haye: Chez la Veuve d’A. Moetjens, la Veuve de H. van Dole; Utrecht: Chez G. van de Water, 1724. – T. 3. – 582 p.

685. Le Grand Dictionnaire Historique. – Amsterdam: Brunel, Wetstein, la Veuve de Coup & Kuyper, l’Honoré, Humbert, Chatelain, Uytwerf, Changuion, Wetstein & Smith, Mortier, & Catuffe; Leyden: Luchtman & Haak; La Haye: Gosse, Duren, Neaulme, Moetjens, Block, & Dole; Utrecht: Neaulme, 1740. – T. 2. – Lettres B-Cheg. – 536+358 p.

686. Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l’histoire sacré et profane... – T. 3. – Lettres Chei-E. – P. 359-760 (401)+179+216 p.

687. Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l’histoire sacré et profane... – T. 4. – Lettres F-H. – 223+271+242 p.

688. Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l’histoire sacré et profane... – T. 5. – Lettres I-L. – 225+51+320 p.

689. Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l’histoire sacré et profane... – T. 6. – Lettres M-O. – 514+131+102 p.

690. Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l’histoire sacré et profane... – T. 7. – Lettres P-Seg. – 408+27+240+214 p.

691. Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l’histoire sacré et profane... – T. 8. – Lettres She-Z. – P. 215-430 (215)+271+205+130 p.

692. Le Guillou L. Mickiewicz, Lamennais et Michelet / L. Le Guillou // Le verbe et l’histoire: Mickiewicz, la France et l’Europe. – P.: Institut d’études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l’homme, 2002. – P. 216-221.

693. Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne / J. Le Laboureur S. de Bleranval. – P.: Camusat et Le Petit, 1647. – Partie 1. – 220 p.

694. Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne / J. Le Laboureur S. de Bleranval. – P.: Camusat et Le Petit, 1647. – Partie 2. – 280 p.

695. Lelewel J. Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie jusqu’à leur union définitive avec la Pologne conclue à Lublin en 1569 / J. Lelewel. – P.-Leipzig: Librairie A. Franck, 1861. – XCI+223 p.

696. Lelewel J. Histoire de Pologne / J. Lelewel. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – T. 1. – XX+388 p.

697. Lelewel J. Histoire de Pologne / J. Lelewel. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – T. 2. – 359 p.

698. Lelewel J. Histoire de Pologne. Atlas / J. Lelewel. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – 16 p.

699. Lemerrier-Quelquejay Ch., Bennigsen A. La Moscovie, l'Empire ottoman et la crise successorale de 1577-1588 dans le khanat de Crimée / Ch. Lemerrier-Quelquejay, A. Bennigsen // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1973. – T. 14. - № 4. – P. 453-487.

700. Lemerrier-Quelquejay Ch., Bennigsen A. Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle: de la tradition mongole à la suzeraineté ottomane / Ch. Lemerrier-Quelquejay, A. Bennigsen // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 3. – P. 321-337.

701. Lemerrier-Quelquejay Ch. La campagne de Pierre le Grand sur le Prut / Ch. Lemerrier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1966. – T. 7. - № 7-2. – P. 221-233.

702. Lemerrier-Quelquejay Ch. Les expéditions de Devlet Girây contre Moscou en 1571 et 1572: d'après les documents des Archives ottomanes / Ch. Lemerrier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 4. – P. 555-559.

703. Lemerrier-Quelquejay Ch. Les khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521: d'après un document inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapi / Ch. Lemerrier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1971. – T. 12. - № 4. – P. 480-490.

704. Lemerrier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle / Ch. Lemerrier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – T. 11. - № 3. – P. 454-461.

705. Lemerrier-Quelquejay Ch. Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives

ottomanes / Ch. Lemerrier-Quellejey // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 10-2. – P. 258-279.

706. Lemerrier-Quellejey Ch. Une source inédite pour l'histoire de la Russie au XVIe siècle / Ch. Lemerrier-Quellejey // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1967. – T. 8. - № 2. – P. 335-343.

707. Lenčenko V. La Sič zaporogue, capital cosaque du XVIe au XVIIIe siècle / V. Lenčenko // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 51-59.

708. Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief. – Nansy-Paris-Strasbourg, 1919. – 42 p.

709. Leroy-Beaulieu A. L'empire des Tsars et les Russes / A. Leroy-Beaulieu. – P.: Hachette et Cie, 1897. – T. 1. – Le pays et les habitants. – XV+639 p.

710. Leroy de Flagis J.-B. État politique, civile et militaire de l'empire de Russie / J.-B. Leroy de Flagis. – P.-Rouen: Chez Renard-P. Periaux, 1807. – VIII+300 p.

711. Les caprices de la Fortune, ou histoire du prince Mentzikoff, favori du czar Pierre Premier. – Londre-P.: Chez La Veuve Duchesne; Quillau, L'Esclapart, 1772. – VIII+120+56 p.

712. Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine-Lituanie-Biélorussie. XVI-XX siècles / Daniel Beauvois (éd.). Préface de Czeslaw Milosz. – Lille: Presses universitaires de Lille, 1988. – 284 p.

713. Les Cosaques. – P.-Tournai: Gamma, 1976. – 30 p.

714. Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – 295 p.

715. L'Estoille C. de. La belle esclave / C. de L'Estoille. – P.: Imprimerie des nouveaux Caractères de Pierre Moreau, 1643. – /XIII/+100 p.

716. Lesur Ch.-L. Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle / Ch.-L. Lesur. – P.: Fantin, 1812. – XIV+514 p.

717. Lesur Ch.-L. Histoire des Kosaques / Ch.-L. Lesur. – P.: A. Belin, 1814. – T. 1. – VIII+405 p.

718. Lesur Ch.-L. Histoire des Kosaques / Ch.-L. Lesur. – P.: A. Belin, 1814. – T. 2. – 420 p.

719. Lesur Ch.-L. Précis des causes qui ont amené le démembrement de la Pologne // Mémoires sur la révolution de la Pologne / Ch.-L. Lesur. – P.: Galland, 1806. – CIV+215 p. – P. III-C.

720. Levesque P.-Ch. Atlas de l'Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – 60 p.

721. Levesque P.-Ch. Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes / P.-Ch. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1783. – T. 1. – LX+537 p.

722. Levesque P.-Ch. Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes / P.-Ch. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1783. – T. 2. – VII+500 p.

723. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1782. – T. 1. – XLVIII+442 p.

724. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 1. – XXXII+371 p.

725. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 2. – 312 p.

726. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 3. – 395 p.

727. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 4. – 348 p.

728. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 5. – 280 p.

729. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 5. – 466 p.

730. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 6. – 476 p.

731. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 7. – 420 p.

732. Levesque P.-Ch. Histoire de Russie / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 8. – 468 p.

733. Liechtenhan F.-D. De l'abus de l'historiographie. Approches de l'histoire russe de Herberstein à Custine / F.-D. Liechtenhan. // Cahiers du monde russe. – 2000. – T. 41. - № 1. – Janvier-mars. – P. 135-150.

734. Ligne de. Lettres et pensées du maréchal prince de Ligne / De Ligne. – P.: Chez J. J. Paschoud; Genève: Chez le meme Libraire, 1809. – 340 p.

735. Limiers H.-Ph. de. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII / H.-Ph. de Limiers. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. – T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender. – 540 p.

736. Linage de Vauciennes P. Mémoires / P. Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. 2. – 490 p.

737. Linage de Vauciennes P. Mémoires / P. Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. 3. – 496 p.

738. Linage de Vauciennes P. L'origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne / P. Linage de Vauciennes. – P.: Clousier-Aubouin, 1674. – 210 p.

739. Longworth Ph. Les Cosaques / Ph. Longworth. – P.: Michel, 1972. – 366 p.

740. Luca J. de. Relation des Tartares Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mangreliens et Geogriens / J. de Luca // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées. – P.: Th. Moette, 1696. – 810 p. – T. 1. – P. 14-23.

741. Luciani G. Le livre de la genèse du peuple ukrainien / G. Luciani. – P.: Institut d'études slaves de l'université de Paris, 1956. – 149 p.

742. Luciani G. Les étapes de la renaissance slave (essai de vue d'ensemble) / G. Luciani. – Bordeaux: Faculté des letters; Institut d'études slaves, 1958. – 14 p.

743. L'Ukraine dans le cadre de l'est européen. – Louvain: Éditions Nauwelaerts; P.: Béatrice-Nauwelaerts, 1957. – 205 p.

744. L'Ukraine dans le passé et dans le present. – P., 1970. – 23 p.

745. L'Ukraine. – Berne: R. Suter, 1919. – 203+II p.

746. Mably G.-B. de, abbé. De la manière d'écrire l'histoire / G.-B. de Mably // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 12. – 500 p. – P. 321-500.

747. Mably G.-B. de, abbé. De l'étude de l'histoire / G.-B. de Mably // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 12. – 500 p. – P. 1-318.

748. Mably G.-B. de, abbé. Du gouvernement et des loix de la Pologne à M. le comte Wielhorski // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: J. B. Delamolliere, 1792. – T. 8. – 416 p. – P. 1-281; Mably G.-B. de. Du gouvernement et des loix de la Pologne / G.-B. de Mably. – P.: Kimé, 2008. – 383 p.

749. Mably G.-B. de, abbé. Le droit public de l'Europe / G.-B. de Mably. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 1. – XIX+190+238 p.

750. Mably G.-B. de, abbé. Le droit public de l'Europe / G.-B. de Mably. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 2. – 414 p.

751. Mably G.-B. de, abbé. Le droit public de l'Europe / G.-B. de Mably. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 3. – 308 p.

752. Mackiw T. The Cossack-Polish peace treaty of 1649 in Pierre Chevalier's «Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne» Paris, 1663 / T. Mackiw // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 43-50.

753. Madariaga I. de. Who was Foy de la Neuville? / I. de Madariaga // Cahiers du Monde Russe et soviétique. – Vol. 28. – No. 1 (Jan. - Mar. 1987). – P. 21-30.

754. Magdeleine, comte de la. Le miroir ottoman avec un succinct récit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en pologne jusqu'en 1676 / C. de la Magdeleine. – Basle: Jean Rodolphe Genath, 1677. – 310 p.

755. [La Magdeleine C. de]. Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seigneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677 / C. de la Magdeleine. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 1. – 210 p. [La Magdeleine C. de]. Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour &

de la Milice du Grand Seigneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677 / C. de la Magdeleine. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 2. – 220 p.

756. Mairet J. Le Grand et dernier Solyman ov la mort Mvstapha. Tragedie par monsieur Mairet / J. Mairet. – P.: Chez Avgvstin Covrbé, 1639. - /XIV/+141.

757. Malte-Brun C. Tableau de la Pologne ancienne et moderne / C. Malte-Brun. – P.: Chez Henri Tardieu-H. Nicolle, 1807. – XII+498 p.

758. Malte-Brun C. Tableau de la Pologne ancienne et moderne / C. Malte-Brun. – P.-Bruxelles: Aimé-André et La Librairie parisienne, 1830. – T. 1. – VII+512 p.

759. Malte-Brun C. Tableau de la Pologne ancienne et moderne / C. Malte-Brun. – P.-Bruxelles: Aimé-André et La Librairie parisienne, 1830. – T. 2. – 536 p.

760. Manstein. Memoires historiques, politiques et militaires sur la Russie / Manstein. – Amsterdam: Chez Marc Michel Rey, 1771. – 598 p.

761. Marcel Étienne [Thuez Caroline]. Dymitr le Cosaque / Marcel Étienne. – P.: Firmin-Didot et C-ie, 1887. – 322 p.

762. Marcel Étienne [Thuez Caroline]. L'Hetman Maxime. Scènes de la vie en Ukraine / Marcel Étienne. – P.: A. Hennuyer, 1890. – 356 p.

763. Margeret J. Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie / J. Margeret. – P.: L. Potier Librairie, 1855. – XXVIII+113 p.

764. Marie D. Les chants populaires Petits-Russiens / D. Marie // Revue des études franco-russes. – 1906. – № 5 (mai). – P. 205-238.

765. Marmier X. Le pays des Cosaques / X. Marmier // Marmier X. Du Danube au Caucase: voyages et littérature. – P.: Garnier frères, 1854. – 385 p. – P. 335-385.

766. Marmont A.-F.-L.-V. de, duc de Raguse. Voyage / A.-F.-L.-V. de Marmont. – P.: Chez Ladvocat, Librairie, 1837. – T. 1. – 402 p.

767. Mars V. de. La Pologne, ses anciennes provinces et ses véritables limites / V. de Mars // Revue des Deux Mondes. – 1863. – T. 45. – P. 497-527.

768. Martel A. La langue polonaise dans les pays Ruthènes. Préface d'André Mazon / A. Martel. – Lille: Bussière, 1938. – 318 p.

769. Martel R. La France et la Pologne: Réalités de l'Est européen / R. Martel. – P.: Roumegoux et Cie, 1931 – 326 p.
770. Martel R. La Pologne et Nous: la légende et l'histoire, chimères et réalités / R. Martel. – P.: André Delpeuch, 1928. – 249 p.
771. Martel R. La question d'Ukraine. Extrait du Monde Slave. – Novembre-Décembre 1927 / R. Martel. – P.: Librairie Félix Alcan, 1927. – 35 p.
772. Martel R. La Ruthénie Subcarpathique (Podkarpatska Rus) / R. Martel. – P.: Paul Hartmann, 1935. – 188 p.
773. Martel R. Le problème de l'Ukraine. Extrait de Politique Étrangère. – № 6. – Décembre 1938 / R. Martel. – P.: Centre d'Études de Politique Étrangère; Firmin-Didot et Cie; Mesnil, 1938. – 14 p.
774. Martel R. L'Ukraine au lendemain de Poltava / R. Martel // Le Monde slave. – 1937. – Septembre. – P. 436-458.
775. Martin H. La Russie et l'Europe / H. Martin. – P.: Furne, Jouvet et Cie, 1866. – VI+426 p.
776. Martinez J.-C., Chastrusse C., Roussy D. Histoire-Géographie 4-e. / J.-C. Martinez, C. Chastrusse, D. Roussy. – P.: Hatier, 2006. – 32 p.
777. Masson Ch.-F.-Ph. Mémoires secrets sur la Russie / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Chez Charles Pougens, an VIII. – T. 1. – 1800. – 360 p.
778. Masson Ch.-F.-Ph. Mémoires secrets sur la Russie / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Chez Charles Pougens, an VIII. – 1800. – T. 2. – 360 p.
779. Masson Ch.-F.-Ph. Mémoires secrets sur la Russie / Ch.-F.-Ph. Masson. – Amsterdam-P.: Chez Bertrandet, 1802. – T. 3. – XVI+444 p.
780. Masson Ch.-F.-Ph. Mémoires secrets sur la Russie / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Librairie de Firmin Didot frères, fils et Cie, 1863. – T. 3. – 464 p.
781. Masconnois P. B. Panegyrique sur l'avant couronnement du roi de Pologne / P. B. Masconnois. – P.: Par Denis du Pré Imprimeur, 1573. – 16 p.
782. Maslowski M. La synthèse religieuse de Mickiewicz / M. Maslowski // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 150-165.

783. Maslowski M. Mickiewicz et l'Europe / M. Maslowski // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 16-25.

784. Massuet P. Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1733. – T. 1. – XII+455+9 p.

785. Massuet P. Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1733. – T. 2. – 432 p.

786. Massuet P. Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1733. – T. 3. – 627+17 p.

787. Massuet P. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1734. – T. 1. – 432 p.

788. Massuet P. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1734. – T. 2. – 531 p.

789. Massuet P. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1734. – T. 3. – 627+17 p.

790. Massuet P. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1734. – T. 4. – 392 p.

791. Massuet P. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1734. – T. 5. – 386+10 p.

792. [Massuet P.] Histoire des rois du royaume de Pologne et du grand duché de Lithuanie / P. Massuet. - La Haye: Gosse, Prevôt & C., 1734. - T. 1. - XXIV+455 p.

793. [Massuet P.] Histoire des rois du royaume de Pologne et du grand duché de Lithuanie / P. Massuet. – La Haye: Gosse, Prevôt & C., 1734. – T. 2. – 432 p.

794. [Massuet P.] Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1748. – T. 1. – XII+455+24 p.

795. [Massuet P.] Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume / P. Massuet. – Amsterdam: F. l'Honoré, 1748. – T. 2. – 531 p.

796. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc.

etc. etc. / E. de Mauvillon. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 1. – 464 p.

797. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereur de toutes les Russies, roi de Sibirie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. / E. de Mauvillon. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 2. – 404 p.

798. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereur de toutes les Russies, roi de Sibirie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. / E. de Mauvillon. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 3. – 504 p.

799. Mazon A. Les études slaves. La science française / A. Mazon. – P.: Librairie Larousse, 1933. – 24 p.

800. Mazon A. Nécrologie: Antoine Martel / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1931. – T. 11. – Fascicule 3-4. – P. 283-286.

801. Mazon A. Nécrologie: Charles Quénet / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1947. – T. 23. – Fascicule 1-4. – P. 279-283.

802. Mazon A. Nécrologie: Denis Roche / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1952. – T. 29. – Fascicule 1-4. – P. 292-294.

803. Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1935. – T. 15. – P. 185-187.

804. Mazon A. Pierre-Charles Levesque, humaniste, historien et moraliste / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1963. – T. 42. – Fascicule 1-4. – P. 7-66.

805. Méhée de La Touche J.-C.-H. Histoire de la prétendue révolution de Pologne / J.-C.-H. Méhée de La Touche. – P.: Chez Buisson, 1792. – 376 p.

806. Méhée de La Touche J.-C.-H. Mémoires / J.-C.-H. Méhée de La Touche. – Hambourg-P.: Chez A. Galland, 1807. – Partie I. – XII+210 p.

807. Méhée de La Touche J.-C.-H. Mémoires / J.-C.-H. Méhée de La Touche. – Hambourg-P.: Chez A. Galland, 1807. – Partie II. – 172 p.

808. Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865) / P. Mérimée. – P.: L'Harmattan, 2007. – XIV+294 p.

809. Mérimée P. Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius / P. Mérimée. – P.: Michel Lévy Frères, 1853. – 452 p.
810. Mérimée P. La littérature en Russie. Nicolas Gogol / P. Mérimée // Revue des Deux Mondes. – 1851. – T. 12. – P. 627-650.
811. Mérimée P. La littérature et le servage en Russie. Mémoires d'un Chasseur russe, par M. Ivan Tourguenief / P. Mérimée // Revue des Deux Mondes. – 1854. – T. 7. – P. 183-193.
812. Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans / P. Mérimée // Mélanges historiques et littéraires. – P.: Michel Lévy Frères, 1855. – 382 p. – P. 61-89.
813. Mezeray F.-E. de. Histoire de France. - P.: Guillemot, 1643. – T. 1. - 1042 p.
814. Miakotin V. La fixation des paysans ukrainiens à la glèbe aux XVII-e et XVIII-e s. / V. Miakotin // Le Monde slave. – 1932. – № 10 (octobre). – P. 31-58.
815. Michaud J.-F., Michaud L.-G. Biographie universelle / J.-F. Michaud, L.-G. Michaud. – P.: Chez Madame C. Desplaces, 1843. – T. 32. – 668 p.
816. Michelet J. Histoire de France. XVIII. Louis XV (1724-1757) / J. Michelet. – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1879. – 386 p.
817. Michelet J. Histoire du XIXe siècle: Jusqu'au Waterloo / J. Michelet. – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1880. – T. 3. – 386 p.
818. Michelet J. La Pologne martyre / J. Michelet. – P.: E. Dentu; Bruxelles-Leipzig: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1863. – XVI+365 p.
819. Michelet J. Oeuvres complètes / J. Michelet. - P.: Flammarion, 1897. – 562 p.
820. Michelet J. Pologne et Russie. Légende de Kosciusko / J. Michelet. – P.: Librairie Nouvelle, 1852. – 144 p.
821. Michelet J. Tableau chronologique de l'histoire moderne / J. Michelet. – P.: Chez Louis Colas; Dondey-Dupré Pere et Fils, 1825. – 168 p.
822. Michel Hrouchevsky // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. - № 1 (19). – P. 1.
823. Mickiewicz A. L'église et le Messie / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1845. – Partie II. – XV+304 p.

824. Mickiewicz A. L'église officielle et le messianisme / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1845. – Partie I. – XII+504 p.
825. Mickiewicz A. Les premiers siècles de l'histoire de Pologne / A. Mickiewicz. – P.: Librairie du Luxembourg, 1868. - XV+178 p.
826. Mickiewicz A. Les Slaves. Cours professé au Collège de France / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 1. – IV+419 p.
827. Mickiewicz A. Les Slaves. Cours professé au Collège de France / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 2. – 450 p.
828. Mickiewicz A. Les Slaves. Cours professé au Collège de France / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 3. – 376 p.
829. Mickiewicz L. La Pologne et ses provinces méridionales: manuscrit d'un Ukrainien / A. Mickiewicz. – P.: E. Dentu, 1863. – XXIII+167 p.
830. Miller A. Considérations sur le développement des institutions agraires de l'Ukraine aux XVII-e et XVIII-e siècles / A. Miller // Revue international de sociologie. – P., 1928. – Septembre-octobre. – P. 495-530.
831. Mjakotin V. La question ukrainienne après la Révolution russe / V. Mjakotin // Le Monde Slave. -1926. - № 4. – P. 161-195; № 12. – P. 347-380.
832. [Moreau de Brasey J.-N. de.] Mémoires / J.-N. de Moreau de Brasey. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 1. – 402 p.
833. [Moreau de Brasey J.-N. de.] Mémoires / J.-N. de Moreau de Brasey. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 2. – 407 p.
834. [Moreau de Brasey J.-N. de.] Mémoires / J.-N. de Moreau de Brasey. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 3. – 374 p.
835. Montaigne M. de. Les Essais de Michel seigneur de Montaigne / M. de Montaigne. – P.: Abel l'Angelier, 1595. – Livre 1. – /XVIII/+523+232 p.
836. Munster S. La Cosmographie universelle / S. Munster. — Basle: Aux despens de Henry Pierre, 1556. – /LXI/+1429 p.
837. Mycinski J. Ladislas IV & les Cosaques: Dans 2 tomes / J. Mycinski. – [Lille3-IRHIS Bibliothèque Georges Lefèbre], Dactylogramme. – S. 1., s. a. – 475 p.

838. Mykhailo Hrouchevskiy. Sa vie et son oeuvre / M. Hrouchevskiy, A. Joukovsky. – Paris: Du Dauphin, 1997. – 167 p.

839. Mytrowytch K. Elements platoniciens de la philosophie de Skovoroda / K. Mytrowytch // Skovoroda philosophe ukrainien. – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 33-53.

840. Neboit-Mombet J. L'image de la Russie dans le roman français. 1859-1900 / J. Neboit-Mombet. – Clermont-Ferrand.: Pascal, 2005. – 506 p.

841. N. D. L. R. Le Czar Demetrius, histoire moskovite: Dans 2 tomes, 4 livres / N. D. L. R. – La Haye: Chez les Freres van Dole, 1715. – 428 p.

842. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. / Iwan Nestesuranoi. – La Haye: Chez R.C.Alberts, Amsterdam: Chez Her.Uytwerf, 1725. – T. 1. – 510 p.

843. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée / Iwan Nestesuranoi. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 2. – 496 p.

844. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée / Iwan Nestesuranoi. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 3. – 452 p.

845. Neuville Foy de la. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie / Foy de la Neuville. – P.: Chez Pierre Aubouyn & Charles Clouzier, 1698. – 230 p.

846. Neuville Foy de la. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie / Foy de la Neuville. – La Haye: Chez Meyndert Uytwerf, 1699. – 232 p.

847. Niessel H.-A. Les Cosaques: étude historique, géographique, économique et militaire / H.-A. Niessel. – P.: H. Charles-Lavauzelle, 1898. – 470 p.

848. Niessel H., général. Le triomphe des Bolchéviks et la paix de Brest-Litovsk: Souvenirs 1917-1918 / H.-A. Niessel. – Paris: Plon, 1940. – 381 p.

849. Nolde B. E. L'Ukraine sous le Protectorat Russe / B. E. Nolde. – P.: Payot, 1915. – 67 p.

850. Nordberg J. A. Histoire de Charles XII, roi de Suede / J. A. Nordberg. – La Haye: Chez Jean-Martin Husson, 1744. – T. 2. – 680 p.

851. Nordmann C.-J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa / C.-J. Nordmann. – P.: Librairie générale de R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1958. – VIII+87 p.
852. Nostradamus M. Les Propheties / M. Nostradamus. – Lyon: Pour Iean Hvgvetan, [1644?]. – /X/+177 p.
853. Note sur la Russie Polonoise et la Russie Moscovite // La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky. – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p. – P. 63-73.
854. Nouveau Dictionnaire historique. – Caen: Chez G. Le Roy; Lyon: Chez Bruyset, Freres, 1789. – T. 9. – 534 p.
855. Novaye, baron de. Aujourd'hui et demain? / De Novaye. – P.: P. Lethielleux, 1914. – 40+IX p.
856. Noyers P. des. Lettres / P. des Noyers. – Berlin: B. Behr, 1859. – 600 p.
857. Ollivier-Chakhnovskaia J. Les francais expulsés de l'empire Russe par l'oukase de Catherine II du 8 fevrier 1793 / J. Ollivier-Chakhnovskaia // Cahiers du Monde russe. – 2005. - № 46/3. – Juillet-septembre. – P. 529-544.
858. Ott A. Manuel d'histoire universelle: Histoire du moyen âge et histoire modern / A. Ott. – P.: Chez Paulin, Libraire, 1842. – T. 2. – Partie 2. – 543 p.
859. Pallas P.-S. Voyages / P.-S. Pallas.- P.: Deterville, 1805.- T.1.-XXIII+653 p.
860. Pan J.-M. du. Du péril de la balance politique de l'Europe / J.-M. du Pan. – Londres, 1789. – 150 p.
861. Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de. Histoire de Pologne / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1733. – T. 1. – XXIV+256 p.
862. Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de. Histoire de Pologne / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1733. – T. 2. – 256 p.
863. Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de. Histoire de Pologne / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1734. – T. 3. – 304 p.
864. Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de. Histoire de Pologne / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1734. – T. 4. – 248 p.
865. Pascal P. Skovoroda, la vie d'un sage itinérant (1722-1794) / P. Pascal // Skovoroda philosophe ukrainien. – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 7-16.

866. Pasek J.-Ch. Les Mémoires / J.-Ch. Pasek. – P.: Société d'édition «Les Belle-Lettres», 1922. – 350 p.

867. Perry J. Etat présent de la Grande Russie, ou Moscovie / J. Perry. – P.: Chez Joseph Monge, 1718. – /VI/+76+ 83+/X/+339 p.

868. Petigny de Saint Romain X. de. Notice biographique sur P. Ch. Lévesque. 1736-1812 / X. de Petigny de Saint Romain. – P.: Grande Imprimerie, 1964. – 76 p.

869. Peyssonel C.-Ch. de. Examen du livre intitulé «Considerations sur la guerre actuelle des Turcs», par M. de Volney / C.-Ch. de Peyssonel C.-Ch. de. – Amsterdam, 1788. – 331 p.

870. Peyssonel C.-Ch. de. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin / C.-Ch. de Peyssonel. – P.: Chez N. M. Tilliard, Libraire, 1765. – XLIV+364 p.

871. Peyssonel C.-Ch. de. Observations sur le commerce de la Mer Noire / C.-Ch. de Peyssonel. – Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht: Chez les Libraires Associés, 1787. – 432 p.

872. Peyssonel C.-Ch. de. Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe / C.-Ch. de Peyssonel. – P., 1789. – 386 p.

873. Peyssonel C.-Ch. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire / C.-Ch. de Peyssonel. – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 1. – IV+340 p.

874. Peyssonel C.-Ch. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire / C.-Ch. de Peyssonel. – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 2. – 380 p.

875. Pierre Mohyla. Actes du Colloque. – P.: Dauphin, 1997. – VIII+94 p.

876. Pinet A. du. Plants, pourtraits et descriptions de plusieurs villes et forteresses / A. du Pinet. – Lyon: Par Ian d'Ogerolles, 1564. – 350 p.

877. Pissot N.-L. Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, établissement et accroissement, leur grandeur et abaissement, leurs moeurs et usages / N.-L. Pissot. – P.: Moronval, 1812. – 38 p.

878. Poirrier Ph. L'oubli historiographique / Ph. Poirrier // Bleton-Ruget A., Poirrier Ph. Le temps des sciences humaines. Gaston Roupnel et les années trente. – P.: Éditions «Le Manuscrit», 2006. – P. 237-256.

879. Popovitch O. Mazeppa: variations sur un theme romantique / O. Popovitch. – 19 mai-30 juin 1978. – Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі. – 36 p. Texte imprimé.
880. Popowycz D. L'Eglise Catholique en Ukraine Occidentale / D. Popowycz. – Mons: Service de presse catholique Ukrainienne, s.a. (1949?). – 47 p.
881. Portal R. Russes et ukrainiens / R. Portal. – P.: Flammarion, 1970. – 140 p.
882. Postel G. De la Republique des Turcs / G. Postel. – Poitiers.: Par Enguibert de Marnef, 1560. – 136 p.
883. Postel G. La tierce partie des orientales histoires / G. Postel. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 96 p.
884. Pouchkine A. Poltava. Le cavalier de bronze. Traduits du russe par Léonid et Nata Minor / A. Pouchkine. – P.: Éditions des Syrtes, 2002. – 162 p.
885. Prokopovitch V. Le testament politique de l'hetman Philippe Orlik / V. Prokopovitch // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 3-4 (5-6). – 15 juillet. – P. 305-311.
886. Prokopovitch V. Le testament politique de l'hetman Philippe Orlik / V. Prokopovitch. – P., 1939. – 7 p.
887. Proudhon P.-J. Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur Congrès / P.-J. Proudhon. – P.: E. Dentu, 1863. – 108 p.
888. Przebendowski P.-H. Memoires / P.-H. Przebendowski. – Rotterdam: Chez Fritsch & Böhm, 1710. - /VIII/+301 p.
889. Pufendorff S. de, Bruzen de la Martiniere A.-A. Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers / S. de Pufendorff, A.-A. Bruzen de la Martiniere. – P.: Chez Merigot, Grange, Hochereau, Robustel, 1756. – T. 4. – 640 p.
890. Quatre années de guerre des Polonais contre les Russes et les Tartares (1648-1652). Persécutions des Israélites de la Pologne / traduit de l'hébreu Javan Messoula par Daniel Lévy. – P.: Tlemcen; Impr. des Ageux, 1855. – 69 p.
891. Quérard J.-M. La France littéraire / J.-M. Quérard. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – T. 5. – 668 p.

892. Quénet Ch. Deux siècles et demi de lutttes religieuses dans la Pologne méridionale (1339-1596) / Ch. Quénet // Mélanges J. Legras. - 1939. - P. 123-132.

893. Quinet E., Mars V. de. Collège de France. Cours de littérature étrangère / E. Quinet, V. de Mars // Revue des Deux Mondes. – 1842. – T. 29. – P. 684-692.

894. Quinet E. Les révolutions d'Italie / E. Quinet. - P.: Chamerot, 1848. - XII+216 p.

895. Rabelais F. Les quatre livres de maistre François Rabelais / F. Rabelais. – P.: Académie des bibliophiles, 1868. – T. 1. – 312 p.

896. Racault de Reuilly J.-J. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803 / J.-J. Racault de Reuilly. – P.: Chez Bossange, Masson et Besson, 1806. – XIX+302 p.

897. Rambaud A. Histoire de la Russie / A.Rambaud.- P.: Hachette,1878. - 727 p.

898. Rambaud A. La Russie épique / A. Rambaud. – P.: Maisonneuve, 1876. – XV+504 p.

899. Rambaud A. L'Ukraine et ses chansons historiques, les derniers Kobzars / A. Rambaud // Revue des Deux Mondes. – 1875. – T. 9. – P. 801-835.

900. Ramseier M. Cosaques / M. Ramseier. – Genève: Nemo, 2009. – 523 p.

901. Raumer F. de. La chute de la Pologne / F. de Raumer. – P.: Imprimerie de Guiraudet et Jouaust, 1837. – 108 p.

902. R. C. Le problème de l'Ukraine dans la presse française / R. C. // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 1 (3). – 1 février. – P. 131-132.

903. Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.]. Les peuples de la Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. – P.: Colas, 1812. – T. 1. – 13+61+48 p.

904. Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.]. Les peuples de la Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. – P.: Colas, 1813. – T. 2. – 66+48 p.

905. Regemorter J.-L. van, Cadot M. Le commerce extérieur de la Russie en 1784, d'après le journal de voyage de Baert du Hollant / J.-L. van, Regemorter, M. Cadot // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 3-4. – Juillet-décembre. – P. 371-391.

906. Relation curieuse de l'estat present de la Russie. – P.: Barbin, 1679. – 440 p.

907. Remarques d'un seigneur polonois sur l'Histoire de Charles XII, roi de Suede, par Monsieur de Voltaire. – La Haie: A. Moetjens, 1741. – VI+186 p.

908. Reyhman J. Le commerce polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson / J. Reyhman // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1966. – T. 7. - № 7-2. – P. 234-248.

909. Riabtchouk M. De la «Petite-Russie» à l'Ukraine / M. Riabtchouk. – P.: L'Harmattan, 2003. – 207 p.

910. Rigaud B. Discours sur l'histoire des polonais / B. Rigaud. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 80 p.

911. Robert C. De l'enseignement des literatures slaves / C. Robert // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 13. – P. 365-375.

912. Robert C. Des origins slaves / C. Robert. – P.: Passard, 1852. – II+216 p.

913. Robert C. La Conjuraton du panslavisme et l'insurrection polonaise / C. Robert // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 13. – P. 1110-1127.

914. Robert C. Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir / C. Robert. – P.: Passard, 1852. – T. 1. – 384 p.

915. Robert C. Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir / C. Robert. – P.: Passard, 1852. – T. 2. – II+370 p.

916. Robert C. Les deux panslavismes / C. Robert // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 16. – P. 452-483.

917. Robert C. Les deux panslavismes. Situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie / C. Robert. – P.-Leipzig: Leopold Michelsen, 1847. – 63 p.

918. [Robert C.] Testament de Pierre le Grand / C. Robert. – P.: Passard, 1860. – 28 p.

919. Roche D. Un portraitiste petit-russien D. G. Lévitiski / D. Roche. – P.: Gazette des Beaux-Arts, 1904. – 31 p.

920. Roche D. Vladimir Loukitch Borovikovski (1757-1825): un peintre petit-russien à la fin du XVIIIe siècle et au commencement du XIXe / D. Roche. – P.: Gazette des Beaux-Arts, 1907. – 36 p.

921. Rostovtzeff M. Les origines de la Russie Kiévienne / M. Rostovtzeff // Revue des études slaves. – 1922. – T. 2. – P. 351-373.

922. Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne / M. Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 1. - /VI/+256 p.

923. Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne / M. Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 2. – 331 p.

924. Rousseau J.-J. Considérations sur le gouvernement de Pologne / J. J. Rousseau. – Londres, 1782. – 174 p.

925. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P.: Nicole et Desenne, 1807. – T. 1. – LXXVI+346 p.

926. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. - P.: Nicole et Desenne, 1807. - T. 3. - 517 p.

927. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P.: Nicole et Desenne, 1807. – T. 4. – 431 p.

928. Rulhière C.-C. de. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762 / C.-C. de Rulhière. – P.: Desenne, an V (1797). – XXIV+186 p.

929. Rusina E. La similitude du dissemblable. La Russie et la grande-principauté de Lituanie XIVE – milieu du XVIe siècle / E. Rusina // Cahiers du monde russe. – 2005. – T. 46. - № 1-2. – Janvier-juin. – P. 39-50.

930. Ruzé A. Ukrainiens et Roumains (IXe-XXe siècle): Rivalités carpatho-pontiques / A. Ruzé. – P.: L'Harmattan, 1999. – 304 p.

931. Rzewuski H., comte. Les récits d'un vieux gentilhomme polonais / H. Rzewuski. – P.: Librairie du Luxembourg - J.-B. Vasseur et C-ie, 1866. – XI+451 p.

932. Saint-Amant M.-A. G. de. Oeuvres complètes / M.-A. G. de Saint-Amant. – P.: Chez P. Jannet, 1835. – T. 2. – 512 p.

933. Salvandy N.-A. de. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski / N.-A. de Salvandy. – Bruxelles: Gregoir, Wouters et C-ie, 1841. – T. 1. – 332 p.

934. Salvandy N.-A. de. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski / N.-A. de Salvandy. – Bruxelles: Gregoir, Wouters et C-ie, 1841. – T. 2. – 314 p.

935. Salvandy N.-A. de. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne / N.-A. de Salvandy. – P.: Didier et Cie, 1876. – T. 1. – XXXVI+496 p.

936. Salvandy N.-A. de. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne / N.-A. de Salvandy. – P.: Didier et Cie, 1855. – T. 2. – 468 p.

937. Savant J. Les Cosaques / J. Savant. – P.: Éditions Balzac, 1944. – 294 p.

938. [Schérier J.-B.]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie / J.-B. Schérier. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 1. – XII+227 p.

939. [Schérier J.-B.]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie / J.-B. Schérier. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 2. – 276 p.

940. [Schérier J.-B.]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie / J.-B. Schérier. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 3. – 307 p.

941. [Schérier J.-B.]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie / J.-B. Schérier. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 4. – 306 p.

942. [Schérier J.-B.]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie / J.-B. Schérier. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 5. – 287 p.

943. [Schérier J.-B.]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie / J.-B. Schérier. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 6. – 281 p.

944. Schérier J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièce justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conservés à Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schérier. – P.: Cuchet, 1788. – T. 1. – XVI+328 p.

945. Schérier J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièce justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conservés à Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schérier. – P.: Cuchet, 1788. – T. 2. – 384 p.

946. Schérier J.-B. Histoire raisonnée du commerce de la Russie / J.-B. Schérier. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XII+293 p.

947. Scherrer M. Les dumy ukrainiennes: épopée cosaque / M. Scherrer. – P.: C. Klincksieck, 1947. – 140 p.
948. Schmid F.-A. Abrégé chronologique de l'histoire de Pologne / F.-A. Schmid. – Varsovie-Dresde: Chez Michel Gröll, 1763. – XVIII+352 p.
949. Sebag P. Sur deux orientalistes français du XVIIIe siècle / P. Sebag // Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée. – 1978. – T. 25. – P. 89-117.
950. Ségur Ph.-P. de. Histoire de la Russie et de Pierre le Grand / Ph.-P. de Ségur. – P.: Chez Baudouin Frères, 1829. – VIII+584 p.
951. Sembratovytsch R. Le Tsarisme et l'Ukraine / R. Sembratovytsch. – P.: É. Cornély et Cie, 1907. – 56 p.
952. Siestrzencewicz de Bohusz S. Histoire du royaume de la Chersonese Taurique / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 433 p.
953. Siestrzencewicz de Bohusz S. Précis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les époques de la conversion de ces peuples au Christianisme / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 228 p.
954. Siestrzencewicz de Bohusz S. Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, et sur les époques de la conversion de ces peuples au Christianisme: Dans 4 tomes / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de Pluchart et comp., 1812. – XVI+856+72 p.
955. Silvestre A. La Kosake / A. Silvestre. – P.: Bibliothèque-Charpentier, 1894. – 388 p.
956. Skovoroda philosophe ukrainien. - P.: Institut d'Études Slaves, 1976.- 121 p.
957. Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe / S. Smolka. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – 40+590 p.
958. Snéguirew I. M. Grégoire Savitch Skovoroda, philosophe de l'Ukraine / I. M. Snéguirew // Bulletin du Nord: journal scientifique et littéraire / Par Georges Lecointe de Laveau. – Moscou, 1828. – Cahier IX (septembre). – P. 149-156; Cahier XI (novembre). – P. 270-275.

959. Sohan' P. Les problèmes de collecte et de publication du patrimoine historique de la cosaquerie ukrainienne // Les cosaques de l'Ukraine / P. Sohan'. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 17-24.

960. Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de. Histoire générale de Pologne / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – P.: Herissant, 1750. – T. 1. – LVI+388 p.

961. Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de. Histoire générale de Pologne / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – P.: Coignard, 1747. – T. 2. – XII+403 p.

962. Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de. Histoire générale de Pologne / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – Amsterdam: Sauzet, 1751. – T. 3. – XII+284 p.

963. Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de. Histoire générale de Pologne / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – P.: Herissant, 1750. – T. 4. – XXIV+430 p.

964. Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de. Histoire générale de Pologne / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – Amsterdam: Sauzet, 1751. – T. 5. – XVI+320 p.

965. Somov V. A. Pierre-Charles Levesque. Protégé de Diderot et historien de la Russie / V. A. Somov // Cahiers du Monde russe. - 2002. - № 43/2-3. – Avril-septembre. – P. 275-294.

966. Soutou G.-H., Castelbajac G. de, Gasquet S. de. Recherches sur la France et le problem des Nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne-Lithuanie-Ukraine) / G.-H. Soutou, G. de Castelbajac, S. de Gasquet. – P.: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. – 234 p.

967. Staël de, madame. Dix années d'exil / De Staël. – P.: La renaissance du livre, 1909. – 192 p.

968. Staelin J. de. Anecdotes originals de Pierre le Grand / J. de Staelin. – Strasbourg-P.: Treuttel & Durand, 1787. – 347 p.

969. Stahl [Hetzl] P.-J. Maroussia: d'après la légende de Marko Wovzok / P.-J. Stahl [Hetzl]. – P.: Hetzel, 1878. – 272 p.

970. Stebnitsky P. L'Ukraine et les Ukrainiens / P. Stebnitsky. – Berne: R. Suter, 1918. – 52 p.

971. Stecyk I. Mazeppa. Prince de l'Ukraine / I. Stecyk. – P.: Balland, 1981. – 219 p.

972. Stefanowska Z. Mickiewicz, critique et historien d'art // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Z. Stefanowska. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 195-203.

973. Storch H.-F. von. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle / H.-F. von Storch. – Bâle: J. Decker – P.: Ch. Pougens et Levrault-frères, 1801. – T. 1. – XXII+407+80.

974. Strahlenberg, baron de. Description historique de l'empire russe / Strahlenberg. – Amsterdam: Chez Desaint & Saillant, 1757. – T. 1. – 390 p.

975. [Struve J.-Ch. von.] Voyage en Krimée / J.-Ch. von Struve. – P.: De l'imprimerie de Crapelet, 1802. – 599 p.

976. Struys J. Les voyages / J. Struys. – Amsterdam: Meurs, 1681. – 360 p.

977. Struys J. Les voyages / J. Struys. – Amsterdam: Au depens de la Compagnie, 1720. – T. 1. – 340 p.

978. Struys J. Les voyages / J. Struys. – Amsterdam: Au depens de la Compagnie, 1720. – T. 2. – 300 p.

979. Struys J. Les voyages / J. Struys. – Amsterdam: Au depens de la Compagnie, 1720. – T. 3. – 300 p.

980. Švyd'ko H. L'otaman Kost' Hordijenko, chef de la Sič des Zaporogues / H. Švyd'ko // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 61-66.

981. Tabouis G., général. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine / G. Tabouis // Travaux de l'Institut scientifique ukrainien. – Varsovie, 1932. – T. 8. – 174 p.

982. Tallemant des Réaux G. Les Historiettes / G. Tallemant des Réaux. – P.: Alphonse Levasseur, 1834. – T. 2. – 443 p.

983. Tański J. La Pologne devant l'Europe / J. Tański. – P.: Librairie de Poulet-Malassis, 1861-1862. – 180 p.

984. Tatarenko L. La naissance de l'union de Brest: la curie romaine et le tournant de l'année 1595 / L. Tatarenko // Cahiers du monde russe. – 2005. – T. 46. – № 1-2. – Janvier-juin. – P. 345-354.

985. Terlon H. de. *Memoires* / H. de Terlon. – P.: Barbin, 1681. – T. 1. – 620 p.
986. Ternaux-Compans H. *Archives des voyages* / H. Ternaux-Compans. – P.: Bouchard-Huzard, librairie d'Arthus-Bertrand, 1841. – T. 2. – P. 352-353.
987. Thevet A. *Cosmographie Moscovite* / A. Thevet. – P.: Techener, 1858. – XVI+179 p.
988. Theyls W. *Memoires* / W. Theyls. – Leyde: Vivier, 1722. – 388 p.
989. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou. - Londres, 1734.- T. 2. - XIV+687 p.
990. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou. - Londres, 1734.- T. 5. - XIV+738 p.
991. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou. - Londres, 1734. - T. 6. – XX+730 p.
992. Thou J.-A. de. / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 7. – XII+758 p.
993. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou. - Londres, 1734.- T. 8. - XIV+730 p.
994. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou.- Londres, 1734.- T. 10.- XVI+751 p.
995. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou.- Londres, 1734.- T. 11.- XVI+814 p.
996. Thou J.-A. de. *Histoire* / J.-A. de Thou.- Londres, 1734.- T. 14.- XIX+716 p.
997. Thounmann J.-E. *Description de la Crimée* / J.-E. Thounmann. – Strasbourg: Chez J. G. Treuttel, 1786. – 112 p.
998. Tillet J. du. *Dv roy Henry I* // Tillet J. du. *Recueil des Roys de France* / J. du Tillet. – P.: Chez Jaques du Puys, avec privilege du Roy, 1580. – P. 72-74.
999. Tisserand R. *La vie d'un peuple. L'Ukraine* / R. Tisserand. - P.: Maisonneuve, 1933. - IV+299 p.
1000. Tissot V. *La Russie et les Russes* / V. Tissot. – P.: E. Dentu, 1882. – 562 p.
1001. Tissot V. *La Russie et les Russes* / V. Tissot. – P.: Plon, 1884. – 423 p.
1002. Tissot V. *Ukraine. Kiew* / V. Tissot. – P.: Plon, 1897. – 32 p.
1003. Tooke W. *Histoire de l'empire de Russie* / W. Tooke. – P.: Maradan, 1801. – T. 1. – XX+400 p.
1004. Tooke W. *Histoire de l'empire de Russie* / W. Tooke. – P.: Maradan, 1801. – T. 2. – 451 p.
1005. Tooke W. *Histoire de l'empire de Russie* / W. Tooke. – P.: Maradan, 1801. – T. 3. – 464 p.

1006. Tooke W. Histoire de l'empire de Russie / W. Tooke. – P.: Maradan, 1801. – T. 4. – 432 p.
1007. Tooke W. Histoire de l'empire de Russie / W. Tooke. – P.: Maradan, 1801. – T. 5. – 384 p.
1008. Tooke W. Histoire de l'empire de Russie / W. Tooke. – P.: Maradan, 1801. – T. 6. – 419 p.
1009. Tott F. de. Mémoires / F. de Tott.- Amsterdam, 1784.- T. 1.- XL+203 p.
1010. Tott F. de. Mémoires / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. –T. 2. – 220 p.
1011. Tott F. de. Mémoires / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. –T. 3. – 180 p.
1012. Tott F. de. Mémoires / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. –T. 4. – 152 p.
1013. Tott F. de. Mémoires / F. de Tott. – P., 1785. – T. 1. – XXXII+273 p.
1014. Tott F. de. Mémoires / F. de Tott. – P., 1785. – T. 2. – 264 p.
1015. Tromelin J.-J.-M.-F. Boudin, comte de. Observations / J.-J.-M.-F. Boudin de Tromelin. – P.: Pélicier et Chatet, 1828. – 36 p.
1016. Troubetzkoy A. La Russie Rouge / A. Troubetzkoy. – P.: Dentu, 1860. – 178 p.
1017. Tymowski K.-T. La Pologne, la Russie et l'Europe / K.-T. Tymowski. – P.: Imprimerie de P. Baudouin, 1836. – 36 p.
1018. Tyszkiewicz M., Cheloukhine S. Documents historiques sur l'Ukraine / M. Tyszkiewicz, S. Cheloukhine. – Lausanne: A. Bovard-Giddey, 1919. – 72 p.
1019. Tyszkiewicz M. La littérature ukrainienne / M. Tyszkiewicz. – Berne: Imprimerie R.Suter, 1919. – 157 p.
1020. V. C. [Comeiras Victor de.] Tableau general de la Russie moderne / V. C. [V. de Comeiras]. – P.: Treuttel et Wurtz, an X-1802. – T. 1. – 350 p.
1021. V. C. [Comeiras Victor de.] Tableau general de la Russie moderne / V. C. [V. de Comeiras]. – P.: Treuttel et Wurtz, an X-1802. – T. 2. – 405 p.
1022. Veinstein G. La révolte des mirza tatars contre le khan / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1971. – T. 12. - № 3. – P. 327-338.

1023. Veinstein G. L'Empire ottoman et les prémices du problème cosaque (1545-1555) / G. Veinstein // Les cosaques de l'Ukraine. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 35-41.
1024. Veinstein G. Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – T. 11. - № 1. – P. 24-92.
1025. Veinstein G. Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique / G. Veinstein // Cahiers du monde russe. – 1994. – T. 35. - № 4. – P. 713-738.
1026. Veinstein G. Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIIIe siècle / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. – № 3-4. – P. 414-458.
1027. Veinstein G. Prélude au problème cosaque/ G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – T. 30. - № 3-4. – P. 329-362.
1028. Verhun J. Le traité de Pereyaslav (1654) et ses conséquences pour l'Ukraine / J. Verhun. – Dunkerque, 2003. – 32 p.
1029. Verhun J. Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siège de Dunkerque en 1646 / J. Verhun. – Dunkerque, 1980. – P. 93-117.
1030. Verhun J. L'Ukraine décrite par des Français / J. Verhun. – Dunkerque, 2001. – 150 p.
1031. Verhun J. L'Ukraine, pays des Cosaques / J. Verhun. – Dunkerque: L'Est Européen, 2002. – 55 p.
1032. Verhun J. Zaporijjia / J. Verhun. – Dunkerque, 2001. – 12 p.
1033. Viellard S. «A beau mentir qui vient de loin» / S. Viellard // Cahiers slaves. – Paris-Sorbonne, 2008. - № 10. – P. 49-72.
1034. Viquesnel A. Les Polonais, les Ruthènes et les Lithuaniens / A. Viquesnel. – Lyon: Pincer, 1865. – 91 p.
1035. Vigenère B. de. Les Chroniques et annales de Pologne / B. de Vigenère. – P.: J. Richer, 1573. – 487 p.

1036. Vigenère B. de. *La Description du royaume de Pologne* / B. de Vigenère. – P.: J. Richer, 1573. – 188 p.
1037. Vion Dalibray Ch., sieur de. *Le Soliman* / Ch. Vion Dalibray. – P.: Chez Toussaint-Quinet, 1637. – 114 p.
1038. *Vita Lietberti episcopi Cameracensis. XVIII-XX // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.* – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1934. – T. 30 - Part 2, Supplementa tomorum I-XXV. – P. 850.
1039. Vogüé M.-E.-M. de. *Le fils de Pierre le Grand. Mazeppa. Un changement de règne* / M.-E.-M. de Vogüé. – P.: Calmann Lévy, 1884. – 363 p.
1040. Vogüé M.-E.-M. de. *Les écrivains russes contemporains. Nicolas Gogol* / M.-E.-M. de Vogüé // *Revue des Deux Mondes.* – 1885. – T. 72. – P. 241-279.
1041. Vogüé M.-E.-M. de. *Mazeppa – la légende et l’histoire* / M.-E.-M. de Vogüé // *Revue des Deux Mondes.* – 1881. – T. 48. – P. 320-351.
1042. Vogüé M.-E.-M. de. *Trois drames de l’histoire de Russie* / M.-E.-M. de Vogüé. – P.: Armand, 1911. – VI+303 p.
1043. Volney. *Considerations* / Volney. – Londres, 1788. – 140 p.
1044. Voltaire. *Anecdotes sur le czar Pierre le Grand* / Voltaire // *Oeuvres de Voltaire. Avec préfaces, avertissements, notes, etc. Par M. Beuchot. – Mélanges. Tome III.* – P.: Chez Lefèvre, Libraire, 1830. – T. 39. – P. 77-96.
1045. Voltaire. *Essai sur les mœurs et l’esprit des nations* / Voltaire. – P.: Chez Werdet et Lequien fils, 1829. – T. 2. – 548 p.
1046. Voltaire. *Essai sur les mœurs et l’esprit des nations* / Voltaire. – P.: Chez Werdet et Lequien fils, 1829. – T. 4. – 547 p.
1047. Voltaire. *Histoire de Charles XII, roi de Suede* / Voltaire. – P.: DIDOT, 1802. – 342 p.
1048. Voltaire. *Oeuvres complètes.* – T. 24. / Voltaire. – Kehl.: L’imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.
1049. Wailly L. de. *Curiosités philologiques, géographiques et ethnologiques* / L. de Wailly. – P.: Paulin et le Chevalier, 1855. – 370 p.

1050. Walicki A. La philosophie de l'Histoire d'Adam Mickiewicz / A. Walicki // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 172-187.
1051. Waliszewski K. Autour d'un trône / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie, 1894. – VII+472 p.
1052. Waliszewski K. Les origines de la Russie moderne: La crise révolutionnaire / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C., 1906. – IV+501 p.
1053. Waliszewski K. La Dernière des Romanov, Élisabeth I / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie, 1902. – XIII+552 p.
1054. Waliszewski K. Les origines de la Russie moderne: Ivan le Terrible / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie, 1904. – VI+568 p.
1055. Waliszewski K. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. 1613-1682 / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie, 1909. – VI+596 p.
1056. Waliszewski K. Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie, 1898. – XI+383 p.
1057. Waliszewski K. Pierre le Grand / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie, 1905. – VIII+633 p.
1058. Warnery Ch.-E. de. Remarques / Ch.-E. de Warnery. – Breslau: Korn, 1771. – 264 p.
1059. Wielhorski M. Manifeste / M. Wielhorski. – P., 1770. – 141+295 p.
1060. Wolkonski A., prince. La vérité historique et al propagande ukrainophile / A. Wolkonski. – Rome: E. Armani, 1920. – 243 p.
1061. Zajcev I. V. La politique turque de Petro Dorošenko / I. V. Zajcev // Cahiers du monde russe. – 2009. – T. 50. – № 2-3. – Avril-septembre. – P. 511-532.
1062. ZAPORAVIENS, ou ZAPOROGES // Encyclopédie. – P.: Chez Briasson. David l'aîné. Le Breton. Durand, 1754. – T. 17. – P. 693.
1063. Zieliński J. Histoire de Pologne / J. Zieliński. – P.: J. Barbezat, 1830. – T.2. – 422 p.

ДОДАТОК А

**Порівняння текстів твору Н.-Г. Леклерка «Історія козаків двох боків
Бористену, Дону та Сибіру» та літопису Грабянки**

Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру	Літопис Грабянки
<p>Козаки ведуть своє ім'я та своє походження від стародавнього народу, названого хозарами, який проживав в околицях Азовського моря, неподалік Боспору Кіммерійського.</p> <p>Хозари розглядалися як нащадки Гомера, сьомого сина Яфетового. Внаслідок цієї ідеї, вони охоче взяли дане ім'я. Греки їх називали кіммерами, а римляни кімврами. Найімовірнішим здогадом може бути такий, що хозари брали свої витоки зі слов'янської нації, оскільки їхня природна мова така ж, як і старослов'янська...</p> <p>На початку VI ст. хозари утворили поселення на європейській стороні, які розташовувалися спочатку в Панонії. Ці перші колонії змішувалися надалі зі старовинними сарматами, споконвічними мешканцями цієї країни. Численні рої, які вони утворювали, призводили, у свою чергу, до еміграцій на північ, і ці рої змінювали своє ім'я у відповідності до місць, де вони закріплювалися. Одних було названо литовцями, інших жмуддю (козаки дають це ім'я також полякам); ще інші взяли собі назву готів.</p> <p>Часті еміграції хозарів, чисельні колонії, утворені в Азії та на півночі, доводять велику плодovitість цього народу; його стовбур, закріплений поряд з Палюс Меотидес, дав життя гілкам, з яких одні вкрили два береги Дону, від його впадіння до Азовського моря до Дніпра, тоді як інші займали береги Чорного моря від тих місць, де нині розташовані Білгород та Очаків, до Панонії.</p>	<p>Народ малоросійський, прозваний козаками, має що-найдавніше походження від скіфського роду, — котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, — від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера. Після того як ці найдавніші Гомери чи Кимери чи Цимброви рушили від Азовського (Кимерійського) моря на північ і на захід, після того як вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Гофів, Швенів та інші народи, вони осіли в тих краях, оці Аляно-хозари — це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить.</p> <p>Через деякий, немалий, час розмножилися і розселилися по обох берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали — поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель, що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Белгород, дійшли навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо...</p>
<p>Хозарські звичаї були грубими та дикими, як і в татар. Їхнє страшне обличчя нагадувало подобу калмиків. Намети слугували їм за будинки, й подібно до цих кочових народів, вони харчувалися сирим м'ясом.</p> <p>Хозари, які були такими грізними для</p>	<p>Мав той народ звичаї грубі та жорстокі, як татари нині, образ лиховісний, як у калмиків, і жив у незлічених неметах, мандруючи з місця на місце заради пасовиськ стадам своїм; харчувалися грубим м'ясом невареним, хліба ж не те що не знали, а навіть й уяви</p>

<p>азіатських і північних націй, особливо для греків Боспору, не займалися нічим іншим, крім постійних війн під проводом ватажка, який був зобов'язаний цим становищем своїй руйнівній доблесті та вибору нації. Цього начальника називали «ка-ан» або «каган».</p>	<p>про нього не мали. Отак живучи-проживаючи та зваби світу цього – золота, сребра, коштовних каменів та інших подібних речей, котрі у людей в шанобі та в почестях — цураючись, вони єдино чим займалися, так це невтомно лицарської звитяги навчалися, і саме тому були настільки хоробрі і настільки страху не знали, що каган хазарський — цар їхній — був постраховиськом для народів навколишніх. Про хоробрість народу того немало в літописах грецьких та римських писалося.</p>
<p>Спустошення, які хозари робили в Азії, змусили Лева Ісавра, константинопольського імператора, шукати дружби з ними через укладення союзу. Щоб скріпити цю річ, він одружив свого сина Лева Копроніма з дочкою хозарського вождя. Ця принцеса отримала ім'я Єлени, охрестившись; вона захищала культ ікон всупереч своєму свекру та чоловіку: її чесноти змушували поважати та шанувати її. Її син Лев одержав прізвисько Хозар, назву яку греки в ту добу давали хозарам, яким вони тоді стали союзниками. Хозари звиклися малопомалу з порядками, звичаями та релігією греків: близькість не забарилася змінитися ненавистю, яка запанувала між ними, і хозари склали віднині той самий народ, що й мешканці Херсонесу Таврійського.</p>	<p>Після тієї страшної перемоги над хазарами під Костянтинополем, хоч сили їхні почасті вже були зметені, навколишні народи все ж побоювалися незліченності хазарської. І тому їхній повелитель, цар грецький Лев Ісавранин, року 630, шукаючи замирення з ними, повелів своєму синові Левку Копроніму взяти за жінку Ірину, дочку каганову; з часом у неї знайшовся син Лев, прозваний хазарином, і цей син після батька свого успадкував скіптер держави грецької...</p> <p>Невдовзі ж хазари, з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати...</p> <p>Отак народ славенський або хазари спершу буди постраховиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перевівся після війни з французами. Полишивши нам, нащадкам, тільки пам'ять про те, що хазари проживали в Панонії.</p>
<p>Київ і багато інших провінцій Русі сплачували данину хозарам. Кожен дим давав їм у якості річної данини вовче хутро, а кожен плуг дрібну монету. Рюрик звільнив їх від цих виплат. Олег, ставши київським князем, відвоював у хозар радимичів і сіверян, а тих самих прогнав до Волги. Можна було побачити в I томі, що в 965 р. Святослав звільнив в'ятичів від данини, яку вони сплачували хозарам, і що він рушив на чолі своїх військ до Оки та Волги, щоб їх розгромити. Ті, надихаючись лише війною, охоче стали проти нього, проте Святослав переміг. Він захопив Білу Вежу, їхню столицю, названу</p>	<p>Вони продовжували владарювати над Києвом та над іншими руськими землями, щедрі данину в них збираючи: по шкiрці білки від кожної хати та по шелягу від плуга. І тільки коли Аскольд та Дір, Рюрикові воєводи (князя великого новгородського) прийшли до Києва і сіли на стіл князівський у ньому, тільки тоді припинили платити данину хозарам. Після них у Києві князував Олег, він забрав у хазарів Радомич та Північ [маються на увазі радимичі та сіверяни, неточність перекладача – Є. Л.]. Після Олега київським князем став Ігор Рюрикович, і</p>

русичами Саркел, віддалену на 25-30 верст від того місця, де згодом було зведено Батурин. Він змусив вже їх, у свою чергу, сплачувати йому данину. Ця велика поразка не привела до покори всіх хозар, тільки ті, що мешкали по цей бік Дону змушені були підкоритися. Розпочате Святославом було завершене половцями та печенігами, які заприсяглися їх знищити. Впродовж двох століть вони вели з ними війни, такі часті й такі смертоносні, що, зрештою, вони винищили їх майже до ноги й захопили їхні володіння. Дивовижна річ, від завоювань Бату-Шагіна половці та печеніги мало знані в історії, тоді як хозари вбереглися від забуття століть завдяки подвигам своїх нащадків.

тому що на древлян таку нестерпну данину наклав, що навіть перевершив хазарів, так він року 908 був забитий древлянами та похоронений у граді Коростишеві (?). Після нього скіптер землі Київської успадкував його син Святослав Ігоревич, котрий ходив походом на Оку-ріку та на Волгу і, забачивши вятичів, котрі саме хазарам данину платили, відвоював їх, чим і примусив хазарського когана йти супроти нього війною. Та Святослав, виявивши в битві міць і мужність, переміг, стольний град Білу Вежу здобув і вже на самих хазарів данину наклав: правда, Святослав переміг тільки тих хазарів, що по цей бік Дону проживали, а останні так і лишилися вільними. І ось тепер половці та печеніги, будучи вигнаними французами із земель полуношних, повернулися у ці відкриті степові простори і, впродовж довгих літ воюючи з хазарами, заледве до ноги їх не винищили, а самі на їхніх землях поселилися.

Гедимін, великий князь литовський, захопив Київське князівство в 1320 р., потім розгромив руських князів на річці Ірпінь. Цей володар, задоволений своїми успіхами, повернувся до свого князівства, призначивши Міндовга, князя Ольшанського (Гольшанського), управителем цього краю.

Князі Литви були київськими правителями до 1340 р., коли Семеон Олелькович захопив цю країну для Казимира I, короля Польщі. Він наказав відновити Печерську церкву, зруйновану у попередньому столітті Бату-Шагіном. Саме до цієї епохи литовського панування належать витoki назви Мала Русь або Росія Мінор.

В 1471 р. Казимир III, король Польщі, утворив замість Київського князівства платинат, воєводство. Він поділив Малу Русь на чисельні округи, на чолі яких поставив воєвод, каштелянів, старост, судів та інших чиновників. Він дотримувався політики обирати їх поміж русинів, і затвердив щодо них, як і щодо козаків, ту ж саму свободу, ті ж самі права та привілеї, якими користувалися й його власні піддані.

Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому що повстав Гедим великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив князів руських, а Київ приєднав до своїх земель, посадив в ньому свого намісника Міндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом російським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батієвого спустошення, після того як вона (земля) двісті і тридцять літ пустою простояла, небесноподібну святу Печерську церкву своїм коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр Казимирович аж до року 1410

<p>Він заприсягнувся в той же час, що ні він, ні його наступники ніколи не будуть зазіхати на них. Королі Ягелон, Владислав, Олександр, дотримувалися цієї ж клятви.</p>	<p>оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт перший, після нього й інші, на підтвердження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіптер російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства — на воєводство.</p>
<p>Якщо рідко доводиться бачити поєднання з владною волею у творенні добра, немає нічого звичнішого за те, щоб знаходити їй опозицію. Воєводи, каштеляни, старости, які управляли різноманітними частинами Малої Русі, задумали намір уярмити козаків. Ті, незвиклі до ярма, вдалися до переселення; вони віддалилися до спорожнілої й необробленої країни поблизу бористенських порогів. Вони жили тут з рибальства та полювання; вони мали тут часті війни з людьми, яких звали бусурманами чи невірними. Це ім'я вони давали переважно татарам.</p> <p>Запорозькі наймудріші козаки обрали собі в 1506 р. на вільних виборах ватажка, якому дали назву гетьмана. Їхній вибір впав на Предслава Лянцкоронського [у Леклерка – Преслав Лянсі-Бронський (<i>Preslaf-Lanci-Bronski</i>) – Є. Л.], вихідця з однієї польської сенаторської родини, відомій тим, що з неї походили деякі консулар-сенатори в Римі. Цей гетьман на чолі козаків був смертельним ворогом для татар; він часто з ними воював і часто здобував перемоги. На визнання його заслуг Сигізмунд I затвердив нові привілеї козакам і надав їм землі, завойовані Казимиром I. Ці землі були розташовані по обох берегах Бористену, з одної та іншої сторони від тих річкових скель, які на Русі називаються порогами, що й дало назву запорожців козакам, які жили навколо. Це слово створено з префіксу «за» і слова «порог», тобто річкова скеля. Чужинці утворили з цього слова поняття «запорозжці». Цей подарунок, або скоріше це повернення власності, зроблене козакам, мало на меті оселити їх у цьому землеволодінні й скористатися ними, як рубежем проти татар.</p> <p>В 1516 р. Сигізмунд, повертаючись зі свого походу на Русь, зосередив значне</p>	<p>Приєднавши до своїх країв Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушення на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши пlynдрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві що зав'язалася, воїни-християни здолали турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, не найманого воїнства...</p> <p>Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди з славетних сенаторських родин, так року 1506, першим козацьким гетьманом був Предслав Лянцкоронський, а року 1514, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій князь</p>

число охочих козаків і поляків, з якими він заволодів Білгородом. Це завоювання дало йому багату здобич, яку татари прагнули відбити. Однак незабаром вони в цьому розкаляся, армія Сигізмунда їх розгромила.

Після смерті Лянцкоронського нація поставила собі за начальника Дмитра Вишневецького [у Леклерка – Димитрій Вишенецький (*Dimitri-Vichenesski*) – Є. Л.]. Третім гетьманом став князь Євстратій Ружинський (*Efstrati Rouginski*).

Від часу походу Сигізмунда не тільки козаків-українців, але й поляків, які зробили свій внесок у перемогу, також почали називати козаками. Поляки розуміли під цією назвою вільних людей, котрі несли військову службу добровільно, не отримуючи платні, й завжди були готові пожертвувати своїм життям заради загального блага.

Козак Венжик Хмельницький [у Леклерка – Венжик Кмельністкі (*Vengik Kmelnistki*) – Є. Л.] був четвертим гетьманом запорожців. Він розгромив в 1534 р. значну татарську орду під Заславом на Волині. Цьому гетьману наслідував Свірговський [у Леклерка – Тверковський (*Tverkoski*) – Є. Л.] в 1574 р., під час правління Генріха Валуа, польського короля. Цей ватажок, поєднавшись з Іваном, господарем Валахії, чотирнадцять разів вступав в успішні битви з татарами, однак якимось, зрештою, був захоплений ними раптово з 2 000 козаків і загинув у Валахії.

За два роки потому козаки взяли реванш: київський воєвода порадив їм спуститися в човнах Бористеном і завдати нападу по багатьох татарських ордах. Вони прислухалися до цієї поради, розсіяли орди та захопили багату здобич; повертаючись тим самим шляхом, вони тікали від великої небезпеки. Багаточисленне об'єднане татарське військо, на чолі якого рушило троє ханів і семеро перекопських князів, вдерлося на Поділля, піддаючи все вогню й заливаючи кров'ю.

Козаки під проводом Богданка Ружинського [у Леклерка – Богданка Роцинського (*Bogdanko-Roschinski*) – Є.

Ружинський. За славу службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра, вверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генріха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свірговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись з трьома султанами та сімома синами хана перекопського численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: «Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?» І збулися його слова. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирина,

Л.], шостого гетьмана, захопили Крим і вчинили там теж саме, що й татари на Поділлі. Після цього завоювання в 1577 р., в правління Стефана Баторія, козаки були приведені до кращої дисципліни. Цей володар, бажаючи виказати їм знаки пошани, обрав для цього їхнього гетьмана. Він надав цьому начальнику атрибути влади такі як, кінський хвіст, різновид прапору, який називається бунчук (*Bonchouk*); палицю, звану булавою (*Boulava*), печатку, що представляла собою озброєного козака, одягненого в шапку, один край якої загнуто. Що стосується зброї та боєприпасів, то козаки користувалися тим, що захопили в турків.

Баторій утворив в 1576 р. шість козацьких полків по тисячі чоловік у кожному й поділив їх на сотні чи корогви. Кожен полковий козак був записаний до реєстрів своєї корогви. Далі король встановив чини найголовнішого офіцерства: він призначив артилерійського генерала, якого називали обозний; суддів, писарів, полковників, сотників, котрі командували сотнею солдатів; старшин, які керували маленькими селами. Він надав їм також місто Терехтемирів (*Terektimirof*) з монастирем, яке мало слугувати за резиденцію для гетьмана та в той же час за зимову квартиру; вони вже володіли на той час Чигирином (*Tchiguérin*); він призначив також кожному козакові платню хутро та золотий дукат на рік.

Баторій утворив згодом 40-тисячне козацьке військо на Нижньому Поділлі та Нижній Волині та відправив до них переселенців, щоб допомогти їм обробляти Україну. Він зміцнив завдяки цьому заходу кордони Польщі, подвоїв військові сили, покращив обробку раніше занедбаного краю, який перетворився незабаром на найродючіший у світі, створив тут новий королівський порядок. Козаки, задоволені подарунками цього правителя, здійснювали часті напади на землі татар і турків; вони ходили у походи більше ніж за 600 земляних льє, брали Трапезунд і Синоп, які були ними зруйновані, і доходили аж до брам Константинополя.

віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію; вони, пройшли з мечем тисячу миль, взяли і знищили Трапезонд, Синоп зовсім зруйнували, а під Константинополем взяли багату здобич.

<p>Баторій, лякаючись успіху козаків, побоювався, щоб їхня могутність не стала згубною для Польщі. Він задумав, зрештою, знищити тих, хто мешкав поблизу бористенських порогів. Ті, зрозумівши його намір, відступили до донських козаків. Ця еміграція подвоїла занепокоєння поляків. Однак Баторій мав розсудливість відпустити козаків, не чинячи їм жодного насильства. Вони повернулися незабаром за власним бажанням до своїх давніх володінь і продовжили воювати з турками. Такою є сила м'якості.</p>	<p>Відтепер, козаки все більше набирають сили і чисельно зростають, що дуже непокоїло короля Стефана; він боїться, що зміцнівши, козаки стануть дуже небезпечними ляхам і тому вирішив знищити їх у пониззі Дніпра; та козаки, зрозумівши задум королівський, знялися з кочовиськ своїх і перебрались до донських козаків і звідти ще більшого страху на ляхів нагнали, тому король полишив їх у спокої, а вони з Дону знову на луки Дніпровські повернулися і мечем та силою з татарами змагалися.</p>
<p>Козаки, доведені до краю здирствами польських панів, збунтувалися в 1587 р. Їх було розбито, а їхньому гетьману Івану Підкові (<i>Ivan Pidkof</i>) відтято голову.</p>	<p>За панування того ж таки Стефана Баторія року 1577 проживав поміж козаками запорізькими славний лицар по імені Підкова; спокушені відвагою цього чоловіка, волохи покликали його до себе господарем. Ось з цим Підковою гетьман запорізький Шах та з козаками прийшов у землю волоську, прогнав з господарства молдавського воєводу Петра і посадив господарем Підкову. А Петро-воєвода, покликавши на поміч силу турецьку, ополчився на Підкову; та козаки здолали турецьку силу. Вже після того, коли Петро, воєвода молдавський, з незліченою турецькою силою на Підкову рушив, а Підкова вийшов йому на зустріч і вступив у січу велику, хоч козаки й перемогли турок, що й сам Петро-воєвода з своїми вірними заледве встиг врятуватися, проте відчув Підкова, що не сила йому утриматися на господарстві молдавському. Тому він полишає Молдавію і вертає на Поділля; там ляхи, до підступу вдавшись, ловлять його і відсилають до короля, а той наказав обезглавити козака у Львові.</p>
<p>До цієї головної помилки Сигізмунд додав ще одну: він зазіхнув на привілеї, якими користувалися козаки, він призначив поляків на головні посади й навіть підпорядкував гетьмана великому генералу коронному. Римські священники були введені до Малої Росії. На соборі, що відбувся в Бресті-Литовському в 1595 р., було постановлено змусити малоросійську церкву відмовитися від патріаршого послуху та визнати супрематію папи. Саме внаслідок цього рішення почали нищитися церкви та утвердився римський єпископ в</p>	<p>Сталося це, коли деякі архиєреї в литовських землях, страху перед богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський), Кирило Терлецький (екзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ Полоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій</p>

<p>Україні.</p> <p>Козаки, не маючи змоги воювати з турками та татарами, подалися на Русь і Литву, які почали грабувати. Сигізмунд відразу направив Жолкевського на чолі армії, щоб їх приборкати. Цей генерал був розбитий під Білою Церквою. Але згодом, оточивши козаків, він їх розгромив і змусив їх видати свого гетьмана Наливайка (<i>Nalévaiko</i>), якому він наказав відрубати голову.</p>	<p>(єпископ Хелмський та Белзький). Відкинувши на тому соборі благослощння свого першого архипастиря патріарха Константинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климентія восьмого і віддали себе під руку західному костюлу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жажнулися, відреклися від тих запроданців, а не пастирів і, розгорівшись благочестивою ревністю, Косинський із запорожцями на ляхів рушив, багато фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був.</p> <p>Того ж року гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву, і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковниками Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волю його ляхи зажарили.</p>
<p>Козаки були такими гордовитими, що, коли один з їхніх начальників потрапив на аудієнцію до Великого Правителя, імператор його запитав: «якою є кількість козаків». - «Їх стільки, як трави, відповів йому цей начальник. – Кожне дерево вони оточують незліченним числом, завжди готові виступити проти тебе». Ця відповідь має енергію скіфської відповіді Олександрю.</p>	<p>І стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там».</p>
<p>Різні війни, які козаки вели з татарами, турками та поляками, перемоги, здобуті над ними, вимагали від них також куражу та сили. Призвичаєні до втоми, вартової служби, впливу різної погоди та негод різних пір року; витримуючи прискорені переходи, несучи тяжкі</p>	<p>Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком</p>

вантажі, лягаючи спати під відкритим небом, страждаючи від голоду та спраги: такий спосіб життя козаків споріднював їх з життям дикунів. Тож правителі повинні були тримати свої війська у напрузі й поводитися з ними в часи миру так, як начебто була війна. Війна потребує доблесних людей; ті звичні справи, які дають їм силу та кмітливість, є її заміном.

Коли козаки вирішували зробити набіг на турків, вони збиралися на островах, які Бористен утворює у своєму гирлі, сідали в човни, які мали шістдесят п'ятей вздовж і дванадцять – впоперек. Їхня провізія складалася з сухарів, вареного пшона: це тісто, розведене водою, служило їм за питво.

Зброєю козаків є самопали (*le Samopali*), тобто старовинні рушниці; шабля, лук і стріли; спис та бойовий залізний молот, загострений з одного боку, на довгому держаку. Вони вправляються з цією зброєю з найбільшим умінням; їхній звичайний харч – це житнє борошно, яке заварюють на воді; вони додають сюди рибу, коли хочуть зробити собі задоволення. Їхнє помешкання складається з одного чи двох дуже простих жител, зроблених майже так само, як і в поляків. Проте багата здобич, забрана ними у ворога, привносить розкіш до їхніх помешкань; однак зніженість і хиби, які вона супроводжує, не приходять до них слідом за цією розкішшю, як вони прийшли перед тим майже до всіх націй.

вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються. Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева. Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу силенну добра всякого.

За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються...

На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано: Вони Русь за своє багатство велике мають. Хитрість військову та мужність у війні знають.

Histoire des Cosaques des deux rives du Boristhène, de ceux du Don & de la Sibérie // Le Clerc [dit], Clerc N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne... – Т. 2. – Р. 377-397.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.

ДОДАТОК Б

**Структура першого тому «Анналів Малоросії» Ж.-Б. Шерера з
наведенням використаних ним джерел**

Шерер. «Анналі Малоросії». I том			Використане Шерером джерело	
Розділ	Сторінки за французьким виданням 1788 р.	Сторінки за українським виданням 1994 р. (у перекладі В.В.Коптілова)	Назва джерела	Відповідні сторінки
I. Загальні відомості про Україну, або Малоросію, та про її населення	1-17	19-25	В цілому розділ має оригінальний характер. Деякі свідчення, зокрема, про український чорнозем, солевидобування, вивіз товарів до Данцига Шерер наводив у своїй «Історії російської торгівлі» (Р. 173-185). Координати Малоросії наведено за Рубаном (С. 1). Повідомлення про зруйнування Києва Батиєм, захоплення цього міста Міндовгом, княжіння та смерть Семеона Омельковича (помилково датовану 1340 р.) тощо подано за «Коротким описом Малоросії» (С. 211-212). Тезу про хозарське походження козаків наведено за Мишецьким (С. 1-3). Інформацію про нальоти сарани та мошкари, гостець, визнання козацької мови діалектом польської запозичено в Шевальє (С. 44-46; Part II, Р. 33-38), який у свою чергу більшість з цих свідчень взяв у Боплана	
II. Опис течії Дніпра від річки Самари до міст Очакова та Кінбурна, приток цієї ріки зі згадками про визначні міста та місцевості, про фортеці, збудовані на берегах цих річок у давнину чи останнім часом, а також про місцевості, де козаки мають свої домівки	18-29	25-30	Мишецький	59-66
III. Річки, укріплені міста та пороги, що існують на Дніпрі від гирла Самари до Очакова	29-43	31-37	Мишецький	66-73
	43-45	37-38	Рубан	2-3
	45-47	38-39	Мишецький	75-77
IV. Про межі володінь запорозьких і українських козаків	47-52	40-41	Розділ написано Шерером на підставі зібраних свідчень	
V. Про поділ козаків України на полки	52-65	42-48	Рубан	4-12
	65-66	48-49	Вставка про українські товари та про приручення українцями диких качок і гусей має оригінальний характер. Цю інформацію наведено також в інших творах Шерера: «Історії російської торгівлі» (Р. 173-185) та «Анекдотах про російський двір» (Р. 134)	
VI. Про історію	66-72	50-52	Мишецький	1-4

запорозьких та українських козаків аж до тих часів, коли вони звикли до осілого життя				
VII. Про обов'язки та посади запорозьких та малоросійських козаків	72-81	52-56	Рубан	13-20
VIII. Про колишній і нинішній уряд Малоросії	81-93	57-62	Рубан	21-30
	93-94	62-63	Вставка про українську торгівлю має оригінальний характер. Цю ж інформацію наведено в «Історії російської торгівлі»	
IX. Деякі звичаї запорозьких козаків і козаків Малоросії	95-111	63-71	В цілому переказ свідчень Боплана (С. 73-82; Р. 97-108), однак з додаванням багатьох нових деталей	
X. Населення Малоросії	111-116	72-74	Рубан	83-88
XI. Риба, яка водиться в Малоросії	117-118	74-75	Мишецький	77
XII. Тварини, що водяться на берегах Дніпра та на островах цієї ріки	119	75	Мишецький	77
XIII. Птахи, що водяться поблизу Дніпра	119-120	75	Мишецький	77-78
XIV. Плодові та інші дерева, які ростуть поблизу Дніпра	120	76	Мишецький	78
XV. Яким чином запорозькі козаки стали сильніші за турків	121-132	76-82	переказ Боплана	С. 41, 68-72; Р. 56-57, 91-107
XVI. Історія незгод між козаками, королем та Річчю Посполитою	132-193	82-112	переказ Шевальє	С. 23-183; Part II, Р. 1-219
	193-199	112-115	Короткий опис Малоросії	234-238
XVII. Умови, на яких козаки піддалися Росії	199-204	116-118	частково Короткий опис Малоросії	239-240
XVIII. Як козаки перейшли під панування Карла XII, а згодом – кримського хана і як вони служили ханові	205-231	119-136	Частково інформацію запозичено з «Короткого опису Малоросії» (299-301) та з праці Мишецького (18-20), багато оригінальних свідчень стосовно подій 1708-1709 рр.	
	231-243	130-136	Мишецький	20-27
XIX. Від підкорення запорожців владі Росії до припинення їх існування	244-256	136-143	Мишецький, окрім останніх двох абзаців	27-32
XX. Про знищення Запорозької Січі	257-279	143-154	Розділ має оригінальний характер, повністю наведено указ 1775 р. про ліквідацію Січі	
XXI. Про давні місця поселення запорозьких козаків, які утворювали те, що звалось їхньою Січчю	280-281	155-156	Мишецький	9-10
XXII. Про те, як громада запорозьких козаків приймала ёнових козаків, та про	282-286	156-158	Багато запозичень з твору Шевальє, зокрема, порівняння козаків з французькими вільними стрільцями часів Карла VII і мальтійськими лицарями (С. 31-33; Part I, Р. 14-17)	

їхню назву				
XXIII. Про головну старшину запорозьких козаків	287-290	159-161	Мишецький	33-36
XIV. Про загальні збори запорозьких козаків на ради	290-302	161-166	Мишецький	36-43
XXV. Про посаду отамана та про його владу у куренях	302-303	167-168	Мишецький	43-44
XXVI. Про прибутки отаманів	304-305	168	Мишецький	51
XXVII. Про канцелярію запорозьких козаків	306	169	Мишецький	46-47
XXVIII. Про кошового, його помічників та їхні прибутки	307-311	169-171	Мишецький	48-51
XXIX. Звичаї запорозьких козаків	311-316	172-174	Мишецький	52-56
XXX. Про особливості релігії в запорозьких козаків та в Малоросії	317-322	175-178	Шевальє	C. 46-51; Part I, P. 38-46
	322-325	178-179	Мишецький	44-46
XXXI. Закони запорозьких козаків і Малоросії і злочини, які вони вважали за найгірші	326-328	179-181	Мишецький	56-59

Публікації, за якими було зроблене дане співставлення

- *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
- *Краткое описание Малороссии* // *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического»*. Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: В типографии К. Н. Милевского, 1878. – XVIII+471 с. – С. 211-319.
- [Мишецький С. II.] *История о казаках запорожских. Как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды*. – Одесса: В городской типографии, 1851. – V+92 с. – С. 1-78.
- *Рубан В. Г.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном. – СПб., 1773. – 91 с.
- *Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. — 224 с.
- *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukraine / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2002. – 158 p.
- *Chevalier Pierre*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Païs, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.
- [Schérier Jean-Benoît]. *Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie*. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 1. – XII+227 p. – P. 134.
- *Schérier Jean-Benoît*. Histoire raisonnée du commerce de la Russie. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XII+293 p. – P. 173-185.